

श्रामदाखामश्रावजरत्नलालचरणाः ।

शिवह्यभाचार्य्यवचोविचारप्रचारचर्य्योपचयैकचित्तः ।
गुणेर्निरिद्योऽधिगतप्रतिष्ठो धर्मात्तनिष्ठो वजरत्नलालः ॥ १ ॥

भट्टश्रीवलभद्रशर्मा ।

જયન્તિ શ્રીમદાચાર્યા દીનવલ્લભદયાલભઃ ।
 વેપાં કૃપાકટાક્ષેણ સાફલ્યં જન્મનોઽમવત્ ॥ ૧ ।

દ્રવ્યાદિસાહાય્ય.

શ્રીમદ્વિદ્યુલેશ્વરચરણપ્રણીત શ્રીમતી ટિપ્પણીજીનું મુદ્રણ કયા સંયોગોમાં થયું તે અત્યંત જાણવું આવશ્યક છે. સંવત ૧૯૭૫ ના વંશાબ માસમાં કાંકરોલીમાં અરમદગુરુચરણ શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના લાલજી શ્રીવજ્રભૂષણજીનો યજ્ઞોપવીત મહોત્સવ હતો. તે સમયે ઘણા બાલકો ત્યાં પધાર્યા હતા. મુરતવાલા શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીવજ્રભૂષણજી પણ તે પ્રસંગે પધાર્યા હતા. તે સમયે હું (મૂલચંદ્ર) પણ અન્ય મિત્રો સહિત ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં એક દિવસ પ્રભુની ધ્યેયથી અમે શ્રીવજ્રભૂષણજીના દર્શનાર્થે ગયા. તે સમયે રાજનગરસ્થ હરિવલ્લભદાસ મૂલચંદવાલા શેઠ અચાલાઈ પણ મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે આવેલા. તે સમયે મહારાજશ્રીએ મને પૂછ્યું કે કોઈ સાંપ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથ છાપવા લાયક તૈયાર છે? મેં કહ્યું કે હા. શ્રીગુસાંઈજીના શ્રીટિપ્પણીજી છાપવાલાયક છે અને તેની પ્રેસકોપી પણ તૈયાર છે. માત્ર અપેક્ષિત દ્રવ્ય આ શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણને માટે આપવા સૂચના કરી. જેવી મહારાજશ્રીએ અપેક્ષિત દ્રવ્ય આ શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણને માટે આપવા સૂચના કરી. જેવી મહારાજશ્રીએ સૂચના કરી કે તરત જ અચાલાઈ શેઠ તે આજ્ઞાને સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો, અને એ શેઠે આ ગ્રંથનું સર્વ અપેક્ષિત દ્રવ્ય આપ્યું છે. ઉક્ત શેઠ અચાલાઈ હરિવલ્લભદાસ મૂલચંદવાલાનો આ નામસેવાને માટે ઉપકાર માનીએ છીએ.

લિખનસાહાય્ય.

શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણમાટે તદ્દોગ્ય પ્રતિ તૈયાર કરવામાં નીચે જણાવેલા વેપલુવ સન્મિત્રોનો ઉપકાર ઘણો થયો છે. સ્તંભતીર્થસ્થ શાસ્ત્રી ભદ્રશંકરે શ્રીટિપ્પણીજીનું સાધન પ્રકરણ લખ્યું હતું, અને ચંદુલાલ યુનીલાલ શાહે પ્રમાણ, પ્રમેય તથા ફલ પ્રકરણ લખ્યાં હતાં. સંસ્કૃતથી અપરિચિત હોવા છતાં કેવલ બે સેવાની જ શુદ્ધ અભિલાષા હોય તો પ્રભુ કેટલું સાહાય્ય કરે છે તે ચંદુલાલે ઉત્તમ રીતે લિખિત પ્રતિથી સૂચવાય છે. રા. ઉત્સવલાલ રામકૃષ્ણ પંડ્યાના શૃઙ્ખામાં તથા ભગવદીય મોતીલાઈ, અને તેમનાં પરલોકવાસી ધર્મપત્ની રાધાબહેનના જીવનથી ૧૯૧૭ ના મે માસની રત્નમાં આ સર્વ કાર્ય આનન્દથી થયું, તેને માટે તેમનો ઉપકાર પણ વિસ્મરણીય નથી.

પુસ્તકસંગ્રહ.

શ્રીટિપ્પણીજીનું શોધન નીચે જણાવેલા પુસ્તકોના આધારે થયું છે:—

૧. આ પુસ્તક શ્રીગોપીનાથ દીક્ષિતજીના વંશમાં થયલા શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીવજ્રભૂષણ દીક્ષિતજીનું છે. આ પુસ્તક નિલકલીલાસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજીએ પોરબંદરના મંદિરમાંથી કૃપા કરી અમને મંગાવી આપેલું. આ પુસ્તક બહુ પ્રાચીન, બહુ સારા અક્ષરે લખેલું તથા શુદ્ધ છે. શ્રીટિપ્પણીજીની મૂળ પ્રેસકોપી આ જ પુસ્તકને આધારે થઈ છે. આ પુસ્તકમાં જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણીજી છે. આ પ્રાચીન પુસ્તક શ્રીવજ્રભૂષણજીએ કાશીના કોઇ એક બ્રાહ્મણ વેપલુવ પાસેથી ખરીદેલું છે.

૨. દ્વિતીય પુસ્તકમાં પણ જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણીય છે. આ પુસ્તક મૂલ શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગોપીનાથ પ્રભુ મહાશયના વાચનાર્થે લખાયેલું છે. આ પુસ્તક કોટામાં શ્રીમન્મથુરેશજીના મદિરના પુસ્તકસંગ્રહમાં વિરાજતું હતું. સંવત્ ૧૭૯૫ ના ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશી ને મંગલવારે પૂર્ણ લખાયું છે. આ પુસ્તકનો લેખક કોઈ મિશ્ર સુખરામ હતો. આ પુસ્તકના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન જ્યારે અમે કોટા શ્રીમન્મથુરેશજીના પુસ્તકસંગ્રહનું નિરીક્ષણાદિ કરવા સને ૧૯૧૯ ના મે માસમાં ગયા હતા ત્યારે થયું હતું. આ પુસ્તક બહુ સારી રીતે લખાયેલું તથા શોધપત્રાદિથી પૂર્ણ તથા પ્રાયઃશુદ્ધ છે. શ્રીટિપ્પણીયના સુદણસમયે શોધનમાં આ જ પુસ્તકનો ઘણો આધાર લીધો છે. આ પુસ્તક અમને શ્રીમન્મથુરેશજીના સુખ્યાલ પંડિત ગોકુલદાસજીકારા પ્રાપ્ત થયું છે.

૩. તૃતીય પુસ્તક લાણ્ડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના મૂલ ડક્કન કૉલેજવાલા સરકારી સંગ્રહમાંનું છે. આ પુસ્તક કોઈક ભાગ્યવાન વૈષ્ણવ દરિદાસસુત ગોવિન્દદાસના પઠનાર્થે સંવત્ ૧૬૭૬ ભાદ્રપદ શુક્લ સપ્તમીને દિવસે લખાયેલું છે. આ પુસ્તકમાં ખરી માત્રાનું પણ દર્શન વારંવાર થાય છે. બહુ જ સુંદર તથા સ્વચ્છ અક્ષરે લખાયેલું છે. જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણીય આ પુસ્તકમાં છે. શ્રીટિપ્પણીયના જન્મ અને તામસ પ્રકરણ આ પુસ્તકસાથે સરખાવેલાં છે. આ પુસ્તકના માલીક કોઈ બાસ ભાઈજીબાસના પુત્ર દરિનારાયણ હતા, જેની પાસેથી સરકારે ખરીદી ડક્કન કૉલેજના સંગ્રહમાં રાખેલું.

૪. ચતુર્થ પુસ્તક અમને ભગવદ્દર્મપરાયણ પણ્ડિત ભટ્ટ બલભદ્રશાસ્ત્રીએ આપેલું. આ પુસ્તકમાં જન્મ પ્રકરણ, તથા તામસ પ્રકરણના પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધન પ્રકરણ પૂર્ણ છે, જ્યારે ફલપ્રકરણનો માત્ર પ્રથમાધ્યાય છે. આ પુસ્તક શુદ્ધ તથા પ્રાચીન છે. કોઈ વિદ્વાને આ પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થલે ટિપ્પણ પણ યોજ્યું છે. જ્યાં ઉચિત લાગ્યું ત્યાં આ ટિપ્પણ અમે તે તે સ્થલે ટિપ્પણ તરીકે સુદ્રિત કર્યું છે.

૫. પંચમ પુસ્તક સ્તંભતીર્થના શાસ્ત્રી ભાઈનારાયણનું છે. આ પુસ્તકમાં માત્ર ફલ-પ્રકરણ છે. આ પુસ્તક પણ પ્રાચીન છે. ફલપ્રકરણની ત્રેસકોંપી શોધવામાં આનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૬. ષષ્ઠ પુસ્તક મુરતવાલા શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીમજ્જરજીનું છે. આમાં માત્ર ફલપ્રકરણ છે.

૭. સપ્તમ પુસ્તક શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીમજ્જરજીનું છે. આ પુસ્તકમાં જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ પૂર્ણ છે. આ પુસ્તક નૂતન છે. કોઈનું વાચેલું જણાતું નથી, પરંતુ આમાંથી અન્યત્ર સર્વત્ર અવિઘમાન એવું એક શોધપત્ર પ્રાપ્ત થયું છે.

૮. અષ્ટમ પુસ્તક ભા. મા. વે. ભ. પંડિત ગદ્લાલાજીનું છે. આ પુસ્તકમાં માત્ર ફલપ્રકરણ છે. આ પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાયઃ શુદ્ધ છે.

૯. નવમ પુસ્તક પણ પં. ગદ્લાલાજીનું છે. આ પુસ્તક પ્રાચીન, શુદ્ધ તથા શોધનમાં બહુ ઉપયોગી નીવડેલું. આમાં જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ છે.

૧૦. ધ્રમરજીનના શ્રીટિપ્પણીયનાં ત્રણ પુસ્તક પં. ગદ્લાલાજીનાં છે. ત્રણે પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાયઃ શુદ્ધ છે. ચતુર્થ પુસ્તક શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિષદનું હતું. સુદણમાં આ નૂતન પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત ન થયો.

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરપુસ્તકનો શોધ.

ઉપર જણાવેલા સર્વ એસ્વારિયાલકો તથા વૈષ્ણવ વિદ્વાનોનો ઉપકાર અને અન્તઃકરણથી માનીએ છીએ. નવ પુસ્તકના આધારે શ્રીટિપ્પણીનું શોધન કરી અને મુદ્રણકાર્યમાં ફલપ્રકરણના પ્રથમાધ્યાયના અન્તભાગપર્યન્ત આગા. 'ક્રિયા સર્વાપિ સેવાત્ર' એ શ્રીમુખોદિનીકારિકાનું વ્યાખ્યાન કંઈક વિદ્યક્ષતુ લાચું. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીવ તત્પ્રકાશ બોયો. આ પ્રકાશ પાતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો નિજશ્રીહસ્તાક્ષર લખેલો અંગારે ત્યાં વિરાળ છે. તે ભેતાં નીચેની પંક્તિ વાચવામાં આવી:—'અથ કારિકાદવાખ્યાનં ટિપ્પણીપુસ્તકેષુ દશ્યતે, તત્ પાઠુલિખને તાસ્તીતિ શ્રીગોકુલનાથાનાં તત્ પ્રતિભાતિ, છેલ્લીત્યાપિ તથેતિ ચ।' અહિં કારિકાવ્યાખ્યાનનું દર્શન ટિપ્પણીપુસ્તકોમાં થાય છે, તે પાંડુલિખનમાં નથી, તેથી શ્રીગોકુલનાથજીનું તે હોય એમ લાગે છે, ક્ષેત્રીતિથી પણ તેમજ લાગે છે. એ કારિકાવ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનું છે એમ શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે તે વાતને એજ કારિકાવ્યાખ્યાનનું સ્વતંત્ર પુસ્તક જે અમારી પાસે વિદ્યમાન છે તે પુષ્ટિ આપે છે. તે પુસ્તકમાં આ પ્રકારે લખેલું છે:—'શ્રીશ્રીજીવનો જયતિ । દત્તમના અપ્વાય ૨૬ ને સમાસે શ્રીભાચાર્યજીની કારિકા ૫ ॥ છે, તે મધ્યે પહેલી કારિકા જે 'ક્રિયા સર્વાપિ સેવાત્ર પરં કામો ન વિચલે । વાસાં કામસ્ય સંપૂર્ણનિવ્કામેનેતિ સાક્ષયા ॥ ૩ ॥ શ્રીજીવજીવ વદુ લિલ્લન'. આના પછી મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીમાં વિદ્યમાન સંસ્કૃત વ્યાખ્યાન અક્ષરશઃ આગન્ત લખેલું છે. શ્રીગોકુલનાથ અન્તરંગ સેવકો એએશ્રીને પુરુષોત્તમભાવથી શ્રીજીસંજ્ઞાથી અવહારે છે. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું કથન કે આ વ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનું છે તે મુદ્દક થાય છે. આ તો અપ્રસ્તુત પ્રસંગ થયો, પરન્તુ આ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પંક્તિથી અન્ય વાર્તા સુક્રી. આ લખથી એમ જણાવ્યું કે શ્રીપુરુષોત્તમજી પાસે આ પાંડુલિખન શ્રીટિપ્પણીનું હોવું એકજે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજી સુરતમાં ચલવા હોવાથી ઉઠ પુસ્તક સુરતના શ્રીબલકૃષ્ણજીના મદિરમાં હોવું એકજે. આ અનુમાનોથી દેરાઈને અમે એક વિનતિપત્ર આ સંબંધમાં શ્રીમજ્જરજીને લખ્યું. મહારાજશ્રીએ નિજમંદિરમાં વિદ્યમાન સંગ્રહમાં તપાસ કરી, પરન્તુ એ પાંડુલિખનનું પુસ્તક તેમા મળ્યું નહિ. તેથી આપશ્રીએ અમને જણાવ્યું કે ઉઠ શ્રીટિપ્પણીનું પુસ્તક અમારે ત્યાં સુરતના મદિરમાં નથી. આ પ્રત્યુત્તરથી અમારા અન્તરાત્માને સતોષ થયો નહિ, તેથી સ્વતઃ સુરત જઈ આનો નિશ્ચય કરવાનું સુક્યું. આથી દીવાળીની રત્નમાં ગત આશિન શુકલ ત્રયોદશીને દિવસે અમે સુરત ગયા. તે જ દિવસે મહારાજશ્રીમજ્જરજીને વિનતિ કરી કે આપશ્રી અમને આપશ્રીને ત્યાં સેવામાં વિરાળતા હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરાવવા કૃપા કરો. મહારાજશ્રીએ કૃપા કરી અમારી વિનતિ લક્ષમાં લઈ બીજે જ દિવસે-આશિન શુકલ પૂર્ણિમા-રાસોત્સવને દિવસે-પ્રાતઃકાલે ચાલ અને રાજ-ભોગના અનવસરમાં ઉઠા પુસ્તકોનું દર્શન કરાવ્યું. હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરતાં અમને બહુ જ આનન્દ તથા સંતોષ થયો. અમને માલમ પણું કે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલશ્વર પ્રભુચરણના નિજ શ્રીહસ્તાક્ષરે લખેલા શ્રીટિપ્પણીના મૂલ પુસ્તકજી ત્યાં વિરાળ છે. અને આજ પુસ્તકનો ઉપન્યાસ શ્રીપુરુષોત્તમજી પાંડુલિખન તરીકે કરે છે. આ ઉપરથી મહારાજશ્રીને વિનતિ પુનઃ કરી કે મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીના પુસ્તકને આ મૂલ સાથે સરખાવવા દેવાની કૃપા કરો. આપશ્રીએ અમારી આ વિનતિ પણ સ્વીકારી. દીપોત્સવના અષ્ટદ્વાદિ ઉત્સવ પ્રસંગોમાં આ કામ શાન્તિથી નહિ થાય એમ હોવાથી 'આપશ્રીએ અમને આ કામ નાતાલની રત્નમાં કરી લેવાની અનુજ્ઞા આપી. તા. ૨૧ મી રીસેશ્વરને મંગલવારે અમે સુરત માછા ગયા. તે જ દિવસે સાયંકાલે મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થ ગયા. ઉઠ કામ કઈ રીતે કરવું તેને આપશ્રીએ મુનિપુત્રતાથી અને સરવતાથી પ્રબંધ કર્યો. હુધવારે પ્રાતઃકાલે મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના શ્રીટિપ્પ-

શ્રીજી સાથે સરખાવવાનું કાર્ય આરંભ્યું. આ કાર્ય કરતાં અમારા આનન્દનો પાર ન રહ્યો. શુધ, ગુરુ, શુક, શનિ અને રવિ એમ પાંચ દિવસ પ્રાતઃકાલે ૯ થી ૧૨ અને બપોરના ૨ થી ૬ આ કાર્ય મહારાજશ્રીની કૃપાથી અમે નિર્વિઘ્ન શાન્તિથી તથા અત્યન્ત ઉદ્ધાસથી કર્યું; અને જન્મપ્રકરણથી આરંભીને છેક ભ્રમરગીતના શ્રીટિપ્પણીજી પર્યન્તનો સમગ્ર ગ્રંથ મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના પુસ્તક સાથે સંવાદી લીધો. ૧૨૮ પૃષ્ઠ તો શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રિત હતા, તેથી તેટલા પૃષ્ઠ મૂલ સાથે શોધીને શોધપત્ર પણ તૈયાર કર્યું, અને અવશિષ્ટ ભાગ તો મૂલને જ અનુસરીને મુદ્રિત કર્યાં છે. આથી આ મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીનું પુસ્તક અત્યન્ત પ્રામાણિક હોવાનો સંભવ છે. ૧૨૮ મુદ્રિત પૃષ્ઠોમાં અશુદ્ધ પાઠ માત્ર એક બે સ્થલે જ દૃષ્ટિગોચર થયા. હવે બે કોઈ દોષ મુદ્રિત પુસ્તકમાં હોય તો તે નેત્રદોષ અથવા મુદ્રણચંત્રદોષ વિના અન્ય હોવાનો સંભવ નથી. શ્રીટિપ્પણીજીના પ્રત્યેક વાચકને અમારી વિનતિ છે કે વાચવાનો આરંભ કરતા પહેલાં અન્તે મુદ્રિત શોધપત્રના આધારે મુદ્રિત પુસ્તકનાં ૧૨૮ પૃષ્ઠ શોધી લેવા.

ઉક્ત મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના શ્રીટિપ્પણીજીના દર્શનાદિ કરતાં કેટલાક વિચારો બે અમને સ્ફુરેલા તે પણ અંત વૈષ્ણવોને નિવેદન કરવાનું આવશ્યક લાગે છે. ઉક્ત મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ એવી રીતે લખેલી હતી, અને તેમાં એટલા બધા તો શોધપત્રો લિખ પ્રમાણના પત્રો ઉપર અને સાહિત્યી લખેલા હતા કે હાલ શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકોમાં બે સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે તે તે મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ ઉપરથી શોધિત અને કવચિત્ વર્ધિત રૂપનું લાગે છે. અન્તે મુદ્રિત શોધપત્રના મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરપુસ્તકસ્થ પાઠો અત્ર મુદ્રિત પાઠો સાથે સરખાવતા આ કથનને પુષ્ટિ મળે છે. આ જ શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિના મૂલ આધારરૂપ આ પાંડુલિખન છે, અને તેજ પુસ્તકનો ઉપન્યાસ શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી નિજવિરચિત રાસપંચાધ્યાયીપ્રકાશમાં કરે છે.

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ પ્રથમથી જ ગ્રંથપે કદપાઠ હોય એમ લાગતું નથી. શ્રીમત્પ્રભુચરણે સેવાનવસરમાં શ્રીમુખોદિનીજી ઉપર કવચિત્ કવચિત્ ટિપ્પણ યોનેહું, પરન્તુ પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવાથી આપશ્રીને અધિક અધિક લખવાની સ્ફૂર્તિ થઈ, અને તેથી પ્રથમ બે શ્રીટિપ્પણરૂપે હવું તે અન્તે ઇતિશ્રીમાં વિવૃત્તિપ્રકાશરૂપ થયું. તથાપિ મૂલ પ્રસિદ્ધિ બે શ્રીટિપ્પણીજીથી થઈ હતી તે જ સંપ્રદાયમાં ચિરસ્થાયી થઈ. જેમ બાલકનું અન્ય ગૌરવયુક્ત નામ હોવા છતાં સ્નેહીઓ યાજુ, બચુ નામથી સ્નેહથી વ્યવહારે છે તેમ શ્રીમુખોદિનીજીના વાચકોએ આ ગ્રંથને તેના વિવૃત્તિપ્રકાશ એ જુહત્ નામથી ન વ્યવહાર્યું, પરન્તુ શ્રીટિપ્પણીજી એવા મૂલાશયસૂચક નામથી પૂર્ણ ભાવથી વ્યવહાર્યું. મૂલ આ ગ્રંથ માત્ર પ્રકીર્ણ ટિપ્પણરૂપ હતો તે વાત પણ આ મૂલ પુસ્તકમાં પાછળથી ઉપરનીચે ટિપ્પણરૂપે લખેલા મંગલાચરણના શ્લોકોથી તથા અન્તમાં ઇતિશ્રીના અભાવથી પણ સૂચવાય છે.

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિમાં પ્રાયઃ સર્વત્ર જ્યાં ભગવત્ શબ્દનો પ્રયોગ આવતો ત્યાં ભગવતને સ્થાને ભવત્શબ્દ લેવામાં આવ્યો. સાંપ્રદાયિક પરિભાવામાં પ્રભુને 'આપ' એમ સામાન્ય વ્યવહાર છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણને પ્રભુસાંનિધ્ય અને પ્રભુતન્મયતા એટલી બધી પ્રકટ છે અને પ્રભુના સંયોગરસમાં એટલા બધા આપશ્રી મૂલ છે કે અનવધાનતાથી ભગવત્શબ્દને સ્થલે પ્રાયઃ સર્વત્ર ભવત્શબ્દનો પ્રયોગ આપશ્રીથી થઈ ગયો છે. શ્રીટિપ્પણીજીના શોધિત લિખનમાં લેખકે ભગવત્શબ્દ યોજ્યો હોય એમ લાગે છે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણના શ્રીહસ્તાક્ષરમાં કેટલીક વિદ્યક્ષણુતા પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ. આપશ્રીને સામાન્યરીતે બહુ લખવાની ટેવ ન હોવી બ્રેઇએ, અને એ જ કોરલુથી અક્ષર કરેલા નથી. અક્ષર સર્વ સમાન નથી, પણ નાના મોટા એક પંક્તિમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્રીમદ્ગ્રન્થકૃત :

શ્રીટિપ્પણીજના પ્રણેતા શ્રીમદ્બ્રહ્માચાર્યજી શ્રીમહાપ્રભુજના દ્વિતીય હુમાર શ્રીમદ્દિલ્લેશ્વર છે. એઓશ્રી સપ્રદાયમાં શ્રીગુણાંબીજી, શ્રીમત્પ્રભુચરણુ ઇલાદિ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમદ્દિલ્લેશ્વરનું પ્રાકટ્ય સંવત્ ૧૫૭૨ ના માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ નવમીને વાર શુક્રને દિવસે થયું હતું. જે સમયે શ્રીમદાચાર્યચરણુ નિલ લીલામાં પધાર્યા તે સમયે આપશ્રીનું વય માત્ર, પંદરેક વર્ષનું હતું, પરન્તુ શ્રીમદાચાર્યજીના અંતરંગ સેવકોમાં શ્રીમદ્દામોદરદાસ શ્રીપદ્મનાભદાસાદિ ભૂતલ ઉપર વિરાજતા હતા. તેઓને શ્રીમત્પ્રભુચરણુ કવચિત્ સંશય થતાં પૂછતા એમ કેટલીક સાંપ્રદાયિક ગાથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણુ શ્રીમદાચાર્યજીની પછી સંપ્રદાયનો બહુ સારો પ્રસાર કર્યો. સાંપ્રદાયિક અનેક મર્યાદાઓ બાંધી જે હજુ મુઘી અનિચ્છિત સચવાઈ રહી છે. અનેક રાત્રીઓ પણ એઓશ્રીના સેવક થયા. એઓશ્રીનું નામ 'બનેકક્ષિતિપત્રેણિમૂર્ષાસક્તપદમ્બુજ' એ જ આશયને સ્પષ્ટ કરે છે. સમ્રાટ અકબરના દરબારના રાત્રી ડોડરમલ, રાત્રી વીરવર (બીરબલ), રાય પુરુષોત્તમાદિ એઓશ્રીના કૃપાપાત્ર વૈષ્ણવ હતા. સ્વપિતૃચરણુ પ્રકટ કરેલા બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગનું સરસ મંડન આપશ્રીએ વિદ્વન્મંડન નામક સ્વતંત્ર ગ્રન્થમાં કર્યું છે. વ્યાસસૂત્રના અન્તિમ સાર્થ અધ્યાયનું ભાષ્ય પણ આપશ્રીએ નિલપિતૃચરણુના અન્તિમ દૃષ્ટિબિન્દુથી યોજ્યું છે. ભગવદ્ગીલાનું ગાનકીર્તન કરવાને અને નિલ ગીતસંગીતસાગરત્વને શ્રીમદ્રસેશ પ્રભુમાં વિનિયોગદ્વારા સમર્પણ કરીને સક્લ કરવાને આપશ્રીએ, મુંગારરસ-મંડનાદિનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે. અને શ્રીગોવિન્દના વિહારરૂપ શ્રીમુષોધિનીજીનું ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટિથી દિગ્દર્શન કરાવવાને આપશ્રીએ આ શ્રીટિપ્પણીજી યોજ્યાં છે. આપશ્રીનું વિશેષ ચરિત્ર સાંપ્રદાયિક ગાથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. આપશ્રી સંવત્ ૧૬૪૨ ના પૌષ કૃષ્ણ સપ્તમીને દિવસે નિલ ભગવદ્ગીલામાં પધાર્યા. આપશ્રીનું સૈવ્ય સ્વરૂપ શ્રીનવનીતપ્રિયજી હાલમાં શ્રીનાથદ્વારમાં વિરાજે છે. આપશ્રીની વિરક્તિઓ ખાસ કરીને ભગવદ્વિરહજ્જ્વેશાનંદનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ છે.

ગ્રન્થપરિચય :

શ્રીટિપ્પણીજીનું મંગલાચરણુ વાચતાં એક એ વસ્તુ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. 'શ્રીવિદ્યુલ્લેઃ ક્રિયતે' અને 'ચિરવિચારહરતત્તદીવ્યતાપર્યમ્' શબ્દોથી આપશ્રીની પ્રૌઢ અવસ્થામાં આ ગ્રન્થ યોજ્યવલો છે એમ દિશે છે. તેમજ 'સ્ત્રે ચદલ્લમ્ શશ્વન્મામકં હૃદયમ્બુજમ્' એ શબ્દોથી આપશ્રીના સૌભાગ્યમદનું અને પ્રબ્લેકચિત્તાનું દર્શન થાય છે. આચાર્યશ્રી શ્રીમુષોધિનીજીમાં જે નિગૂઢ આરાઓ કરી ગયા છે તે આજ્ઞાઓના તદ્દુદયગત અન્તિમ તાત્પર્યના દૃષ્ટિબિન્દુથી શ્રીમત્પ્રભુચરણુ શ્રીટિપ્પણીજી યોજ્યાં છે. આચાર્યશ્રીના નિતાન્ત ગોપ્ય હૃદયતાત્પર્યના કાંઈક અવગાહનની અર્પૂર્વ અને અનુપમ કૃત્રી શ્રીટિપ્પણીજી છે. આપશ્રીની માફક ભગવચ્ચરણુર-વિન્દના હુંહુંમરાગથી અનારક્ત હૃદયને જે સમયે શ્રીમત્પ્રભુચરણુ 'ખઘોત, ગાવઃ' ઇલાદિ શબ્દોનું તાત્પર્ય શ્રીસ્વામિનીજીઓમાં ઘટાયે તે સમયે કાંઈક અતિશયતાનો ભાસ થાય, તો પણ જ્યાં આપશ્રીનું દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષમાં આવે કે તરત જ આ ભાસતી અતિશયતા પણ પરમ હૃદયંગમ ભાજે છે. કોઈ કોઈ સ્થલે આચાર્યશ્રીની સાક્રિતિક વાણીમાં સ્થિત પરમ નિગૂઢ ગ્રન્થ આપશ્રી અત્યન્ત ઔચિત્સાનુસાર પરમ ઓજસ્યુક્ત અક્ષય શબ્દોમાં દર્શાવી

દે છે. જેમ બ્રહ્મસૂત્રોનું અન્ય ટીકાકારકૃત ધર્મપર વ્યાખ્યાન અસમત નહિ હોવા છતાં પણ આપશ્રી તો સર્વસૂત્રોનું તાત્પર્ય ધર્મમાં જ યોગે છે, કારણકે આચાર્યશ્રીને તે જ અભીષ્ટ છે, અને વ્યાસને પણ તે જ હોયુ જોઇએ, તેમ શ્રીસુબોધિનીશમાં પણ ધર્મપર વ્યાખ્યાન નહિ કરતા, ધર્મપર સર્વત્ર યોગે છે. આચાર્યશ્રી રાસલીલૈકતાત્પર્ય છે, અને તે રાસસ્ત્રી-ભાવપૂરિતવિગ્રહ છે, તેથી આપશ્રી શ્રીટિપ્પણીલદ્વારા શ્રીસુબોધિનીશનું તાત્પર્ય એવી રીતે ઘટાવે છે કે જ્યાં એઓશ્રીનું તાત્પર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય કે તત્કણ જ રાસસ્ત્રીનો પરમ નિગૂઢ ભાવ એ જ પરમ પ્રાપ્ય વસ્તુ છે એમ સ્ફુરે, અને તત્સ્ફૂર્તિ થતાં રસેશ પ્રભુના રાસોત્સવની પરમફલતાનો આસ્વાદ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રચુર હૃદયંગમ મનોરથો તદ્ભાવથી આરક્ત હૃદયમાં સ્ફુરે, અને કવચિત્ કરુણામય પ્રભુના કૃપાતિશયથી હીનાધિકારીને પણ પરમફલની સિદ્ધિ થઈ જાય. વસ્તુતઃ શ્રીસુબોધિનીશનું યથાસ્થિત તાત્પર્ય શ્રીટિપ્પણીના દર્શન વિના સ્ફુરવું દુર્લભ છે, અને તેથી જો શ્રીસુબોધિનીશના દર્શનાદિ કરનારાઓ શ્રીટિપ્પણીશરૂપ ઉપનેત્ર ધારણ કરીને તદ્દર્શનાદિ કરશે તો અમને તો સંશય નથી કે તેમનું હૃદયકમલ પણ ભગવ-ચ્ચરણારવિન્દના પરાગરાગથી સદૈવ અરુણ થયા વિના રહે.

મુદ્રણસંબંધી ।

વાચકોને શ્રીટિપ્પણીશના સ્વરૂપનું યથાસ્થિત પરમ સુંદર દર્શન થાય તેને માટે યાવચ્છક્ય પરિશ્રમ અમે લીધો છે. શ્રીટિપ્પણીશ સ્વરૂપથી જ શ્રીસુબોધિનીશના પ્રકીર્ણ સ્લોકોના વ્યાખ્યાનરૂપ છે. તેથી અમે આજુમાં પ્રત્યેક ટિપ્પણના અધ્યાય તથા સ્લોકની સંખ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને પ્રત્યેક લિપ્ત વ્યાખ્યાનને માટે નૂતન વિભાગ કર્યો છે. શ્રીસુબોધિનીશના પ્રતીકો મોટા ટાઇપમાં છાપ્યા છે શ્રીમદ્ભાગવતના સ્લોકોને ઉપર ટિપ્પણ છે તે તથા અધ્યાયારંભ પણ મોટા ટાઇપમાં છાપ્યા છે. પ્રકરણના તથા અધ્યાયના આરંભ અન્ત નિર્દેશ્યા છે. મુદ્રણ-સમયમાં જેટલા સ્વતંત્ર લેખ પ્રાપ્ત થયા તેટલા સર્વ શ્રીટિપ્પણીશમાં તે તે સ્થલે એકેટ ( ) કરી છાપ્યા છે. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં કવચિત્ વિદ્યમાન ટિપ્પણુ પણ ઉપયોગી જણાયું ત્યાં ટિપ્પણરૂપે છાપ્યું છે. પાઠપાઠાન્તરો યોજવામાં યાવચ્છક્ય પ્રભુદત્ત વિવેક કર્યો છે. અર્થાત્ શ્રીટિપ્પણીશનું સર્વાંગસુંદર સ્વરૂપદર્શન થઈ શકે તેને માટે યાવચ્છક્ય અમે પ્રભુકૃપાથી કર્યું છે.

સ્વતંત્ર લેલો ।

શ્રીટિપ્પણીશના અન્તે શ્રીગુસાંધ્યશ, શ્રીગોકુલનાથશ, શ્રીહરિરાયશ વગેરે મહાનુભાવોના યાવત્પ્રાપ્ય શ્રીભાગવતના સ્લોકોના સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનો તથા શ્રીસુબોધિનીશના પ્રકીર્ણ ટિપ્પણો પરિશિષ્ટમાં છાપવાનો અમારો મનોરથ હતો. પરન્તુ આ સમય એ મનોરથ અમારો સફલ નથી થતો તેથી અમને કાંઈક ખેદ થાય છે. પરિશિષ્ટમાં છાપવાને માટે જેમ જેમ અમે સ્વતંત્ર લેખો તથા ટિપ્પણોનો શોધ કરતા ગયા તેમ તેમ તે સગ્રહ વૃદ્ધિ પામતો ગયો, અને હાલ અમારી પાસે તે સગ્રહ એટલો તો મહાન થઈ ગયો છે કે જે તેનું અમે મુદ્રણ કરવા જઈએ તો એક ધીલ શીમતી ટિપ્પણીશ જ થઈ જાય. કદાચિત્ તેથી પણ પરિશિષ્ટ મોઢું થઈ જવાનો સંભવ લાગ્યો. આ કાર્ય પૂર્ણ કરતાં ત્રેસની હાડમારીમાં કદાચિત્ બે વર્ષ શ્રીટિ-પ્પણીશની પ્રસિદ્ધિમાં વિશેષ થવાનો સંભવ લાગ્યો તેમ જ તે કાર્યને સાંગોપાંગ પૂર્ણ કરવાને દ્રવ્યાદિસામગ્રીની પણ વિશેષ અપેક્ષા પડવા લાગી આથી એ સર્વ સંગૃહીત સ્વતંત્ર લેખો સ્વતંત્રઅન્યરૂપે યથાવકાશ મુદ્રિત કરવાનો નિર્ણય અમારે અનિચ્છાથી કરવો પડ્યો છે. આ નિર્ણયથી શ્રીટિપ્પણીશના શીઘ્ર દર્શનની અભિલાષાવાલા ભગવદીયોને કવચિત્ આનન્દ

પણુ થશે. સ્વતંત્ર લેખોનો આવો સુંદર મહાન સંગ્રહ પ્રભુકૃપાથી અમને પ્રાપ્ત થયો તેથી અમને પણ આ વિલંબમાં પ્રભુની ધન્યા કારણભૂત લાગે છે. કદાચિત અન્ય લેખોનો પણ સમાવેશ હજુ પણ આ સંગ્રહમાં થવાનો હશે. પરન્તુ સંપૂર્ણ સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થયે તેનું પણ મુદ્રણ અમને અતીવ ઉપયોગી જણાય છે. પ્રભુ તે કાર્ય કરવાનું પણ અપેક્ષિત સામર્થ્ય અમને દાન કરો એટલું જ તત્પ્રતિ પ્રાર્થ્ય છે.

ચિત્ર ।

શ્રીટિપ્પણીના આરંભમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણનું લક્ષ્મીઆર્ટસમાં તૈયાર કરાયેલું રંગિત ચિત્ર ધર્મ્ય છે, તે શા. હરજલાલ હરિદાસ ભગતે આપ્યું છે. તેથી તેમનો પણ ઉપકાર માનીએ છીએ.

શ્રીમજરત્નજીનું ઉપકારસંસ્મરણ ।

શ્રીટિપ્પણીના મુદ્રણદ્વારા પ્રકાશ કરવામાં શ્રીમહાજરત્નજીનો આદિથી અન્તપર્યન્ત પરમ ઉપકાર થયો છે. શ્રીટિપ્પણીના મુદ્રણાર્થે અપેક્ષિત દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં, શોધન માટે નિજ મંદિરના સંગ્રહમાંથી અપેક્ષિત પુસ્તકો આપવામાં, શ્રીકંકરપક્ષીના શ્રીહારકાંધીશાળના મંદિરના પુસ્તકસંગ્રહના દ્વાર પરમ પરિશ્રમ લઈને અમને ઉઘડાવી આપવામાં, અને નિજમંદિરમાં શ્રીબાલકૃષ્ણજીની નિકટ સેવામાં વિરાગતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદ્દિટ્ટલેશ્વરના નિજ-શ્રીહસ્તાક્ષરથી વિખિત મૂલ્ય શ્રીટિપ્પણીના પુસ્તક સાથે ગુદિત શ્રીટિપ્પણીના પુસ્તકને વિના પ્રતિબંધે અને વિના સંકોચે પરમ ઉદારતાથી અને સરલતાથી સરખાવવા અને શોધવા દેવામાં, ઉગ્ર મહારાજશ્રીની સાંપ્રદાયિક ઉચ્ચવલ ઉન્નતિ કરવાની પરમ અભિરુચિ સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રકારે અપૂર્વ અને અનુપમ ઔદાર્ય દર્શાવીને મહારાજશ્રીએ નિખિલ સંપ્રદાયને આપશ્રીનો પરમ ઝાણી બનાવ્યો છે. મહારાજશ્રીનો અમારા ઉપર જે પરમ અનુચ્છલ થયો છે તેનું કથન અસ્મત્પ્રોક્ત પ્રાકૃત શબ્દોથી થઈ શકે એમ નથી. મહાનુભાવો નિજ અનુભવથી વચાર્થ સમજી શકે છે. તેમને અસ્મત્કથનની અપેક્ષા નથી. શ્રીમહાબલકૃષ્ણપ્રભુ મહારાજશ્રીના સકલ સાંપ્રદાયિક ઉન્નતિપ્રસારના મનોરથો સફલ કરો એટલું પ્રાર્થી વિરમીશું.

ગ્રન્થનિવેદન ।

શ્રીસુબોધિનીજીના વરેણ્ય આશયો સ્કુરાવવામાં આ પુસ્તક કોઈ પણ મહાનુભાવ ભગવ-દીયને સહાયક થશે જ એ વિચારથી અમારા પરિશ્રમની કૃતકૃત્યતા માનીએ છીએ. અન્તમાં આ પરમ પ્રેમથી અને અભિરુચિથી સિદ્ધ થયેલો ગ્રન્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણકમલમાં સમર્પણ કરીએ છીએ.

વસન્ત પંચમી, }
૧૯૭૭. મુબઈ. }

મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા,
ધીરજલાલ પ્રજ્ઞાસ સાંકલીયા,

श्रीगोपीजनबल्लभाय नमः

श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविठ्ठलनाथजी

प्रकाशक—शा. हरखलाल हरिदास भगत

Lakshmi Art, Bombay, No 8

ापनाय तद्रथं
ते वाक्यात्
भ्योः शेषभावं
नः क्षीराब्धौ
उत्पन्तागाधो
स्मीसहस्रैस्त-
वांशकलानि-
त्रैका लक्ष्मी-
पाधिकरणक-
। प्रकटो यो
कृजनादिः ।
तेन नायिका-
।। पुरि शयनं
। तथा सति
।स्थायिभावा-

त्मके स्वस्मिन् विचित्रान् भावानुत्साय ब्रह्मवत्तादृशं कञ्चन प्रसुरं भावमुत्पादितवान् येन
तल्लीलाविचरणात्मकमखिलरसात्मकं जगदाविरमूदिति । तेन मूले शयनपदोत्था. नारायणे

१. निधित्वेन इति पाठः । २. चेष्यमानमिति । ३. तेनेति नास्ति क्वचित् ।

तत्प्रसिद्धमिति तद्धर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे त्वनु-
 शय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्या ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स
 निरोधः । स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधशब्दवाच्ये-
 त्यर्थः । अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति चतुर्भिरिति । दशमस्कन्धे पञ्चप्रकरणानि
 सन्तीति पञ्चधा प्रकरणार्थरूपो मम हृदये यो विराजते तं नमामीति सम्बन्धः । पञ्च-
 रूपत्वं प्रकटयन्ति । आद्यं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं प्रमाणप्रमेयसाधनफलात्मकैश्चतुर्भिः
 प्रकरणैः । तथैव तृतीयम् । चतुर्थं त्रिभिः प्रकरणैः । पञ्चमं षड्भिरध्यायैः । एवं पञ्चधा
 यो विराजत इति सम्बन्धः । पूर्वोत्तरेति । अशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः,
 पुरुषात् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः, उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया स्थापनं स्थानम्, स्थितानामभि-
 वृद्धिः पोषणमिति प्रकारकः कार्यकारणभावः । प्रकृते च पूर्वस्कन्धे भक्तानां निरूपणात् तेषां
 चित्तवृत्तिनिरोधे कथ्यमाने स तिष्ठति, अन्यथा मुक्तानामाश्रयत्वेनाश्रयनिरूपणान्मुक्ति-
 मनिरूप्य तन्निरूपणमशक्यमिति तदसंगतं स्यात्, निरोधः प्रलयत्वेन तेऽभिमत इति
 मुक्त्यनन्तरं तन्निरूपणे मुक्तानां प्रलय इति संगतिर्भवेत्, सा चायुक्ता, अनेवंकथने
 कार्यकारणभावक्षतिरित्यर्थः । आद्यन्तयोरिति । प्रकरणयोरिति शेषः । तत्र दुष्टमारणा-
 भावालक्षणस्याप्रवेश इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः । मुक्तावपीति । स्कन्धान्तरे तन्निरूपण-
 णादतिव्यापकं तदिति भावः । एवं सति तस्या लीलाया दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन
 भागवतेऽप्रवेशः । अथ ग्रहिलतया प्रवेशो वाच्यस्तदा दशविधलीलाम्यो भिन्नत्वेन भागव-
 तमध्यपातित्वेन चैकादशी सा भवेदित्याहुः लीलाधिक्यमिति । नवलक्षणज्ञानं ह्याश्र-
 यज्ञाने कारणम् । तथा सति तयोस्तथात्वहानिश्चेत्याहुः कार्येत्यादि । 'दशमस्य विशुद्ध्यर्थं,
 नवानामिह लक्षण'मित्युपक्रान्तत्वात्तेभ्यः पूर्वमाश्रयोक्तौ तत्यागश्च भवेदित्याहुः प्रक्रा-
 न्तेति । ब्रह्मेति । तेषां भक्तत्वेऽप्यधिकारित्वात् केवलभक्ताया मूमेराधिक्यं तदपेक्षयेति
 भावः । अन्यसंश्रय इति । भक्तेष्वेवाविश्य सेवितवन्तो, न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । यद्वा
 प्रमोराविर्भावस्य स्वस्यापीष्टत्वेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तादृगार्थभावात्, किन्तु
 तादृशीं भुवमग्रे कृत्वेत्यर्थः । प्रद्युम्न इति । अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित
 इति ज्ञेयम् । हेतोर्धैविष्ये तात्पर्यमाहुः गुणा इति । सत्त्वादय इत्यर्थः । तद्गतम् ।
 भक्तगतमित्यर्थः । द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः गुणदोषग इति । षड्गुणाः लोके
 दोषत्वेन प्रसिद्धा धर्माश्च षड् देशान्तरगता गर्भमातुलभारणादयः । उभयविषयकत्वात्तस्य
 तथात्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः समत इति । यथा
 गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कटा इत्युभयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति
 तथेत्यर्थः । समत इति भावप्रधानः ।

१०-१-३. अग्रिमप्रयोजनार्थमिति । अनवतारसामयिकजीवोद्धारार्थमित्यर्थः ।

१०-१-४. **श्रवणानन्दत्वेनेति** गानतात्पर्यम् । अनिवार्या इति । भगवद्विषयकत्वेन निवारितुमयोग्याः कामादय इत्यर्थः । तथापि श्रवणस्येति । आद्या प्रवृत्तिविषयत्वेनैवेति तथा प्रवृत्तस्याखिलपुरुषार्थसाधकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रयोजकं विषयान्तरसमानधर्मवत्त्वं जघन्यमेवेति तथोक्तम् । अनिर्वर्त्यदोषेण चेति । सहजासुरत्वेनेत्यर्थः । वैराग्यजनकस्येति । गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येत्यर्थः । दैत्यानां मुक्तिस्वरूपमाहुः अपुनरावृत्तीति ।

१०-१-५. **पुण्यद्वारमात्रतामिति** । अग्रे हि भगवान् साक्षादेव भक्तदुःखं निवारितवान्न तु केनचिद् द्वारेणेत्युच्यते । तेन तच्चरित्रेऽपि साक्षात्पुरुषार्थसाधकत्वं, न तु पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति तथेत्यर्थः । क्षेत्रं पाण्डोः, बीजिनो धर्मन्द्रादयः । एकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन यत्रापि । एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भवन्ति । स्वधर्मत्याजनसामर्थ्यमपीति । भगवद्विहितकरणं तद् देवव्रतं, तद्विरुद्धं तद् दैत्यव्रतम् । तथाच देवव्रते भीष्मे तिमिङ्गलत्वं दैत्यव्रतं कौरवैः संपादितमिति तेषां कौरवाणां तथासामर्थ्यं जातमित्यर्थः । इदमतिसामर्थ्यमिति भावः । सैन्यसागरपदतात्पर्यमाहुः बहिःस्थितमपीति । सैन्यस्या हीतस्ततः स्वसेनावहिःस्थितं भारयन्ति, न तु स्वसेनाम् । समुद्रस्यास्तु स्ववृन्दमध्यस्थमपि । इह च उभयरूपत्वमुक्तम् । तेनोक्तकैसुक्तिकन्यायसूचनाय सैन्यत्वं समुद्रत्वं चोक्तमित्यर्थः । पोतमपि गिलन्तीति साधनधातकत्वम् । चेतनेति । जलात्मकः समुद्रः स स्वयं न मारकोऽचेतनत्वात्, किन्तु तत्साश्वेतनाः । इह समुद्रस्यैव चेतनत्वात् स्वस्वरूपैवान्यानशाकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । भवत्वोक्तितात्पर्यमाहुः भगवत् इत्यादिना । भवो हि समुद्रात् स्वल्पतरस्तत्स्वरूपानन्तःपाती च । साश्रयणमाश्रेण तारको, न तु मकरादिनिवारणे स्वक्रियावान्, एवं भगवानपि पाण्डवसैन्यमश्रेण रक्षितुं नोद्यतः । तदा बृहद्रूपः स्यात् । किन्तु पाण्डवानेव रक्षितुम् । अतोऽल्परूपत्वमयुद्धमानत्वात्तदनन्तःपातित्वम् । 'पितामहा म' इति श्लोकविवरणे तथापि सम्यगित्यादि । उक्तसागरं वत्सपदमकुर्वन्निश्लेतावतैव चारितायै प्रभोः भवत्वनिरूपणं तत्तरणोक्तिश्च निरर्था । वत्सपदे मज्जनासंभवेन भवानपेक्षणादित एव तरणस्याप्यसंभवादुल्लङ्घनस्यैव तत्र संभवादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः तथापीति । वत्सपदे तासामेव मज्जनसम्भवात् भवतरणोक्त्या तेषां तथात्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः सम्यगित्यादि । तत्रापि हेतुः स्वदृष्टयेति । स्वसाय्येनेत्यर्थः । लौकिकदृष्टयेति वा । भगवत्त्वेन भगवति ज्ञाने वत्सपदे मज्जनसंभावना न स्यादित्याहुः भगवद्भाव इति । प्रह्लाददर्शन उत्तरावच्छरणममममेव स्याद्, न शस्त्रग्रहणम् । तदा चक्रेण प्रमुणा चेन्न रक्षिताः स्युस्तदा स्वसामर्थ्येसाप्रयोजकत्वाद् नाश एव स्यात् । इदमेव मज्जनरूपम् । स्वसामर्थ्येनास्माकं जय इत्यभिमानेन हि तदा शस्त्रग्रहणम् । एवं सति पूर्वमपि प्रमुणैव रक्षितत्वेन तदुपकाराज्ञानान्माहात्म्यानामात्र भवत्यमेव तेष विधीलिकात्वम् ।

द्रौण्यस्त्रेत्यस्य विवरणे अर्जुनस्येत्यादि । सर्वात्मना गर्भदाहे गोप्यस्याभावाद्
 १०-१-६. गोपनासम्भव इति गोप्यमंशमाहुः अर्जुनस्येत्यादिना । स्थूलांशे दग्धेऽप्युक्त-
 वीजत्वांशात्मको धर्मस्तु वैष्णवांशत्वात् स्थित एवेति दग्धानप्यंशान् स्वसा-
 मर्थ्येन अदग्धान् भावितवानिति तैः सहभूतं बीजभावं जुगोपेत्यर्थः । योगविभागादिति ।
 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादजि'ति सूत्रप्रासाज्प्रत्ययस्य लोपस्तु 'जनपदे लुवि'ति सूत्रेण भवति,
 इह कुरुशब्दस्य जनपदावाचित्वेऽजो लोपासम्भवादेवं प्रयोगासम्भव इत्याशङ्क्य तत्संभव-
 प्रकारमाहुः योगविभागादिति । जनपदशब्दे विभक्ते कृते, लुवित्येतावन्मात्रं सूत्रमिति
 जनपदावाचित्वेऽपि तत्प्रत्ययलोपात्तथा शब्दसिद्धिरित्यर्थः । अन्यथा प्रतीतैरिति ।
 पूर्वं दग्धत्वेन प्रतीतानामदग्धत्वेन प्रतीतिरन्यथाप्रतीतिः । धर्मरक्षार्थ इति । वेद-
 मन्त्रेणाधिष्ठापितब्रह्मरूपदेवताकं हि ब्रह्मास्त्रम् । तत्कार्यस्य भगवता प्रतिबन्धे भगवतो वेद-
 मार्गरेक्षकत्वलक्षणो धर्मो गच्छेदिति तथा । एतेनादाहेऽपि सामर्थ्यं प्रभौ सूचितम् । मोक्ष
 इति । वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तते । तदकरणे तदनिवृत्त्या मोक्ष-
 प्रतिबन्धः स्यान्मर्त्यादामार्ग इति तदभावार्थं तथेत्यर्थः । तत्त्वसहितमिति । 'तेजस्तत्त्वं
 सुदर्शन'मिति वाक्यादिति भावः । इह चक्रपदं भगवति स्थितानां सर्वेषां तत्त्वानामुपलक्ष-
 कम् । तानि तु द्वादशस्कन्धे, 'अथेममर्थं पृच्छाम' इत्युपक्रम्य, 'ताञ्चिकाः परिचर्यायां
 केवलस्य श्रियः पतेः । अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यै'रिति शौनकेन पृष्टः सूतो
 'नमस्कृत्य गुरून् वक्ष्ये विभूतीवैष्णवीरपी'त्युपक्रम्य अङ्गादीनि पूजायां येन रूपेण ध्याय-
 न्याचार्यास्तानि रूपाण्यवदत् । तथाच ध्यानार्थमेव तथा प्रदर्शनमिति साधूक्तं उपकार
 इति । रक्षार्थं चक्रोक्तावप्रिमोक्तया विरोधः स्यान्न तूक्तीत्याहुरत एवेति । काल-
 निग्रहार्थं वेति । चक्रं मारकत्वेन कालरूपम् । तद् धृत्वा तिष्ठतीति तत्र स्वकार्यकरणक्षमं
 भवतीति तथा । चक्रपदोपादानतात्पर्यान्तरमाहुः अत एवेति । दग्धस्यापि पूर्वभावसम्पा-
 दनेन जीवितसम्पादनमनुभावः । तादृशो भगवान् पूर्णं गर्भं प्रयोजनाभावात्ततो निवृत्त इति
 सोऽनुभावोऽपि निवृत्तः, अन्यथा भगवता रक्षित इति कालदेरपि भयाभावादयं देहो नित्य
 एव स्यात् । तथाच चक्रं भ्रमणशीलमिति व्याघ्रुच्य मत्परितो भ्रमणं कृतवदिति कालाधी-
 नत्वं सम्पन्नमितीदानी न जीवनसम्पत्तिरित्यर्थः ।

वीर्याणीत्यत्र अनेनेत्यादि । वारद्वयं वीर्यप्रथकथनेनेत्यर्थः । यदुवंशे वंशसंवन्धि-
 १०-१-७. कार्यकरणार्थं प्रद्युम्नांशेनावतीर्य वीर्याणि कृतवानिममलकंसमागधादिवधरू-
 पाणि प्रवयसामपि यौवनं यदूनां द्वारकानयनवैदर्भीहरणादिरूपाणि चेति
 'तत्रांशेनावतीर्णसे'त्यनेनावताररूपं निरूपितम् । 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनोरूपरूपद्वयमुक्तफल-
 दाने वाशीवत् करणभूतं यस्य तन्मूलभूतं रूपं निरूपितम् । अखिलदेहभाजामितिपदादेत-

दवतारात् पूर्वमपि तेषामुक्तफलदानोक्तेस्तथात्वं ज्ञायते । एवं सत्यवतारकार्यस्य मूलरूप-
कार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्नवतारे ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन वीर्यवहुत्वसम्भावनास्तीति
तत्रैव इति भावः । अत्रैतदवतारवीर्यं पृच्छंस्तत्कर्तुर्यन्मूलरूपत्वमुक्तवान् तेनास्यैववतारस्य
मूलरूपत्वोक्त्या माहात्म्यमेवोक्तवानित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः । इदमेवेत्यादिना । आत्मत्वेन
मृत्युदानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समादधते निमित्तचयशादिति । देहभाक्त्वोक्तितात्पर्योक्ति-
रियम् । 'पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्यया'दिति तत्रसूत्रात् । 'स नैव
रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ'दित्यादिश्रुतिभ्यश्च जीवानां देहसम्बन्धः
स्वकीडार्थमेव भगवता कृत इति क्रीडैव निमित्तं, तद्वशाच्चेत्यर्थः । 'भगवद्ज्ञानरूपा-
णीति । आन्तरत्वादिति भावः । अतः कथमपीति । उतेति पदादान्तर्मुखेभ्यो रूपद्वये-
नाप्यमृतदानम् । विषयपक्षे भजनोपयोगित्वेन तथात्वम् । ब्रह्मादिपक्षे भगवत्कीडोपयोगि-
त्वेन विसृतिरूपत्वेन च ज्ञानात्तथात्वम् । बहिर्मुखेभ्यस्तयात्वं स्पष्टम् ।

क वासमित्यत्र । अथवेत्यादि । अधुनापि, 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं, श्रूयतां मे
१०-१-२. पित'रित्यादिवचनानामश्रवणाद्भुदेवपुत्रत्वेन यादवत्वेन ज्ञानादेवमपि कथनं
सम्भाव्यते इत्याशयेनेदमुक्तम् ।

देहं मानुपमित्यत्र । तत्रैवोक्तमिति । तत्रैव वृष्णिमानुपदेह एवाश्रयणमत्रोक्त-
मित्यर्थः । तेषु सर्वेषु भूभारराजपृतनानिरसनसामर्थ्याय भगवानाविष्टसिद्धि-
१०-१-११. तीति तथा । वृष्णिभिः सह संव्यवहारे क्रियमाणे वृष्णिदेहेष्वाश्रयणसंभ-
वादिपि तथा । एतज्ज्ञापनायैवाद्यश्रयण उक्तः । अन्यथा तं विनापि प्रश्नसम्पत्तेस्तं न
वदेत् । एवं सति, 'वृष्णिभिः सह देहं मानुपमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामवात्सी'दिति
सम्बन्धो ज्ञेयः । अत एवात्रे प्रभुर्वक्ष्यति, 'नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चि'दित्यत्र
हेतुमूर्तं विशेषणं मत्संश्रयस्येति ।

उद्धारविषयनिर्द्धारमाहुः ये भक्ता इति । शास्त्रीयसाधनरहितानामित्यर्थः । ननु
१०-१-१७. ससाधनानामपि कार्यं न विषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र वाद्यकमाहुः येषामिति ।
किञ्च, यत्तेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्माद्विलक्षणोऽतोपि न विषयत्वमित्याहुः
संसारेति । अत्र ससाधनेष्वित्यर्थः । निरूप्यते । त्वयेति शेषः । तथाच संसारस्वाविधा-
कार्यत्वेन तन्नैवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन तद्रूप एव निरोधस्तेषां वाच्य इत्याह अत इति ।
तथाच बह्वेव चैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च । भक्तानां संसारे लीलोपयोगित्वेन सुखरूप-
स्तेषां तु दुःखरूप इतीतोपि तद्वैलक्षण्यमित्याहुः दुःखेति । प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तमुप-
संहरन्ति एवमिति । एकं निःसाधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो
न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इति पूर्वोक्तशेषभावासम्भवात् ससाधनानामपि विषयत्वं वक्तुं
युक्तम् । अत एव, 'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगवितानार्थं कथं

पश्येमहि द्वियः' इति पृथावचनमपि गीयत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः द्वयं वेति । उभयो-
 निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्याभावात्तथेत्यर्थः । एवम्प्रकारेण लीलाकरणे कथने च हेतु-
 माहुः साङ्गस्येति । निरोधस्येति शेषः । अत्रोपपत्तिमाहुः तत्त इति । यतश्चिकीर्षितनिरोध-
 मवतीर्थ स्वयं कृतवानतो हेतोरयं स्कन्धो दशमत्वेन युज्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्थ-
 वाम्यरीपादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीति ईशानुक्तथैवेयमपि
 भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः । अद्भ्यमाहुः अवतार इति । येन विना
 यत्र सम्भवति तत्तदद्भ्यमत्रोच्यते । तथाचानाविर्भावे निरोधपदार्थ एव न स्यादिति भावः ।
 यद्वा, यतः संसारभवदुःखव्यावृत्तिरेव निरोधप्रयोजनमतो निरन्तरं भगवत्स्मरणात्मको
 निरोधो दैवासुरसाधारणो निरूप्यत इत्याहुः संसारेति । स्मृतिश्च क्वचित् खेहात् क्वचित्
 द्वेषादिनेति परं विशेषः । एकं पूर्वोक्तमित्यर्थः । अथवा यतो लीलानुपयोगिसंसारवतां
 संस्मृतिरपि दुःखरूपातोधिकारिभेदेन विरोधाभावाद् दुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति
 द्वयमपि फलमित्युक्तमित्याहुः दुःखरूपा च संसृतिः, द्वयं वा न विरुध्यत इति ।
 एवमनुक्तौ दुःखरूपेत्याद्यनर्थकं स्यात्, केपाञ्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितम् । अहम्ममा-
 त्मकः संसारस्तु लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव । केपाञ्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारोऽपि
 नाशितः । तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः । नन्वाधिदैविकप्रवर्तनं विना वाण्युद्गमासम्भवे भक्त-
 दुःखहेतुवार्णी स कथं प्रवर्तितवानित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सर्वमुक्त्यर्थमिति । हर्या-
 विर्भावं विना सा न भवतीति स्वयं तं कर्तुमशक्तस्तद्धेतुहेतुं चक्र इत्यर्थः । तदनुगुणदेव-
 तायास्तदुत्कर्षमसहमानाया इतिरूपेऽग्रिमग्रन्थे तत्पदाभ्यां कंस एवोक्त इति ज्ञेयम् । मुक्ति-
 हेतुत्वेन तदनुगुणत्वम् । भगवन्मातृदासं दैवपक्षे परमोत्कर्षः । अयं चासुर इत्यसहमान-
 त्वम् । एवमविरोधः पूर्वापरयोः । कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात इत्यत्रापि अत्रपदस्य
 दैवानुगुणत्वे कंसस्येत्यर्थो ज्ञेयः । तथा सति मातुर्दुःखासम्भवेन मातृत्वमेव न स्यादिति
 भावः । अतस्तेऽप्यन्त इति । भीष्मादय इत्यर्थः । तद्धर्मा इति । नृपधर्मा इत्यर्थः ।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्य विवरणे । तदाविष्टस्मिन् सङ्कर्षणे आविष्ट इत्यर्थः ।

१०-१-२४. अत्र पूर्वं शय्यारूपे सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापन्ने तस्मिन्नावेशरूपा स्थिति-

रनुशयनं भवति । तथाचानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद्दलदेवाविष्टवासुदेव-

कलाया एव लीलास्कन्धार्थः स्यादित्यत आह अत इति । यतः शयानस्यावेशोऽतो हेतो-
 र्विष्णोः सात्त्विककल्पाधिष्ठातुरेव चलभद्रेण कृत्वानुशयनमुच्यते, नात्मनः पुरुषोत्तमस्य
 नेत्यर्थः । 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मन' इति मूलवाक्यादिति भावः । तेन नोक्तदूषण-
 मिति भावः । तर्हि चलदेव एवं निरूपणे किं तात्पर्यं तदाह एकचदिति । पूर्वोक्तवासु-
 देवस्यांशत्वादंशांशिनीश्च तादात्म्येनाभेदादेकवदेव प्रोच्यते । तेन तत्रापि तथा निरूपण-
 मित्यर्थः । अतस्तच्चरित्रमपि मूलरूपचरित्रमेवेति भावः । नन्वेवं लोके न प्रतीयत इत्यत

आह कृष्ण इति । यथांशत्वेनैक्येपि स्वरूपे द्वैविध्यप्रतीतितथा चरित्रेपीत्यर्थः । अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां, पुरुषोत्तमस्य ब्रजे तयोत्रापीत्याह देवक्या-
मिति ।

शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र । ननु मातृचरणानां दुःखप्रापणोपायमात्रं ह्यत्र वाच्यम् ।
१०-१-२७. ततु विवाहं कृत्वा गृहगमनसमये तथाकाशवाण्यभूदित्येतावतैवोक्तं भव-
तीति देशकालावस्थादिभिः सर्वोत्कर्षवर्णनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः
सर्वोत्कर्षे त्वित्यनेन । भगवदाविर्भावस्यानमिति । यथा वसुदेवजन्मसमय
आनका दुन्दुभयश्च नेदुरिति सर्वत उत्कर्षो लोके ज्ञातस्तथा स्त्रिया भर्तृगृह एव पुत्रजन्म
भवति । तत्र विवाहो निमित्तमिति तं कृत्वा तद्गृहगमनसमये मातुः सर्वोत्कर्षे भगवता
सम्पादिते सति यत् दुःखमुपस्थितं तत् स्वल्पके निमित्ते श्रीधमनायासेन भगवता निरसितुं
योग्ये सति भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिच्चिन्तेति ज्ञापनाय
तद्वर्णनमित्यर्थः । सुषु अल्पकमतिसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमिति यावत् । तादृशे निमित्ते सतीत्यर्थः ।
भक्तदुःखं विना भगवदाविर्भावो न भवतीति तदर्थं तत्कथनमित्यपि तात्पर्यं ज्ञेयम् ।
देशतः कालत इत्यादि । ससैव सुखदा इत्युक्त एकस्य द्वयोर्वापि सुखदत्वं सम्भव-
तीति नायं नियम इत्याशङ्क्य निमित्तानां तावद्रूपत्वात्तथेति बोधयितुं तान्येवोक्तानि,
देशत इत्यादिना । अथवा, सार्वविभक्तिकस्तसिलिति केचिदिति वाक्यादत्र प्रथमातस्त-
सिलिति ज्ञेयम् ।

तस्यां तु कर्हिचिदित्यस्य विवरणे । सर्वानित्याद्याचकर्षेयन्तम् । पूर्वसान्निध्ये
१०-१-२९. सति भक्तदुःखाभावे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सान्निध्यं दूरीकृत-
वान् । अग्रे च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थः ।

पथि प्रग्रहणमित्यत्र । अनेनाधिभौतिकः काल इति । भगवत्प्रादुर्भावं-
१०-१-३४. हेतुर्भक्तिमार्गोऽयं विवाहश्चेत्युभयोः साम्यादेतत्सम्बन्धिमार्गं कालकृतप्रति-
बन्धकथनेन भक्तिमार्गोऽपि तयात्वं ज्ञाप्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् । एवं सत्य-
स्मिन् मार्गे भगवत्प्रापकमार्ग इत्यर्थो ज्ञेयः ।

खड्गपाणिः कचेऽग्रहीदित्यत्र । कचेपु किञ्चिदित्यादि । ग्रहणक्रियाकर्म-
१०-१-३५. त्वेपि कचानां कर्तुर्ग्रहणक्रिययेप्सिततमत्वाभावात्तथात्वज्ञापनाय सप्तम्युक्ता,
न द्वितीयेत्यर्थः ।

१. यथा चतुर्व्यूहरूपेण सह प्राकट्यं पुरुषोत्तमस्य, तथा ब्रजे बलभदेपि वासुदेवविशेषेण सह प्राक-
ट्यमित्यर्थः । २. व्यूहरूपेणेत्यर्थः ।

दृष्ट्वा समत्वमित्यत्र । अनेन पञ्चवार्षिक इत्यादि । अत्रायं भावः । अग्रे
 १०-१-५९. निगडनियहानन्तरमेव, जातं जातमहन्निति वक्ष्यमाणत्वात् समर्पणानन्तर-
 ममारणे तन्नोचितमिति मत्वा नारदेन तथा कथनादेतदनुपदमेव तत्कथन-
 मिति ज्ञायते । तथाच निग्रहे गर्भासंभव इति । अत एव, जातं जातमिति न कालभेद-
 ज्ञापकमित्यग्रे वक्ष्यते । भगवतस्त्वलौकिकी रीतिरिति नानुपपत्तिः ।

इति प्रथमाध्यायः ।

द्वितीयाध्यायाथोक्तौ कृष्णोद्यम इत्यादि । भगवदुद्यमे हेतुमाहुः महत्त्वेति ।

१०-२-०. हेतोरिति शेषः । अत एव तावन्तमपि विलम्बमसहिष्णुर्गर्भकर्षणमाज्ञप्तवान् ।
 न ह्येवमन्यत्रेति भावः । अथवान्येभ्योऽवतारेभ्योऽत्र महत्त्वज्ञापनाय माया-
 ज्ञापनवसुदेवादिमनःप्रवेशलक्षणः स उच्यत इत्यर्थः । अथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञा-
 पनाय सविशेषणः स उच्यत इति सम्बन्धः । असाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको धर्मो हि
 विशेषणम् । तदत्र मायाज्ञापनमेकम् । न हि ब्रह्मादिव्याभोहिकां तामन्य आज्ञप्तुमर्हति,
 सान्याधीना वा भवति । वसुदेवदुरासदत्वादिकं, देवक्यां स्वहन्तृज्ञानेप्यासुरभावत्याजनं
 कंसस्य, ब्रह्मादिस्तुतिश्च ।

हृतेष्वित्यस्याभासे । देवक्या बन्धनावधीति । अत्रेदमाकृतम् । सप्तमे गर्भे

१०-२-४. जाते नन्दाद्या ये व्रज इत्यादि नारदेनोक्तम् । तदा पद्मपुत्रहतिमातृघन्धनं
 च जातम् । तदत्र, हृतेष्वित्येकेनानूद्य स गर्भो देवक्या हर्षशोकविवर्धनो
 घभूवेत्यर्थेन शीघ्रं भगवदुद्यमे हेतुरुक्तः । पूर्वं शोकवर्धनो नासीत् । हृतेषु तेषु अयमपि
 तथा भविष्यतीति ज्ञानेन तथा घभूत् । तथाचेदं सर्वं बन्धनानन्तरं जातमिति तदेव पूर्वा-
 वधिर्यस्य तादृशं चरित्रमाहेत्यर्थः । अत एवाग्रे वक्ष्यन्ति 'पद्मपुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भ'
 इति । असुरहननं सङ्कर्षणगर्भविषयकं दुःखं च भगवच्चरित्रमेव । तर्हि हर्षवर्धनत्वमनुपपन्न-
 मित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः स चार्धमित्यादिना । पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णानन्दत्वान्मातुर्मनसि
 तदागमने तत्रानन्दाविर्भाव एवाभूत्, परस्परं तादृशी नामूर्त्तिरोधवशादिति सरस्वती-
 दृष्टान्तेन वक्ष्यते । अस्यानन्दमयत्वेपि प्रसुसङ्गम एव पूर्णानन्दप्राकट्यकरणं भवतीति तथा ।

गच्छ देवीत्यत्र । स्थावरात्नगरादिति । न गृणातीति नगरमतः स्थावर-

१०-२-६. तुल्यम् । अभिमानेन स्वप्न एव तिष्ठतीति तथा ।

आधिवेशोत्याद्याभासः । अथाक्रोशानन्तरमित्यादि । ननु मूल एतदानन्तर्य-

१०-२-१५. वाचकपदाभावात् स्वयं तत्कथनमनुपपन्नमिति भातीति चेन्नैवम् । भावानव-
 बोधात् । तथाहि । इह हि शीघ्रं स्वागमनार्थमेव गर्भकर्षणाज्ञापनम् ।
 तस्य, 'गां गता तत्तथाक्तो'दित्येतावतैव निरूपितमभूत् । आक्रोशस्तु प्रकृतानुपयुक्तः ।

एवं सत्यपि 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोककथनं यत्तद्भगवद्वाक्यस्याथशब्दतात्पर्यकथनायेति ज्ञायते । अन्यथा, 'तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशये'त्युक्ते प्रयोजनाकाङ्क्षायामहं देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामीत्येतावतैव चारितार्थ्यादयशब्दं न वदेत् । एवं सति यस्मानन्तर्यं प्रभुबुद्धिस्थं स पदार्थो 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोकेन विवृतः श्रीशुकेन । आचार्यैरपि तमेवायशब्दं प्रतीकत्वेनोक्त्वा, गर्भ इतिश्लोकोक्ततात्पर्यमाक्रोशानन्तरमित्यादिनानूदितम् । अयमर्थो भगवतोऽत्यन्तं गोपनीय इति तत्सम्पत्तिर्लोकानामन्यथाज्ञानोक्त्या तत एव तदज्ञानसूचनेन च ज्ञापितेति सर्वमनवद्यम् ।

पुरूपोत्तमस्तु नन्दगृह एवेत्यादि, भवतीत्यन्तम् । अत्रायं भावः । उक्तवाक्यानुरोधान्नन्दगोहे पुरुपोत्तमाविर्भावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । एवं सति, 'सुतं यशोदाशयने निधायै'त्यग्रिमवाक्यं चानुपपन्नं भवति । तत्र स्वरूपद्वयदर्शनप्रसङ्गात् । आगतस्य तिरोधानं न वक्तुं शक्यम्, आगमनवैयर्थ्यापातात् । 'प्रागयं वसुदेवसे'तिवाक्यविरोधश्चेति उभयतः-पाशाञ्जलिरितिचेत् । अत्र व्रूमः । नन्दगोहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुपोत्तमस्य सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन तदा कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते । स एव, 'वभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेन उक्तः । पूर्वरूपस्य तिरोधानेऽग्रिमकार्यार्थं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । यतो मुक्तिभूभारहरणवंशसम्बन्धित्वेनाविर्भावपित्रादिसुखदानवेदमार्गरक्षानारदशापविमोकद्विजसंमाननादिकार्याणि वासुदेवादिमूर्तिनियतकारणकानि उक्तकार्याण्यग्रे स्पष्टानि । एतदेवोक्तम् एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवतीत्यनेन । अत्र श्रुतार्थापत्तिरेव मानमिति नानुपपत्तिः काचित् । रूपान्तरमिति । रूपान्तरत्वेन मानमित्यर्थः । तत्र मानुषत्वम् । तथाच शुद्धे पुरुपोत्तम एव तथा मानसाग्रे वाच्यत्वान्मायानिरूपणेन तन्नियतकार्यविषयस्याप्युत्पत्तिर्निरूपिता भवतीत्यर्थः ।

दधार सर्वात्मकमित्यस्य विवृतौ । वृद्धिराकाशशब्देत्यारभ्य, भवतीत्य-
 १०-२-१७. न्तम् । यथा यथा भित्त्याद्यावरणापसारणं तथा तथाकाशप्राकट्यं यथा, तथा
 यावद्यावन्मायारूपं येन प्रकारेणापसार्यते तावत्तावत्तेन प्रकारेण भगवत्स्वरूपं
 प्रकटं भवतीति क्रमेणैव गर्भलक्षणाविर्भावेस्तेनेतरगर्भेभ्यो भगवद्गर्भसम्बन्धिन्यपि बुद्धिर्दे-
 वक्या अविलक्षणोपपन्ना भवति । एवमेव यावता अंशेनेतोपसारणं तावतांशेन यशोदागर्भे
 मायाप्रादुर्भाव इति यशोदाया अप्यविकृता बुद्धिस्तथेत्यर्थः । अन्यथा त्वलौकिकत्वेन पूर्वं
 तल्लक्षणाभावे पश्चात् प्राकट्ये च उभयोर्यशोदादेवक्योर्बुद्धिर्विकृता भवेत् । तथा सति लीला
 न सम्पद्येतेति तथैव ज्ञेयमिति भावः । साकारव्यापकब्रह्मणः स्तोकाकारमात्रावरणापसार-
 णैपसारितस्यापि तस्य तथाकारत्वं लोकन्यायेन सिद्धम् । अत्रावरणस्य व्यापकत्वेनाविशेषाद्
 यशोदागर्भदेशेपि तत्प्राकट्ये नानुपपन्नं किञ्चित् ।

सत्यव्रतमित्यस्य विवरणे । अष्टविधं भवतीत्यादि । अष्टविधत्वं चाग्रे स्प-
 १०-२-२५. ष्ठीभविष्यति । यत् सत्यं तत् परमित्यादिवक्ष्यमाणश्रुत्यर्थनिरूपकमिति ज्ञे-
 यम् । यद्वा सर्वोक्तृष्टमित्यत्र वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । श्रुताविव
 स्तुतावप्येतयोरैक्यं प्रतिपादनीयमित्यतिदिशन्ति । एवं सत्यत्वेत्यादिना । लोके हि व्रत-
 मुक्तृष्टमिति यदुक्तं तत्रोपपत्तिर्यस्त्वित्यादिना उच्यते । तथाच लोके व्रतं सत्यं चेति द्विविधं
 सत्यं निरूपितं भवति । मूले व्रतपदेनैतदुभयप्राप्तौ हेतुमाहुः । उभयोः परत्वादिति ।
 सत्यव्रतमित्यनेन सत्यं परमिति श्रुतिपदसार्थं उक्तो भवतीति भावः । तेन लोके सत्यं व्रतं
 चेति द्वैविध्यम् । अग्रे परं सत्यमिति श्रुत्यर्थनिरूपकं सत्यपरमिति पदं व्याकुर्वन्ति । अतः
 परमिति । अत्रापि लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधं चेति द्वैविध्यम् । भगवतो
 व्रतं लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं चेति द्वैविध्यम् । त्रिसत्यमिति पदार्थे भूरादि-
 त्रयं कायादित्रयं चेति द्वैविध्यम् । एवमष्टविधत्वं सत्यस्य भगवतः कालरूपस्य । यदि
 सत्यरूपत्वं न स्यात्तदा लोके व्रतादिकं नियामकं च वैदिकं च द्वादशविधं भगवद्ब्रतानि
 च लोकाश्चात्मादयश्च न स्युरित्युपपत्तिरूपत्वम् । व्रतं हि उपोषणादिरूपमहोरात्रादिसा-
 ध्यम् । सत्यमपि तप्तैलादिष्वप्यदाहोऽत्युक्तृष्टपापेऽल्पेनैव कालेनानिष्टमनुक्तृष्टत्वेचिरेणे-
 त्यादि । अन्यत् स्पष्टम् । लौकिकमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम् । भगवदीयं व्रतं
 नियामकं चेति च द्विविधम् । लोका भूर्भुवःस्वर्लक्षणाः । आत्मानः कायजीवपरमात्मानः ।
 लोकाः फलरूपाः । इतरे त्वितराणि । इदं च द्विविधम् । एवमष्टविधत्वं सत्यस्योक्तभेदेन ।
 पदद्वये विधेयभेदेन द्वैविध्यम् । त्रयं च द्विविधम् । एवं चतुर्विधत्वम् । इतराविति ।
 प्रमाणफललक्षणावर्थावित्यर्थः । आद्यन्तयोरिति । सत्यात्मकमित्यन्तिभेन पदेन फलम् ।
 एतस्मादाद्येन, ऋतसत्यनेत्रमित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः । भगवत्स्वरूपज्ञानशक्तयोः फलत्वप्रमा-
 णत्वे प्रसिद्धे । अथवा सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम् ।
 'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति कारणान्तःपाति मानमिति तथा । पूर्वमज्ञस्य ज्ञानेन विषयस्व-
 रूपमपि तदैव सिद्धं भूतमिति यतो भानम् । फलं विवृतावेव स्फुटं, सत्य एवेत्यादिना ।
 प्रमाणादिचतुरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति पञ्चविधम् । पूर्वोक्तमष्टविधमेतत्पञ्चविधं चेति
 त्रयोदशधा । अग्रे ज्ञानशक्तिद्वयं धर्मा चेति षोडशधा ।

विभर्पीत्यस्य विवृतौ । चरचराशब्देनेत्यादि । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत
 १०-२-२८. ओदन' इति श्रुत्यर्थनिर्णयं कुर्वन्, 'अत्ता चराचरग्रहणा'दिति सूत्रे विषय-
 वाक्योक्तब्रह्मक्षत्रे चराचरशब्देन व्यासोवददिति तथेति ज्ञेयम् ।

स्वत्पादपोतेनेत्यत्र । भगवद्भावकेत्यादि । अक्षरपक्षेऽनुपपत्तिरियम् । भगवतः

१०-२-२९. पुरुषरूपेणाविर्भावे ह्यक्षरस्य चरणरूपत्वम् । तदा भगवतैव तरणसम्भवे ता-
 वन्मात्रस्य तथात्वमयुक्तम् । एतदेवोक्तम्, भगवतीत्यादिना । न च तेन
 पुरुषरूपेणापि तत्सम्भव इत्याह । समाधिकल्पितस्यैवेति ।

येन्येरविन्दाक्षेत्यत्र । सम्यग्वायुसञ्चारो नाडीशुद्ध्या भवतीति तदर्थमपेयपानादिकं

१०-२-३१. यत्तदेव विकर्मोति ज्ञेयम् । एतदुक्तं विकर्मसहितमित्यनेन ।

शरीरिणां श्रेय इत्यत्र । ते हि शरीराभिमानिन इत्यादि । वैदिकं कर्म
१०-२-३२. यथोक्तमेव कृतमदृष्टजनकम् । ज्ञानमपि तत्राङ्गम् । 'य एवं वेदे'ति वाक्ये-
भ्यः । तथाच तदभावात्तथेति भावः । जडत्वादपि तथात्वं ज्ञेयम् ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र । उभयोः साक्षात्कार इत्यादि । आत्मसाक्षात्कारस्य फल-
१०-२-३४. मध्यासनवृत्तिः । द्वितीयसाद्वैतस्फूर्तिः । वैदिकमार्गे हि प्रमेयं, 'स हैतावा-
ना'सेतिश्रुतेर्ब्रह्मात्मकम् । अतस्तत्त्वेन स्फूर्तिः फलमिति भावः । इत्पद-
व्यतिरिक्तमिति । न चेदित्यत्र यदित्यदं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । अज्ञानभिद्विज्ञानं
मार्जनमापेति न व्याख्यानमिति । क्रियापदस्य समानलकारेणैवान्वयनियमान्मार्ज-
नमाप्त्यादिति भवेत् । स्रोक्ताशङ्काया अनिवृत्तेश्च स्वव्याख्यातशास्त्रार्थीप्राप्तेश्चेति भावः ।
इति द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रकरणार्थसंदर्भे । अधिकारिणि काल इति । दक्षिणायनकृ-

१०-३-०. ण्णपक्षनिशीथादिदोषेषु सर्वकर्मणि निन्दितेषु सत्सु सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्मूलेऽ-

नुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः अधिकारिणीत्यादिना । तथा 'प्यधिकं त-
शानुप्रविष्टं, न तु तद्धानि'रिति न्यायेनोक्तदोषानिवृत्तिसदवस्थैवेति चेत् । अत्र वदामः ।
कालो योत्रे भगवदात्मकत्वेन वाच्यः स प्रादुर्भूत इति । एवमेव देशादिरपि । अत एवाथ-
शब्दो भिन्नप्रक्रमार्थक उक्तः । आधिभौतिकस्य तस्य जन्मनिमित्तत्वाभावाद् भौतिकस्याधि-
घानत्वेऽपि यथा वरेदेयरात्रीणां तदा दिवापि प्रकटनं कृतमिति तत्रात्रीणां दिवारूपत्वमपीति
न वक्तुं शक्यम् । तथास्याधिभौतिकतद्रूपत्वं न वक्तुं शक्यम् । एतज्ज्ञापनायैव शुक्लैस्तथो-
क्तम् । अन्यथा प्रकटे त्वदुक्तद्रूपणे सत्येवं न वदेत् । यद्यप्याधिभौतिक उत्तरायणत्वादि-
विशिष्टेऽप्येतत्प्रकटनं सम्भवति, तथापि यदेतादृशे तस्मिंस्तथा करणं तन्मर्यादामार्गात् पु-
ष्टिमागोऽतिविलक्षणो चलिष्ठश्चेति ज्ञापनायेति जानीमः । अत एव सर्वदेवतासान्निध्यप्रयुक्त-
सर्वगुणोपेतत्वव्यावृत्त्यर्थं तद्गमनानन्तरं भिन्नप्रक्रमेण इदमुक्तम् । असङ्कोचात् सर्वशब्देनै-
श्वर्यादय उच्यन्ते । तेन भगवदात्मकत्वमुक्तं भवति । तेन लीलाकालत्वमायाति ।

प्रादुर्भावस्थले नैश्चिन्त्वं वाचि पूर्ववदिति । वाचि उपनिषद्प्रायामित्यर्थः ।

१०-३-८. 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,' 'अदृश्यमग्राह्यं,' 'न तत्र सूर्यो

नोत वाचे'त्यादिविरोधः प्राकट्यकथने आपतति । स च, 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्,'

‘ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान’ इत्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्यः, इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति श्रुत्योस्तात्पर्यनिरूपणेन निरस्यत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा, तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिचिन्तेत्यर्थः ।

तमद्भुतमित्यत्र । विशेषणसंख्यातात्पर्यं वदन्त आद्यश्लोकस्यद्वितीयश्लोकस्यविशेषण-

संख्ययोः प्रत्येकसमुदायाभ्यां तात्पर्यमाहुः दशालीलेत्यादिना । आद्यस्थ-

१०-३-९. तत्संख्याभिप्रायोऽयम् । द्वितीयेन पदेन समुदिततत्तात्पर्यमुक्तम् । द्विगुण

इति । मर्यादामार्गीयैश्वर्यादिकं भूभारहरणवेदधर्मविहितभक्तिज्ञानादिप्रवर्तकमेकम् । ब्रह्म-
मर्यादाया अप्सुल्लङ्घनं, दैत्यानामपि मुक्तिदानमदेयस्वरूपामृतदानादौ पुष्टिमार्गीयैश्वर्यादिकं
हेतुः । एवं सत्युभयविधं प्रकटीकृत्य प्रकट इति समुदिततत्तात्पर्यम् । एवमग्रेपि ज्ञेयम् ।

भक्तानां दशप्राणादिरूपः । सर्वप्रकाशकः सूर्यो द्वादशात्मेति तथा । लीलासम्बन्धिपदार्था-
नामनन्यप्रकाश्यत्वात् लीलायाः कालातीतत्वेन तदवच्छेदो न सम्भवतीति द्वादशमासात्मको
लीलाधारभूतो यः संवत्सरात्मकः कालस्तद्रूपोपि । ते ‘नैकहायनघ्नैमासिकः कुमार’ इत्याद्यु-
क्तिर्न विरुध्यते । लौकिकेन्द्रियाविषयत्वाल्लीलायास्तन्मध्यपातिभक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्त-
न्नियामकश्चेति द्वादशात्मा । आत्मपदेन जीवपरमात्मानाबुच्येते । कार्यं महत्तत्त्वम् । भूता-
न्येकविधानि । उभौ प्रकृतिपुरुषौ । त्रयो गुणाः । अन्यत् स्पष्टम् । एतेन लीलासम्बन्धि-
पदार्थपृथितत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितम् । एवं तात्पर्यनिरूपणेपीदमेव मूलम् । अन्यथा
प्राकृतसम्बन्धे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति ।

न तु लोकवेदसिद्धमिति । यद्यपि साकारत्वेन वेदे सिद्धं, तथापि यादृश्रूपं प्र-
कृतमधुना तत् तथैवेति तदभिप्रायेणेदमुक्तम् । तेन पूर्वेण न विरोधः ।

चतुर्भुजमित्यस्याभासे । चतुर्विधमपीति । प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमपीत्यर्थः ।
अत्रायं भावः । सम्पूर्णस्वरूपवर्णने ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च वाच्यानि । तत्र ज्ञाने-
न्द्रियेष्वीक्षणमेवोक्तम् । कर्मेन्द्रियेषु भुजा एवोक्ताः । तेनैकैकेनैव पूर्णा ज्ञानशक्तिः क्रिया-
शक्तिश्च निरूपयितेति ज्ञायते । एवं सति कर्मेन्द्रियाणि निरूपयन् यद्भगवदर्थरूपं ज्ञानं निरू-
पयति तेन जीवानामिव भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानजनकानीति न, किन्तु स्वयं चिद्रू-
पाणि पूर्णज्ञानजनकानीति ज्ञापयति । चतुर्विधकार्यार्थमित्यादिना चतुर्विधक्रियाशक्ति-
विवरणम् । व्यूहकार्याण्येव चतुर्विधानि तानि । तेषां नियतकार्यत्वात् । भगवद्भुजानां
क्रियाशक्तिरूपत्वेन सर्वेषां क्रियावतां मूलत्वात् पृथिव्यादिचतुर्णामिव भूतेषु क्रियावत्त्वात्-
दाधिदैविकरूपत्वमपीत्याशयेन भूतत्वमुक्तम् । तेन लीलामध्यपातिनां तेषां प्रभुभुजरूपत्व-
मेव, न प्राकृतत्वमिति भावः । जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि वा । तान्यप्युक्तरूपाणीति
ज्ञेयम् । पुरुषस्य द्विभुजत्वमौत्सर्गिकमित्यत्र द्विगुणपुरुषत्वम् । एतस्यैव विवरणं, लौकिक
इत्यादि । सुद्धादिना जरासन्धादिमारणं लौकिकसदृशम् । अन्येश्वरस्यैतच्चमूमारणे का यु-

द्वापेक्षा स्यात् । अवस्थासाधनविरुद्धकार्यकरणं पूतनाशकटादिमारणमलौकिकम् । घात-
काविति । हननरक्षणयोरेकत्रैकदा करणं विरुद्धं, तथापि तत् कृतवान् । परीक्षितो लौकि-
कवीजांशस्य दाहनं, वैष्णवांशस्य गर्भस्य रक्षणं, तन्मातुश्च । तत्राप्यनिवर्त्यब्रह्माद्यात् ।
एतदेव सङ्गतरूपमपि । तथैवेन्द्रवृष्ट्यादिकमपि ज्ञेयम् । वेदोक्तमिति । कर्मब्रह्मविषयक-
मात्मपरमात्मविषयकं वा ज्ञानमित्यर्थः । भक्तिरपि सगुणा निर्गुणा च साधनफलरूपा वा ।
वैराग्यं हि सर्वदुःखनिवर्तकम् । भक्तदुःखनिवर्तनं ह्यायुधैः । तेन तेषां वैराग्यरूपता । तेन
भक्तेष्वेव रागस्तद्वेषिषु तदभाव इति ज्ञाप्यते । अत एव मातुलादयोऽपि हताः । मधु-
सूदन इत्यादि । उक्तरीत्या मधुसूदने गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारयन् मा-
धवो भवति । एवं सति गदाचक्रयोरेकत्र अब्जशङ्खयोश्चैकत्रस्थितिमात्रसाधर्म्येणात्र माध-
वत्वमपि । शङ्खाब्जे दक्षिणयोश्चक्रगदे वामयोर्धारयन्नारायणो भवति । तेन शङ्खाब्जयोश्च-
क्रगदयोश्चैकत्र स्थितिमात्रसाधर्म्येण नारायणत्वम् । एवं त्रिवृद्रूपत्वं सङ्कर्षणप्रद्युम्ना-
निरुद्धरूपतापि । शङ्खेत्यादिविग्रहवाक्ये, शङ्खगदे आदी ययोस्ते शङ्खगदादिनी पद्म-
चक्रे उदायुधे यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । शङ्खाब्जाभ्यां मारणासम्भवादा-
युधत्वं कथमिति शङ्काभावाय तत्तात्पर्यमाहुः इन्द्रियेत्यादि । प्राणपोषितानीन्द्रियाणि
हि कार्यसाधकानि । 'विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति वाक्याच्छ-
ङ्खस्य तादृशत्वादिन्द्रियरूपता । तेनान्तरो मारको, दर्पाभावे सूतप्रायो यतः । गतदर्पस्य
बाह्योपमर्देनाशुनाशो भवति । प्रकृते च ब्रह्माण्डविग्रहो नारायण इति तदात्मकाब्ज-
धारणेनैव यथा उपरि पतित्वा उपमर्दनं तथा भवतीति तथा । गदाया आधिदैविकप्राणा-
त्मकत्वादधिभूतासुरप्राणान्निहन्ति । तेजोरूपमन्तःकरणं, चक्रं च तथा । मुक्तिदित्सायां
एव महाभूतैरेव मारयतीति तद्भतास्तथैव भवन्ति । 'ये ये हताश्चक्रधरेण'तिवाक्यात् । स्वयं निर्लेप
वतैव चारितार्थ्येषुदायुधमितिकथनेनान्योपि भावः सूच्यत इति तमाहुः उदायुधानीति
चेति । उदमुदकं तद्रूपाणीत्यर्थः । उदकत्वोक्तितात्पर्यमाहुः तत्रैवेति । गुरुपदार्थं हि तत्
स्वस्मिन् पतितं मज्जयति । तद्बदहङ्कारेणानग्रानासुरान् ग्रावप्रायान् महाभूतान्येव पुनः प्रा-
पयन्ति, न तु मुक्तिमित्यर्थः ।

श्रीवत्स इत्यादि । अत्रैतावद्वाच्यम् । पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेन तदसाधारणं लक्षणं
श्रीर्भवति । तस्याश्चेतरागोचरत्वेन लक्ष्यज्ञानं कस्यपि न भविष्यतीति तत्रादुर्भावस्याना-
साधारणधर्मं सर्वगोचरं कृत्वा स्वस्मिन् धारयति । तद्दर्शनेन तत्र श्रीस्थितिज्ञानेन पुरुषो-
त्तमत्वज्ञानं भवति । अस्य मुख्यत्वमुपपादयन्ति सर्वात्मकस्येति । 'पुरुषः स परः पार्थ
भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा यस्यान्तःस्थानि भूतानि' इति भगवद्वाक्यात्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'-
न्नित्यादिश्रुतिभ्यश्च जगत्तथा । 'परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तः सनातन' इत्युप-

क्रम्य, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे'ति प्रभुवाक्याच्छ्रीव्रजजनमनोरथपूर्तये, 'दर्शयामास लोकं खं गोपानां तमसः परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता' इत्यादिवाक्यैः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेनाप्यक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमस्य लक्षणम् । चेष्टारूपत्वेन, 'अथ सर्वगुणोपेतः काल' इत्यादिना निरूपितो य आनन्दमयो लीलाकालः सोऽपि तथा । आदिपदालीलाविशेषाश्च । तथाच सर्वात्मकत्वभगवत्त्वजगदादिलक्षणेपु ब्रह्म मुख्य लक्षणम् । सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वादाविर्भूतसच्चिदानन्दरूपत्वाज्ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वात् पुरुषोत्तमगृहचरणाल्मकत्वात् । अतः श्रीवत्सस्य लक्ष्मत्वमुक्तमन्यथेतरविशेषणवदिदमप्युक्तं स्यादिति भावः । अत्रोपपत्त्यन्तरमाहुः अत एवेति । जातिवेदाक्षरब्रह्माणि तदानन्दश्च सर्वशब्देन उच्यते । तदाधारभूतो भृगोर्देहः । तद्वत्तस्य गतिर्भगवत्पर्यवसायिन्येवेति तथेत्यर्थः । किञ्च भगवत्स्वगिन्द्रियाद् भृगोरुत्पत्तिः । तत्रेतरेन्द्रियेभ्यो विशिष्टमन्तर्बहिर्व्यापित्वात्तथा ज्ञानजनकत्वाच्च स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वाद्भगवतः स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः । श्रीस्तत आविर्भूतेत्याशयेनाहुः लक्ष्म्याश्चेत्यादि ।

गलशोभीत्वत्र । सरस्वत्या ज्ञानशक्तिरूपत्वात्तथा कृतिः । अत्र विद्यादिपदानि त्यक्त्वा सरस्वतीपददानस्यायं भावः । सा हि वीणागानपरा, प्रभुश्च मुक्तोपसृष्य इति मुक्ताः सर्वे सङ्गीतविद्यया यथा प्रभुं सन्तोषयन्ति तदर्थमेवं करणम् । एतेनैवंविधानां लीलास्थभक्तानां न प्राकृतत्वं, किन्तु कण्ठभूषणरूपत्वमेवेति ज्ञाप्यते । स्थानं प्रभुगुणगानम् । मुक्तानामेव शुकादीनां तत्राधिकारादिति भावः ।

सान्द्रपयोदेत्वत्र । पूर्वमिति । निवन्धे निरूपितमित्यर्थः । तत् स्मारयन्ति । आकाशोत्यादिना । चक्षू रूपवद् द्रव्यं गृह्यत्तदभावे निर्मेघ आकाशे दूरं गतं सत्रीलमिव पश्यति । तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव पश्यतीत्येकः प्रकारः । तत्तद्युगाधिष्ठातृदेवतानां तादृक्तादग्रूपत्वात् तत्प्रतिविम्बेन नियतानेकरूपत्वमिति द्वितीयः । भूमेर्नीलरूपत्वेन तत्राविर्भावे तत्प्रतिफलनेन तथा भातीति तृतीयः । शुद्धस्य सत्त्वस्य नीलरूपत्वेन तत्प्रतिफलने वैकुण्ठाविर्भूतं ब्रह्म तथा भातीति तुरीयः । अथवा भूमिवैकुण्ठं श्वेतद्वीपम् । हन्तेदं ब्रह्मणो नीरूपत्वपर्यवसायित्वेन न दासविद्ब्रजनमनोरमं भवतीतिचेन्मैवम् । अंशवतारविभूतिरूपावतारविषयत्वादस्य । श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तु वस्तुत्वे तादृशं, न त्वौपाधिकं तत्राप्यप्यस्ति, शुद्धब्रह्मरूपत्वादित्यनुपदमेव प्रमाणप्रकरणे निरूपयिष्यत इति विद्ब्रह्मक्तमनोरममेतदिति जानीहि । यस्तु स्वकाल इत्यादि तु परोक्षवादत्वेनापि ज्ञेयम् । स्वकाले लीलाकाले । अत एव स्वपदम् । नूतनरसोत्पादको दिनान्तादिष्वग्निसश्च । एवमित्यादिना श्रीनत्सेत्यादिविशेषणोक्तितात्पर्यमुक्तं क्रमेण, पुरुषोत्तमासाधारणचिह्नत्वात् तत्त्वेन ज्ञाने मूलकारणभूतः श्रीवत्सः । तस्य ब्रह्मत्वं निरूपितम् । वस्तुतस्तु श्रीरूप एव सः । ब्रह्मानन्द-

रूपत्वात्तस्मात्त्र स्थितो लीलां करोतीति लीलामूलभूतमपि तद्रूपं ब्रह्म । 'कौस्तुभ्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यज' इति वाक्यात् । स्वीयत्वेनाङ्गीकृतानामात्मनामाधिदैविकं रूपं स्वकण्ठे स्थापयन्न जातु त्यजति । स्वरूपानन्दं च ताननुभावयतीति तथा । भूरूपकट्या आवरणोक्त्या तथात्वम् । प्रावृद्धघनश्यामत्वोक्त्या सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकं सर्वार्थदानम् ।

महाहँस्यत्र । भगवन्मुखनिरीक्षका इत्यादि । अत्रायं भावः । 'विभर्ति सांख्यं

१०-३-२०. योगं च देवो मकरकुण्डले' इति वाक्यात्तद्रूपयोस्तयोः सहभावेन किरीट-

सोक्तेर्मौलिपदं, पारमेष्ठयमित्यत्रापि तद्रूपो वेद एवोच्यत इत्यवगम्यते । सर्वप्रमाणानामुपरि स्थितिस्तस्यैवोचिता यतः । एवं सति तज्जनितज्ञानमेव तत्त्विकरूपमिति तत्परिप्लव्णोक्त्या तेषां तथात्वमेव संपद्यत इति जीवानां तत्र स्थितिरयुक्तेतिशङ्कानिवारणाय भगवन्मुखेत्याद्युक्तम् । अपरं च तेषां बहुत्वेषु तत्त्वियेकत्वोक्त्या तज्जनितस्य भक्तिभावस्यैकरूपत्वं मूले ज्ञाप्यते । तेन वेदादीनां भक्तिरेव फलमिति ज्ञापितं भवति । अर्हस्य प्रापकद्रव्यरूपत्वेन तादृशोत्र गुरुरेवेति तथोक्तम् । अन्यथा त्वमूल्यपदमेव वदेदिति भावः । इदं च भक्तिमन्महापुरुषानुग्रहादेवेति ज्ञापनायार्हं महत्त्वमुक्तम् । अत एव, 'वेदवादस्ताः पार्थ'त्यादिनोक्तशीलानां न भक्तिलाभः । एतदेवाभिसंधाय सर्वलोकप्रसिद्धादिति विशेषणं दत्तम् । अर्हस्य लोकसिद्धत्वेनापि तथा विशेषणमिति ज्ञेयम् । कुन्तलानां रसोदीपकत्वेन तेषु भक्तिप्रवर्तकत्वमपि सूच्यते । तान्येव पदानीति । कुन्तलानां भ्रमरतुल्यत्वेन तेषां पद्मपदत्वेनैतेत्येतान्येव तानीत्यर्थः । त्रयाणामपीति । वेदसांख्ययोगानामित्यर्थः । कुन्तलानां शास्त्राभिज्ञजीवत्वेन पूर्वयुक्तत्वात्तेषामनेकविधत्वे तज्ज्ञानप्रकारानेकविधत्वमेव प्रयोजकमिति कुन्तलानेकत्वोक्त्या तत्रयोजकमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः ।

उद्दामेत्यत्र । त्रयाणां कर्मत्वोक्तेरयं भावः । भूनावेव कर्ममार्ग इति तद्रूपकट्यां भूषणत्वेन स्थितस्य कर्मत्वं युक्तम् । इतरयोः क्रियाशक्तौ प्रतिष्ठितत्वेनेति ।

कृष्णावतारेत्यत्र । सम्यग्भ्रमो यस्येति । विविधपदार्थैर्महानुत्सवः कार्य इति

१०-३-२१. बुद्ध्या तत्र तत्र मनोधावनं भ्रमः । पुरःप्रकटे भगवत्स्वल्पमपि मनोधावन-

स्यानुचितत्वात् । परं तूत्सवरसस्तादृश एवेति भक्तिमार्गं स गुण एवेति भगवच्छब्देणापर्युदस्तः । (वसुदेवदेवकीस्तुतितात्पर्यनिरूपणं द्वादशात्मेत्यादिभिः क्रियते । पूर्वं तमद्भुतमित्यादिना द्वादशधा प्रादुर्भाव उक्तः । अग्रे तद्रूपदृष्ट्यां वसुदेवदेवकीभ्यां ततो न्यूनाधिकभावेन निरूपणे विषंवादादन्यतराप्रामाण्यशङ्का स्यात्, तन्निरासः स्तुतिनिरूपितार्थाभ्यां भवतीति ज्ञापयन्तीति द्वादशात्मेत्यादिना । स्तुतिभ्यामिति पूर्ववद् द्वादशधैव निरूपितो हरिर्ज्ञेयः । तत्र प्रकारमाहुः त्रिधा च नवधेति । देवकीमिच्छिधा, वसुदेवैर्नवधैत्यर्थः । स्तुत्याः स्वरूपमाहुः वैदिकोऽलौकिक उच्यत इत्यनेन । आद्यस्य नवधात्व

इतरस्य च त्रिधात्व उपपत्तिमाहुः यज्ञस्त्वित्यादिना । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिरूपः पञ्चात्मकः । चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः । पङ्क्तुणैश्वर्यवान् साकारब्रह्मरूप उपास्यत्वेन तत्र उच्यते । तन्नपदेन भागवतशास्त्रमप्युच्यते । एतज्ज्ञापनायैव भगवत्पदम् । फलितमर्थमाहुः पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिरिति । वेदे तत्रे चोपास्यत्वेनोक्तं रूपमिदमेवेत्यर्थः । ननु वैदिकत्वेनैव चारितार्थ्ये द्वितीयस्योक्तिः कुतस्तत्राहुः तन्नमिति । यथा वेदो भगवत्प्रापकः, तथा तन्नमपीति वेदतुल्यं तदित्यर्थः । तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारः, अत्र तु सर्वेषामिति मर्यादापुष्टिभेदेनोभयमपि भगवत्प्रापकम्, यतोतस्तथेति भावः । द्वितीयस्याः स्तुतेस्त्रिधात्वे हेतुमाहुः लौकिक इति । अत्र गुणशब्दः प्रकारवाची, न तु प्राकृततद्वाची । 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाची । 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाक्यालोकेपि तत्स्वरूपं प्रथितं वाच्यम् । तच्चाधिदैविकादिरूपं त्रिविधं स्मार्तमिति सा तथेत्यर्थः । लौकिकस्यैव हि वस्तुन आधिदैविकादिरूपत्रितयं रूपमुच्यते । अत एव स्मृतौ परमात्मत्वेनैव भगवानुच्यते, आधिदैविकत्वात् । इदं स्तुतिव्याख्याने स्फुटीभविव्यति । उक्तार्थमनुवदन्ति संदेहाभावाय नचधेत्यादिना । पूर्वं वसुदेवेनैकेन श्लोकेन प्रार्थनं कृतं, तेन दशश्लोकाः । त्रिरूपत्वोक्तिरेव मुख्येति त्रिवेत्युक्तम् । 'मर्त्यां मृत्युव्याले'ति 'विश्वं यदेत'दिति च श्लोकद्वयं पर्यवसानतः स्तुतिरूपमिति चकारेण समुचितम् । प्रतिपत्तिहेतुविरोधपरिहारयोरेव तत्र स्फुटं प्रतीतेः । फलितमर्थमाहुः शास्त्रत इति । प्रतीयमानस्यैव शुद्धभगवद्रूपत्वमुभाभ्यां तथेत्यर्थः । एवं निरूपणस्यावश्यकत्वमाहुः बाधकमिति । उभयोर्हेतुश्चाक्षुपत्वादिति ज्ञानं तस्मादित्यर्थः ।)

विदितोऽसीत्यत्र । यस्त्वित्यारभ्य प्रयोगान्तम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । असीति

१०-३-१३. व्यवहारो युष्मच्छब्देनोपस्थित एव भवतीति स्थितावपि व्यवहारमात्रोक्तिर्या सा, स तेन विनानुपपन्नस्तमाक्षिपतीत्यन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति । अत एव, पिषेहीत्यादौ द्वारादिपदार्थस्यैवाध्याहारो, न तु पदस्यापि लाघवादिति माह्वा मन्यन्ते । प्रकृते त्वर्थस्य पुरःस्थत्वेन नाध्याहारपेक्षापि । वस्तुतस्त्वसिभवानिति समस्तं पदम् । तथाचासिशब्दस्युक्तो भवानित्यर्थः । तद्युक्तत्वं तेन व्यवहार्यमाणत्वम् । पूर्वोक्तपक्षे भवच्छब्दसंगत्यभावारुच्या पक्षान्तरमाहुः अथचेत्यादि । क्षराक्षरपुरुषोत्तमाः, आधिभौतिकादयो वा त्रयः पुरुषाः । असीति देहरूपेण सत्त्वेन प्रतीयमान उक्तः । भवानिति तदभिमानित्वेन अग्निमेण परमात्मत्वेन प्रतीतिविषय उक्तः । तेन श्रुत्युक्तसैन्धवघनघटान्तन्यायोत्राभिप्रेत इति ज्ञायते ।

प्रकृते पर इत्यस्ये । प्रत्यक्षदोषस्त्वित्यादि । शुद्धब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च वेदनं हि विदितोऽसीत्यनेन प्रतिज्ञातम् । असि भवानिति व्यवहारश्च प्रत्यक्षविषय एव भवति । एवं सत्युक्तव्यवहारविषयस्यैव प्रभोरुक्तरूपत्वं सिध्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः ।

ननु ज्ञातव्ये प्रामाणिके सत्युक्तदोषपरिहारः । तत्र न वक्तुं शक्यम् । दोषत्वादित्यत आहुः ज्ञातव्येति । भवत्सुरूपपदाभ्यां पूर्वं तथोक्तत्वाद्लौकिकचक्षुस्तत्सामर्थ्यरूपेणापि स्वयमेव हरिः प्रकटो जात इति स्वस्य ज्ञानं यथा न विरोधि तथा वसुदेवज्ञानमपीत्यर्थः । 'अन्यदेव तद्विद्वितादयो भविदिता'दित्यादिश्रुतिरपि लौकिकयोस्तयोः सकाशादेव भेदमाह । अन्यथा वदद्भ्यावात इति भावः । नन्वदृश्यत्वादिप्रतिपादकवेदाप्रतिपाद्यत्वाद्ब्रह्मत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यत आहुः चिरुद्धा इति । यद्रूपं यदा दृश्यं तदेव तदेवाद्दृश्यमपीतीन्द्रियसामर्थ्यलक्षणेनांशेन प्रविच्छालक्षणेन तेन चोभयधर्मसिद्ध्या ब्रह्मत्वं न क्षतं भवतीत्यर्थः ।

स एव स्वप्रकृत्येत्यत्र । आधिदैविकस्वभावेनेत्यादि । लीलौपयिकपदार्यानामलौकिकत्वेन लौकिक्या प्रकृत्या न तत्प्रतिः सम्भवतीति तथोक्तम् । अ-
१०-३-१४. न्यथा स्वपदानर्थक्यमिति भावः ।

त्वद्यीश्वर इत्यत्र । अविरोधे ईश्वरत्वब्रह्मत्वलक्षणं हेतुद्वयमुक्तं तृतीये पादे । च-
१०-३-१९. तुर्येऽपि द्वितीयकोट्युपस्थितिर्न प्रामाणिक्यतोऽपि न विरोध इति हेत्वन्तमुक्तमिति, किञ्चेत्यादिना व्याख्यातम् । अन्यथा त्वविरोधः पूर्वोक्त एवेत्येव तच्छङ्कयोपचारोक्तिः शशशृङ्गभिया पलायनमतुहरेत् । वस्तुतस्तु, ननु सांख्यादिपु गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते इत्यत आह त्वदाश्रयत्वादिति । त्वमेवाश्रयो येषां तादृशत्वाद्गुणानां त्वन्निष्ठं कर्तृत्वं तेषूपचर्यत इत्यर्थोभिप्रेत इति ज्ञेयम् ।

देवकीस्तुतितात्पर्योक्तौ । इदानीं मारण इत्यादि । युद्धे भगवतैव तन्मारणसम्भवेऽपि पूर्वमुद्यतायुधेन बाला मारिता इत्यधुनापि तादृशतद्दर्शनं पूर्व-
१०-३-२३. ज्ञानसदृशम् । तथाच तन्मात्रेणैव तथेत्यर्थः । अन्यथेति । जन्माज्ञानाभावे प्राणास्थितिरैव स्यादित्यर्थः । न सिध्येदिति पाठे प्रथमः पक्षो रक्षा ।

१०-३-२५. व्यक्तेऽव्यक्तमित्यत्र । पुरुषोत्तमाभिन्न इति । पुरुषोत्तमचरणात्मक इत्यर्थः ।

त्वत्पादाब्जं प्राप्येत्यत्र । ननुक्तपलायनविशिष्टस्य साक्षाद्भगवच्चरणप्राप्तिर्न संभवत्यतोपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सत्सङ्गो भागवतं चेत्यादिना ।
१०-३-२७.

स त्वं घोरादित्यत्र । इदानीं मारणे चेत्यादि । रक्षाप्रार्थनेति शेषः । अस्मिन् पक्षे रूपानुपसंहारातिरिक्तबाधकामावात्तत् कृतान्यत्र श्लेषमिति भावः ।
१०-३-२८. एतदेवोक्तम्, अनुपसंहार इत्यादिना । अन्यत्तरेति । इदानीमेव मारणं लोके चैतद्रूपदर्शनमित्येतयोरन्यतरस्य तथात्वायेत्यर्थः । इदानीममारणमन्यत्र गमनं च

मध्यमः पक्षः । एवं सत्यपि यदि तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा स्वतस्तन्मारणाच्चि-
वृत्तिर्भवतीति, तथापि दोषानिवृत्तिरित्याहुः मध्यमपक्षे स्वत इत्यादिना । तेन जन्मा-
ज्ञानसावश्यकत्वमुक्तं भवति ।

शङ्खचक्रेत्यत्र । यद्यपीति । केचिद्देवा अपि चतुर्भुजा भवन्तीति तादृशे रूपे दे-

१०-३-३०.

वानां नालौकिकत्वेन भानम् । इतरेषां तु भवतीति तथा । तादृशम-
पीति । उपसंहृतालौकिकप्रभं चतुर्भुजाकारमात्रमपीत्यर्थः । रूपं चेदमित्य-

नेन कंसादीनामदर्शनं प्रार्थितम् । अत एव, मांसदृशामित्युक्तम् । अनेन तु तददर्शनेऽपि
मनुष्यमात्रस्य तथा दर्शनं नास्मद्धितमिति तदभावः प्रार्थितोऽतो नान्यतरैवेत्यर्थं शङ्कनी-
यम् । किञ्च, यद्यप्याद्येनैव द्वितीयचारितार्थं भवति, तथापि रूपपदमात्रं ध्यानधिष्ण्यपदं
च श्रुत्वा सर्वाशेन तिरोधानं हरिर्मा करोत्विति विशेषप्रार्थनं द्वितीयं कृतमिति ज्ञेयम् ।

त्वमेवेत्यत्र । भगवदुक्तवाक्यसंख्यातात्पर्यमाहुः चतुर्दशेति । पूर्णब्रह्मणो देव-

१०-३-३२.

कीपुत्रत्वं न प्रमाणसिद्धमिति प्रमाभावाय सर्वा अपि विद्या अत्र प्रमाणातीति
ज्ञापनाय तत्समानसंख्यैर्वाक्यैर्भगवतोक्तमित्यर्थः । प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यं

प्रमाणत्वमिति यावत् । तदर्थमित्यर्थः । नच संख्याया अपि तात्पर्यवत्त्वे प्रमाणाभाव इति
वाच्यम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा हि । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्, पुत्रे जाते यद-
ष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृत्वास्मिस्तोजो दधाति,
यदशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नायं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति,
यद्द्वादशकपालो जगलैवास्मिन् पशून् दधाती'तिश्रुतौ कपालेषु द्वादशसंख्याविधानतात्पर्यं
तदवयवमूतसंख्याफलोक्त्या निरूपितम् । तत्तत्संख्यायास्तत्तत्फलसाधकत्वोक्तेरपि तत्तत्फल-
संख्यासजातीयत्वमेव प्रयोजकमिति ज्ञेयम् । 'अष्टाक्षरा गायत्री तेजस्त्रिवृत्, दशाक्षरा
विराडन्नं विराट्, एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगती, जागताः पशव' इतिश्रुतिभ्यः ।
ननु सङ्ख्युत्रत्वेपि वरवाक्यसत्यत्वे वारत्रयं तथात्वं कुत इत्यत आहुः त्रिगुणमित्यादि ।
लौकिकमेकगुणं, द्विगुणं वैदिकं, भगवदीयं त्रिगुणमतः सर्वाधिकमिहोक्तमिहैव फलति
चेत्तदा सत्यं भवति । वैदिकं तु जन्मान्तरेऽपि फलतीति तथा । भगवदुक्तं त्वामोक्षं यावन्ति
जन्मानि तेषु सर्वेष्वेव फलतीत्येतदेकैकगुणत्वादिकं तेषु ।

अजुष्टग्राम्येत्यत्र । ननु प्रीतिसेवनार्थत्वाज्जुपरनयोः प्रीतिसत्त्वादजुष्टत्वं कथमि-

१०-३-३९.

तिचेत् । मलयम् । तथापि द्वितीयमर्थमादाय तथोक्तमित्याहुः सेवा न वृ-
त्तेतीति । नन्वजुष्टत्वेऽनपत्यत्वं प्राप्तमेवेति कथनं तस्य किंप्रयोजनकमि-

त्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः वैदिकेनापीति । अलौकिकप्रकारकतन्निषेधार्थकं तदित्यर्थः ।
अजुष्टेत्यादिप्रतिषेधतात्पर्याणि रागस्येत्यादिना क्रमेणोक्तानि । ननु मोक्षाधिकनिवृत्ति-
तर्तीलाज्जुष्टान्ध्रिफलके मोक्षावरणपूर्वकहरिसदृशपुत्रवरणे भायामोदस्य हेतुत्वोक्तिभक्तिमा-

गैविरुद्धा, मोक्षस्य चैवमाधिक्यं भवेदित्यत आहुः इयं विशेषमाधेत्यादि । तर्हि म-
दनुग्रहात्तत्र वनाथ इति वक्तुं युक्तं, न त्वेवमिति चेद्, न । अनवबोधत् । प्रकटे भग-
वति ज्ञानशक्तेरपि प्रकटत्वेऽपि ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वादिना च ज्ञानाभावो यः स न मोहसृते ।
तथा ज्ञानं च लीलासरविरोधीति न तथा ज्ञापनम् । नन्वयमप्यनुग्रहादेवेति चेन्न तु मोहो-
ऽप्यनुग्रहादेवेति बुद्ध्यास्य । तथाप्येवंविधेऽर्थे मोहोक्तिः कथं भक्तमनोरमा भवेत् । इत्यम् ।
अचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतो नियतकार्या हि ताः सर्वा लीला अप्यनेकविधाः । एवं सति
यान्तरङ्गलीलायामेवाधिकृता सा तल्लीलास्यभक्तानां मध्ये यस्मिन् यादृशी लीला प्रमोधि-
कीर्षिता तस्मिंस्तदुपयोगिपदार्थेष्व्यासक्ति तदतिरिक्तविस्फूर्ति च करोतीत्येतन्मात्रसाधर्म्येणै-
तच्छक्तिकार्येषु मोहत्वोक्तिः । प्रकटे प्रभौ सर्वशक्तिप्राकट्येऽपि स्वानुरूपतिरिक्तज्ञानाद्य-
भावात् प्रमाणमार्गात् प्रमेयमार्गोतिधिलक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनाय च । अत एव, 'न न्य-
वर्तन्त मोहिता' इति वक्ष्यते । न हि तत्रामोह उत्तम इति वक्तुं शक्यम् । निवृत्तिहेतु-
त्वात् । यथा यथैतन्मोहाधिक्यं तथा तथा पुष्टिमार्गे भावप्राप्त्युर्धमिति ज्ञेयम् । अत एव
गोविन्दापहृतात्मत्वेनैवानिवृत्तिसम्भवेऽपि मोहिता इत्युक्तम् । अत एव भगवन्मायावाच-
कपदयोरसमासः । दास्यभावात् । पितृत्वादिभावस्य न्यूनत्वात् । यद्वा, 'समो मशक्तेने'ति
श्रुतेर्भगवतः सर्वसमत्वेपि भगवत्समत्वं नान्यस्यास्तीति तादृक्पुत्रवरणं मोहकार्यमिति त-
थोक्तिः । वस्तुतस्तु 'अपवर्गं न वनाथे' इत्येतावतैव चारिताध्येषु 'म' इति यदुक्तं, तेन
पुरुषोत्तमसम्बन्धी भक्तिमार्गीयो दास्यरूपो योपवर्गः स उच्यते । तस्य सर्वाधिकत्वात्तदव-
रणं मोहादेवेति तथा । ननु तदवरणोक्तिप्रयोजनं न पश्यामः । तथा विनापि प्रकृतार्थो-
पपत्तेः । उच्यते । भगवद्बचनैरुक्तप्रकारकस्वरूपदर्शनेन च सर्वाथैतत्त्वज्ञानमभूदित्येवम्भू-
तास्मल्लेशेनाविर्भूतो भगवान् दास्यमेव कुतो न दत्तवानित्याशङ्काभावाथैतदुक्तम् । अत्रायं
भावः । कामदित्सयेतिवचनान्नियतेच्छयैवाविर्भाव इति भवदकामितं स्वतो न देयम् । अ-
पवर्गं च भवतोः कामो नामूदिति तथेति ज्ञापयितुं तदुक्तिः । तथापि परमरूपाल्लरेवं कुतः
कृतवानिति शङ्का तु, एवं सति यान्तरङ्गत्वादिना प्रागेव निरस्ता । एतेनैव कामदित्सयेति
वाक्यादेवाकामितादानस्य प्राप्तः कामाभावस्य च स्वतः सिद्धत्वात्तदनुवादः किमर्थं इत्याश-
ङ्कापि निरस्ता ज्ञेया । कामाभावहेतोर्मोहस्यापि निरूपणात् । अन्यथा मोहनमेव कुतः
कृतवानिति शङ्का तिष्ठेदेवेति । किञ्च, 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः' इति वाक्या-
न्निरयतुल्यत्वं यस्मिन् भगवत्परा मन्यन्ते, तस्यापवर्गस्यावरणं भक्तानां मायामोहकार्यमिति
कथं वक्तुं शक्यम्, अतो यथोक्त एवार्थो ज्ञेयः ।

युवां मामित्यत्र । यदि भक्तयङ्गत्वेन ज्ञानं नोच्येत, किन्तु स्वातन्त्र्येण, तदा

१०-३-४५.

यथाकथञ्चित् सेहमात्रेण निरोधपदार्थसिद्धेरस्मिन् स्कन्धे ज्ञानमुच्यमानमे-
तदर्थोऽसङ्गत्यात्र प्रवेशमलभमानं वाक्यमेदापादकं भवेदित्याहः अन्यथा

बोधोदांश इत्यादि ।

इत्युक्तवासीद्धरिस्तूष्णीमित्यस्य विवरणे, अत्र आत्मपदेन इदमाकृतम् । य-

१०-३-४६.

थात्मा अविभक्तो नित्यः शुद्धः सद्रूपस्तथैव मायाप्युक्तगुणविशिष्टा । अत एव ता-
दृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका, नासत्पदार्थस्य । ससारहेतुमूला माया यथा

जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूप-
विस्मृतिं भगवदासक्तिं च जनयतीत्येतावद्धर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः । वस्तुतस्तु
यथाऽन्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीति ज्ञापनायात्मपदम् ।
अन्यथा पुरुषोत्तमवाचिभगवत्पदान्वयवहितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं
स्यात् । एव सति, 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवद्रूपत्वाद्वा कर्मधारयो
प्यभिप्रेत इति ज्ञेयम् । तथाचेद पद सर्वत्रानुपज्यते । तथाहि । अत्र लीलार्थं भगवत्ता
तौ पितृत्वेनाद्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव तयोस्तथाविर्भावः । अन्यथा निपेकजननाद्यभावेन
तयोस्तथात्वमुच्यमानं वाधितं स्यात् । एतदेवाह आत्ममायया पित्रोरिति । ननु 'एतद्वां
दर्शितं रूपमिति वान्यात् पूर्वरूपदर्शनं एव भगवदिच्छाया उक्तत्वाद्, 'नान्यथा मद्भवं
ज्ञान'मिति वान्यादर्शनस्यानन्यलभ्यत्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आह आत्ममा-
यया सम्पद्यतोरिति । एतेन चक्षुस्सामर्थ्येनादृश्यत्वं सूचितम् । अतिशयेनोपक्रान्तका-
र्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वम् । तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने
सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयम् । तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात्, पित्रोरिति वच-
नाच्च । यद्वा, लौकिकभावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणकत्वनिरू-
पणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव । तच्च न केवलं, किन्त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहि-
तमिति तदेव सम्यक्त्वम् । 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे'ति भगवद्वचनात् । अथवो-
क्तरूपमायाकरणकदर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वम् । तथाच ब्रह्मभावस्य लीलविरो-
धित्वेन तद्रहितं स्वस्माद्दुस्त्वन्न इत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनम् । एव सति तथा पश्यतोस्तयोः परं
प्राकृतः शिशुर्नभूतेति तद्दर्शनप्रकारकथनम् । वस्तुतस्तु भगवान् पङ्कगुणसम्पन्नः परमकाष्ठा-
पन्नः शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणं आसीद् दृष्टः प्रकटो वा
जात इति योजना । तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यत्रेवात्राप्यासीदिति पदस्य नोत्पत्तिरर्थः,
जातो हि बालो रोदिति । तच्च द्वा-स्थजागरणहेतुरिति तूष्णीं तथासीत् । अपरोक्षत्वेप्य-
लौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् सौंशः परोक्ष एवेति लिट्प्रयोगः । अपरं च । इह हि तत्क्षणा-
सम्बन्धित्वेनोच्यमानापि सर्वा लीला तथाभूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति, 'कृतागस
त'मितिश्लोकैकरूपवन्नालादिमहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद्यथाश्रुतेपि न काप्यनुपपत्तिः ।
तच्छ्लोकोक्तसामर्थ्येन, नचान्तरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुक्रेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कान् ।
लीलाया निरोपार्थत्वाद् यथैव सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुकरणलीलायां काचि-
न्दूनता । प्रत्युत भक्तार्थं एवमपि करोतीत्यद्भुतमारात्म्यस्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा

स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवानित्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव 'यवन्य प्राकृतं
यथे'ति प्राकृतदृष्टान्त उक्तोऽप्ये । अथवा शेषे इदं सूत्रं शेषाधिकारकाणप्रत्ययान्तोत्र प्रकृ-
तिशब्दः । तेन यथा चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाक्षुषमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या ग्राह्यः
प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः । तेषां प्रकृतिरपि
तथा । तथाच, 'महानामशनि'रिति श्लोकोत्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो,
लौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्त्वलौकिक एव शिशुर्वभूवेत्यर्थः सम्पद्यते ।
अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्वन्तस्तथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम्, तद्व-
न्तस्त्वेष्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपा-
तित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वम् । तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं, न
तु विधीयत इति शास्त्रीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनात् ।
लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा, प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य
गोपवध्व' इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव
ग्राह्यः । तथा, 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिभिः, 'नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधन-
निषेधाच्छ्रुत्यन्तरे च, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इत्यादिनेतरसाधननिषेधपूर्वकं, 'यमेवैष
वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते । तथाचैतादृशशुद्धग्रह-
रूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्वभूवेत्यर्थः । तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरणे उपपत्ति-
माहुः लौकिकज्ञानेत्यादिना । सामर्थ्यस्य सामर्थ्यप्रकटनस्वेत्यर्थः । इदमत्राकृतम् ।
अनेनैव रूपेणाधुनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्यं सत्यपि यद्रूपान्तरप्रकटनं
तत् 'समुद्दिजे भवद्देतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते । येन
भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत् । लोकविद्वेषमिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि
लौकिकरीत्यैव स ज्ञायते मातुः । पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव
रूपेण अधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं
न भविष्यति चेन्न, प्राणस्थितिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोऽन्यत्रा-
धुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते । अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रमोर्जनातीति
न तन्नैवदयेत् । तथाच तदा तद्दर्शनसत्त्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति
युक्तं तथात्वमिति ।

ततश्च शौरिरित्यत्र । सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो
नेत्याशङ्क्य तन्नवारणाय, भगवत्प्रचोदित इतिपदतात्पर्यमाहुः साधार-
णमोहस्येति । भगवता गोकुले खनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं स
प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितासर्वसाधारणमोहस्य
निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथान्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन् पदभ्यां शनैश्च ग-

इत्युक्तत्वासीद्भरिस्तूष्णीमित्यस्य विवरणे, अत्र आत्मपदेन इदमाकृतम् । य-

१०-३-४६.

थात्मा अविश्रुतो नित्यः शुद्धः सद्रूपस्तथेयं मायाप्युक्तगुणविशिष्टा । अत एव ता-
 दृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका, नासत्त्वार्थस्य । संसारहेतुभूता माया यथा
 जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूप-
 विस्मृतिं भगवदार्साक्तिं च जनयतीत्येतावद्भर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः । वस्तुतस्तु
 यथाऽन्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीति ज्ञापनायात्मपदम् ।
 अन्यथा पुरुषोत्तमवाचिभगवत्पदाव्यवहितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं
 स्यात् । एवं सति, 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवद्रूपत्वाद्भ्रमं कर्मधारयो
 प्यभिप्रेत इति ज्ञेयम् । तथाचेदं पदं सर्वत्रानुपज्यते । तथाहि । अत्र लीलार्थं भगवता
 तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव तयोस्तथाविर्भावः । अन्यथा निपेकजननाद्यभावेन
 तयोस्तथात्वमुच्यमानं धाधितं स्यात् । एतदेवाह आत्ममायया पित्रोरिति । ननु 'एतद्वां
 दर्शितं रूपमि'ति वान्यात् पूर्वरूपदर्शन एव भगवदिच्छाया उक्तत्वाद्, 'नान्यथा मद्भवं
 ज्ञान'मिति वान्यादर्शनसान्द्यलभ्यत्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आह आत्ममा-
 यया सम्पश्यतोरिति । एतेन चक्षुस्सामर्थ्येनादृश्यत्वं सूचितम् । अतिशयेनोपक्रान्तका-
 र्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वम् । तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने
 सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयम् । तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात्, पित्रोरिति वच-
 नाच्च । यद्वा, लौकिकभावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणकत्वनिरू-
 पणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव । तच्च न केवलं, किन्त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहि-
 तमिति तदेव सम्यक्त्वम् । 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे'ति भगवद्वचनात् । अथवो-
 क्तरूपमायाकरणकदर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वम् । तथाच ब्रह्मभावस्य लीलाविरो-
 धित्वेन तद्रहितं स्वस्मादुत्पन्न इत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनम् । एवं सति तथा पश्यतोस्तयोः परं
 प्राकृतः शिशुर्वभूवेति तद्दर्शनप्रकारकथनम् । वस्तुतस्तु भगवान् पद्भूगुणसम्पन्नः परमकाष्ठा-
 पन्नः शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेन क्षण आसीद् दृष्टः प्रकटो वा
 जात इति योजना । तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यत्रेनात्राप्यासीदिति पदस्य नोत्पत्तिरर्थः,
 जातो हि बालो रोदिति । तच्च द्वाःस्थजागरणहेतुरिति तूष्णीं तथासीत् । अपरोक्षत्वेप्य-
 लौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् सांशः परोक्ष एवेति लिङ्गप्रयोगः । अपरं च । इह हि तत्तत्क्षण-
 सम्बन्धित्वेनोच्यमानापि सर्वा लीला तथाभूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति, 'कृतागसं
 त'मितिदोकोक्तरूपवन्नालादिमहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद्यथाश्रुतेपि न काप्यनुपपत्तिः ।
 तच्छोकोक्तरूपस्यैव, नचान्तरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुक्रेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कान् ।
 लीलाया निरोधार्थत्वाद् यथैव सम्भवति तथैव कर्मातीनि न प्राकृतानुकरणलीलायां काचि-
 श्च्युता । प्रत्युत भक्तार्थं एवमपि करोतीत्यद्भुतमाहात्म्यस्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा

स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवानित्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव 'वचन्य प्राकृतं यथेति प्राकृतदृष्टान्त उक्तोऽग्रे । अथवा शेषे इदं सूत्रं शेषाधिकारकाणप्रत्ययान्तोत्र प्रकृतिशब्दः । तेन यथा चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाक्षुषमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या ग्राह्यः प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः । तेषां प्रकृतिरपि तथा । तथाच, 'महानामशनि'रिति श्लोकोक्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो, लौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्त्वलौकिक एव शिशुर्वभूवेत्यर्थः सम्पद्यते । अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्वन्तस्तथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम्, तद्वन्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपान्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपान्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपान्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपान्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपान्तस्तथेत्युच्यन्ते ।

तु विधीयत इति शास्त्रीरिति मपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्म्यूनतात्र । लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा, प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, 'प्रकृतिममन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव ग्राह्यः । तथा, 'न तत्र सूर्यो माती'त्यादिश्रुतिभिः, 'नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधननिषेधाच्छ्रुत्यन्तरे च, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इत्यादिनेतरसाधननिषेधपूर्वकं, 'यमेवैप वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते । तथाचैतादृशशुद्धब्रह्मरूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्वभूवेत्यर्थः । तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरणे उपपत्तिमाहुः लौकिकज्ञानेत्यादिना । सामर्थ्यस्य सामर्थ्यप्रकटनस्वेत्यर्थः । इदमत्राकृतम् । अनेनैव रूपेणाद्युनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्यं सत्यपि यद्रूपान्तरप्रकटनं तत् 'समुद्दिजे भवद्धेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते । येन भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत् । लोकविद्वेषमिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि लौकिकरीत्यैव स ज्ञायते मातुः । पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव रूपेण अधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं न भविष्यति चेन्न, प्राणस्थितिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण तद्दृष्टान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोन्मयत्राधुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते । अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रमोर्जानातीति न तन्नैवदयेत् । तथाच तदा तद्दर्शनसत्त्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथात्वमिति ।

ततश्च शौरिरित्यत्र । सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कृतो

नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय, भगवत्प्रचोदित इतिपदतात्पर्यमाहुः साधारणमोहस्येति । भगवता गोकुले खनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं स प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथान्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन् पद्भ्यां शनैश्च ग-

च्छति स्वचातुर्येण, तथैव वसुदेवोपीति ज्ञाने साधारणत्वम् । अन्यथा गोपाला भाण्डीरमि-
वायमपि गोकुलं प्रापितः स्यात् । यद्वा, भगवद्विषयकज्ञानतारतम्येन मोहापगमतारतम्य-
मिति भगवति लोकसाधारण ज्ञानमधुनास्यास्तीति तादृग्मोहोप्यपगत इति तथेत्यर्थः । ता-
वान् धाह्योपि वन्धो निवर्तत इत्याहुः कपाटोद्धाटनं चेति । तदा द्वेषकीत्यादि ।
दर्शनेन हि मोहाभावः । समानकालत्वे जन्मनो दर्शनक्षणे मोह एव भवेदित्यर्थः ।

इति तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्यायोक्तिसन्दर्भे अनिमित्त इति । भक्तदुःखाभावादित्यर्थः । ज्ञा-

१०४.

पने इति । मायाकृतरोदनेन स्वज्ञापनम् । ततो गृहपालकृतवालजन्मज्ञापनं
च कंसे । एते उभे अपि तथेत्यर्थः । ततोपीति । एतदुभयज्ञापनानन्तरं,
'यत्र क वा जात' इति मायाकृत भगवज्जन्मज्ञापनं, कसकृतज्ञापनं च मन्त्रिषु । एते उभे
अपि दुःखसुखदे इत्यर्थः । न चान्यथेति । मायामोहं विनेत्यर्थः । ननु धर्मस्थापनहेतो-
र्भगवदवतारस्य तन्नाशहेतुत्वं कथमुच्यते । 'जातः खलु तवान्तकृद्, यत्र क वे'ति वाक्य-
श्रवणेनैवानिर्देशान्निर्देशांश्चेत्यादिमद्यणस्य जातत्वादित्यत आहुः तामसप्रभुक इति ।
तामसाश्च न इति । तद्धताः पश्चादय इत्यर्थः । एवमपि कण्टकन्यायेन धर्मप्रतिपक्षदूरी-
करणं युक्तमिति भावः । पश्चादिति । तमःकार्यनिवृत्तेः पश्चाज्जातो धर्मस्तथेत्यर्थः ।

भुवि भौमानीत्यत्र । ननु 'भुवि भौमानि यथा यान्त्यपयान्ति तथात्मा न याति

१०४-१९.

नापयाती'त्येतावतैव वाच्योऽर्थः सम्पद्यत इत्यन्यानि पदानि व्यर्थानि । किञ्च,
यथा भूर्न विक्रियत इति द्वितीयो दृष्टान्तो वाधितः । भौमानां भूविकारत्वा-
दित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः भुवि भौमानि भिन्त्यादीनीत्यादि । भुवि भौमानि भित्त्या-
दीनि यथा यान्त्यपयान्ति च । भूतान्यवादीनि च यान्त्यपयान्ति । आत्मा त्वेतेषु भूतेषु
विद्यमान एव न तथा । न याति नापयातीत्यर्थः । एतेन भूतानीतिपदस्यात्मनि सम्बन्धे
प्रकार उक्तः । यद्यप्येवमपि भूतपदमेतेष्वित्यादिपदानि च न सार्थकानि भवन्ति, तथापि
तेषु विद्यमानस्यापि तद्धर्मासन्धकथनात्तथात्वम् । अन्यथैतदर्थप्राप्तेः । दृष्टान्त एवेति ।
दृष्टान्तिरूपकवान्ये भूतपदस्यापि प्रवेश उक्त इत्यर्थः । अतः पर, यथा भूरिति दृष्टान्तं
निवृण्वन्ति यथा वहिरित्यादिना । भौमानि यदा विक्रियन्ते तदा तेभ्यो वहिः स्थिता
स्थूला भूर्न विक्रियते, तथैतेष्वन्तस्थित आत्मापि तथा । एव सति तथैतेष्वित्यस्यावृत्तिः
कार्या । तदेतदुक्त, तथैतेष्विति भिन्नवाक्यमित्यनेन । अस्मिन्नेव पक्षे, एतेष्वित्या-
दिपदानि प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति । एतेषु मनुष्यदेहेष्वपीत्यादिना । यथा वहिः-
स्थिता भूर्ननुष्यदेहेष्वप्यधमानेषु न विक्रियते तथात्मापीत्यर्थः । अग्रे तूक्तेऽर्थे प्रमाणमुक्तमेते-

वित्यादिना । अथ प्रकारान्तरेणार्थमाहुः चर्पाकालेत्यादिना । एतेषु तृणादिपूष्यघमानेषु यथा
 सूचिक्रियते, न तथा तदनन्तगत आत्मेत्यर्थः । व्यतिरेकेऽत्र दृष्टान्तः । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्
 पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर'मिति श्रुतेः पृथिव्यन्तर्गतोऽभिमान्या-
 त्मास्तीति मन्तव्यम् । विपक्षे वाधकमाहुः अन्यथेति । एकतृणरूपेण एकस्यात्मनो विकृतौ
 सत्यां निरवयवत्वेनांशभेदस्य वक्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयादिषु तेषु भिन्नो भिन्न आत्माङ्गीकार्यः
 स्यादित्येकस्मिन् पृथिवीलक्षणशरीरेऽनन्ता आत्मानः कल्पनीयाः स्युरित्यर्थः । अधिष्ठात्र्य
 इति । त्वगादिगोलकेषु लोमादीनामिन्द्रियाणामोपध्यादयो देवताः शरीराभिमान्यात्मनः
 सकाशाद्भिन्ना इत्यर्थः ॥ इति श्रीजन्मप्रकरणश्रीटिप्पणी समाप्ता ।
 इति चतुर्थाध्यायः ।

तामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणम् ।

१०-५-०. पञ्चमाध्याये प्रकरणार्थसन्दर्भे । स्वभावस्येति । भक्तस्वभावानुसरणे भग-
 वतः परमदयालुत्वं भक्तिमार्गोत्कर्षश्च सिध्यति । तदन्यथाकरणे छिद्यक-
 र्त्वं स्यादनेकविधत्वं रसालता च लीलाया न स्यादिति भावः । सात्त्विकं
 विहायादावेव तामसप्रकरणनिरूपणेऽस्य तामसत्वेनोक्तौ च हेतुमाहुः लौकिकं तामस
 इति । इदमत्र आकृतम् । पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलं, नेतरदिति हि भक्तिमार्गं मुख्यः सि-
 द्धान्तः, तत्सम्बन्धादेव अन्यत्र फलत्वोक्तिः । एवं सत्यत्र स्वभावान्यथाकृत्यभावेन सात्त्वि-
 कानां ज्ञानादिविहितमार्गरूप्या राजसानां च विक्षेपतो लौकिकालौकिककर्मव्यासङ्गेन स्वरू-
 पविस्मृतिस्मभवेन सम्यग्निरोधासिद्धिः, तामसानां तु मौढ्यात् यत्राग्रहः पतति तत्र स न
 गच्छति कथञ्चनेति लोके दृश्यते । ब्रजवासिनां च भगवत्स्वरूपविषयकः सेहस्तादृशो
 जातो येन स्वरूपातिरिक्तस्य भगवदुक्तस्यापि धर्मस्नानङ्गीकारोभूत्तथैवाग्नेतनज्ञानस्यापि ।
 तेन सर्वात्मना निरोध एतेष्वेव फलित इत्येतद्धर्मसाम्येन पुष्टिर्नागस्य मर्यादातो विपरीता
 गतिरिति ज्ञापनाय च तामसत्वं प्रकरणस्योच्यते । वस्तुतस्तु निर्गुणमेव । 'तस्मान्मद्भक्तियु-
 क्तस्यै'त्यारभ्य 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्दिह'ति भगवद्वाक्यात्स्वर्गीपवर्गनर-
 केष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति वाक्यात्तत्साध्यमोक्षस्यापि नरकतुल्यत्वेन गणना, अतोपि भ-
 क्तिमार्गाद् ज्ञानमार्गस्य हीनत्वमिति भगवदेकनिष्ठविशुद्धभाववतां सर्वाधिकत्वं शास्त्रसिद्ध-
 मिति दिक् । एतदेव लौकिकत्वं तामसे मुख्यमितिपदेनोच्यते । व्यापकत्वेनात्मत्वेनान्तर्हृदि
 हरिरस्त्येवेति श्रवणेषु वहिलोके प्रकटं यद्रूपं तदेवोक्तरीत्या मुख्यमत्र, नान्तरात्मादिरूप-
 मित्यर्थः । मर्यादामार्गीतो वैलक्षण्यात् स्त्रियोत्र मुख्या इति ज्ञापयितुं तत्रापि मर्यादायां
 यो मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन सम्मतः कामः स एवात्र भगवत्प्रापक इति च ज्ञापयितुं काम
 एवान्तःफलं यस्मास्तादृशी सेत्यर्थः । अत्रासम्भावितत्वमानं न कार्यम्, यत एतादृश्येव

कृत्तिरग्रे स्फुटा निरूपयिष्यत इत्यर्थः । किञ्च, मर्यादायां विहितभक्त्या भगवदाविर्भावः, अत्र तु कामवशादेव दैन्ये सति प्रकृते प्रभौ स्नेहः, सोपि तथा, तच्छास्त्रानुसारी, न तु विध्यनुसारीत्यर्थः । 'एका भ्रुकुटिमावध्ये'त्यादिकथनात् । तथा चात्र निःसाधनेभ्यो ब्रह्मादीनामपि साधनैरप्यप्राप्य भजनानन्द तदधीनत्वमङ्गीकृत्य दत्तवानिति सर्वोत्कर्षवत्त्वेन तत्तथेत्यर्थः । यद्वा, अग्रे गजदृष्टान्तदानैर्भगवान् स्वयं कामवशाद्भक्तानां समीपमागच्छतीति ज्ञाप्यते । तथा चोत्तरीत्या कामेनोद्भूते प्रिये स्नेह इत्यर्थः । न ह्येवमन्यत्र सम्भवतीति युक्तमादौ तत्कथनमिति भावः । लौकिकमारूप्येण चतुर्विधलीलाकरणे लौकिकत्वेन भगवति ज्ञानवतां निरोधासिद्धिरित्याशङ्काहुः एकमिति । यथैकेन पूतनासुपय.पानेन लोके वीर्यप्राकट्य, तस्याश्च मुक्तिः, प्रमेयबलप्राकट्य लोके वेदे च, पूर्वभक्षितानां बालानां कृतार्थता, अन्येषां च रक्षा, तोकेनामीलिताक्षेणेतिवाभ्यादग्रे ब्रजवासिनां माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहस्तात्कालिकश्च विस्मयोन्येषां श्रवणादिफल चेत्याद्यनेककार्याणि जातानि, तथा सर्वापि लीलित्यर्थः । एव सति प्रतिपाद्याननुगममाशङ्क्य तदनुगमक रूपमाहुः प्रपञ्चेति । आसक्तिरत्र मुख्या, तद्विस्मृतिरङ्गम्, तथा विना सर्वथासक्त्यसम्भवात्तथा च निरोधत्वमेव तथेत्यर्थः । नन्वत्र बलदेवादिकार्यमप्युच्यत इति न सर्वा भगवल्लीलेत्याशङ्काहुः येनैवेति । आविष्टचरित्रमिति भावः । अन्यथा निरोधः तेनापि न स्यात् । अत एव 'बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणे'ति ब्रह्मणोक्तम् । एव सति प्रपञ्चविस्मृतिरित्यनेनैवास्य श्लोकस्य गतार्थतेति शङ्का निरस्ता ज्ञेया । पूर्वं प्रतिपाद्यत्वेनात्र तु परिचायकत्वेन तदुक्तेः । उत्सवाविष्टेत्यादिना ऋमेणैतद्व्यकरणस्थाध्यायप्रतिपाद्यनिरोधाधिकारिण उक्ताः । समुच्चय एवास्य, न त्वेतन्मात्रत्वम् । भगवदासक्तानां तत्सम्बन्धमात्रेण सर्वासा लीलानां हृद्यत्वात् । आद्ये स्पष्टम् । तृतीये 'नन्दादयश्चाद्भुतदर्शनाकुला' इति वाभ्यात् । 'अहो यतात्यद्भुत'मिति 'मानयामास निस्मित' इति च । 'आसीत् सुनिस्मिते'ति च वाक्यैराश्चर्याभिवेशिनो निरुद्धाः । तुरीयेध्याये शास्त्रे पुरुषोत्तमनामत्वेन प्रसिद्धानि कृष्णवासुदेवादिनामान्यत्र कृतानीत्यलौकिकम् । गर्णेण स्पष्टतयोक्तेपि नन्दावोधोपि तथा । अलौकिकत्वेन ज्ञात्वा तेषु नामसु ये रतास्तेऽतः परमर्थैवैतानि नामानीति ज्ञात्वास्मिन्निरुद्धा भविष्यन्तीति च । रिङ्गलीलाप्यलौकिकरीत्या दैत्यनाशनपूर्वरूपक्तेष्टदेति तथा । लोके हीनत्वापादकत्व चौर्य भगवत्युत्कर्षाधायक निरोधसाधकत्वादेवमपि भक्तमनीषितकरणाच्चालौकिकत्वम् । मृत्लामक्षण, तत आस्ये विश्वदर्शनशरणागतिर्महदनुग्रहश्चेति सर्वमलौकिकमिति तादृशानामेतच्छ्रवणेन निरोधः सेत्स्यतीति तथा । पञ्चमे दधिभाण्डभेदनादिक लोकदृष्टोपद्रावकमिति तथा । अग्रिमा लीला स्वभक्तोपद्राविका चेति । षष्ठे नलकृन्मणिघ्नीत्रौ स्त्रीस्वभाववतामिति तत्कथा तथा । स्त्रियश्च स्वभावात् राजसतामसादिभ्यो रता इत्यर्थः । नात्र क्रमो निबधित इति । अत पर द्वितीयाध्यायतात्पर्यमुच्यते । तत्रादौ हरिशरणगमनेनैव भयनिवृत्तिरिति तत्त्वम् । अनधिकारिमुत्तयुक्त्या प्रमे-

यवलतत्त्वं चोच्यते । रक्षाकरणेन स्वामिनीनां च तत्त्वगलौकिकत्वतादृक्क्षेहवत्त्वादिलक्षणम् ।
 हरौ रक्षाकरणं लोकीरित्येति लौकिके तत्त्वे रतास्तथा । सप्तमे वृन्दावनावासपर्यन्तं महानेवो-
 द्यमो निरूपितो 'गोपीभिः स्तोभित' इत्यादिना । अग्रे च लीलोग्यम उक्त इति तथा । अथवा ।
 यथाक्रममेव निरूपणं ज्ञेयम् । तथाहि । पूतनाया आगमनप्रकारागमनभगवत्कर्मकप्रहणपू-
 तनाकर्मकमारणप्रकारतद्वोपानाक्रमणतन्मुक्तितत्साहचरूपतद्वाहगन्धादयः सर्वं आश्चर्यरूपा
 इति तादृशानां निरोधः । तृतीये स्वोत्सवार्थमपि लौकिकप्रवाहधर्मासक्त्या स्वविस्मृतौ
 प्रकारान्तरेणास्वरणे शकटं भंक्त्वा मातुर्निरोधकरणमलौकिकम् । तस्य वैपरीत्येन तथात्वमपि
 तथा । प्रवालमृद्वं त्रिस्पर्शमात्रेण तथाकृतिरपि तथा । अकस्माद्दुरुत्वप्रकटनमारभ्य कुशलेनाग-
 मनपर्यन्तं सर्वमलौकिकम् । जम्भालीलायां तथात्वं स्पष्टम् । उक्तत्रिविधलीलायामाश्चर्यरू-
 पत्वमप्यस्तीति तादृशानामप्यत्र निरोध इति समुच्चयार्थोपिशब्दः । तथाप्यलौकिकत्वं मुख्य-
 मिति पृथक्तत्त्वम् । चतुर्थे चौर्यादिलीलाया लोकप्रतीत्योपद्रावकत्वमिति तथा । नामरूपा-
 देरलौकिकत्वेनोक्तनिरोधस्यापि समुच्चयार्थश्चः । पञ्चम आवश्यकत्वज्ञानेन दास्याद्यभावे
 स्वयमपि कर्मकरणम् । पुत्रे च शिक्षार्थं तथा करणं स्त्रीस्वभावः । षष्ठे नारदोक्तिभिलोकत-
 त्वम् । परमार्थतत्त्वत्वं स्तुत्येत्युभयत्र रतास्तथा । सप्तमे मन्त्रणपूर्वस्थानत्यागापूर्वतत्परि-
 ग्रहतत्रगमनाद्युद्यमोक्तेस्तादृशास्तथेति । अत्रोक्ताधिकारिणो यथासम्भवं लीलास्थास्तदन्ये
 च ज्ञेयाः । सप्तस्वप्यध्यायेपूक्तानु लीलासु सप्तविधा अपि यथासम्भवमधिकारिण इति
 ज्ञेयम् । आवश्यकमिति तदनन्तरमेव शीघ्रं करदानार्थगमनोक्त्येति शेषः । यदि
 केनाप्यशेन नन्दो वसुदेवागमनं जानाति तदाकाशवाणीवृत्तान्तज्ञत्वेन सज्जातवृत्तान्तशङ्कया
 स्वपुत्रत्वे सन्दिहान एव वोत्सवं कृतवानिति कस्यचिच्छङ्का स्यात् सापि तदैव मथुरागम-
 नेनापासोत्याहुः अन्यथाज्ञानेति । उपपत्त्यन्तरमाहुः उत्सवस्त्विति । यथाकथ-
 ञ्चिदमनसम्भवेऽप्युत्सवस्तु स्वपुत्रत्वनिश्चयं विना न स्यादित्यर्थः । नन्दः स्वपुत्रमादायेत्य-
 त्रोदारधीरिति विशेषणसूचितं महाहानेकविधभगवदुपयोगिद्रव्यानयनं चान्यथा न स्यादि-
 त्याहुः द्रव्येति । यद्यपि भ्रमप्रमासाधारणं तथाज्ञानमात्रमेवाह्लादहेतुस्तथापि महतामन्तः-
 करणमतथाभूतं वस्तु न गृह्णातीत्याशयेनाहुः अन्तःकरणप्रतीत्यापीति ।

अलङ्कृत इत्यस्याभासः । अन्यामपि शुद्धिमित्यादि । अत्रायं भावः । बाह्या-

भ्यन्तरभेदेन शुद्धिद्वैधा । एतत्तारतम्येन भगवदानन्दानुभवतारतम्यमिति

१०-५-१.

मर्यादा । प्रकृते चोत्सवरसानुभावकमलङ्करणमिति तथात्वमिति । मूलस्थ-
 पाणिपदतात्पर्यमाहुः रिक्तत्वादि । सम्बद्धा इति कुलदेहसम्बन्धयुक्ता इत्यर्थः ।

नवकुङ्कुमेत्यत्र । मुखेषु तादृक्पङ्कजत्वोक्त्या व्यञ्जितमर्थमाहुः गन्ध इत्यादिना ।

१०-५-१०. भावज्ञापकत्वसाम्येन कटाक्षोक्तयोरैक्यविवक्षया चतुष्टयत्वमुक्तम् । कटाक्ष-
युक्तास्ता इति वा । तथा च गन्धादिवक्रोक्तिगानपर्यन्तं तामिर्ज्ञापितं
ज्ञास्यति । यतस्तच्चतुष्टयं ज्ञेयम् । लोभात्मकं रसं तु स्वत एव ज्ञास्यतीति योजना । एतेन
भगवतस्तु रूपादिपञ्चविधविषया ये भोग्यास्ते एता एवेति सूचितम् । तेनैतासु भगवत
आसक्तिः सूचिता भवति, मिथश्चित्तव्यतिपङ्गोपि । चतुष्टयज्ञेयपदे रसस्यैव वा विशेषणे ।

कृष्णे विश्वेश्वर इत्यत्र सञ्ज्ञेत्यादि । ननु त्रिश्वेश्वरादिपदसामानाधिकरण्या-

१०-५-१३. तद्वत् कृष्णपदमप्यानन्दहेतुत्वेनोक्तम्, न तु नामत्वेनेति सञ्ज्ञेत्यादिकथनं
न घटते । अस्तु वा, तथापि ब्रजवास्त्युक्तिः परं न घटते । शुक्रस्तु जाना-

त्येवेति युक्तं तदिति कथमेवमिति चेत्, सत्यम् । यदा यादृशी लीला भवति तत्कालीनां
तादृशीमेव तां शुक्रो वदति । यथा 'चिरं पाहीति बालक' इति । तथा च तदालोके
तन्नामप्राकट्यं भगवता न कृतमिति तत्कथनमयुक्तमित्याशयेन तदुक्तम् । यत्तु नामत्वेन
नोक्तमित्युक्तम्, तत्राप्युच्यते । पुरुषोत्तमस्वरूपं सदानन्दात्मकमिति केवलस्वरूपवा-
चित्वेन कृष्णपदमेव मुख्यं नाम । नत्वीश्वरादिपदवद्भर्मपुरःसरत्वमिति तत्सामानाधिक-
रण्येप्यस्य नामत्वेनैवोपस्थितिः । यथान्यशब्दानां धर्मपुरःसरं धर्मिवाचकत्वेपि सत्ताशब्दस्य
न तथात्वम्, तथात्रापि । भारयेदिति । वादकानिति शेषः । महानपकुर्यादिति ।
पूज्यपूजाव्यतिक्रमजन्यदोषप्रयोजको भवेदित्यर्थः ।

तत आरभ्येत्यत्र । यदा पूर्वोक्तेत्यादि । अत्रायं भावः । रमाक्रीडत्वोक्त्यैव

१०-५-१८. सर्वसमृद्धिमन्त्वस्य प्राप्तावपि पृथक् तन्निरूपणाद्धरेर्निवासेत्यनेनैव हेतुकथनेपि

तत आरभ्येति पार्थक्येन पूर्वावधिकथनाच्च पश्चादिसमृद्धौ विष्णवाराधनस्यैव
नैक्यात् हेतुत्वमवगम्यते । तादर्थ्यचतुर्थ्याराधनस्यैव मुख्यफलत्वेनानुपङ्गिकत्वमत्रेति ।

दिष्टया भ्रातरित्यत्र । इदानीमित्यादि । वसुदेवशुद्धिमनुष्यत्वेदमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

१०-५-२३. वस्तुतस्तु प्रजाशब्दोपत्यमात्रवाचीत्यग्रे वचनादिदानीमप्रजत्वोक्तिः कन्याभि-

प्रायेण तस्या गतत्वात्तथात्वम् । प्रजा यत्समपद्येति तु भगवदभिप्रायेण ।

अन्यथेदानीमप्रजस्य प्रजा समपद्येति विरुद्धं वान्यं स्यात् ।

न तेष्वित्यत्र । यथात्मन इत्यादि । नन्दस्यातिप्रियत्वात् ततोपार्थं स्वगृहे नन्दा-

१०-५-२८. कारणमुचितं यद्यपि, तथापि तथाकृते भगवति देवकीपुत्रत्वं कंसः सम्भाव्य

नन्दानिष्टं कुर्यात्तदा सुहृन्नन्दः क्लिष्टो भवेदतो नाकारणम् । इदमप्येकं दुःख-
मेतदुक्त्या ज्ञाप्यते, तेन यथात्मनो नन्दस्य स्वगृहे नाकारणमिति सम्बन्धः । शेषं हेतुत्वे-
नोक्तम् ।

निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले ।

अतो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हि ॥ १ ॥

इति पश्यमोच्यायः ।

पष्टेध्याये वीर्ये वर्णनीये भक्तदुःखोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्काह माययेति । माये-

१०-६-०.

लसुरा इति श्रुतेरसुराणां तद्रूप एवोपास्य इति तत्सम्पादितपूतनारूपं
मायारूपमिति तथा करणभूतया कृत्वा भगवतैव कृतं दुःखमित्यर्थः । अत

एव स्वामिनीनां श्रीत्वभानम्, अन्यथा ताभिरेव सा निवर्त्येत । अत एव तदभावाय मुक्ति-
दानं च । अन्यथान्यत्र प्रविश्य पुनर्दुःखदानसम्भवेन सर्वात्मना तन्निवृत्तिर्न स्यात् । तर्हि
सुतरां दुःखमनुपपन्नमित्याशङ्का भगवति भक्तचित्तवृत्तिनिरोधहेतुत्वेन पुरुषार्थरूपं तदुःख-
मिति नेदं भक्तिमार्गं दूषणमित्याहुः निरोधोक्तेरिति । एतेन निरोधमार्गो मर्यादाभक्ति-
मार्गाद्विलक्षण इति सूचितम् । यद्वा । ईश्वरे रक्षाकरणं नेचितमित्याशङ्क्यैतदुक्तम् ।

अमंसतान्भोजकरेणेत्यत्र । स्वातन्त्र्येण सम्बन्धमत्रालभमाना गोपीद्वारा सम्बन्धे-

१०-६-६.

स्य तत्राविशतीत्याशयेनाहुः स्वस्मिन्नावेशान्तिरिक्तरूपामिति ।

रसा दिशश्चेत्यत्र । तासामपि चलनमिति । तदेवतानामित्यर्थः । प्राणैः समं

१०-६-१२.

पानोत्तयैव व्यसुत्वे प्रातेपि पुनस्तदुक्तिराध्यात्मिकादिभेदविवक्षयेत्याशयेनात्र
तद्भेदा उक्ताः । अत एव जीवमर्माक्तिरपि मूले । ननु भगवत्सागते गोकुले

सर्वोत्कर्षवर्णनमेवोचितम्, न त्वेतादृशोपद्रवस्येत्याशङ्का पूतनावधोक्त्याऽलौकिकेभ्य उत्कर्ष
उक्त इति वक्तुमुत्कर्षस्य च लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधत्वाल्लौकिकः स पूर्वाध्यायेनोक्त
इत्याहुः साधारणस्थितिरिति । तादृशत्वेन तत आरभ्येति वाक्येन गोकुल इति
पदात्तदतिरिक्ते तदभावः सूचित इति तत्रैवोत्पातोक्त्या च लोकसाधारणी स्थितिर्गोकुलस्य
तथेत्यर्थः । तेन लौकिकेभ्य उत्कर्ष उक्तो भवति । अलौकिकेभ्य उत्कर्षमाहुः अचिद्येति ।
अत्रायं भावः । सा हि स्वरूपाज्ञानदेहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासलक्षणपञ्चपर्यात्मिका । तत्र

'तत्प्रमया धर्षिते निरीक्ष्यमाणे अतिष्ठत'मित्युक्त्या जनन्योस्तत्कृतस्वरूपविस्मृतिरुक्ता ।
ततो नष्टायां तस्यां सर्ववृत्तान्तानुभवे सत्यस्मत्पूर्णास्थित्यैतादृशमभवत्कार्यमित्यतः परं
सावधानतया भगवद्रक्षा कार्या, अन्या काप्यत्र न प्रवेशनीयेत्यवधृतिरभूदिति । तयोर्जननी-

त्वधर्मो यादृशस्तादृशो हृद्यागत इति निरोधरूपस्वरूपविस्मृतिरुक्ता भवति । गोपानां

च रक्षकत्वेन स्थापितानां तद्रूपजमोहेनोक्तस्वरूपविस्मृतिरभूत् । ततश्च जननीवदेतेपा-
मपि भावो ज्ञेयः । एतेषां स्त्रीरूपेण मोहाद्दि तदनिवारणम् । तत्र च पुंस्त्वमेव हेतुरिति

देहाध्यासस्य तदनिवारणे हेतुत्वमायाति । तस्यां सौन्दर्यमल्लिकादिसत्त्वेन रूपगन्धादिभिर्म-
नोहरणे चेन्द्रियाध्यासस्तथा । वज्रनिपातशङ्कायां भगवानधुना कास्ति कथमस्ति इति

विचार एवोचितस्तमकृत्वा स्वप्राणरक्षार्थं क्षितौ पातस्तदध्यासहेतुकः । व्रजसीमन्तिनीनाम-
न्तःकरणे भगवत्सम्बन्धसत्त्वेन तस्यैवात्रापि स्फुरणेन तदवारणमभूदित्यन्तःकरणाध्यासस्य
तद्भेतुत्वम् । तथाचैवं तूर्णोभावस्य तन्मारणानन्तरं भगवद्भामिस्त्वानिष्टपर्यवसायित्वं दृष्ट्वा
यथाकथञ्चित् कुशलिनं त्रियं प्राप्य पश्चात्तापयुक्ताः सन्तोऽजतः परं नैवं श्रेय, किन्तु

तत्परतयैवेति ज्ञानमभूदिति सुष्ठूक्तं 'मविद्या पृतना नष्टा,' 'अतःपरं निरोधः सुगम' इति च । अत एव ब्रजौकसां साधारणानां गोपीनां जनन्योश्च भावा उक्ताः । अत एवाग्रे 'सन्तत्रसु'-रित्युक्त्वा 'गोप्यस्तूर्णं जगृहु'रित्युक्तम् । कृष्णासक्तिसमन्विता प्रपञ्चविस्मृतिः । सा निरोधरूपेत्यर्थः ।

ईषामात्रेत्यत्र, अनेनेति, हस्तादिमानं हित्वेषामात्रत्वकथनेनेत्यर्थः । कन्दराद्युपमाने हेतुमाहुः क्रीडेति । तत् तस्याः शरीरम् । 'तस्या उरसि क्रीडन्त'मिति वाक्यात्तथाजातमिति क्रीडायोग्यस्थानैरुपमीयत इत्यर्थः । तज्ज्ञानेन्द्रियं दुष्टमिति तथोपमा । ननु पूर्वमात्मभूषणकर्त्रीभिः प्रियतमे गोमूत्रसम्बन्धः कथं कारितस्तत्राह अर्भकमिति । प्रिये दुष्टसम्बन्धज्ञानेनातिकातर्येण सर्वविस्मृतिर्यथाकथञ्चिदमंगलनिवृत्त्याशंसा च स्नेहस्वाभाव्यादवश्यं सदैव भवितुमुचिता, किं पुनरर्भकभावापन्न इति ज्ञापयितुमर्भकपदम् । मूले अयमेवार्थो 'ननु कथं'मित्यादिना पितृचरणैरुक्त इति ज्ञेयम् । नत्वितरा-र्भकवत्तत्कालोचितरूपदर्शनाभिप्रायेण तदुक्तमिति शङ्कनीयम् । क्रीडन्तमकुतोभयमिति पदेन पूर्वमेव तन्निरासात् । ननु स्नेहवशाद्रक्षाकृतिरिति सत्यम्, परन्तु तस्या उपयोगः केति विचारणीयम् । न च दोषाभावे, तेषामेवाभावात् । न च तदारोपाभावे, अममूलकत्वापत्या रक्षायाम् अप्रामाणिकत्वापत्तेः । एवं सति भक्तिमार्गीयभजनमात्रस्य तथात्वापत्या महानेवानर्थश्च स्यात् । स्नेहस्य अमजनकत्वेन दोषापत्तिश्च । न चैवमपि वक्तुं शक्यम्, सर्वप्रमाणविरोधात् । न च प्रमाणानामन्यपरत्वम् । स्नेहस्यैव भक्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् सर्वत्र । नन्वत्र यथाकथञ्चिन्निरोध एव साध्यः । रक्षाकृत्या चासक्तिविशेषरूपः स सिद्ध इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत्, एवं सति देहाद्यध्यासरूपाज्ञानमूलकत्वेन सक्चन्दनादिसुखस्य हेयत्वं यथा, तथा लीलारसस्याप्यज्ञानमूलकत्वेन तथात्वं स्यात् । मोक्षादप्याधिक्यं भक्तौ तत्र तत्र निरूप्यत इति न तथा वक्तुं शक्यं चेत्युभयतःपाशरज्जुरिति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । माहात्म्यज्ञानदशायामपि स्नेहजो भावो दृश्यत इति नाज्ञानमूलकत्वं वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं देवकीस्तुतौ, 'रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां त्वं कृपीष्ठा' इत्युपक्रम्य 'समुद्विजे भवद्भेतोः कंसादहमधीरधी'रित्यादि । एवं सति ज्ञानमत्तयोर्युगपत्सत्त्वेपि स्नेहकार्यस्यैव सम्भवेन स्नेहस्य ज्ञानमार्गीयज्ञानाद्बलिष्ठत्वं ज्ञायते । तथा च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् द्यौः परावर' इत्यादिश्रुतिभ्यः शास्त्रीयज्ञानपूर्वकमगवत्साक्षात्कारवति अमसम्भावनापि न कर्तुं शक्या, अतः स्नेहजभावस्य न अमत्वमिति सर्वथा मन्तव्यम् । तथा सति विषयावाधश्च वाच्यः । प्रकृतेपि 'पतिं द्रष्टुमागतां श्रियममंसते'ति वाक्याद्भगवत्त्वेन ज्ञानवतीभिरेव रक्षा कृतेति ज्ञायते । एवं मति र्यथैकस्मिन्नेव पुरुषे पुत्रत्वभाववत्याः स्त्रियास्तद्दर्शने वास्त-त्योत्पत्तिः, स्वपोषणपुष्टत्वपोष्यत्वादिज्ञानस्य च पतिभाववत्या विनयविशेषपूर्वकरसभावो

मैहिकपारलौकिकनिर्वाहक इति च भाव उत्पद्यते । जारभात्रवत्यास्तु तत्प्रत्यङ्गेषु स्वरस-
 पोपकत्वज्ञानेन प्रौढिपूर्वकविविधरसभावविशेषोत्पत्तिस्तदनुरूपभावाः पुंस्यप्युत्पद्यन्ते । न
 ह्युक्तभावविषया धर्माः पुंस्यसन्त इति वक्तुं शक्यम्, अनुभवविरोधात् । तथा च तत्र विद्य-
 माना अपि धर्मास्तत्तद्भावैकगम्यत्वेन तत्तद्भाववतीनामेव विषयास्तथा स्नेहभावे सत्येव ये
 धर्मा भगवन्निष्ठाः स्फुरन्ति ते तत्र सन्त एव तादृशोक्तवेद्या एव तथेति न भ्रमत्वशङ्कापि ।
 यथा 'न चान्तर्न वहिर्यस्ये' तिष्ठोक्तोक्तधर्मवत एव दाभ्रावच्छिन्नत्वम्, तथा लोकविलक्षण-
 त्वेन माहात्म्यज्ञानजनकत्वेन ज्ञानप्रकरणोक्तधर्मविपरीतधर्मा लीलारूपा अपि प्रमौ सन्तीति
 नानुपपत्तिः काचित् । अत एव 'अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा यथा' वित्युक्तं शुकैः, अन्यथा 'न
 चान्त' रित्यादिधर्मवतः स्तन्येन तृप्तिस्तदभ्राह्या चातृप्तिर्विरुद्धा नोक्ता स्यात् । किञ्च । शब्दं
 हि यथाधिकारं ब्रह्मस्वरूपं निरूपयति । ज्ञानमार्गीयेभ्यो भक्तिरसादानान्मोक्षमात्रदानाच्च
 रसात्मकब्रह्मधर्मबोधने प्रयोजनाभावान्नैतान् धर्मान् ज्ञानमार्गे निरूपयति । नद्येतावता
 तदतिरिक्तधर्माभावः सिध्यति । येषु तज्ज्ञापनप्रयोजनमस्ति तान् ज्ञापयतीति प्रजसीम-
 न्तिन्यादिषु तदज्ञापनम् । ते च ब्रह्मधर्माः स्नेहे जाते स्वत एवानुभूयन्त इति फलरूप-
 त्वेन साधनमार्गे तदकथनं युक्तं च । ज्ञानकर्मादीनां विहितत्वेन साधनमार्गीयत्वात् । ननु
 ज्ञानमार्गस्याक्षरविषयत्वेन तथात्वस्य युक्तत्वेपि भक्तिमार्गीयेष्वपि केपाश्चिन्मुमुक्षूणामुक्त-
 धर्मास्फूर्तिः स्नेहवतां तु तत्स्फूर्तिः, तत्रापि तारतम्यमिति कथमिति शङ्का 'यथैकस्मिन्नेव
 पुरुष' इत्यादिना निरस्ता ज्ञेया । यथा प्रत्यासत्तिसाम्येपि न चक्षुषा गन्धादिग्रहोऽयोग्यत्वात्त-
 थात्रापीति ज्ञेयम् । किञ्च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या लीलायाः स्वरूपालोकत्वान्नानुपपत्तिः
 काचित् । यथैतत्तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः । यद्वा । 'तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म
 पुनीमह' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः पावनं श्रूयते । तच्च ब्रह्मात्मकातिशयविशेषप्राकट्यमेव । प्रकृते
 च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या भगवतो रसात्मकत्वात्तस्य च भावात्मकत्वाद्रक्षाकृत्या
 स्वामिनीभावविशेषरूपातिशयप्राकट्यमभूदिति तत्रैवोपयोगो रक्षाकृतेः । सौंदर्यविशेषाभि-
 व्यक्तौ मण्डनकृतेरिव । अत एवाधुनापि स्वक्षुत्पिपासादि ज्ञापयति भक्ते हरिः । पूतनातः
 स्वस्मिन्नानीतानां बालकानामग्रे विनियोगयोग्यतासिद्ध्यर्थं राक्षसीस्पर्शजदोषोवश्यं
 निवारणीय इति स्वामिनीकृतरक्षायास्तन्निवारणमप्येकं प्रयोजनं भगवदभिमतमिति
 ज्ञेयम् । एकस्या भगवलीलाया अनेककार्यसाधकत्वात् । अंगानि करणानि आत्मा कर्ता ।
 तदाहुः करणकर्तृभेदेनेति ।

अन्यादज इत्यत्र, अंधिरयमित्यादि । अयं अघनीयत्वेनोच्यमान इत्यर्थः ।
 परिदृश्यमान एवापिदैविकोऽजपदेनोच्यते । स स्वाधिष्ठानभूतमाध्यात्मिकं
 स्वस्मिन्विद्यमानमेव वाच्यादिति प्रार्थनेति भावः ।

तत्परतयैवेति ज्ञानमभूदिति सुष्टूक्तं 'मविद्या पतना नष्टा,' 'अतःपरं निरोधः सुगम' इति च । अत एव ब्रजौकसां साधारणानां गोपीनां जनन्योश्च भावा उक्ताः । अत एवाग्रे 'सन्तत्रसु'-रित्युक्त्वा 'गोप्यस्तूर्णं जगृहु'रित्युक्तम् । कृष्णासक्तिसमन्विता प्रपञ्चविस्मृतिः । सा निरोधरूपेत्यर्थः ।

ईषामात्रेत्यत्र, अनेनेति, हस्तादिमानं हित्वेषामात्रत्वकथनेनेत्यर्थः । कन्दराद्युपमाने हेतुमाहुः क्रीडतेति । तत् तस्याः शरीरम् । 'तस्या उरसि क्रीडन्त'मिति वाक्यात्तथाजातमिति क्रीडायोग्यस्थानैरुपमीयत इत्यर्थः । तज्ज्ञानेन्द्रियं दुष्टमिति तथोपमा । ननु पूर्वमात्मभूषणकर्त्रीभिः प्रियतमे गोमूत्रसम्बन्धः कथं कारितस्तत्राह अर्भकमिति । प्रिये दुष्टसम्बन्धज्ञानेनातिक्रान्तेण सर्वविस्मृतिर्यथाकथञ्चिदमंगलनिवृत्त्याशंसा च स्नेहस्वाभाव्यादवश्यं सदैव भवितुमुचिता, किं पुनरर्भकभावापन्न इति ज्ञापयितुमर्भकपदम् । मूले अयमेवाथो 'ननु कथ'मित्यादिना पितृचरणैरुक्त इति ज्ञेयम् । नत्वितरार्भकवत्तत्कालोचितरूपदर्शनाभिप्रायेण तदुक्तमिति शङ्कनीयम् । क्रीडन्तमकुतोभयमिति पदेन पूर्वमेव तन्निरासात् । ननु स्नेहवशाद्रक्षाकृतिरिति सत्यम्, परन्तु तस्या उपयोगः केति विचारणीयम् । न च दोषाभावे, तेषामेवाभावात् । न च तदारोपाभावे, अममूलकत्वापत्या रक्षायाम् अप्रामाणिकत्वापत्तेः । एवं सति भक्तिमार्गीयभजनमात्रस्य तथात्वापत्या महानेवानर्थश्च स्यात् । स्नेहस्य अमजनकत्वेन दोषापत्तिश्च । न चैवमपि वक्तुं शक्यम्, सर्वप्रमाणविरोधात् । न च प्रमाणानामन्यपरत्वम् । स्नेहस्यैव भक्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् सर्वत्र । नन्वत्र यथाकथञ्चिन्निरोध एव साध्यः । रक्षाकृत्या चासक्तिविशेषरूपः स सिद्ध इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत्, एवं सति देहाद्यध्यासरूपाज्ञानमूलकत्वेन सकृच्चन्दनादिसुखस्य हेयत्वं यथा, तथा लीलारसस्याप्यज्ञानमूलकत्वेन तथात्वं स्यात् । मोक्षादप्याधिन्यं भक्तौ तत्र तत्र निरूप्यत इति न तथा वक्तुं शक्यं चेत्युभयतःपाशारज्जुरिति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । माहात्म्यज्ञानदशायामपि स्नेहजो भावो दृश्यत इति नाज्ञानमूलकत्वं वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं देवकीस्तुतौ, 'रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां लं कृपीष्ठा' इत्युपक्रम्य 'समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधी'रित्यादि । एतं सति ज्ञानमत्तयोर्गुणपत्सत्त्वेपि स्नेहकार्यस्यैव सम्भवेन स्नेहस्य ज्ञानमार्गीयज्ञानाद्बलिष्ठत्वं ज्ञायते । तथा च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर' इत्यादिश्रुतिभ्यः शास्त्रीयज्ञानपूर्वकमगवत्साक्षात्कारवति अमसम्भावनापि न कर्तुं शक्या, अतः स्नेहजभावस्य न अमत्वमिति सर्वथा मन्तव्यम् । तथा सति विषयावापथ वाच्यः । प्रकृतेपि 'पतिं द्रष्टुमागतां श्रियममंसते'ति वाक्याद्भगवत्त्वेन ज्ञानवतीभिरेव रक्षा कृतेति ज्ञायते । एवं मति यथैकस्मिन्नेव पुरुषे पुत्रत्वमात्रवत्याः स्त्रियास्तदर्शने वास्तत्पोत्पत्तिः, स्वपोषणपुष्टत्वपोष्यत्वादिज्ञानस्य च पतिभाववत्या विनयविशेषपूर्वकरसभावो

अत्र गुरुत्वात्मकसधर्मज्ञापनपूर्विका लीलोच्यत इत्येतत्कथनाभावे जीवसहजाज्ञानतो हेतो-
र्नन्दयशोदादिः सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां भविष्यतीति तदभावायैतदुच्यत इत्यर्थः ।
अनिमित्तश्चेति । अङ्गारोहे कालो न निमित्तमिति न विद्यते कालो निमित्तं यस्य ताद-
गारोह इति च न तत्कथनमित्यर्थः ।

महापुरुषमादध्याचित्वत्र । आगतस्त्वित्यादि । उक्तविधासक्तौ मातृत्वेन

१०-७-१९.

परातुरोधाभावाद्गोचरणरात्रिलीलादिकं सर्वं प्रतिवद्धं तथा स्यादुक्तज्ञाने
सार्वदिके वा लीलारसानुभवो न भविष्यतीत्याशङ्क्य गोकुले समागमनं सर्व-

सुखदानार्थमिति यथैव तद्भविव्यति तथैव सम्पादयिष्यतीति न काप्यनुपपत्तिरित्युक्तमेतेन ।
किञ्च । लालनेत्यादि । आनुपङ्गिकफलस्यासार्वदिकत्वादिपि ज्ञानमिदं न स्यास्यतीति
भावः । मुख्यं फलं तदेव स्वयं, निरोधो वा तत्कृतः । गोकुलं सर्वभाववृष्वन्नित्यादि प्रकर-
णार्थनिरूपणेऽविधापरवपञ्चककथनं तच्चानुपपन्नम् । यशोदादिस्नेहे तथात्वस्यायोगादत आहुः
लौकिकादिति । प्राकृतबालके तादृक्समये लोकानां यथा शङ्का तथात्रापि सात्ययुक्तेस्य-
यमशो लौकिकः स तत्पर्यरूप उच्यते । न तु स्नेहदुःखादिरपि । अलौकिकत्वात् । एतदेवाहुः
लौकिकादिति । लौकिकसजातीयत्वादुक्तभावस्य पर्वत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

सा वीक्ष्येत्यस्याभासोक्तौ । अद्यापि तस्या इत्यादि । अत्रायमाशयः ।

१०-७-२७.

मातुर्हि पुत्रत्वेनैवात्र स्नेहः, स च लौकिकस्वरूप एव वाच्यः, परन्तूक्तः
स्वरूपतोऽलौकिकश्च । तथा च तत्र लौकिकत्रिजातीयधर्मदर्शनं प्रथमत

एव स्नेहप्रयुक्तातिभयजनकम्, येन प्राणस्थितिर्न भवति, अतः क्रमेण किञ्चित् किञ्चित्
तथाविधधर्मदर्शनेनैव सहजभगवद्भक्तत्वेन ज्ञानाद्वैर्येण सर्वसामञ्जसं भविष्यतीत्यधुना तथा
ज्ञानाभावाद्द्वैर्याभाव एवाधिकाराभावरूप उच्यते । तेन क्षणमात्रं प्रदर्श्य तिरोहितं कृत्वा
विस्मयरसमुत्पादितवानिति सर्वं सुस्थमिति ।
इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमेऽध्याये प्रकरणार्थोक्तौ । संस्कृतान्येव नामानीति । सत्त्वशोध-

१०-८-०.

नस्य मर्यादामार्गीयत्वाद्गुरुपदेशलक्षणसंस्कारवन्त्येव तानि तथेत्यर्थः । इयद-
वधि यशोदावधीनमेव गमनादिकमुक्तमस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण
रिङ्गणादिलीलोक्त्या सत्त्वशुद्धिपर्यन्तं स्त्रीसम्बन्धि लीलाविशिष्टं रूपं न भावनीयम् ।
पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायात् । किन्तु केवलभगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूपं
तच्छुद्ध्यनन्तरं सा लीला भावनीयेति तात्पर्यं ज्ञाप्यते । एतदेवाहुः स्वेच्छा लीलेत्यादिना ।
स्वेच्छया, न त्वन्येच्छया कृता या लीला तद्विशिष्टं रूपं शोधकमिति सम्बन्धः । पूर्वस्मादे-
तस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुः आनन्देति । आनन्दस्वरूपत्वादित्यर्थः । गूढाभिसन्धिगुद्वाट-

१०-६-४४. य एतदित्यत्र । इष्टजनकं मोक्षजनकमित्यर्थः ।

इति पष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमाध्यायप्रकरणार्थोक्तौ । सद्ब्रह्म इति । अग्रे खोपयोगं ज्ञात्वोत्तमानामता-

१०-७-०. दृशानां च स्वीयत्वेन स्थापनं हि लोके सद्ब्रह्म इत्युच्यते । सोत्राधुनिक-

निरोध एव । तथा च सद्ब्रह्मनिमित्तमीर्यत इति सम्बन्धः । सर्वेषां दुःखोक्ते-
स्तात्पर्यमाहुः यश इति । सर्वगमिति । चरित्रमिति शेषः । दुःखमिति वा । एवं सति
तन्निवारके सर्वेषामासक्त्या चरित्रगानेन यशस्सिद्धिरित्यर्थः । आद्यपक्षे चरित्रस्य सर्वगत्वे
हेतुमाहुः स्वासक्त्येति । सर्वेषां तदा गानसम्भवेन तथेत्यर्थः । तस्मिन्नेव दिवसे
रोहिणीनक्षत्रमितिवाक्यमनतिप्रयोजनमपि स्वरूपकीर्तनपरमिति ज्ञेयम्, न तु व्या-
ख्यानमिति । नन्दब्रजस्थानां भगवदीयत्वात्तत्पूजनं चेत्स्याद्द्रुदिताश्रवणं न स्यात् । किन्त्व-
न्यत्रजस्थानां तत्रापि केवलं भिक्षुकाणां तेन तथेत्याशयेन ते चेत्सन्त इत्याद्युक्तम् ।

अप्रमेयं बलमित्यत्र । यद्यप्यत्र संशयो न कण्ठोक्तस्तथापि बालोक्ते श्रद्धाभावो-

१०-७-१०. क्त्या तन्निश्चयाभाव एवायाति, न तु विपरीतनिश्चयोपीति संशयप्राप्तिरि-
त्याशयेनाहुः सन्देहस्त्वनेनेत्यादि ।

येसूयेत्यत्र । विप्रवाच एव सत्यत्वमुक्तम्, न कृतेरपीति यत्तत्तात्पर्यमाहुः कृतं

१०-७-१३. तु सर्वेषामिति । सर्वेषां भगवतो विप्राणां च निर्दोषाणां कृतमपि सत्य-
मेव, परन्तु तद्वचनाविरोध्येव, न तु स्वच्छन्दचरितमपीत्यर्थः । स्वकर्तव्य-
जातीयत्वेन ग्रहविषयत्वाभाव एव कृतौ सत्यत्वाभावो ज्ञेयः ।

एकदेत्यत्र । वाचिकमित्यादि । पूतनावधे रक्षाकरणे वाङ्मियुक्तेति तन्निरोध

१०-७-१८. उक्तः । शकटभङ्गे भगवदर्थः कायिको व्यापार उक्त इति तथा । तृणावर्त-
प्रसङ्गे भगवन्निमित्तक दुःख वक्ष्यते मानसमिति । मानसो निरोधस्तथा ।

प्रकरणान्निरोध एव विशेष्य इति लिङ्गमविवक्षितमत्रेति ज्ञेयम् । उक्तत्रयसम्बन्धनिरोध-
करणं वा विशेष्यम् । रक्षाविधानशान्त्यादेर्भगवल्लीलात्व उपपत्तिमाहुः अन्यथेति । एतस्य
निमित्तत्वाह्यब्लोपे पञ्चमी ज्ञेया । तथा च तत्राप्य तद्विषयत्व प्राप्येति यावत् । ज्ञानहेतुषु
स्वरूपतद्गर्भेषु सत्स्वपि स्वलीलार्थं तेषामन्यथाज्ञानं स्वस्मिन् प्राकृततुल्यत्वेन ज्ञानमुत्पाद्य
स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः । तेन रक्षाविधानादिना पूर्वस्माद्द्वैलक्ष्ण्यभानं यथा लोके तथा
स्वस्मिन्नपि प्रकटयतीति ज्ञेयम् । तथा ज्ञानाभावे तूक्तप्रकारको निरोधो न स्यादिति
भाषः । अन्यथा ज्ञाने सति कायवाङ्मनोनिरोधकयनाच्छास्त्रेण्यद्भुतत्वं चरित्रेस्मिन्
ज्ञापितं भवति । किञ्च । एकस्मिन् बाले सर्वेषां सहजज्ञेहो लोके न सम्भवतीति तथात्वं
यदत्र तद्भगवत्कृन्मेवेति ज्ञायते । यद्वा । मानसिकनिरोधस्यावश्यकतामाहुः अन्यथेति ।

अत्र गुरुत्वात्मकस्वधर्मज्ञापनपूर्विका लीलोच्यत इत्येतत्कथनाभावे जीवसहजाज्ञानतो हेतो-
नन्द्यशोदादिः सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां भविष्यतीति तदभावायैतदुच्यत इत्यर्थः ।
अनिमित्तश्चेति । अङ्कारोहे कालो न निमित्तमिति न विद्यते कालो निमित्तं यस्य ताद-
गारोह इति च न तत्कथनमित्यर्थः ।

महापुरुषमादध्यावित्प्र । आगतस्त्वित्यादि । उक्तविधासक्तौ मातृत्वेन

१०-७-१९.

परानुरोधाभावाद्गोचरणरात्रिलीलादिकं सर्वं प्रतिबद्धं तथा स्यादुक्तज्ञाने
सार्वदिके वा लीलारसानुभवो न भविष्यतीत्याशङ्क्य गोकुले समागमनं सर्व-

सुखदानार्थमिति यथैव तद्भविष्यति तथैव सम्पादयिष्यतीति न काप्यनुपपत्तिरित्युक्तमेतेन ।
किञ्च । लालनेत्यादि । आनुपङ्गिकफलसासार्वदिकत्वादपि ज्ञानमिदं न स्थास्यतीति
भावः । मुख्यं फलं तदेव स्वयं, निरोधो वा तत्कृतः । गोकुलं सर्वमावृण्वन्नित्यादि प्रकर-

णार्थनिरूपणेऽविद्यापर्वपञ्चककथनं तच्चानुपपन्नम् । यशोदादिस्नेहे तथात्वसायोगादत आहुः
लौकिकादिति । प्राकृतबालके तादृक्समये लोकानां यथा शङ्का तथात्रापि सात्ययुक्तेत्य-

गमशो लौकिकः स तत्पर्वरूप उच्यते । न तु स्नेहदुःखादिरपि । अलौकिकत्वात् । एतदेवाहुः
लौकिकादिति । लौकिकसजातीयत्वादुक्तभावस्य पर्वत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

सा वीक्ष्येत्यस्याभासोक्तौ । अद्यापि तस्या इत्यादि । अत्रायमाशयः ।

१०-७-३७.

मातुर्हि पुत्रत्वेनैवात्र स्नेहः, स च लौकिकरूप एव वाच्यः, परन्तूत्कटः
स्वरूपतोऽलौकिकश्च । तथा च तत्र लौकिकविजातीयधर्मदर्शनं प्रथमत

एव स्नेहप्रयुक्तातिभयजनकम्, येन प्राणस्थितिर्न भवति, अतः क्रमेण किञ्चित् किञ्चित्
तथाविधधर्मदर्शनेन सहजभगवद्भक्तत्वेन ज्ञानाद्वैयेण सर्वसामक्ष्यं भविष्यतीत्यधुना तथा

ज्ञानाभावाद्द्वैयाभाव एवाधिकाराभावरूप उच्यते । तेन क्षणमात्रं प्रदर्यं तिरोहितं कृत्वा
विस्मयरसमुत्पादितवानिति सर्वं सुस्थमिति ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमेऽध्याये प्रकरणार्थोक्तौ । संस्कृतान्येव नामानीति । सत्त्वशोध-

१०-८-०.

नस्य मर्यादामार्गीयत्वाद्गुरुपदेशलक्षणसंस्कारवन्त्येव तानि तथेत्यर्थः । इयद-
वधि यशोदाद्यधीनमेव गमनादिकमुक्तमस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण

रिङ्गणादिलीलोक्त्या सत्त्वशुद्धिपर्यन्तं स्त्रीसम्बन्धि लीलाविशिष्टं रूपं न भावनीयम् ।
पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायात् । किन्तु केवलभगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूपं

तच्छुद्ध्यनन्तरं सा लीला भावनीयेति तात्पर्यं ज्ञायते । एतदेवाहुः स्नेच्छा लीलेत्यादिना ।
स्नेच्छया, न त्वन्येच्छया कृता या लीला तद्विशिष्टं रूपं शोधकमिति सम्बन्धः । पूर्वस्मादे-

तस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुः आनन्देति । आनन्दस्वरूपत्वादित्यर्थः । गूढाभिसन्धिसुद्वट-

यन्ति अन्येच्छयेति । भक्तानां भगवत्सम्बन्धेनैवानन्दो, भगवांस्त्वानन्दरूप एवेत्यस्मिन्नध्याये न दुःखकथनम्, अन्याधीने चरित्रे क्वचिद्दुःखमप्युक्तमिति तस्माद्बैलक्षण्यमित्यर्थः । कंसस्यैतज्ज्ञानं स्वानिष्टमित्युक्त्या रहसि नामकरणाद्दुःसङ्गवर्जनमङ्गत्वेन सूचितमिति तदाहुः दुःसङ्गवर्जनमिति ।

अयं वै रोहिणीपुत्र इत्यत्र, वस्तुत इत्यादि । अप्राकट्यदशायामव्यवहार्ये

१०-८-१२. ब्रह्मणि सत्यन्यपदार्थवल्लोके केवल स्वरूपत एव भगवन्नामप्राकट्याभावाद्भगवतः प्राकट्यात्मकगुणयोगादेव लोके नामानि प्रकटानि भवन्तीत्यर्थः ।

यथाश्रुतार्थकथने नामानि रूपवन्नामरूपस्यापि भगवतो रूपाणीत्यारभ्याखण्डान्येवेत्यन्तेनाग्रिमग्रन्थेन विरोधः स्यात् । यशोदायाः पुत्रत्व इति । अत्राय भावः । गर्गः पूर्ववृत्तान्ताभिज्ञोत्रागत्याधुना भगवद्भाववत्त्वेन भगवति यशोदापुत्रत्वलक्षणं धर्मं च दृष्ट्वा सन्दिहानस्तत्त्वनिश्चय जानस्तद्वाच्यव्यय वा इत्युक्तवान् । अत एव विपरीतनिश्चयो नोक्त इति भगवन्नामकरणप्रस्तावे सम्यग्भगवद्भावाग्निश्चयोभूदिति तवात्मजस्ते सुतस्येत्युक्तवान् ।

तान्यहं वेदेत्यस्य विवृतौ । सारूप्येण साधकमित्यादि । ननु साङ्केत्या-

१०-८-१५. दिना भगवन्नामोच्चारणस्यापि फलसाधकत्व श्रूयत इत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमु-

च्यते । सङ्केतिते पुरुषे सदानन्दत्वादिधर्मवाधेन भगवन्नामस्तत्रावाचकत्वालौकिक एव शब्दस्तत्समानाकारस्तद्वाचकं स इति मन्तव्यम् । तथा च सारूप्येणापि मोचकमिति माहात्म्यज्ञापनपराण्यप्रवर्तमानस्य च प्रवर्तनपराण्युपाख्यानानीत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञत्व भाविज्ञाने लोकप्रतीतिमनुसृत्य हेतुत्वेनोक्तम् । भगवद्धर्माणां तच्छास्त्रागम्यत्वात् । 'न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यध' इति वाक्यात् । भाविरूपनामज्ञानहेतुत्वेन वा तदुक्तम् ।

एष वः श्रेय आधास्यदित्यत्र । स्वयं पुरुषार्थरूपोपीति । ननु धार्यधार-

१०-८-१६. कयोर्भेदाद्भगवदतिरिक्तस्य श्रेयस्त्व भक्तिमार्गविरुद्धमित्यत आहुः स्वयमित्यादि । एव सति श्रेयोधारकत्व नन्दादीनामेव तत्प्रतिबन्धकनिवर्तक-

त्वेन भगवत्पुपचर्षत इत्यर्थः । तथा च नन्दादीनां भक्तत्वेन सर्वपुरुषार्थरूपस्य भगवत्स्तत्रानिर्भूय विराजमानत्वादन्यस्य श्रेयस्त्वाभावेपि तद्धारकत्वमुक्तामिप्रायेण भगवति न निरुच्यते । यद्यपि भगवति निद्यमाने दोषाणां प्रतिबन्धकत्वमेव न सम्भवति, क तन्निवर्तकत्वेनोपचारः, तथापि लीलायां निरोधसिद्ध्यर्थमस्मत्प्रमुणा लोकरीतिरेव स्वीकृता । यतस्तदर्थं म्यरूपमपि तथा प्रदर्शितवान् । तदुपपादित 'वभूव प्राकृत. शिशु' रित्यत्र । लोके च यथा यथा प्रतिबन्धबाहुल्यम्, तन्निवृत्त्या पुन. फलानुभवः, तथा तथा दुरापत्वज्ञानेन फलेष्यामन्तिरधिकतरा भवतीति दृश्यते । अतो नन्दादीनामासन्तिसिद्ध्यर्थं म्येच्छयैव दोषरू-

पान् प्लूनादीन् प्रतिबन्धकत्वेनोद्भाव्य तन्निराकरणद्वारा स्वयमेव तच्छ्रेयोरूपः फलतीति मनस्यभिसंधाय साधूक्तं स्वयमित्यादि तातचरणैः ।

नारायणसमो गुणैरित्यत्र । उपमेये तत्समाना धर्मा ये त उच्यन्ते । एत-
 १०-८-१९. त्प्रतिविलक्षणा हि लीलासृष्टिरियम् । अस्मान्मुत्पादितास्तु जीवगणा दशरस-
 सम्बन्धिनो यावन्तो भावा भगवद्विषयकास्तद्वन्त इति तद्भावपोषार्थं भगव-
 तापि तथैव स्वनिष्ठा गुणाः प्रकटीक्रियन्त इति भगवद्गुणख्यापकत्वं तेषाम् । न च
 मन्तव्यमेतादृशा एव केचन जीवाः सन्ति, येषामेतादृकसामर्थ्यं सहजमस्तीति, यतस्तद्रूपः
 स्वयमेव प्रकटो जात इति ज्ञापनायाहुः तावद्गुणप्रसिद्ध्या इत्यादि । एतेन प्राकृतानां
 नैतद्रसप्राप्तिरिति ज्ञापितं भवति । द्वितीयेत्यादि । अत्रैतादृशो ब्रजसुन्दरीपरिग्रह एव ।
 रसाधिक्ये पुंभावेनाग्निमोक्तधर्माः स्पष्टाः । तृतीये गोपिकाधीनत्वादि स्पष्टम् । 'अहं भक्त-
 पराधीनः' 'एवं मदर्थोज्जिते'त्यादिवाक्येभ्यः । एतदेवोक्तं त्रिविधा अपीत्यादिना । श्रिया
 कीर्त्येत्यत्र । एवं कृष्णोपि करोतीति । ब्रजसुन्दरीणामिति ज्ञेयम् । अग्रे स्पष्टम् ।

कालेन ब्रजतेत्यत्र । आभासोक्तौ तस्मिन्नेवाधिदैविके गच्छतीति । नन्वेवं
 १०-८-२१. सति गतेर्गमनमुक्तं भवतीत्यनुपपन्नमिति चेत्, अत्रेदं प्रतिभाति । उत्तरदे-
 शसम्बन्धफलिका हि गतिः, तत्कालविशिष्टा लीला च नित्यत्वेन विद्यमा-
 नैव क्रमेणाच्छद्य क्रमेणाविक्रियत इति रिङ्गणादिलीला यस्मिन् काले स कालोद्भूता प्रक-
 टित इत्ययमेव पूर्वलीलाकालस्योत्तरदेशस्थानीय इत्युक्तन्यायेन तत्सम्बन्धित्वे जाते तदाधेय-
 रिङ्गणलीलामपि प्रकटितवानिति हृदयम् । तथा च लीलानित्यत्वज्ञापनाय कालेन ब्रजतेत्यु-
 क्तमिति सारम् । उपविष्टमित्यादि । उक्तत्रिविधरूपसैवानुवादोयम् । अन्याश्रित-
 मित्यादि । कथञ्चित् केनाप्यंशेनान्याश्रितं रूपमित्यर्थः । स्वतः स्वातन्त्र्येण क्रियमाणली-
 लाविशिष्टं रूपमित्यर्थः । सर्वथा । सर्वशेन स्वतः क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपमित्यर्थः ।
 निरुणोति । तामिश्चरित्रे ज्ञापिते सति तदनन्तरं तामिः परिदृश्यमानं निर्गुणावस्थवेद्यं रूप-
 मित्यर्थः । अखिलैतत्प्रकरणतात्पर्यमाहुः सात्त्विकादीति । सात्त्विकादिभेदोपलक्षितास्ते
 ते ये पुरुषास्तत्तद्दयगामिनि रूपे सति सा हृदयस्थितिस्तथा कृत्वान्तिभे रूपे स्थिरा
 भवति, स्वरूपमात्रनिष्ठा भवतीत्यर्थः ।

गोकुले रामकेशवाचिल्यत्र । रिङ्गणलीलायां केशकृतः शोभातिशयो भव-
 तीति तत्राधिक्यं मन्वानैरुक्तम् । वस्तुतस्त्वित्यारम्यापेक्षाभावादित्यन्तम् । भगवद्वाच-
 कत्वे योर्थस्तमनूद्य तत्रारौचौ हेतुमाहुः प्रत्ययेति । मत्वर्थायवप्रत्ययाभावे तत्सौ-
 न्दर्यालाभादिति भावः । उभयोस्तरतमभावेपि गतिसाम्ये हेतुमाहुः भगवद्गन्तित्वे-
 नेति । बलदेवेष्याविष्टस्यैव गतिनिरूप्यते । सा चैकैवेति तथेत्यर्थः । वयसोधिकत्वेन
 बलदेवरिङ्गणं पूर्वं कुतो नोक्तमित्याशङ्क्यात्र भगवद्गतिरेव वाच्या तत्सम्बन्धश्चात्र नामकरण-

मारम्येति भगवद्विङ्गणलीलासमय एव तदुक्तिरपीत्याशयेनाहुः भगवत्सन्निधान इत्यादि । पाण्योः सहभावोक्त्या गौणत्वोक्तिपूर्वकं रिङ्गणे जानुनोः प्राधान्येन निरूपणस्य तात्पर्य-
माहुः जानुभ्यामिति । सर्वमूलरूपत्वेनैतयोः सुतलाधिदैविकरूपत्वमुच्यते । द्वे जानुनी
सुतल'मिति वाक्यात् । तथा च रिङ्गणलीलायां जानुनोरपि धर्षणं संभवतीति तमंशमादा-
येदमुक्तम् । धर्षणे पीडासंभवात् तस्याश्चात्रायुक्तत्वाह्लोकसाम्येन सर्वकरणात् तंजनितकिण-
धारणेनापि सा तदपास्य दैत्यगामिनीति मन्तव्यमिति भावः । न च जानुनोरेव सहभावो
वाच्य इति वाच्यम् । अस्या लीलायाः प्रथमगतिरूपत्वेन तस्याश्च पदधर्मत्वेन तयोरेव
प्राधान्यस्योचितत्वादिति भावः ।

उज्झितगृहा इत्यत्र । सूचितमानुषङ्गिकमप्यर्थमुक्तवन्तः एवं कर्मभ्य इत्या-
१०-८-२४. दिना । प्रेक्षन्त्यो ज्ञानपरा इत्यादि । उक्तत्रिविधासु तासु मध्ये त्वाधाः
। कौतुकं मत्वा वत्सपुच्छालम्बनेन गतिं द्रष्टुमेवोद्यता इति ज्ञानपराः ।
प्रियदर्शनकटाक्षस्पर्शादिरसाविष्टानामन्यत्र रागाभावः स्पष्टः । तृतीयास्त्वेकाकी प्रियः प्राप्त
इति सन्तोषाद्भवन्त्यो जाताः । विनियोगस्त्विति । उक्तत्रैविध्यकथनेनेत्यर्थः । अङ्गं
नयन्तीत्यङ्गे वा नयन्तीति तथेति तदुक्तयेति वा ।

गृह्याणि कर्तुमित्यत्र पञ्चमलीलायामिति । जन्मप्रकरणयुक्तं फलप्रकरणं
१०-८-२५. पञ्चममिति तत्रोक्ता सा पञ्चमीति ज्ञेयम् । तत्तस्त्विति त्रिभिरिति ।
ततस्त्वित्यस्मादग्रिमैस्त्रिभिरित्यर्थः । तद्भाववतां निरोधहेतुत्वेन लीलायामपि
ते गुणा उपचर्यन्ते ।

ब्रजस्त्रीणां मुदं जनयन्नित्यत्र । अन्ययेति । तन्निर्देशो न स्यादित्यनेन
१०-८-२७. सम्बध्यते । अन्यथेत्यस्यैव विवरणं शिष्टेन । तथा चानुपङ्गिकं फलं, ब्रजस्त्रीणां
मुक्करणम्, न तु तदेकप्रयोजनत्वेन । लीलाकरणमिति चेत् स्यात्, तदा
'ब्रजस्त्रीणां मुदं जनय'न्निति शुको न वदेदित्यर्थः । अनावश्यकत्वादिति भावः । निरो-
धस्यात्रोद्देश्यत्वेनापि तथा मन्तव्यमिति हृदयम् । तर्हि तद्धर्मप्राधान्यात् ता मुमुदिर इति
वदेन्न तु प्रमुप्राधान्येनेति चेत्, तत्राह निरोधजनकत्वं स्वस्येति ।

मर्कान् भोक्ष्यन्नित्यत्र । सोपीत्यादि । यद्यपि श्रौतं ज्ञानं न सहजमेतासां,
१०-८-२९. भगवता लीलार्थं न ज्ञाप्यते च, तथापि भगवद्धर्मनिरूपणे चित्ते तदावेशाद्भ-
गवति सोपि धर्मोऽस्तीति वस्तुस्वभावात् तस्यापि स्फूर्तिः । तत्रापि भोजनप्र-
करणादस्यैव धर्मस्य । अन्यथा पुरःस्थिते प्रियेऽयमित्यनुकत्वा स इति न वदेयुरिति भावः ।

हस्ताग्राह्य इत्यत्र । पञ्चविधमित्यादि । प्रकारशब्दोत्र साधनवाची । तथा च
१०-८-३० पीडादिसाधनयुक्तं तदयुक्तं चेति द्वैविध्यम् । यस्मिन्काले तद्गृहे कोपि न
भवति । तत्कालविषयकं ज्ञानं वस्तुविषयकं च तथा । तदीयांशानामिति ।

पूर्वोक्तज्ञानस्यांशाः पीठदयो विपयत्वात् ज्ञानस्य स्वतो निरंशत्वेन तस्यैव तथात्वात् ।
तथा च स्वग्रहे सदा तज्ज्ञानमिति तत्सम्बन्धिभगवज्ज्ञानमपि सदेत्युपकार एवेत्यर्थः ।
न ह्युपालब्धुमैच्छदित्यस्य विवृतौ । यावन्नात्यन्तासक्त्येति । नेत्यन्त-

१० ८-३१ पदविशेषणम् । अत्यन्तासक्तौ तु बाह्यानुसंधानमेव न स्यादिति भावः । सो-
प्युद्भूत इति । भगवद्विषयकं पुत्रत्वेनाध्यासोपि निवर्तिष्यत इति सम्बन्धः ।

अत एव प्रणता स्वमतिप्रकारगणनायामेव मे सुत' इत्युक्तवती । निवर्तने हेतुमाहुः स्वसमा-
नेति । पुत्रत्वेन स्नेहाद्वि मृदुक्षणे शिक्षार्थं लोकन्यायेन निरुद्धाचरणमपि संभवतीति तच्चि-
कीर्षायां स्नेहसमानविषयको विरोधो भवतीति स्वधर्मप्रदर्शनेन सोपि निवर्तिष्यत इत्यर्थः ।

एकदा क्रीडमाना इत्यत्र । ये स्त्रीणां सुखार्थं इति । पूर्वं वयस्यैर्व्रजबालकै-

१० ८-३२ व्रजस्त्रीणां मुदं जनयंश्चिक्रीड इत्युक्तम् । तथा च तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शि-
त्वेन त एवोच्यन्त इत्याशयेनाहुर्ग्रहं इत्यादि । निरोधस्येति । मृदोनिष्ठे-

ज्वलेन ज्ञानेन हि तदभावाय निवेदनम् । तत्र स्नेहं विना न संभवतीति कथं तदक-
रणमुक्तमिति चेत् । उच्यते । क्रीडमाना इत्यात्मनेपदप्रयोगेन न भगवदर्थं नापि
भगवत्सङ्गे क्रीडेयम्, किन्तु स्वार्थमेव परस्परमेवेति च ज्ञाप्यते । सर्वभावेन निरोधे तु तथा
करणं न सम्भवतीति तथोक्तमाचार्यैः । व्रजस्त्रीमुज्जनस्यैवोद्देश्यत्वेन तदुपयोगिलीलोपयो-
गित्वेन बालकसहभाव इति हृदि कृत्वा स्त्रीसङ्गादित्युक्तम् । अत एव मुख्यो निरोधो न
सम्पन्नः, आनुपङ्गिकस्तु जात इति भावः । तत्कार्यम् । निरोधाकरणकार्यमित्यर्थः । यथैव
ता भगवत्सङ्गता भवन्ति तथैव सम्पादयतीति स्त्रीरतिऋतृत्वं रामे । अत एव रसरीत्या ताम्बू-
लाद्यङ्गीकार एवास्य रोचते, न त्वलौकिकिन्या अपि मृद इति स्नेहवशादेव दोषदृष्टिस्तत्र ।
अत एव रामाद्या इत्यत्रातद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहिः, तेन बालकविजातीयो भावः सूच्यते ।
इति तथोक्तम् । पुत्रशब्दविवरणं लोकसम्बन्धीति ज्ञेयम् । तथा च यत्र लौकिक एव स
एतादृशस्तत्र भगवानङ्गीकृततथात्वः स्वपराधिकरणात् क्रियारूपाद्रक्ष्यतीति युक्तमेवेति भावः ।
अत एव वचनमेव, न तु क्रिया काचिद्विरुद्धा ।

अथसम्भ्रान्तप्रेक्षणाक्षमित्यत्र । प्राकृता बाला हि ताडनभिया मातृसंमुखं
१० ८-३३ द्रष्टु न पारयन्ति, प्रसुरपि ताननुकरोतीत्यसालौकिकत्वेन तत्तात्पर्यमुच्यते ।
प्रदर्शयिष्यमाणमित्यादि । गुप्ताखिन्दे प्रदर्शयिष्यमाणं रूपं ब्रह्मधर्म-

त्वाद् ज्ञानात्मकमेव । तत्साधनत्वादपि तथोच्यते । एतस्य भविष्यमाणमधिकरणं माता ।
अग्रे ज्ञानजननात् । तत्र च भगवति दोषारोपो विरोधी गुणः । भगवत्प्रेक्षणं ज्ञानरूपमिति
तच्चेन्मातर्यागच्छति, तदा तेन ज्ञानमाविर्भवति । तथोक्तगुणशङ्कयेतस्तत एव भ्रमणं करोति ।
न तु संमुख निरन्तर यशोदाविषयकं भवतीति तथा । अत एवाग्रे ज्ञानं जननीयमिति मात-

रमीक्षते । परन्तु प्रकर्षेण नेति ज्ञापनाय प्रशब्दो मूले । विरोधी च गुण इत्यादिनेक्षणप्रेरणायां हेतुत्वेन प्रभुतात्पर्यमुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कालीनमौग्ध्येनैव मोहिता नान्यत्कर्तुमशकत् । तथापि स्नेहभरवशतोस्मिन्नर्थे विज्ञप्तिः कार्यैवेति तां कृतवती । तत्र सम्बोधनेन कृपालुत्वमुक्तम् । तथाहि न दान्ता अदान्ता असंयतेन्द्रियाः पुरुषा इति यावत् । तेषामप्यात्मा निरुपधिहितकर्तेत्यर्थः । मृद्भक्षणमस्मद्धितं न भवति, मनःखेदहेतुत्वादिति भावः । अत एव हेतुरेव ष्टः, भगवांस्तु मात्रादिसम्भावितमृददनकार्याभावादेव हेतुविचारो न युक्त इत्याशयेनोत्तरितवान् । अन्यथा लोके बालस्वभावमेव प्रसिद्धं हेतुं जानन्ती कस्मादिति न वदेत् । तदानीं ज्ञानदित्सया तादृगीक्षणेन चैतावन्मात्रं ज्ञानमभूदग्रे सम्पूर्णं भविष्यत्येवेति हृदयम् । भगवत्प्रेरणया गन्तव्यमेवेत्यनेन पितृचरणैर्ज्ञापितम् ।

सर्वे मिथ्याभिशांसिन इत्यत्र । नैवेद्यमिति । उपासनामार्गीयैः पूजायां दत्तं नैवेद्यं तथेत्यर्थः । शुद्धान्नसम्बन्धेनेति । साक्षाद्भगवद्भक्षितत्वेनोच्छिष्टं यदन्नं तच्छुद्धान्नपदेनोच्यते । भुक्तशिष्टान्नानुखारविन्दमध्यस्थं चर्वितं ताम्बूलमिव मुख्यमुच्छिष्टं भवति । न ततोऽन्यत्फलरूपं शोधकं वास्तीति तत्सम्बन्धेन तथात्वायेत्यर्थः । वन्यत्वं साधारणभगवत्सम्बन्धो वात्र शुद्धिपदार्थ इति न वक्तुं शक्यम् । भगवदन्तःस्थितानां पूर्णपुरुषार्थत्वेन तथाविधेन तेन कृतार्थत्वोक्तेरनुचितत्वात् । यत्त्वेते बालका इत्यारम्य मिथ्याभिशांसिन इत्यन्तं वाक्यं तन्मर्यादामार्गपरं ज्ञेयम् । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्याद्यथैव ततोपस्तथैव भगवतः कर्तव्यं भवतीति स्मर्यादामतिक्रम्य भक्तेच्छानियम्यत्वाङ्गीकारात् पुष्टिमार्गीयभक्तिमार्गे भक्षणादिकं सर्वमुपपद्यते । वस्तुतस्त्वियमेव पुरुषोत्तममर्यादा यद्भक्तवश्यत्वम् । अत एवाधुनापि भाग्यवतो भक्तानाज्ञापयति भोग्यविषये ज्ञानमिश्रभक्ते मर्यादाभक्तिमार्गीयभक्तेऽनवतारदशायां चानशनादयो धर्मा भगवता प्रकटीक्रियन्त इति तद्विषयाणि तथाविधवाक्यानीति ज्ञेयम् । यद्यपि यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वपदस्य निमघ्निततत्परत्वम्, तथात्रापि रामादिपरत्वमिति नानुपपत्तिः काचित् । तथाप्याचार्यैस्तु बाला इत्येत इति वाऽनुक्त्वा सर्वपदं भगवतोक्तमिति तत्तात्पर्यमुक्तमेते बालका इत्यादिना । तत्तात्पर्यं चोक्तमेव । ज्ञानप्रकरणत्वादपि तथोक्तिरिति न भक्तिमार्गीयविरोधः शङ्कनीयः ।

यद्येवमित्यस्माभासे । अपेक्षितमिति । मुखव्यादानमित्यर्थः । विशेषेणासमन्ता-
१०-८-३६. देहीत्यपि ध्वनिः । भक्तिमार्गीयत्वमत्र विशेषः । तस्यापि यावती मर्यादास्ति यावद्रूपं वा तत्तद्ज्ञानमाडोर्थः । अत एव सर्वोत्तमावावधि ज्ञानं जातम् । अन्यथा तदतिरिक्तबुद्धीनां भगवद्विषयिणीनामपि कुमतित्वं नोच्येत ।

अध्याहृतैश्वर्य इत्यस्माभासे । कथं सर्वसंवाद इति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादि सर्वश्रुतिसंवाद इत्यर्थः ।

सा तत्रैत्यत्र । प्रतिकृतिरूपमिति । यथा 'क्षुरः क्षुरधान' इत्याद्युपनिषद्विस्त्या ।
सूनोस्तनौ । सूनोर्विदारितं यदास्यं तस्मिंश्च वीक्ष्येति सम्बन्धो ज्ञेय इत्याशयेनाहुः

१०-८-३७.

तस्मिन्नन्तर्वहिः सर्वत्रैवेति । अन्यथा तनुविशेषणत्वेन ह्रीलिङ्गत्वापत्तेः ।
किं स्वप्न इत्यत्र । सन्ध्यत्वादिति । 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने

१०-८-४०.

भवतः, इदं च परलोकस्थानं च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति श्रुतौ स्वप्नस्य
सन्ध्यत्वमुक्तम् । एतच्चेहलोकमध्यपाल्येवेति तद्वैलक्षण्यम् । कात्स्न्येनेत्यादि ।

स्वप्नसृष्टेरसत्यत्वे व्यासचरणैर्हेतुरुक्तो 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानामिव्यक्तस्वरूपत्वा'दिति ।
एतदर्थस्तु स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम्, तत्र हेतुरस्ये यस्य यादृशं स्वरूपं देशकालवस्तुसापेक्षं तथा-
मिव्यक्तिः कात्स्न्येनामिव्यक्तिसदभावादिति । उभयोश्चादर्शनमिति । द्रष्टृमायिनोर्मा-
यिकैः पदार्थैः सहादर्शननियम इत्यर्थः ।

चेतोमनःकर्मेत्यत्र । कायिकमत्रेति । उत्तमकायहेतुप्रारब्धमित्यर्थः । परस्प-

१०-८-४१.

रन्ध्याघातादिति । एकदैवैकस्यैव वस्तुनोन्तर्वहिश्च स्थितिकथने तथात्वा-
दित्यर्थः । विचारेपीति । मायिकानां भ्रमप्रतीतानां वस्तुनां विचारासहत्वम्,
अत्र च तद्वैपरीत्यमित्यर्थः । मायातिरिक्तस्त्वहमिति विवरणे पुल्लिङ्गनिर्देशो बुद्धिप्रकाराणां

दुष्टत्वेन गणनाच्छुद्धजीवमात्राभिप्रायेण कृतः ।
सद्योनष्टसृष्टिरित्यत्र । अनुभवस्मरणयोरिति । न संस्कारनियम इत्यर्थः ।

१०-८-४४.

अन्यथा अनुभवाव्यवहितोत्तरक्षणे यत्र सृष्टिः सा न स्यात् । नचैवंविधा
वाच्यम् । सा नास्तीति वाच्यम् । बाधकामावात् । न चोपनीतमानमेव तत्रेति

न च ज्ञानातिरिक्तस्योपनायकत्वाभावात् । संस्कारोपनीतत्वस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात् ।
नामावेपि ज्ञानजनकत्वस्योपनायकत्वेन संस्कारेपि तत्सत्त्वात् । न च संस्कारजन्यत्वस्य

सृष्टित्वात् नैवमिति वाच्यम् । साक्षात्प्रमाणजन्यज्ञानत्वस्यानुभवत्वेन तदतिरिक्तज्ञानत्वस्य
सृष्टित्वात् कृष्णद्वारातिरिक्तानन्तरितत्वं साक्षात्त्वं विवक्षितम् । अत एव स्मरामीत्यनुव्यवसाय-

स्तदुत्तरक्षणे तमेव विशेषमवलम्ब्य भवति । यथानुभवत्वसामान्येप्यनुमित्यनन्तरमनुमिनो-

मीत्येव प्रत्ययो न त्वनुभवामीति तथेति भावः । यद्वा । लौकिकवस्तुतत्त्वनिरूपणे नास्माकं
प्रवृत्तिरिति लोके सृष्टिः संस्कारजन्यैवास्ताम् न वा, प्रकृते त्वलौकिकप्रदर्शनप्रस्तावेन

तत्सम्बन्ध्यत्रेतनमप्यलौकिकमेवेति ज्ञापनाय तथोक्तिः । एतेदेवात्रपदेनोच्यते । सृष्टिनाशो-
क्तेस्तदुत्पत्तिरवश्यं वाच्या । सा चोत्पत्तिक्षणोत्तरक्षण एव नष्टेति ज्ञापनाय सद्यःपदं मूले ।

अन्यथा नाशस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तन्न वदेत् । एवं सति द्वितीयक्षणाधिकरणकनाशस्या-
प्राप्तत्वात्तदा तत्राश इति ज्ञापनाय सद्यो नष्टसृष्टिरित्युक्तम् । तेनेदमप्येकमलौकिकं चरित्र-

मिति ज्ञाप्यते, आस्तिकैर्द्वितीयक्षणे लोके तन्नाशानङ्गीकारात् । एतेन भक्तिरसानुभावकत्वेन मोहने विलम्बासहिष्णुत्वं भगवत उक्तं भवति । यथा स्वावतारार्थं गर्भसङ्कर्षणं तथेदमिति भावः । यद्यप्येवं संस्कारजन्यत्वं तदजन्यत्वं वा न सिध्यति, तथाप्यत्र कालान्तरेपि स्मृत्यभावस्य वक्तव्यत्वान्नप्रसंस्कारेत्येव वदेत् । स्मृतिनाशस्य स्वतःसम्भवेन तदुक्तिस्तदर्थं मोहोक्तिश्च न स्यात् । एवं सत्यन्यथानुपपत्त्यैव तेनानुभवेन स्मृतिरेवोत्पन्ना सा चोक्तरीत्या नष्टा, संस्कारस्तु न जनित एव, भगवदिच्छाभावादिति मन्तव्यम् । एतदेवाभिसन्धायोक्तमाचार्यैत्र भगवन्मन्तमित्यादि । किञ्च । संस्कारवादिना सर्वोत्पत्तिमन्त्रिमित्तकारणत्वेनादृष्टस्यापि स्मृतिहेतोर्वक्तव्यत्व आवश्यकत्वाद्वाच्यत्वाच्च तदेवास्तु, कृतं संस्कारेणेत्याशयेनापि तन्निषेध उक्तः । न चानुभवस्याविहितत्वेन तदजनकत्वात्प्राचीनस्य तस्यानुभवं विनाऽजनकत्वात्तस्य च नष्टत्वेन सहकार्यभावात्स्मृतिरेव न स्याद् अनुभवं विनापि वा स्यादिति वाच्यम् । अनुभवतद्भूसयोरन्यतरस्य सहकारित्वात् । त्वयापि, सदृशादेरननुगतस्यैवोद्बोधकत्वाङ्गीकारात् । एतदेवोक्तम् स्मृतिरपीत्यादिना । नाशयते चेति । स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयप्रागभावसहस्रमृतं कियत इत्यर्थः । न च प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वाच्चैवमिति वाच्यम् । व्यक्तिभेदेनादोषात् । न चैकजातीयेपि तथेति वाच्यम् । ज्ञानजातीय उभयोरपि जनकत्वात् । नन्वभावत्वेन कारणत्वे प्रतियोगिनः प्रतिबन्धकत्वापत्त्या नैवं वक्तुं युक्तम्, ज्ञानं प्रत्यभावस्य विषयत्वेन कारणत्वान्न दोषः, संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वेनात्र तथात्वाभावादिति चेत् । अत्राप्यनुभवध्वंसत्वेन कारणत्वान्न दोष इति तुल्यम् । अन्यथानुभवप्रागभावेत्यन्ताभावे च सति स्मृतिप्रसङ्गः । एतच्चानुभवाव्यवहितोत्तरक्षणेपि स्मृतिमङ्गीकृत्योक्तम् । तदनङ्गीकारे तद्भूसस्यैव सहकारित्वं वाच्यम्, तच्चोक्तरूपेणैति भगवन्मतानुवादग्रन्थो यथाश्रुत एव साधीयान् भवतीति सर्वं सुस्थम् । न चैवं यागजापूर्वासिद्धिः । श्रुत्या यागस्य हेतुत्वमुक्तमिति तदभावस्य तथा कथनायोगात् । प्रतियोग्यभावयोरेकव्यक्तिजनकत्वाददर्शनाच्च । ननु घटतदभावयोः स्वसमूहालम्बिज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यैव यत्कार्यजनकतावच्छेदकत्वं तत्कार्यं तद्भूसेन न जन्यत इति हि नियमः । तत्र यागत्वस्यैवोभयजनकतावच्छेदकत्वान्न तथा वक्तुं शक्यम् । प्रकृतेऽनुभवसाजनकत्वान्नोक्तद्रूपणापत्तिः । अत एवानुभूतं स्मर्यत इति व्यवहारो भूतेक्तानुशासनादतीतानुभवविषयत्वमेव तदर्थं इति ध्वंसस्यैव हेतुत्वमवगम्यते, अतीतमनुभवविषयत्वं यथेत्यर्थो ज्ञेयः । श्रुतिबलाद्योगेन तथा वक्तुं शक्यमिति आरोपणात्पूर्ववत्कृत इति । अङ्गारोपणानिरूपणात् स तथा कृत इति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । मोहसहित इति । शुद्धं हि जलादिकमन्ययोगेन मलिनं भवति । प्रकृते च प्रवृद्धोपि स्नेहो न निरुपधिः, किन्तु पुत्रत्वोपाधिक इत्याशयेन कलिलतोक्तित्वर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तज्ञाने सति भगवति भक्षणशयनशीतोष्णादिधर्मास्फूर्तिः सहजा । स्नेहे च सति तत्स्फूर्तिः सहजा । तथा चोभयोर्विरोध

इति स्नेहसम्बन्धी यः कलिः कलहो विरुद्धधर्मोपमर्दनमिति यावत् । तं लाति स्त्रीकरोले-
तादृशं हृदयं यस्याः सा तथेत्यर्थः । तेन हृदि ज्ञानतिरोभावपूर्वकः स्नेहमर उक्तो भवति ।
ज्ञानं निरूप्य तदन्ते स्नेहस्य प्रकृष्टवृद्धिकथनं तत्फलत्वाभिप्रायेण । अन्यस्य तत्वेनानुक्तेः ।
अन्यथा तु ज्ञानस्य निष्फलत्वापत्तिः । अनुसन्धानेपि वैदिकसंस्कारस्यालौकिकातिशयजन-
कत्ववज्ज्ञानस्यापि स्नेहवृद्धिहेतुत्वमिति भावः । जातिकुलधर्मपरता मातृत्वं च पूर्वावस्था ।
स्नेहवर्धिन्या मायायास्तत्त्वत्स्नेहेन सततमन्यत्यागपूर्वकं भजनमेव भवेदिति विहितभक्तौ
प्रवेशः स्यात्, न तु पुष्टिमार्गीयलीलारसानुभव इत्यर्थः ।

नन्दः किमकरोदित्यत्र । पञ्चभिरुत्तरदाने तात्पर्यमाहुः कर्मव्युदासस्येति ।

१०-८-४६. नेदृशं फलं कर्मणो भवितुमर्हति, किन्तु महदनुग्रहस्यैवेति कर्मव्युदासस्य
वक्तव्यत्वात् तस्य चाधिहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमात्मकत्वेन पञ्चा-

त्मकत्वात् तावद्भिस्तद्व्युदासोक्तिरित्यर्थः ।

कृष्णोदारैत्यत्र । उदारत्वोक्तितात्पर्यमाहुः साधनफलमित्यादि । अधिकारः

१०-८-४७. साधनम् । तस्य हीनत्वात् तज्जन्यं फलमपि तथा । अधवा । सुखसाधनरूपं
वैदिककर्मणः फल पश्चादिरूपं तथा । साध्यफलं स्वर्गादि मोक्षान्तम् ।

‘एतस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती’ति श्रुतेस्तथा । स परमानन्द एव चेत्तथा ।
तदा पश्चादि तज्जन्यं लौकिकमलौकिक च सुखं तादृशमेव परमानन्दरूपमेवेत्यर्थः । लौकि-
कवदिति । लौकिकवत् परिदृश्यमानं परमित्यर्थः । लोके वेदे च फलात्साधनमपकृष्टं
दृष्टम् । यत्र परमकाष्ठापन्नं वस्तु साधनं तत्र तत्साध्यफलस्य का वार्तेति भावः ।

अस्त्वित्युक्त इत्यत्र । फलग्रहणार्थमित्यादि । अत्रायं भावः । पुरुषोत्तमा-

१०-८-५०. नन्दाधिष्ठानं ब्रह्मानन्द इति तद्योग्यत्वार्थं ब्रह्मानन्दता महदनुग्रहेण सम्पन्ना-

स्मिन्, तदा हि सर्वत एवानन्दस्फूर्तिर्भवति । एवं सत्येतेनैव पूर्णार्थताज्ञानं
पुरुषोत्तमाविर्भावः स्वस्मिन्न भविष्यतीति भक्तिरसानुभवार्थमुक्तं बाधकमंशं त्यक्त्वा
तथा प्रसिद्ध इति । अपुत्र इति । निपेकादिहेत्वभावादिति भावः । मोक्षदानार्थमिति ।
भजनानन्दो भक्तिमार्गे मोक्षस्तदानार्थमित्यर्थः, न तु प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रयोजनं
प्राकट्यहेतुर्न भवितुं शक्नोतीत्यर्थः । प्रासङ्गिकप्रयोजनान्तरमाहुः स्वार्थमिति । स्वरूपकी-
र्तिभ्यां सर्वोद्धारार्थमपि प्रकट इत्यर्थः । एतेनाप्युक्तमोक्षपदस्योक्तमोक्ष एवार्थ इति ज्ञेयम् ।
अन्यथा पुनरुक्तिव्यप्रसङ्गात् । नन्दचरणानां यद्विषयकोधिकारो येषां वा सर्वात्मना निरोधो
न कृतो भगवता ते गोपगोपीपदेनोच्यन्ते । अन्यथा वयस्यानां ब्रजस्त्रीरत्नानां चाग्रे सर्वा-
धिकनिरोधोक्तिर्विरुद्ध्येत । अत एव सत्सङ्गव्यतिरेकेणापीत्येतत्तात्पर्यमुक्तम् ।

कृष्णो ब्रह्मण इत्यत्र । साध्यर्थमिति । निःसाधनजीवनिमित्तं प्राकट्यं तदधी-
 १०-८-५२. नत्वेन लीलाकरणादिकं च ब्रह्मणि श्रुतिविरुद्धमिति शङ्कानिरासं वेदात्मक-
 तत्संमत्या कर्तुमित्यर्थः । अत एव श्रुतिरप्याह 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य'
 इत्युपक्रम्य 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति, 'ते ते धामान्युश्मसी'ति 'विष्णोः कर्माणि
 पश्यते'त्यादि । एतदर्थस्तु विद्वन्मण्डनेस्माभिः प्रपञ्चितः । तेषां प्रीतिजनन इत्यादि ।
 स्वेच्छया या स्थितिस्तदपेक्षयाधिको व्यापारो भगवता न क्रियत इति ज्ञापनाय 'वसन्प्रीतिं
 चक्र' इत्युक्तमित्यर्थः । अन्यथा लीलायाः प्रीतिजननोक्त्यैव वासस्य स्वतःप्राप्त्या तत्कथ-
 नमनर्थकं स्यादिति भावः ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये निवारितापीति । ननु मायाकार्योद्भगवत्कार्यं बलिष्ठमिति भगव-
 १०-९-१. कृते निवारणे सत्यपि कथं गृह्यकृत्ये प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः पुनर्मोहि-
 तेति । निषेधेन पूर्वमोहापगमेनावश्यकमपि कार्यं त्यक्त्वा भगवत्परापि 'स-
 स्मितमीक्षतीमुख'मिति वाक्यात् स्मितेन पुनर्भगवता मोहिता सती तथा जातेत्यर्थः । नन्व-
 न्यासक्तिहेतुत्वेन निरोधविरोधि पूर्वमोहनमित्याशङ्काभावायाहुः गुणगान इति । भगवत्कृत-
 त्वान्मोहस्य तत्कालोपि गुणगानार्थमेवाभूदित्यर्थः । मोहेस्मिन्नस्ति रूपद्वयम् । विषयास-
 ज्जकत्वं भगवत्कृतत्वं च । तेन द्वान्यामुक्तमिति शेषः । तर्द्धैर्वरूपतन्निषेधोनुचित इत्याशङ्क्य
 तन्निमित्तमाहुः ततः श्रमोभवदिति । ततः श्लोकद्वयानन्तरमेकेन श्रमोभवदिति निरूप्यत
 इत्यर्थः । यत एवमतो भक्तकेशासहिष्णुत्वेन स कृत इत्याहुः अत इति । लोके धनं
 पुत्रार्थमिति न्यायेन भगवदर्थमिदमिति ज्ञानेन माता प्रवृत्तेति कथं कोप इत्याशङ्क्य तत्र
 हेतुमाहुः भ्रान्तेति । भगवत्तत्त्वदपेक्षाभावात् सत्यत्वात् श्रम इति सत्यः । एतादृशेषु
 भक्तिमार्गमर्यादेति ज्ञापनाय भवेदित्युक्तम् । तान् यष्टिग्रहणादियत्नानित्यर्थः । तपोन्तः-
 करणदोषापहं दुःखरूपं भगवत्प्रापकं चेत्यनुधावनयत्नेन तपस्त्वमुक्तम् । अत्रापि प्रचुरदोष-
 बुद्धिसत्त्वात्तथा । अत एवाग्रे यष्टियागः । सर्वात्मना दोषारोपानिवृत्तेस्तत्प्रापकस्य दुःखस्य
 भक्तिमध्यपातित्वं नोक्तम् । अत्रार्थ भावः । पूर्वमेव स्वप्रापणमकृत्वा तावत्केशानन्तरं तथा
 करणे कश्चन विशेषो वाच्यः । स च पूर्व यष्टिग्रहणेन केशानन्तरं तत्त्यागेन चान्तःकरणगत
 एवेति लक्ष्यते । एवं सति 'वीर्यं मे दुश्चरं तप' इति वाक्यात् तद्वत्तलौकिकविशेषहेतु-
 स्तप इति तथोक्तम् । भक्तित्वानुक्तौ हेतुरुक्त एव । एतदेवाभिसन्धायोक्तं परोक्षेत्यादि ।
 परोक्षवादविषय एवासक्तिं चेदित्यादिनाप्युक्तः ।

दधिनिर्मन्थने काल इत्यत्र । क्रियाशक्तेरित्यादि । क्रियाशक्तिर्भुजयोः प्रति-
 १०-२-२. ष्टिता । तदाधिदैविकश्चेन्द्रः । 'इन्द्रियं वै दधी'तिश्रुतेस्तसेन्द्रियरूपं तदिति
 तथा । वस्तुतस्तु परोक्षवादविषय एवाधोनिनेक्तः । तथाहि । क्रियाशक्तेरिति
 पञ्चमी हेतौ । भगवद्विद्योमे हि सर्वेन्द्रियगतस्तादृक्क्षोभो भवत्यतिप्रचुरो, येन तत्तदाधि-
 दैविकस्यापीन्द्रियं क्षुभितं भवति । तदा भावविशेषैर्गुणगानं भवति । यथा व्रजरत्नानाम् ।
 तदेतत्प्रसङ्गादुक्तं भगवत इत्यादिना ।

क्षौमं वास इत्यत्र । सुभूरित्यसाभासः । नन्वेवमतिक्रम इत्यादि । व्रजजनकै-
 १०-२-३. शहेतुभूतानां नाशाय दुःखप्रापणाय च सृत्ययमौ तत्राज्ञाविति कुचकम्पस्य
 क्लेशहेतुत्वेन तत्कत्री पूर्वोक्तदेवतां तौ कथं न तथा कृतवन्तावित्यर्थः ।
 सर्वनियमनत्वेन तयोर्यमत्वम् । दिक्पालस्यात्रातथात्वमिति ज्ञापनायेदमुक्तम् । भाव्यर्थः
 श्रमस्तस्यानङ्गीकारे तद्धेतौ न प्रवर्तते । तथा च तदङ्गीकृत्य मन्थेति सम्बन्धः । हेतौ
 भूसङ्कोचसम्भवेनात्र च शोभनत्वेन तदभावात् क्लेशाभावो ज्ञाप्यत इत्याशयेनाहुः पर्यव-
 सानादिति । तददण्डः पर्यवसानं । रड्वाकर्षे भुजद्वयस्यापि व्यापृतत्वं भवतीति दक्षिणवा-
 मयोर्यथाक्रमं तद्रूपत्वम् । अत्रायं भावः । अस्त्यत्र क्रिया द्विविधा । भगवत्सम्बन्धिनी
 गार्हस्थ्यसम्बन्धिनी चेति प्रधानत्वाप्रधानत्वान्यां तद्रूपत्वमुच्यते । तत्तत्कङ्कणानां भक्ति-
 मार्गीयनियमरूपत्वं कर्ममार्गीयदेवतारूपत्वम् । तदाश्रितत्वात् । सुभूरिति वस्वतत्रवि-
 शेषणत्वं सर्वेषामनुक्त्वाभरणकर्मत्वोक्तेस्तात्पर्यमाहुः क्लिष्टं सर्वत्रेति । हेतोरूपसमानधर्म-
 वत्त्वं सर्वेष्वस्तीति ज्ञापनाय तथेत्यर्थः । विशेषणत्वोक्तौ प्रकारकत्वापत्त्या तदप्राधान्येन तत्कै-
 शसाप्रयोजकत्वात् तद्धेतुभूतमन्थनेनुचितत्वं न ज्ञापितं भवेदिति भावः । शीर्ष्यः सत्य-
 लोकाधिदैविकरूपत्वेन तदुपरि ज्ञानिनां जीवन्मुक्तानामेव स्थानमिति तथोक्तम् । लीलामध्य-
 पातिनां भगवदात्मकत्वमभिसन्धायैवं सर्वत्राचार्यैर्निरूप्यत इति ज्ञेयम् । प्रभौ स्नेहवतां
 तथैव तत्सम्बन्धिष्वपि स्नेह इति मातुस्तादृक्श्रमदर्शने तदसहिष्णुत्वेन क्षोभात् मुक्तानां-
 मपि स्वधर्मविस्मृतिर्भवतीत्याशयेन मा लक्ष्मीरित्याद्युक्तम् । किञ्च । सर्वमूलभूतभगवदा-
 विर्भावस्थानत्वेन सर्वमूलभूतत्वान्मातरि तादृशधर्मे सति तत्कार्यपरंपरायां स्वत एव तादृशत्वं
 भवतीति भावेनापि तथोक्तम् । विपक्षे बाधकमाहुः आकृतीत्यादि । मन्थनोक्त्यैव तदनु-
 रूपाकृतेरपि प्राप्तैस्तत्कथनं पुनर्मन्थनोक्तेश्च तथा स्यादित्यर्थः । एवं सति विशेषस्याव-
 श्यवाच्यत्वे मन्थनस्यानुचितत्वज्ञापनमेव विशेष इति वक्तुं युक्तमिति लोकतः परमार्थतश्च
 तथात्वमुक्तम् । किञ्च । पूर्वं दधिनिर्मन्थने काल इति वाक्याद्गुणगानाङ्गत्वेन मन्थनमुक्तम् ।
 तेन मन्थनेन न किमपि क्लिष्टममूत् । तथैव चेदग्रेपि स्यान्न निवारयेत्प्रभुः । निरोधाविरो-
 धात् । एवं सत्यग्रे निषेधस्य वाच्यत्वात् तद्धेतुभूतं निरोधविरोधिमन्थनमवश्यं वाच्यमित्ये-
 केन तदुक्तम् । एवं सति विवृतित्वाविधेति युक्ततरम् । अन्यथा निषेधोक्तिर्विरुद्धा

स्यादित्यभिसंधायाहुः शुक्रवाक्येत्यादि । मन्यनसामयिकाकृतैः साधारणत्वेन विशि-
ष्टलीलारूपत्वं न सम्भवती 'त्युत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेता' इति लक्षणं शुक्रवाक्यं तथा
स्यादिति वा । उक्तरीतेस्तु माहात्म्यज्ञानहेतुत्वेन भक्तिजनकत्वादुत्कर्षः । पूर्वचदिति ।
निष्कमणोत्सववदित्यर्थः ।

तमङ्गमारूढमित्यत्र । दैत्यानिति । उक्तन्यायेनाधिदैविकभूरूपत्वादङ्गस्य
१०-९-५. भूस्थितांस्तांस्तथाकर्तुमित्यर्थः । मात्रा ग्रहणसम्भवेपि स्वयमङ्कारोहणस्येदं
तात्पर्यमुक्तम् ।

उत्सिच्यमान इत्यत्र । वैदिकेग्रिहोत्रादावलौकिकदोपजनकं यथा, तथा लौकिके
तल्लौकिकदोपजनकमित्याशयेनोक्तं दोपजनकं चेति ।

स जातकोपेत्यत्र । तत्त्रयं निवारणीयमिति । यशोदाया अपराधस्तत्रि-
१०-९-६. ष्ठाध्यात्मिकलोभस्य च नाशनमेतदमारणार्थमाधिदैविकविज्ञापनं चेति त्रयम् ।
आधिदैविकश्चेदाध्यात्मिकं मारयेत्, सर्वाशेन मारयेत्, तथा सत्यग्रिमकार्यं
न भविष्यतीति तत्कृततन्मारणस्य निवारणमत्रोच्यते । भगवांस्त्वेतत्कालीनापराधहेतुभूत-
लोभमात्रं नाशितवानिति पूर्वोक्तेन लोभं तद्रतं भाण्डं च स्फोटितवानित्यनेनाग्रिमग्रन्थेन
न विरोधः । अत्रैवाग्रे त्रयमुत्पादयितुं भिन्नमिति । यथाधिदैविकेन तथा कर्तु-
मुद्यतम् । तथान्यां यशोदां तद्रतं लोभं च भगवदेकविषयम् । तदुपभोग्यत्वेन
भोगविषयान् दुग्धार्दीश्रान्यानुत्पादयितुं स तथेत्यर्थः । तेन क्रोधातिशयो निरूपितो
भवति । तदुभयमपीति । आधिदैविकं लोभं रजोगुणं चेत्यर्थः । ननु पुत्र-
दुग्धयोः समानप्रीतिविषयत्वेपि नैवं संभवतीत्यनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिं वदन्तो
द्वपदर्शना भेदेनस्यापि तात्पर्यमाहुः दैत्याविष्टेवेति । सा यशोदानिष्ठा पयोविषयिणी
खेहकला प्रभुविस्मारकत्वेन दैत्याविष्टेवोद्भूतेति तथागमनमभूत् । तन्नाशं वालौकिकप्रकारेण
करिष्यन् 'स्फयश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोत्खलं च
मुसलं च द्वपञ्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानी'ति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । तच्छ्रवणे पुत्रानुसन्धानात्
तथा । तत्रैवं कथनमयुक्तमितीवेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु भगवत्कृतो मोह एव तादृगिति
तथात्वम् । अत एवास्यापि लीलात्वं तथाप्यनुचितमभूदिति तथोक्तमाचार्यैः । जघास
हैयङ्गवमन्तरङ्गन इत्यत्र । आधिदैविकदैत्यानामिति । मातृदर्शनयोग्ये स्थाने भक्षणे
तस्याः क्रोधो भवेत् । अतो यत्र भक्षणे कृते तदनुत्पादस्तत्र तथाकृतवानिति भावः ।

मर्काय काममित्यत्र । पूर्वमपि दैत्यावेशेनेति । पूर्वमपि यत्सम्पादितं
१०-९-८. तन्मर्काय यच्छतीति सम्बन्धः । तत्र हैयङ्गवगतं हेतुमाहुर्दैत्यावेशेनेति ।
भक्तीयपदार्थस्य स्वयमनङ्गीकारात् । क्रूरे विनियोगाच्च दुष्टत्वं लक्ष्यते । स
चालौकिक एव दोषो वाच्यो, लौकिकस्यादर्शनात् । तदेतदुक्तं दैत्येत्यादिना । शकटदृष्ट्या-

न्तेनान्यत्राप्येवंभूते दृष्टिः कार्येति नासम्भावना काचित् । चौर्यविशङ्कितेक्षणमित्यत्र ।
तस्याश्चौर्यदोषनिवारणाद्येति । पुत्रस्नेहस्तुतेति वाक्यात् भगवदकेभोग्यस्तन्यनि-
रोधश्चौर्यम् । तत्र तदीयवस्तुनो यथेच्छं विनियोगकरणेन सन्तोषान्निवार्यते । विशब्दस्य
कालवाचित्वपक्षमादायाहुः तस्या ज्ञानं कालेनेति । बालत्वं ज्ञात्वा तथा व्यवहरतीति
तथा । 'पृष्ठे कृतो मे यदधर्म' इति वाक्यात्पृष्ठभागदिशि पापस्थानमिति तत्र व्याप्ता दृष्टिस्त-
द्विपयिणी भवत्येवेति भावेन पापदृष्टिरित्युक्तम् ।

विस्मितकेशबन्धनेत्यत्र । उत्पत्तिप्रलयाचित्यादि । कशब्देशशब्दयोरुत्पत्ति-
१०-२-२०. लयाधिष्ठातृदेववाचकत्वात्तद्वाच्यत्वात्केशानां तयोस्तत्र सत्त्वं ज्ञायते । तत्स-
त्त्वेनैव तदधिष्ठेयोत्पत्तिलययोरपि । एतादृशान्मुक्तानां युक्तमेवाजननम् ।
न्यथा स्वाधिष्ठातृसहितोत्पत्तिलयाधिष्ठानाद्युक्तिर्न स्यादिति भावः । तत इति ।
तादृशानां बन्धादित्यर्थः ।

न चान्तर्न बहिरित्यत्र । किञ्च जगन्मयोचमित्यादि । जगच्च य इत्यत्र
१०-२-२३. चकारार्थकथनमिति ज्ञेयम् ।

तद्वाम वध्यमानस्येत्यत्र । भगवता स्वस्मिन्दोषद्वयमित्यारभ्य ज्ञापयि-
१०-२-१५. तुमेवमाहेत्यन्तम् । अत्रेदं प्रतिभाति । बहिः प्रकट एव प्रभौ पुत्र-
व्यवहार इति तत्कृतमन्तःस्थितस्याज्ञानम् । दोषारोपे बहिरनुभूयमानो-
प्यनुभूयमान इव भवति । दोषज्ञानपराभूतत्वाद्दृष्टेः । तदिदमुक्तमन्तर्बहिःस्थितमि-
त्यादिना । मूलस्थविशेषणद्वयतात्पर्यरूपं लीलापदार्थानां सच्चिदानन्दरूपत्वमभिप्रेत्य दाम्नि
ज्ञानकरणे निरूपिते । ननु ज्ञानेन वस्त्वन्यथाभावाभावाद्द्वेषनमसम्भवि, दाम्निस्तथात्वे
सुतरां तथेति चेत् । अत्र वयं वदामः । अत्र हि भगवान् भक्तप्राधान्येन लीलां करोति,
अतो यथा मर्यादाभक्तिमार्गे भगवद्विषयकापराधे भक्तानां दण्डः कालादिमिस्तदधिकारिभिः
क्रियते तथा (पुष्टि)पुष्टिमार्गे भक्तविषयकापराधे यथैव ते चिकीर्षन्ति, तथैव प्रभुरङ्गीकरो-
तीति वस्तुस्थितिः । अत्र भजनविरोधिभावजननमेवापराधः । एवं सति पुत्रत्वेङ्गीकृते तद्-
माङ्गीकारोपि जात इति मातृनियम्यत्वस्यापि स्वस्मिन्नङ्गीकारात्स्वामिकदाज्ञामपि तादृक्-
सामर्थ्यं दत्तमस्तीति तथा । इदमेवोक्तमन्यथा बहिरपीत्यादिना । एवं सति दामभि-
नियमने दण्डसम्पत्तिर्भवति । अत्र तथाभावेद्द्वयं प्रतिबन्धकं निसर्गेश्वरत्वनिर्गदास-
त्वलक्षणं भगवत्तद्दासगतम् । न हि दासनियम्यः प्रभुर्भवति । यद्यपि मातृनियम्यत्वमङ्गी-
कृतमिति तेनैव सर्वात्मना नियमनं सम्भवति, तथापि यथा भगवद्भमेत्वेनाङ्गीकारो बलिष्ठ-
स्तथैश्वर्यस्यापि तथात्वादवाध्यत्वाच्च न तथा सर्वात्मना भवितुमर्हति । उक्ताङ्गीकारात्परं
तावद्द्वेषनमभूत् । भक्तेषु प्रभुनियम्यत्वस्यापि नित्यत्वात् । अतस्तथा न्यूनमभूत् । अतएव
सर्वोपयोग्यज्ञमानेन न्यूनतोक्ता । अग्रे त्वीश्वर-
कर्तृ समर्थत्वात्तदेव स्वनियमने

साधकं कृतवानिति वक्ष्यते कृपयासीत्स्वबन्धन इति पदेन । कृपाया ईश्वरधर्मत्वे-
 नैश्वर्यमेव करणत्वेनावगम्यते । अन्यथैतत्कार्यं न स्यात् । न हीश्वरादन्यः स्वस्वरूपमर्या-
 दातिक्रमणे जीवस्वरूपमर्यादातिक्रमणे च समर्थो भवति, अस्वतंत्रत्वात् । यथा जगत्क-
 र्तृत्वादेरीश्वरधर्मत्वेपि नैतादृशत्वं तथा भक्तानामप्येतदतिपौरुषमिति ज्ञाप्यते । यद्वा, बन्ध-
 नन्यूनतोत्तयोर्मध्ये विशेषणद्वयकथनेन तयोरुभयत्र हेतुत्वमभिप्रेतमित्यवगम्यते । बन्धने
 तयोर्हेतुत्वमुक्तम् । तादृशन्यूनतायामपि तयोस्तथात्वमुच्यते । विशेषणाभ्यां हि तज्ज्ञानप्रकार
 उच्यते । भगवांस्तु निरुपधिस्त्रेहेन दोषारोपाभावयुक्तेन वशे भवति । तथा च पुत्रत्वेन
 स्नेहः सोपाधिरिति दोषारोपश्चास्तीति वशीकरणे प्रतिबन्धकमेतद्वयमिति ज्ञापनाय द्व्यङ्गुल-
 न्यूनतोच्यते । अतएव स्वपदम् । यद्वा । स्वार्भकस्य कृतागसः इति मातृविशेषणम् । अतृप्त-
 त्यागावगूरणबन्धनोद्यमैः कृत्वा कृतागस्त्वम् । प्रथमतोर्भक्तस्तत्रापि स्वस्यैव तादृशे तथा
 कृतिरत्यनुचितेति ज्ञापितम् । तथा चैतादृश्यास्तद्दाम तथाभूदिति सम्वन्धः । तथा च बाह्या-
 भ्यन्तरापराधवत्सम्बन्धित्वात्तथा न्यूनमभूदिति भावः । दामसामर्थ्यं सत्यपि भगवदिच्छया
 तथात्वे न्यूनं चकारेत्युक्तं स्यात् । तथा चैवमुक्त्या वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वमिति
 बोध्यते । पूर्वापरयोर्भगवत् एव सत्त्वादित्यादिग्रन्थस्यायं भावः । 'एवं सन्दर्शिते'ति
 वाक्यात्तत्प्रदर्शनार्थमिमां लीलां कृतवानिति गम्यते । यद्यपि भक्तनिवेदितान्नवल्लभूपणा-
 दङ्गीकारोपि भक्तेच्छयैवेति सोपि तथा भवति, तथापि तेषामिष्टत्वालोके तदङ्गीकारो न तथा
 तद्वोधकः । बन्धनं तु दुःखहेतुत्वेनानिष्टं लोक इति तदङ्गीकारस्सुतरां तथेत्यनेन
 प्रकारेण प्रदर्शितवानित्युच्यते । अतएवानेवंभावे तन्न दर्शितं भवति, किन्त्वेवंभावेनैवेत्या-
 शयेन मूल 'एवं संदर्शिते'त्युक्तम् । किञ्च । ईश्वरे दुःखाभावेन तथा भक्तेच्छापूर्णे न कोपि
 विशेषः सिध्यति यद्यपि, तथापि मात्रतिरिक्तभक्तानां श्रवणेपि दुःखहेतुरिदमिति भक्तदुः-
 खहेतुकरणं भक्तिमार्गविरुद्धमिति सर्वथा पुरुषोत्तमस्याकर्तव्यं भवतीति तस्यापि करणेना-
 तिशयेन तथात्वं बोधितं भवति । एवं सत्युदरस्य व्यापकत्वाद्यत्र कुत्रचित्स्थितिवद्भगवत्पृ-
 ष्ठभागे पार्श्वयोश्च दाहः स्थितिर्न विरुद्धा । किन्तु दाह्यावच्छेद्यत्वं विरुद्धम् । तच्च तदाद्य-
 न्तयोर्मेलने भवति । यद्यप्युक्तदेशे स्थितिवद्यथात्रापि स्थितिस्तथोक्तदेशे तन्मेलनवदत्रापि
 तत्सम्भवति । तथाप्यत्र स्वरूपप्राकट्यात् तद्दर्माणामपि व्यापकत्वादीनां प्रकटत्वेन स्वकार्यो-
 न्मुखत्वान्न तत् संभवति । स्वस्यैवावच्छेदकत्वे तत्साधनोच्छेदप्रसङ्गः । तथा च दामा-
 द्यन्तयोः सतोदरेणैव न तथा सम्भवतीति न्यूनताया आवश्यकत्वेन प्रथमातिक्रम इति
 न्यायादल्पेत्यादिनोक्तहेतुना च तथा न्यूनमभूत् । अत्र 'कृष्णः कृपयासीत्स्वबन्धन' इति
 वाक्यात्स्वयमेव स्वरूपमर्यादामतिक्रम्य तथाभवदित्युक्तम् । 'सर्वतः पाणिपादान्त'मित्यत्र
 तत्स्वाभाविकधर्मरूपवसनभूषणविशिष्टानामेव देशापरिच्छेद उक्त इति न तैरवच्छेदः शङ्क-
 नीयः । व्यपकत्वस्येति । स्वाभाविकव्यापकत्वस्यैवानवच्छेद्यत्वे हेतोः सत्त्वात् कृत्रि-
 मतत्करणमप्रयोजनकमयुक्तं चेति भावः । अल्पपरिमाणत्वेन प्रतीयमानस्यैव तदधिकपरि-

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

माणवत्वमवच्छेदकाधिक्येपि सर्वत्र समानपरिमाणत्वेन प्रतीयमानत्वं च चन्द्रतत्प्रतिविम्ब-
योरस्तीति तद्दृष्टान्तमाहुः प्रतिविम्बादाविति । यथा द्वादशसहस्रयोजनात्मकत्वेपि
चन्द्रमण्डलस्येतो यावत्परिमाणकं तद्दृश्यते तावत्परिमाणकमेवोदञ्चने-सरस्सरित्प्रभृतिषु च,
तथात्राप्यीत्यर्थः । तथा सति तु पूर्ववैलक्षण्यज्ञानादशक्यताज्ञानेन भूयो योजनासम्भवोपि ।
इदमेवोक्तं वैलक्षण्यज्ञानादित्यनेन । यद्वा । तदैव निकटस्थमणिस्तम्भादिगतभगवत्प्रति-
विम्ब आदिपदात् तच्छायायां च पूर्ववदेवोपालम्भादित्यर्थः ।

कृष्णस्त्विदमस्माभासे । एवं स्वमनोरथ इत्यादि । अधुना त्वितो मातुर्गमन-

१०-९-२२.

मुच्यते, अग्रे बाल उज्जरित्यनेन तेषां तत्र स्थितिर्ज्ञाप्यते, नान्येषाम् । एवं
सत्यर्थाद्गोपीनां गमनमुक्तं भवतीति तदिदमुक्तम् । एतास्तु तादृशं तं द्रष्टुम-
क्षमा इति तादृशेहेपि संमुखं मुखं न कृतवत्य इति तद्वेहाद्वहिरेव प्रसन्नमुखा जाता इति
ज्ञापनाय विशेषणमुक्तम् । एवं स्वमनोरथे सिद्ध इति तु मातुर्वैयर्थ्ये हेतुरुक्तः । अथवा,
अधुनाप्यनाश्लिष्टप्रियास्तदभिलाषिष्यो दास्यन्नाभवात्तददृष्ट्वा स्वार्थे सन्दिहाना जाताः ।
सम्पन्ने तस्मिन्स्वमनोरथोपि सेत्स्यतीति निश्चयेनैतासामेव स सिद्ध इति तथोक्तम् ।

इति नवमोध्यायः ।

दशमेध्याये । त्वमेव काल इत्यत्र । वस्तुनः परिच्छेदकत्वमित्यादि ।

१०-१०-३०. ननु समवेतस्य वस्तुनो घटादेः परिच्छिन्नत्वेन तत्समवायिनो भगवतोपि
परिच्छेदापात इत्यत आह वस्तुन इत्यादि । सर्वं ब्रह्मेति वादी सर्ववादी ।
तथा च तन्मते स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन वस्तुरूपेणाप्याविर्भाव इति न तत्कृतपरिच्छेद-
शङ्का भगवतीत्यर्थः । अथवा समवेतस्य परिच्छिन्नत्वेपि न समवायिनस्तथात्वं सर्वेषां वा-
दिनां सम्मतं, शब्दस्य तथात्वेप्याकाशस्यातथात्वादित्यर्थः ।

गृह्यमाणैरित्यत्र । तेषां धर्माणामित्यादि । भगवद्ब्रह्मणेहैतौ सत्यप्यग्रहे इति वक्तुं
१०-१०-३२. तद्देतुमाहुः तेषामित्यादि । तेषां घटादीनां त्वदाश्रयत्वादाश्रयस्य च
सहभाननियमात्तथा भवितुं युक्तमित्याद्यप्ये धर्माणां घटादिधर्माणामपि
तथात्वाद्ब्रह्मिंसहभाननियमात्तथेत्यर्थः । यद्यप्येवं धर्मिपदमनर्थकं तथापि प्रत्येकं भिन्नहे-
तुकथनार्थमिति ज्ञेयम् । एवं सत्यप्यग्रहे हेतुमाहेत्याहुः तत्र हेतुरिति ।

इति दशमोध्यायः ।

एकादशोऽध्याये प्रकरणतात्पर्यनिरूपणे । वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिर्वत्समारण-
 १०-११-०. मिति तन्निवृत्तिरूपं तदित्यर्थः । अनीश्वरस्यैव कर्म वत्सचारणमितीश्वरस्य
 तत्करणमनुचितमिति दोषबुद्धिस्तन्मारणकथया निवार्यते । न ह्यनीश्वर एवं-
 भूतं ज्ञातुमेवं हन्तुं वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः । किञ्च । तस्यासुरत्वेऽपि वत्ससारूप्यतद्ग-
 यगतत्वाभ्यां तत्सम्बन्धित्वं लक्ष्यत इति पशुत्वेन कण्ठकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतभाव एव
 निवर्तित इति ज्ञाप्यते । तथा सत्यपराधः स्यादिति । एवं सति वत्सास्तच्चारणं च । तयोः
 सम्बन्धदोषस्येत्यर्थः सम्पद्यते । भगवदीयेषु प्रवेशस्य फलं करकमलसम्बन्धः । दोषबुद्धेः
 फलं स्वरूपनाशः । तेन निर्दोषबुद्ध्या भक्तसङ्गः कार्यो, न त्वन्यथेति ज्ञापितं भवति । मूले
 भक्तानिष्टनिवर्तने लोकैवेदयोरगणना च । गोपालदोषेति । दम्भस्यैव लोभानृताभ्यां कृत्वा-
 न्तःकरणे भगवत्तिरोधायकत्वमिति सेवकानां सोऽनुचित इति तद्रूपं वक्तुं मारितवानित्यर्थः ।

दर्शयंस्तद्विद्वामित्यत्र । ब्रजे यावद्विधा इत्यारभ्य भगवानुवाहेत्यन्तम् ।
 १०-११-०. इदमत्राकृतम् । प्रभुपुत्रत्वेन सर्वेषां यथेच्छं भगवति व्यवहर्तुमशक्यत्वे
 सति यदि भगवांस्तत्तद्भावानुरूपं तेषु स्वयं न व्यवहरेत्तदा रूपचेष्टादिभि-
 र्भगवदाश्लेषादिविषयक उत्कट उत्पन्नो भावः स्वविषयमप्राप्य को वेद किं कुर्यादतस्तथा
 करणमावश्यकम् । इमे एवं वहनाशक्तिवहने उक्ते । भगवता यत्र कुत्रचित्तथा
 करणे तेषां च सर्वसमक्षं यथेच्छं करणे बालत्वेनैव लोकाविगानमपि । इदमेव बालचेष्टि-
 तैरित्यनेनोक्तम् । किञ्च । परम्पराहर्षजनन एवेयं व्यवस्था यत्र, तत्र साक्षात्स्वरूपेण येषु
 तज्जननं तेषां रीतिः कथं वक्तुं शक्येत्याशयेन बालचेष्टितैरित्यस्याभासमाहुः तदपीत्यादि ।
 करणस्य व्यापारत्वेन बालचेष्टितानामेवात्र तथात्वम् । यत्र स्वरूपमेवासक्तिहेतुस्तत्र साक्षात्त-
 ज्जननमिति ज्ञेयम् ।

गोपबुद्ध्या इत्यस्याभासे । सर्वदेवाधिष्ठितेति । आधिदैविका इन्द्रादयोन्तरङ्ग-
 १०-११-२१. सेवका भूत्वा तत्तल्लीलोपयोगिस्थानं सञ्जीकृत्य प्रभुं प्रतीक्षन्त इति तथात्वम् ।

मुक्तः कथञ्चिदित्यस्याभासे । उत्पातत्वं चेति । न स्यादिति शेषः । प्रतिका-
 १०-११-२४. रवत एवोत्पातशब्दवाच्यत्वादिति भावः । बुद्धान्बालानित्यादिषु । तदा
 केवलं स्वोपकरणमात्रप्रत्ये तामसत्वं, प्रभुत्वेन कर्ममार्गीयद्विजसहितत्वेन च
 राजसत्वम् । प्रमाणप्रकरणे यशोदानन्दनिरोधो मुख्य इत्येतत्प्रकरणार्थभूतनिरोधतारतम्य-
 ज्ञापनाय सार्विकत्वकथनम् ।

अनुकृत्य रुतैर्जनन्तु नित्यत्र । तेषां दोषदूरीकरणार्थमिति । लीलाविरोधि-
 १०-११-३०. भावप्रकटनं दोषः । अलौकिकत्वज्ञानं च तथा । प्राकृताननुकरणं च
 तद्धेतुः । तथा च तदजननार्थं तदनुकरणमित्यर्थः ।

पितरं जगद्गुरोरित्यत्र । तस्यैतन्निदर्शनार्थमिति । यथा गोपालसूत्ररूपि,
१०-११-५०. तस्वितृत्वेन परब्रह्मरूप एव, तथा प्राकृतसंघातेषु प्रतीयमानोपि जीवोक्षररूप
इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

१०-११-५९. नित्यापनैरित्यत्र । ब्राह्मणोपीति ।

सूक्ष्मरूपेण विश्वासमुत्पाद्य प्रतिबन्धके । तेनैवापगते स्वेष्टरूपमाविष्करोति हि ॥ १ ॥
भक्तार्तिहृतिरिष्टाप्तिः फलं तदितरेष्वपि । निरोध्येषु प्रभौ दोषारोषाभावः फलं त्विह ॥ २ ॥
कदाचिश्चिजभक्तानां पित्रादीनामनुज्ञया । तत्संगतस्त्वत्र लीलाः कुर्वन् कृष्णो विराजते ॥३॥
कचिद्वारस्परं गुप्तानुरागवशतो वने । कथञ्चिद्भक्तसंगे सत्यनिशं रमते प्रभुः ॥ ४ ॥
कदाचिद्भक्तपित्रादिनिषेधेपि निजाग्रहात् । नयति स्वेष्टदेशांस्तं चातुर्येण प्रतापवान् ॥ ५ ॥
कदाचित् कौतुकावेशं ज्ञापयन् स्वस्य नृष्वसौ । अन्यसंगनिवृत्त्यर्थं वानरैः सहितः प्रभुः ॥६॥
पुलिनस्थितभक्तास्यै बहुधोषावकार्यभूत् । तत्स्थितप्रतिबन्धं च नाशयत्त्वेव सर्वतः ॥ ७ ॥
अन्यश्चेदभिमानेन मक्तनैकव्यमाप्नुयात् । बालभावाग्रहेणैव तमपास्य तदा स्वयम् ॥ ८ ॥
स्थित्यानेकविधा लीलाः करोति ब्रजबल्लभः । स्थापयित्वा न्यगमनप्रतिबन्धकमात्मनः ॥ ९ ॥
केवलस्य गतौ तत्र सावनं विदधाति च । मक्ता हि विविधैर्भावैर्युक्ता हरिरपि क्वचित् १०
एकत्रैवाखिलान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तान् रसान् । मुक्ते कदाचित् प्रत्येकं तत्र तत्र स्थितस्तथा ॥
अथैकत्र पुलिने वेषुवादनलीलया । संगतेष्वखिलान् भावरसान् भुङ्क्तेऽस्युदारधीः ॥ १२ ॥
एतदेव ब्राह्मणोपीत्यादिनोक्तं सुगोपितम् । एतदग्रे सूक्ष्मरूपलीलेत्यादि निरूपितम् ॥ १३ ॥
तद्भावः प्रोच्यते सम्यक् तदनुग्रहतः स्फुटः । प्रमाणाख्यप्रकरणोपसंहारेपि शुद्धता ॥१४॥
ब्रह्मता नोच्यते चेत् तत्सिद्धं नो भवति द्वयम् । अत एव त्रयं प्रोक्तं ब्रह्मतापरिचायकम् ॥
सर्वाज्ञातस्वरूपं हि ब्रह्म पूर्वं रिरसया । ततोऽखिलजगद्रूपं भूत्वा तत्रातिदुस्तराः ॥ १६ ॥
मर्यादाः कुरुते लीलासिद्धौ यद्वा प्रपद्यतः । अतीतस्याप्तये भक्तिमार्गान्पथकरोद् दृढान् ॥१७
अशेषवेदशास्त्रोक्तफलमोगाय वेदताम् । आत्मनः प्रकटीकृत्य कीडतीत्यपि सूच्यते ॥ १८ ॥
भक्ताः सर्वे परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै यथा रहः । स्थितास्तथा चेत् कुरुते स्वयमेव तदा परः १९
यतो नान्यप्रतिज्ञेयं 'यं यथे'त्यादिनोदिता । साक्षात्स्वरूपदानेन परा लीलेयमित्यपि ॥२०॥
लीलासम्बन्धि वस्त्वत्र सर्वं भगवदात्मकम् । प्रवर्तकत्वतो वेषुनादो वेदात्मकोत्र हि ॥२१
एतत्सर्वं ज्ञापयितुमेतलीलात्रयं शुक्लैः । उक्तमित्युक्तमाचार्यैर्गोप्यत्वं चापि सूचितम् ॥२२॥

अग्रेऽध्यायत्रयं प्रक्षिप्तमित्युक्तम् । तत्र 'कौमारं जहतुः' 'ततश्च पौगण्डवयः
श्रिता'विति युक्तः सन्दर्भ इति । मध्येन्यकथा 'स्वेवं विहारै'रित्यस्य 'ततश्च पौगण्डवय' इत्यस्य
च वक्रा नोक्तेति ज्ञायते । अन्यथैतदध्यायत्रयानन्तरमेव कौमारत्यागं वदेत् । किञ्च,
'पौगण्डे परिकीर्तित'मिति वाक्यात् पूर्वाध्याय एव तत्राप्ते'स्ततश्च पौगण्डवयःश्रिता'विति
वाक्यं विरुद्धं स्यात्, तदनर्थकं च । तृतीयाध्यायान्ते 'प्येवं विहारै'रिति श्लोकोद्भवा कैश्चित्सु-

एकादशोऽध्याये प्रकरणतात्पर्यनिरूपणे । वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिर्वत्समारण-
 १०-११-०. मिति तन्निवृत्तिरूपं तदित्यर्थः । अनीश्वरस्यैव कर्म वत्सचारणमितीश्वरस्य
 तत्करणमनुचितमिति दोषबुद्धिस्तन्मारणकथया निवार्यते । न ह्यनीश्वर एवं-
 भूतं ज्ञातुमेवं हन्तुं वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः । किञ्च । तस्यासुरत्वेऽपि वत्ससारूप्यतद्दृ-
 थगतत्वाभ्यां तत्सम्बन्धित्वं लक्ष्यत इति पशुत्वेन कण्ठकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतभाव एव
 निवर्तित इति ज्ञाप्यते । तथा सत्यपराधः स्यादिति । एवं सति वत्सास्तच्चारणं च । तयोः
 सम्बन्धदोषस्येत्यर्थः सम्पद्यते । भगवदीयेषु प्रवेशस्य फलं करकमलसम्बन्धः । दोषबुद्धेः
 फलं स्वरूपनाशः । तेन निर्दोषबुद्ध्या भक्तसङ्गः कार्यो, न त्वन्यथेति ज्ञापितं भवति । मूले
 भक्तानिष्टनिवर्तने लोकेवेदयोरगणना च । गोपालदोषेति । दम्भस्यैव लोभानृताभ्यां कृत्वा-
 न्तःकरणे भगवतिरोपायकत्वमिति सेवकानां सोऽनुचित इति तद्रूपं चकं मारितवानित्यर्थः ।

दर्शयंस्तच्छिदामित्यत्र । ब्रजे यावद्विधा इत्यारभ्य भगवानुवाहेत्यन्तम् ।
 १०-११-१. इदमत्राकृतम् । प्रभुपुत्रत्वेन सर्वेषां यथेच्छं भगवति व्यवहर्तुमशक्यत्वे
 सति यदि भगवांस्तत्तद्भावानुरूपं तेषु स्वयं न व्यवहरेत्तदा रूपचेष्टादिभि-
 र्भगवदाश्लेषादिविषयक उत्कट उत्पन्नो भावः स्वविषयमप्राप्य को वेद किं कुर्यादतस्तथा
 करणभावश्चकम् । इमे एवं वहनाशक्तिवहने उक्ते । भगवता यत्र कुत्रचित्तथा
 करणे तेषां च सर्वसमक्षं यथेच्छं करणे बालत्वेनैव लोकाविगानमपि । इदमेव बालचेष्टि-
 तैरित्यनेनोक्तम् । किञ्च । परम्पराहर्षजनन एवेयं व्यग्रस्था यत्र, तत्र साक्षात्स्वरूपेण येषु
 तज्जननं तेषां रीतिः कथं वक्तुं शक्येत्याशयेन बालचेष्टितैरित्यस्याभासमाहुः तदपीत्यादि ।
 करणस्य व्यापारत्वेन बालचेष्टितानामेवात्र तथात्वम् । यत्र स्वरूपमेवासक्तिहेतुस्तत्र साक्षात्त-
 ज्जननमिति ज्ञेयम् ।

गोपबृद्धा इत्यस्याभासे । सर्वदेवाधिष्ठितेति । आधिदैविका इन्द्रादयोन्तरङ्ग-
 १०-११-२१. सेवका भूत्वा तत्तल्लीलोपयोगिस्थानं सञ्जीकृत्य प्रभुं प्रतीक्षन्त इति तथात्वम् ।

मुक्तः कथञ्चिदित्यस्याभासे । उत्पातत्वं चेति । न स्यादिति शेषः । प्रतिका-
 १०-११-२४. खत एवोत्पातशब्दवाच्यत्वादिति भावः । बृद्धान्बालानित्यादिषु । तदा
 केवलं स्वोपकरणमात्रपरत्वे तामसत्वं, प्रभुत्वेन कर्ममार्गीयद्विजसहितत्वेन च
 राजसत्वम् । प्रमाणप्रकरणे यशोदानन्दनिरोधो मुख्य इत्येतत्प्रकरणार्थभूतनिरोधतारतम्य-
 ज्ञापनाय सात्त्विकत्वकथनम् ।

अनुकृत्य रुनैर्जन्तुनित्यत्र । तेषां दोषदूरीकरणार्थमिति । लीलाविरोधि-
 १०-११-३०. भावप्रकटनं दोषः । अलौकिकत्वज्ञानं च तथा । प्राकृताननुकरणं च
 तद्वेतुः । तथा च तदजननार्थं तदनुकरणमित्यर्थः ।

पितरं जगद्गुरोरित्यत्र । तस्यैतन्निदर्शनार्थमिति । यथा गोपालसूत्ररूपि.
१०-११-५०. तत्पितृत्वेन परब्रह्मरूप एव, तथा प्राकृतसंघातेषु प्रतीयमानेषु जीवोक्षररूप
इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

१०-११-५१. निलायनैरित्यत्र । ब्राह्मणोपीति ।

सूक्ष्मरूपेण विश्वासमुत्पाद्य प्रतिबन्धके । तेनैवापगते खेटरूपमाविष्करोति हि ॥ १ ॥
भक्तातिहृतिरिष्टाप्तिः फलं तदितरेष्वपि । निरोध्येषु प्रभौ दोषारोपाभावः फलं त्विह ॥ २ ॥
कदाचिन्निजभक्तानां पित्रादीनामनुजया । तत्संगतस्तत्र लीलाः कुर्वन् कृष्णो विराजते ॥३॥
काचित्परस्परं गुप्तानुरागवशतो वने । कथञ्चिद्भक्तसंगे सत्यनिशं रमते प्रभुः ॥ ४ ॥
कदाचिद्भक्तपित्रादिनिषेधेषु निजाग्रहात् । नयति खेटदेशांस्तं चातुर्येण प्रतापवान् ॥ ५ ॥
कदाचित् कौतुकावेशं ज्ञापयन् स्वस्य नृष्वसौ । अन्यसंगनिवृत्त्यर्थं वानरैः सहितः प्रभुः ॥६॥
पुलिनस्थितभक्तास्यै बहुधोपायकार्यभूत् । तस्थितप्रतिबन्धं च नाशयत्वेव सर्वतः ॥ ७ ॥
अन्यश्चेदभिमानेन भक्तनैकद्वयमाप्नुयात् । बालभावाग्रहेणैव तमपास्य तदा स्वयम् ॥ ८ ॥
स्थितानेकविधा लीलाः करोति ब्रजवल्लभः । स्थापयित्वान्यगमनप्रतिबन्धकमात्मनः ॥ ९ ॥
केवलस्य गतौ तत्र साधनं विदधाति च । भक्ता हि विविधैर्भावैर्युक्ता हरिरपि क्वचित् १०
एकत्रैवाखिलान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तान् रसान् । मुक्ते कदाचित् प्रत्येकं तत्र तत्र स्थितस्तथा ॥
अथैकत्र पुलिने वेणुवादनलीलया । संगतेष्वखिलान् भावरसान् भुङ्क्तेत्युदारधीः ॥ १२ ॥
एतदेव ब्राह्मणोपीत्यादिनोक्तं सुगोपितम् । एतदग्रे मूलरूपलीलेत्यादि निरूपितम् ॥ १३ ॥
तद्भावः प्रोच्यते सम्यक् तदनुग्रहतः स्फुटः । प्रमाणाख्यप्रकरणोपसंहारेपि शुद्धता ॥१४॥
प्रथता नोच्यते चेत् तत्सिद्धं नो भवति द्वयम् । अत एव त्रयं प्रोक्तं ब्रह्मतापरिचायकम् ॥
सर्वाज्ञातस्वरूपं हि ब्रह्म पूर्वं रिरंसया । ततोऽखिलजगद्रूपं भूत्वा तत्रातिदुस्तराः ॥ १६ ॥
मर्यादाः कुरुते लीलासिद्धौ यद्वा प्रपञ्चतः । अतीतस्थास्ये भक्तिमार्गानप्यकरोद् दृढान् ॥१७
अशेषवेदशास्त्रोक्तफलभोगाय वेदताम् । आत्मनः प्रकटीकृत्य श्रीडतीत्यपि सूच्यते ॥ १८ ॥
भक्ताः सर्व परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै यथा रहः । स्थितास्तथा चेत् कुरुते स्वयमेव तदा परः १९
यतो नान्यप्रतिज्ञैश्च 'ये यथे'त्यादिनोदिता । साक्षात्स्वरूपदानेन परा लीलेयमित्यपि ॥२०॥
लीलासम्बन्धि वस्त्वत्र सर्व भगवदात्मकम् । प्रवर्तकत्वतो वेणुनादो वेदात्मकोत्र हि ॥२१
एतत्सर्वं ज्ञापयितुमेतल्लीलात्रयं शुक्लैः । उक्तमित्युक्तमाचार्यैर्गोप्यत्वं चापि सूचितम् ॥२२॥

अग्रेऽध्यायत्रयं प्रक्षिप्तमित्युक्तम् । तत्र 'कौमारं जहतुः' 'ततश्च पौण्ड्रवयः
श्रिता'विति युक्तः सन्दर्भ इति । मध्येन्यकथा 'त्वेवं विहारै'रित्यस्य 'ततश्च पौण्ड्रवयः' इत्यस्य
च वक्रा नोक्तेति ज्ञायते । अन्यथैतदध्यायत्रयानन्तरमेव कौमारत्वायां वदेत् । किञ्च,
'पौण्ड्रे परिकीर्तित'मिति वाक्यात् पूर्वाध्याय एव तत्राप्ते 'स्ततश्च पौण्ड्रवयःश्रिता'विति
वाक्यं विरुद्धं स्यात्, तदनर्थकं च । तृतीयाध्यायान्ते 'प्येवं विहारै'रिति श्लोकोधुना कैश्चित्पु-

स्तेषु लिख्यते, तदंभ्रामाणिकमितीतोपि तथात्वं तेषां ज्ञेयम् । भगवत्प्रियाकृतलीलानुकृति-
 प्वेतदनुकृत्यभावात् । तृतीयस्कन्धे श्रीमदुद्धवैर्द्वादशे स्कन्धे सूतेन चैतत्कथाया अकथ-
 नाच्च । 'न भारती मेङ्ग मृषोपलक्ष्यते,' 'न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः,' 'न मे हृषीकाणि
 पतन्त्यसत्पथ' इति ब्रह्मवाक्यविरोधश्च । ईश्वरे तत्त्वेन ज्ञानवतस्तत्परीक्षाकृतेर्महानर्थरूप-
 त्वात्, 'भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचि'दिति भगवद्वाक्यविरोधश्च । तोकेन
 जीवहरणमित्यादिनिरूपकस्य सदेश्वरत्वेन ज्ञानवतस्तादृधाष्टर्घस्यासम्भवाच्च । आचार्यैः
 प्रसिद्धिमात्रेण विवृतमित्यस्माभिरुपेक्षितम् । इति श्रीप्रमाणप्रकरणम् ।

प्रमेयप्रकरणम् ।

द्वादशोध्याये प्रकरणार्थोक्तौ । गोपालानां निरोध इत्यादि । एतयोर्नि-
 रोधो मुख्यतयोच्यत इत्यर्थः । मध्यमोयमिति । वयस्यानां स्वामिनीनां चाग्नेस्मान्निरो-
 धादधिकस्य तस्य वक्ष्यमाणत्वादेतत्प्रकरणोक्तस्तमपेक्ष्य स तयोरपि मध्यम एवेत्यर्थः । प-
 ञ्चधैवेति । धेनुककालीयदावाग्निद्वयप्रलम्बनिग्रहात्मक इत्यर्थः । साधारणानां ब्रजस्थाना-
 मेतेनान्तःकरणनिरोधप्रतियन्धकापगम उक्तः, वयस्यानां सखीनां तु मुख्यत्वेन निरोध एकै-
 केनाध्यायेनोक्त इत्याहुः उभयेपामिति । तत्र निमित्तमाहुः स्नेहाधिक्येति । साधारणा-
 पेक्षयाधिकस्नेहज्ञापनार्थमित्यर्थः । प्रथमं द्वादशोध्याय इति श्लोकः । अत्र अयमाशयः ।
 अत्र ह्यादौ लीलासम्बन्धिवस्तुस्वरूपज्ञानं निरूप्यते । तदनन्तरं दशरसात्मकलीलानुभवश्च ।
 तथा चैवं भावोक्त्यनन्तरं देहादिसर्वविस्मृतिरेव वक्तुं युक्ता, सापि न तात्कालिकी, किन्तु
 सार्वदिकीति स्थितौ सत्यां यदेतदग्रे धेनुकवधनिरूपणं तत्तादृग्रूपमित्येव ज्ञेयम् । धेनुकाति-
 रिक्ततदध्यासाभावश्चेत्यपि । अध्यासनिवृत्तौ तत्स्मृत्यसंभवात् । किञ्च । अध्यासस्य अविद्या-
 जन्यत्वनियम इति ग्रहिलवादिनं प्रति 'तुष्यतु दुर्जन' इति न्यायेनाहुः यद्याग्रहस्त-
 दैतमेव धेनुकं तथा मानयेति । आवश्यकदैहिककर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भगवद्भजन-
 प्रतियन्धकत्वं हि देहाध्यासे । अयमपि स्वामीष्टभजनप्रकारविशेषानुकूलतद्भजनगमनप्रति-
 यन्धक इति तथा । अतएव मूले 'प्रेम्णेदमश्रुव'त्रित्युक्तम् । गोपेष्टप्रकारस्य भगवदभिमतत्वमपि
 ज्ञापयितुं सखित्वमप्युक्तम् । अन्यथा सोतिर्वीर्य इत्यादेः कृतनराहारत्वस्य चोक्तत्वात्सम्मा-
 वितानिष्टदेशे गमनविज्ञापनं प्रेमविरुद्धमिति तदुक्तिर्विरुद्धा स्यात् । यथा तत्त्वज्ञानस्वभा-
 वादेव तदध्यासनिवृत्तिरावश्यकी, तथात्रोत्तरसानुभवस्वभावजनिततत्प्रकारविशेषोत्कटरागतः
 स्नेहलीलाप्रतियन्धकत्वातिरिक्तस्तद्धर्मो भासमानोपि न वापकस्तेषां विज्ञप्तावभूत्, अतस्त-
 निवृत्तिरावश्यकत्वात् । अन्यथा सा न स्यादेव । अतएवाग्नेत्युच्चाधिकारवत्प्राप्यं फलं
 प्राप्तवन्तः । एतदेवाहुः फलावधीति क्रियाविशेषणेन । कालीय इन्द्रियाण्याहुरिति ।

इत्याहुरिति सम्वन्धः । इति मतमिति च । आध्यात्मिकीमविधामित्युक्तत्वात्तादृशस्यैव देहादेरध्यासननिवृत्तिरत्र कार्या । स च लिङ्गशरीरात्मक इति प्राकृततन्निवृत्तिरेव वाच्या । सैवाध्यायान्ते निरूपिता । अत एव 'दैवोपहतचेतस' इति वक्ष्यति । लीलास्थभक्तजीवनादिक-मपि नाद्यजन्मम्, अलौकिकत्वादिति ज्ञापनाय । एतदेवोक्तमाचार्यैः ततश्चेज्जीविता इत्यनेन । देहस्य प्रारब्धजन्यत्वनियमेन तस्य च नष्टत्वेन न तन्नन्योग्रिमो देह इति पूर्वस्मा-द्भिन्न एवेत्याहुः पुनर्देहान्तरेति । 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रिति वाक्यात् हरिविस्मृतेरेव तथात्वम् । तथा च विषयोन्मुखेन्द्रियाणां तद्धेतुत्वात्तथात्वमित्याशयेनोक्तं कालीय इन्द्रियाण्याहुरित्यादि । एतेनैतेषां भगवद्भावातिरिक्तभावाभावः सार्वदिक इति सूचि-तम् । यद्यपि पूर्वमप्येतेषां तथात्वमेवासीत्तथापि यथा वाचा लीलास्थतर्वादिस्वरूपं ज्ञा-पितम्, तथा स्वकृत्येतेषां स्वरूपमाधुनिकान् ज्ञापयितुं लौकिकमपि भावं स्थापयित्वा तथा कृतवान्, अन्यथा 'दैवोपहतचेतस' इति न वदेत्, अलौकिकत्वात्, लौकिकेभ्येव तथा-त्वसम्भवादिति भावः ।

ततश्च पौगण्डवय इत्यत्र । दोषाभावः प्रथममित्यादि । पुरुषे हि देहे-
१०-१२-१. न्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मकः सङ्घः । तथात्वं भगवत्सपि भासत इति तदभा-
वनिरूपणेन दोषाभाव उक्तः । प्रमाणप्रकरणत्वात् । तेन भक्तानामपि
तथात्वं सिध्यति । अन्यथा सख्यदानं न स्यात् । स चोक्तलीलयैवोक्तः । तथा हि ।
नहि जीवस्य तादृगुत्सवहेतुत्वं पूतनान्तकत्वं मुक्तिदत्त्वं वा सम्भवति । न वा स्वापकार-
कर्त्र्यामपि ब्रह्मादिदुरापपुरुषार्थहेतुकृपायुक्तमन्तःकरणमन्यस्य भवति । यत्राप्यतिशयो द्यः
स स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायः सर्वत्र द्रष्टव्यः । न वा पूतनास्तन्यसम्वन्धे प्राणरक्षा
सम्भवति । अतएव दुर्जरवीर्यमित्युक्तम् । अतितोकस्य प्राणधर्मरूपस्तनार्थित्वदशार्थां प्रवाल-
सृष्टंविस्पर्शमात्रेण शक्ये तथात्वोक्त्या चावस्थाविरुद्धकार्यकरणेन भौतिकप्राणराहित्यमेवोक्तं
भवति । तृणावर्तगलग्रहणेपि तथा । बकमुखान्तःप्रवेशेपि । स्वमुखकमलेखिलप्रदर्शनेनैक-
दैव लघुत्वगुरुत्वप्राकट्येन रज्जुन्यूनतया चेन्द्रियदेहराहित्यं ज्ञाप्यते । न हि 'यः पृथिव्यां
तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुत्युक्तधर्मवतीन्द्रियं देहो वा सम्भवति । न हि देहे लघुत्वगुरुत्वे एकदैव
सम्भवतः, तावद्भ्रज्ज्वमानं वा । उक्तन्यायोनुसन्धातव्यः । एवं सति देहाद्यभावेन तदध्या-
सादेरप्यभावाद्युक्तगुणैश्च निर्दोषपूर्णगुणविग्रहरूपत्वं सिद्धम् । तेन दोषाभावज्ञापककालाभि-
मानिन्यस्ता इति पूर्वं ता एव निरूपिताः । अत्रैव श्लोके सखिभिः सममित्यत्र । गोरक्षा
धर्म इत्यारभ्य नोपपद्येरन्नित्यन्तम् । ननु गोरक्षा हि वर्णधर्मः । तथा च भगवत्सख्यं प्रा-
सानां तदपेक्षाविक्षेपावसम्भावितावित्यनुपपन्नमिति चेत् । अत्रायं भावः । 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं
न तु तद्धानिरितिन्यायेन स्वामाविकथमार्त्नं स्थापयित्वैव सख्यं दत्तवान्प्रभुरिति मन्तव्यम् ।
अन्यथाप्रे दैवोपहतचित्तत्वं विषयानेन चान्यथाभावो नोपपद्येत । अतएव स्वामाविकपूर्वस-

वैधर्मनिवृत्तिर्विपणकार्यव्याजेन भगवता कृतेत्युक्तम् । एवं सति सख्यस्य फलपर्यवसायि-
त्वार्थं स्वकर्तव्यं गोरक्षणं तैः कारयति प्रभुः । सख्यं प्राप्तानां प्रभुकर्तव्यकरणस्यैव स्वधर्म-
त्वात् । अन्यथा तदकरणेन स्वाभाविकधर्मैश्च चित्तमितस्ततो भ्रमद्भगवन्माहात्म्यग्रहणाक्षरं
सद्भगवत्लोकदिदक्षामपि न जनयेदिति तद्दर्शनमपि न स्यात् । समर्पणे कृतेपि प्रभुश्चेन्न मनुते,
तदा न तत् सम्पद्यत इत्यात्मीयत्वेनाङ्गीकारे सत्येव तत्सम्पत्तिः । इह तु तदर्थं स्वग्रहप्र-
कटनेनात्मत्वमेव भगवानेतेषु मनुत इति ज्ञायते । तेन अस्य आत्मसमर्पणरूपत्वम् । इदं तु
साधनरूपम् । अतः साधनप्रकरणे निरूपितम् । फलरूपं तु फलप्रकरणे निरूपयिष्यते ।
साधनरूपनवविधमत्तयनन्तरं हि फलरूपाणि तानि नवापि भवन्ति । अतः साधनप्रकर-
णान्ते निरूपितम् । पुण्यमतीचेत्यत्र । पूर्वमवोचामेति । 'या वै लसञ्च्रीतुलसी'ति
श्लोक इत्यर्थः ।

तन्माधवो वेणुमित्यत्र । लक्ष्म्या सह क्रीडां कर्तुमिति । व्रजसीमन्तिन्य

१०-१२-२. एवात्र लक्ष्मीपदेनोच्यन्ते । एकवचनं तु दिवा कथञ्चित्तथैव सम्भवतीत्या-

शयेनोक्तम् । अत्रैव शब्दब्रह्म च संवादाथमिति । अत्र हि स्वच्छ-
न्दविहारार्थं वनप्रवेश उच्यते । स चामर्यादारूप इति मर्यादानिरूपकशब्दब्रह्मणा विसं-
वादादग्रामाण्यं स्यात्तन्निरासाय तल्लीलास्वरूपनिरूपकं शब्दब्रह्म प्रकटयति । एवं सति यत्र
प्रवर्तकशब्दस्यैव मोक्षादिविस्मारकत्वम्, तत्र तद्विषयस्य कीदृशत्वं वाच्यमिति कैमुतिक-
न्यायप्रदर्शनार्थं वेणुपदव्युत्पत्तिकथनम् । वेदे चातथात्वं स्फुटम् । इदं च स्वतःपुरुषार्थ-
रूपम् । फलाविसंवादि च । तेन प्रमाणोत्तमत्वं सूचितम् । तथा चायं मार्गः पुष्टिरूप
इति मर्यादामार्गीयप्रमाणाविषयत्वं युक्तमिति भावः । कुसुमाकरं वनमित्यत्र । रजसैव
चिहार इति । रसोदीपिका सामग्री रजःशब्देनोच्यते । यथा रसशास्त्रसिद्धा लौकिकी
रीतिः, तथात्रापीति ज्ञापनाय । अत्रैव सत्त्वप्रधानैवेति । 'सत्त्वात्संजायते ज्ञान'मिति
वाक्याद्रसस्वरूपज्ञानपूर्विकैव लीलेत्यर्थः ।

स्पृशच्छिखान्वीक्षयेत्यत्र । तान् उद्धृतान् दृष्ट्वेवेति । निरुद्धान् दृष्ट्वेत्यर्थः ।

१०-१२-५. अत्रैव तमोपहृत्यै तरुजन्मेत्यत्र । तरुत्वदोपनिवृत्त्यर्थमिति ।

अयायं भावः । तमसोऽज्ञानहेतुत्वेन ज्ञानविरोधित्वाच्च कदाचित् स्वसमीपे
भगवत्यागते स्वसम्बन्धिपत्रपुष्पफलाद्यपेक्षायां च सत्यां पूर्वोक्तदोषेणेदमज्ञात्वा न प्रकटयेयुः,
स्वजातिस्वभावेन स्वस्वकाले एव च प्रकटयेयुस्तदापराधः स्यात् । अत्र तादृकरुजन्म-
र्थेयर्थं च । अतन्तमोनिवृत्तावज्ञानस्यापि निवृत्तेर्यथोचिता सेवा भवतीति तन्निवृत्तिः
प्रार्थनीया, न तु तरुत्वस्यापि, परमेष्टत्वादिति ।

एतेऽलिन इत्यत्र । वृक्षापेक्षया किञ्चित्समीचीना इति । देवापेक्षया

१०-१२-६. मुनीनां तथात्वं स्पष्टम् । वाचनिकं भजनमनुपथं च भजनं रसविशेषोदीपकत्वं
चाधिकमेतेषु तेन तथा ।

एवं वृन्दावन इत्यस्यावतारिकायां, तत्र प्रथमं धम्ममाचिःकुर्वन्निति । अत्र हि
 १०-१२-२. भगवदात्ममेव मुख्यो धर्मः । स च वृक्षाणां भगवता निरूपितः । तथा
 चैवं 'वृन्दावने पशुसंचारयन् रेम' इति वाक्येन पूर्ववाच्यानां सम्बन्ध
 इति तादृशधर्मप्रकटनपूर्वकं रमणं महावाक्यार्थो भवति । स्वयं पशुचारणे क्रीडायां प्रति-
 चन्धः स्यादिति तदमानाय भगवत्कार्यं स्वयं गोपाः कुर्वन्तीति पशुचारणमपि सर्वैवेति
 स्वधर्म एव, वैश्यानां चायं धर्मो भवत्येवैत्यर्थः समाज इति भावः ।

वृक्षमूलाश्रय इत्यत्र । वृक्षस्य मूलमेवेत्यारभ्यातस्तेषु शत इत्यन्तम् ।
 १०-१२-२६. गोपोत्सङ्गोपबर्हणस्य तल्पेषु शयानस्य वृक्षमूलाश्रयत्वमनुपपन्नमित्येवं
 व्याख्या । न च तत्र तल्पस्थित्या तथात्वमुक्तमिति वाच्यम्, भगवद्विशेषण-
 त्वानुपपत्तेः । एवं सति विवक्षितार्थस्यातिगोप्यत्वेन परोक्षवादेनैवोक्तिरियं श्रीशुकस्येत्याचा-
 यैरपि तथैवोच्यते । तथा हि । इमानि वृक्षमूलानि स्वप्रियाभ्यः सङ्केतानि, गोपाशान्त-
 रङ्गाः प्राप्तसख्या इत्युभयानुगुणकार्यकर्तारोऽत उक्तमूलेष्वेव तद्रचनां कृतवन्तः । तथा च
 सङ्केतानन्तरं नायिकान्तःकरणानि तत्रैव सन्तीति तेषु तथात्वेनोक्तिः । गुप्ततया स्थितिरि-
 त्यतीन्द्रियत्वम् सर्वपरित्यागेन मानसोत्कटभावप्राधान्येन च परमहंसत्वम् । रहःसन्देशवाक्या-
 नामतिगोप्यानामुक्त्या चर्पित्वम्, अत एव परमत्वमुक्तम् । प्रिययोगवत्त्वेन योगित्वम् । शयन
 उपबर्हणस्य प्राथमिकत्वेन तथैव वक्तुमुचितत्वेपि यदन्ते कथनं तेन रतिश्रान्त्या पश्चाद्य-
 च्छयनं तदशोच्यत इति ज्ञायते, अन्यशोपबर्हणस्य तल्पान्तर्गतत्वेन तेनैव तत्प्राप्तेर्गोपोत्सङ्गो
 नोच्येत । एवं सति तदुक्त्या तल्पान्तर्गतभावः सूचितो भवति । स च विविधवन्धैरेव
 भवतीति तदन्ते श्रमापनोदनार्थमन्तरङ्गगोपास्तथा कृतवन्तः, तदा तेषामेव प्राधान्यम्, न
 नायिकानाम् । इदमेवाभिप्रेत्याय तेषु भगवतः प्राधान्यस्यापनमित्याद्युक्तमाचार्यैः परोक्ष-
 वाद इति । सारयुद्धं नियुद्धपदेनोक्तवान्, अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या शान्तरसो नोक्तः स्यात् ।

अन्ये तदनुरूपाणीत्यत्र । भगवति सर्वं सम्भवतीति । भक्तिमार्गं विरोधली-
 लाया अभावात्कृतो मनोज्ञत्वपरिहारोऽनुपपन्न इत्यत आहुः महात्मन इत्यस्य
 १०-१२-१८. तात्पर्यं भगवतीत्यादिना । यथा रोदनं यथा वाग्ने सर्वज्जलेन जानन्नपि
 भक्तपरीक्षार्थमसन्तमपि भक्तदुःखहेतुं कालीयहृदे प्रदर्शितवान् । तथाविधा लीला न
 गीतेत्यर्थः ।

एवं निगृहात्मगतिरित्यत्र । स्वकार्याकरणमेवात्र निगृहत्वम्, तेन तद्विपरीत-
 १०-१२-१९. कार्यसम्भवोपि । अत एव पूर्णशृङ्गाररसात्मत्वं संगच्छत इति दिक् ।

विच्यन्तेऽमुक्तपूर्वाणीत्यत्र । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्विजं तु गन्धविशेषेण-
 १०-१२-२०. धरसानुमानात्कामः सम्भवति । अत एव गन्धलोभितचेतसामिति वक्ष्यन्ति ।
 उक्ततद्धर्मैश्वर्यसम्भावनापि नेति ।

तं गोरजइत्यत्र गावोत्र धर्म इत्यादि । धर्मस्य वृपरूपत्वेन गोजातीयत्वाद्भो-
 १०-१२-४२. शब्देन धर्मोत्रोक्तः । धर्महेतुत्वेन वा । अर्थस्य धर्मसाध्यत्वेन तत्सम्बन्धित्वा-
 द्विक्षेपहेतुत्वेन च रजोरूपत्वान्मदहेतुत्वाच्च रजःपदेनार्थ उक्तः । निष्काम-
 स्यान्सम्बन्धासम्भवात्कामे सत्येव तथात्वाद्द्वयासिः कामः । 'स नैव रमे, तस्मादेकाकी
 न रमते, स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानासे'ति श्रुतेः । 'तत्सद्वा तदेवानुप्राविशदि'ति श्रुतेश्च
 कामेनैव सर्वरूपेणाविर्भूय सर्वं व्याप्तवानिति च तथा । केशाः सदा चद्धास्तिप्रन्ति, अलकाः
 सदैव मुक्ता एवेति तथा । दूरमिव गतानां मानिनीमनसां स्वशोभातिशयेनाकार्येव स्वरूपा-
 नन्ददातार इति च भोक्षस्थानीया इति भावः । तत्तद्दर्शनेन सा सा लीला साक्षादनुभूतेव
 भवतीति निगर्वः । अत्रैव कुन्तलाश्च कामरूपा इत्यादि । उत्तरमरसभोक्तृदर्शने स्वस्यापि
 तद्भोगेच्छा लोकसिद्धा । प्रकृते च भ्रमरतुल्या एते मुखाम्बुजस्य परितश्चकासत इति
 तद्द्रष्टुर्भावीदीपका इति कामरूपाः । गवां सदा भगवत्संगतत्वेन प्रियस्मारकत्वात् कदाचित्
 तासामन्यादर्शनसम्पादकत्वेन रसानुभवहेतुत्वाच्चातुभावकत्वम् । मध्ये त्वधिकारिदेवै-
 रिति तु परोक्षकथनं वेदितव्यम् ।

त्रयोदशोध्याये प्रकरणतात्पर्योक्तौ । परीक्षैवेन्द्रियाणामित्यादि । ननु

१०-२३-०.

कालीयस्य भक्तापराधित्वेन निग्रह उचितः । तं नागभोगेत्यादिनोक्तलीला
 त्वयुक्ता, उत्पाताश्चानुपपन्नाः, वस्तुतो हेत्वभावादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः
 परीक्षेत्यादिना । कृतो निरोधः सम्पन्नो न वेति परीक्षैवास्मिन्नध्याये निरूप्यत
 इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिं वदन्त एव तं नागभोगेत्यादितात्पर्यमाहुः इन्द्रियाणां हीति ।
 हि यस्माद्देतोस्तन्निग्रहं परीक्षार्थं हरिः कुरुते इति सम्बन्धः । मृत्योरप्यधिकपीडाजनको
 दण्डो निग्रहशब्देनोच्यते । भगवतः स्वेन्द्रियकार्याप्रकटनमात्रमेव गोकुलवासिनां तादृशं
 पूर्णं निरोधे भवेन्नान्यथेति तज्ज्ञापनार्थं तथात्मानं प्रदर्शितवानित्यर्थः । उत्पातोपपत्तिमाहुः
 ततो देव इति । देवपदेनाधिदेवरूपः काल उच्यते । स च भगवद्द्रष्टुः स्वयमाध्यात्मि-
 काधिभौतिकौ प्रेरितवानित्यर्थः । अत एव त्रिविधा इत्युक्तम् । पुरुषाय महात्मन
 इत्यस्यामासे । ततः सर्वोत्तमोपीत्यादि । यद्यपि सर्वोत्तमस्तथाप्ययं नन्दगेहे जातो,
 न तु नृसिंहवत्स्वयमेव प्रकटः । तथा च जननं गर्भादिसापेक्षमिति पुरुषोत्तमत्वमनुपपन्नं
 स्यादिति तदभावाय पुरुषोत्तमत्वं पदद्वयेनोपपादयतीत्यर्थः ।

अपराधः सकृद्भ्रंश इत्यत्र । यद्यपीत्यादि । पालकत्वेन साम्प्रतं सात्त्विकेष्वेव कृपा,

१०-१३-५१.

न राजसतामसयोरतस्तयोः स्वकार्यकरणेनवसर इति तत्करणमपराधस्तद्ग्रहपि
 तयोरपि भवानेव पतिरिति सोढव्य इत्यर्थः ।

चतुर्दशाध्याये प्रकरणतात्पर्योक्तौ इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि । क्षुद्रः

१०-१४-०.

पामेः प्राणधर्मत्वेनात्र चाम्नेः निवृत्त्युक्त्या प्राणदोषनिवृत्तिरेवोच्यते । काली-
 यकपया सह कथने हेतुः सहैव हीति । अन्यतरदोषसत्त्वेप्युभयकार्या-

वश्यंभावेन तथा । महतो गरुडस्यापि प्राणदोषादेव शापप्राप्तिस्यतोतः सर्वथा निवर्तनीय इति ज्ञापनाय पूर्वं प्रासङ्गिकी कथेति भावः । कालस्याप्यगम्यस्थलकर्ता तद्भयरहितस्यापि भयहेतुश्चेत्यद्भुतकर्ता मत्स्यक्षार्थं भक्तापराधे कृते भगवता स तत्रानीतो येन तत्सर्वनाशो-
 ऽभूदित्यप्यद्भुतं कर्म । किञ्च, गरुडस्य प्रभुविहारस्थानत्वेनैव तत्रत्यजीवमात्रापीडनेन शाप-
 प्रयुक्तत्वादनाद्यभावात्सौभरेरपि भक्तापराधदोषनिवृत्तिः । सर्पस्थितितद्विपकार्यादिषु शाप-
 स्यैव मूलत्वात् तदुद्वासनादिनापि तथा । यमुनाया अपि दोषनिवृत्तिरनयैव लीलयेति ज्ञाप-
 नाय प्रासङ्गिकी कथेत्यर्थः ।

अत्र प्रविश्येत्यत्र । इदमनुवादकमिति । सर्पप्रवेशे तीरगानां विषेण तथात्वं
 १०-१४-११. स्वत एव भविष्यतीति तदनुवादकत्वशङ्का । अन्यथा विपप्रवेश एव न सा-

दिति भावः ।

पञ्चदशोऽध्याये प्रकरणसन्दर्भे अन्तःकरणदोषश्चेति । तिष्ठतु खेहवार्ता दूरे,
 १०-१५-०. लोके लौकिकानामपि श्रीडादिष्वप्यारोहणादेर्निमित्ते जातेषु प्रसुप्तानां न

इत्यवश्यमन्तःकरणे तादृशो हेतुरस्तीति मन्तव्यम् । इह तु खेहवतामप्यनेवं भाव उच्यत
 पूर्वस्मात् खेहातिशयश्च जातो येन आशीर्दानं विह्वलचेतस्त्वं चामूदतः सुपूक्तमन्तःकर-
 णेत्यादि ।

कूजत्कोकिलसारसमित्यत्र । कूजिते परपुष्ट इति । पूर्णे रसे हि कूजि-
 १०-१५-७. तोद्गमः । स च न विवाहिते पुंसि भवति । किन्तु परस्मिन्नेवेति कूजिते प-

रपुष्टो मानोपेक्ष्यते । कोकिलश्च पूर्वं काकपोषित इत्येतत्साम्येन कोकिलो-
 त्तयोक्तोर्थो व्यज्यत इत्यर्थः ।

षोडशोऽध्याये । अजा गावो महिष्यश्चेत्यत्र । ते हि वर्षवृद्धा इत्यादि ।
 १०-१६-२. 'ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री'त्यनुशासनादत्र स्त्रीप्रयोगादतरुणत्वं ज्ञाप्यत

इति तथा ।
 सप्तदशोऽध्यायार्थकथनं । लीला सप्तदशोऽध्याय इत्यादिना । ननु सर्वा लीला
 १०-१७-०. निरुद्धभक्तसहितेत्यत्र को विशेष इति चेत् । उच्यते । प्रलम्बवधदवाग्नि-

मोचनाभ्यां वयस्यानां तदुक्तच्छ्रवणेन व्रजस्थानां च पूर्वस्माद्विशिष्टा
 भगवदासक्तिरेव विशेष इति । अपरञ्च । निरुद्धभक्तसाहित्यं प्रभोरनुक्त्वा लीलाया यदुक्तं
 तेन दिवा स्वामिनीनामिव रात्रौ वयस्यानामाधुनिक्यात्सासक्तया मिथो भगवलीलागानेन
 तद्भावापत्तिरेव जाता । एवं सति प्रभुर्या यां लीलां करोति, सा सा गोपानां हृदये तिष्ठ-
 तीति ज्ञाप्यते । सर्वतत्त्वमिति । लीलामध्यपातिनां सर्वेषामित्यर्थः । नन्वितः पूर्वमपि तयो-
 भूतत्वाद्स्माद्रीप्मात्पूर्वमेवैतयोः कथं न निरूपणं तत्राहुः दोषापगमन इति । स-

त्क्रीडेति । मारणार्थमपि दैत्यासम्बन्धिनीत्वात्केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्त्वम् ।
 प्राजापत्य इति । 'यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदे'तिश्रुतौ यज्ञात्मकप्रजा-
 पतेः सप्तदशत्वमुक्तमिति तत्समानसंख्याकेध्याय इत्यर्थः । तत्संगदोषो न भवेदिति ।
 गोपालानां प्रभावत्यासत्त्या रात्रावपि निरन्तरं गुणगान एव क्रियमाणे मात्रादयः स्नेहा-
 ज्ञागरणस्य दुःखत्वं ज्ञात्वा कदाचिन्निवारयेयुस्तासां प्रभावनासक्तिश्चेत्स्यात् । एतलीला-
 द्वयश्रवणेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः स्नेहो जातस्तासामपीति तासामप्येतदेव रोचत इति
 न प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यर्थः । सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद्वेति । अप्राकृते भगवद्धर्मात्मके
 सत्त्वे यथा भगवदाविर्भावेशावतारे तथा सच्चिदानन्दात्मकतलीलाया अपि तत्रैवाविर्भावः ।
 एवं सति सर्वेषां लीलापदार्थानां सम्बन्धी यः सत्त्वगुणस्तस्याविर्भावे तदधिष्ठेयानामपि
 तत्राविर्भावाल्लीला सम्यक् सम्पद्यत इति कार्यतो लीलोपयोगित्वं प्रावृषः । सत्त्वव्यवधानेन
 जीवानां साक्षात्प्रभुसम्बन्धाभावमाशङ्क्याहुः तद्वा भगवानिति । धर्मेण साक्षाद्धर्मिभि-
 रपि क्रीडिष्यतीत्यर्थः । एतान्येवेति । अप्राकृतानि भगवद्धर्मरूपाणीति ज्ञेयम् । दिव्या-
 निति । अस्याः पूर्वं संभृतिरूपत्वमुक्तम् । सा न लौकिकी, किन्तु लोकेप्यलौकिकी यः
 स्वर्गो लोकस्ततोप्यलौकिकी सच्चिदानन्दरूपत्वादिति ज्ञापयितुं स्वर्लोकं ज्ञापयितुं स्वर्लोकस-
 मसंख्यैः श्लोकैरुच्यत इत्यर्थः । तेनेतरलीलातोपि वैलक्षण्यमायाति ।

सान्द्रेत्यादिश्लोकसंख्यातात्पर्योक्तौ । एकविंशो वा इत इत्यारभ्य एकविंश इति
 १०-१७-३. चेलन्तम् । यथास्माद्भोकाद्विलक्षणः सुखरूपो वेदैकसमाधिगम्योऽत एव
 अलौकिकश्च स तथा अयमपीति ज्ञापनाय तत्संख्यासमानसंख्याकैः श्लोकै-
 रुच्यत इति भावः ।

अष्टौ मासान्सान्द्रीलाम्बुदैरिति श्लोकद्वयेपि वृष्टिनिरूपणेऽन्यतरवैयर्थ्यमिति शङ्का-
 १०-१७-४. भावाय तद्भेदकं रूपमाहुरामासाभ्याम् । तत्संबन्धिनं सूर्यं निरूपय-
 तीति । सूर्योपरिलोकचोरित्यादि च ।

तपःकृशोत्पन्न । ननु 'न यत्र चण्डांशुकरा विपोल्वणा भुवो रसं शाङ्कलितं च गृह्णते'
 १०-१७-७. इति वाक्यविरुद्धं भूमेस्तपःकृशत्वकथनमिति चेत् । मैवम् । दृष्टान्तेनैवै-
 तन्निरासात् । तथा हि । पूर्वमप्राप्ततापोपि कामितफलप्राप्त्यर्थं विहितं
 स्वयमुद्यम्य हि तपः करोति पुरुषस्तद्विना तदसम्भवात् । तथा तरणितापाभावेऽत्याद्रायां
 वृष्टिजलाप्लुतायां भुच्युतं धीजमपि नश्यत्यतो येषु क्षेत्रेषु तापापेक्षा तेषां क्षेत्राणां रसं
 रविकरा गृह्णन्त्येव । तदपि न स्वस्वभाववशात् किन्तूक्तदृष्टान्तन्यायेन गोपालानां विशे-
 पतन्त्येच्छयेति मन्तव्यम् । अत एव ग्रीष्मवर्षने भुवो रसस्यैव ग्रहणमुक्तम्, न तु जलस्यापि ।
 रमशब्देन चाश्लेषतिहेतुभूतार्द्रतोच्यते । एतेन व्रजजनेच्छानुरूपमेव कार्यं भवति, नान्य-
 दिनि ज्ञापितं भवति । एतदेव हृदि कृत्वा तपसा शोपिनदेह इत्याद्युक्तमाचार्यः ।

निशामुखेष्वित्यादिश्लोकपञ्चकाभासोक्तौ । एवं लोकत्रयस्येत्यादि । द्वादश-

१०-१७-८.

मासा इति श्रुत्युक्तैकविंशतिपदार्थेषूपक्तचतुष्टयं निरूप्येत्यर्थः । अग्रे च पञ्चर्तव इति श्रुत्युक्तपञ्चतुरूपतोच्यते । द्वादशसु मासेषु प्रत्येकं मासद्वयात्म-

कत्वेनर्तूनां षोडशस्य सम्भवति पञ्चत्वनिरूपणं यत् तत्तात्पर्यमाहुः ऋतवो धर्म इति । अधिहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमा वैदिका धर्माः पञ्च । ते च वसन्तेऽग्नीनाद्धीतेत्या-

दिश्रुतिभिर्ऋतूनेवाधिकृत्य विहिताः । तथा चोक्तधर्मार्थमेवर्तुविभाग इति ज्ञापनाय तत्स-

मानसंख्याका एव ते निरूप्यन्त इत्याशयेनाहुः ऋतवो धर्मं प्रतिष्ठिता इति । प्रतिष्ठितत्वं

तत्रोपयुक्तत्वं तन्निमित्तत्वमिति यावत् । वसन्तादिपूजनयनाभ्याधानज्योतिष्टोमादीनां वर्ण-

भेदेन यागभेदेनापि विधानात्तथा । मासानां द्वादशत्वे हेतुमाहुः मासा धर्मिष्विति । धर्मिणो वैदिकधर्मकर्तारः पुरुषास्ते चोक्तधर्मसमुच्चिताः षष्ठा भवन्ति । सकामनि-

ष्कामभेदेन तेपि द्विविधा इति द्वादशविधत्वम्, द्वादशांगत्वेनापि तथा । तेषां चायुः

कर्मास्तुष्टाने साधनम् । तच्च संवत्सरैर्मितमिति तेषामपि द्वादशमासात्मकत्वमित्याशये-

नोक्तं मासा धर्मिष्विति । अग्रे जलस्थलौकस इत्यादिद्वादशसु श्लोकेषु जीवादयो द्वादश-

धर्मिणो ये वाच्यास्तेपि धर्मिपदेन संगृह्यन्ते । निशामुखेष्वित्यादिश्लोकप्रतिपाद्यानर्थान्

ऋमेणाहुः अर्थः शब्द इत्यादिना । वेदो हि धर्ममूलम् । तत्र वर्णाश्रमधर्मा अर्थः । तत्प्रतिपाद्यत्वात् । अध्ययनं शब्दः, शब्दग्रहणात्मके तस्मिन्सत्सर्वे मुख्यत्वात् । निषिद्धं

कर्मफलम् । निषिद्धफलप्राप्तौ वाह्या सम्पत्तिस्तत्रो मदश्वांगे । अत्र पञ्चस्वपि श्लोकेषु हीन-

दृष्टान्तोक्तितार्थमाहुः—पुष्टिमार्ग इति । पुष्टिमार्गे मर्यादामार्गाद्वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं तथो-

क्तिरित्यर्थः । तर्हि धर्मप्रतिष्ठामहेत्याभासः कथं संगच्छते । इत्थम् । लौकिक्यां सृष्टौ पापेन

यथा पापण्डधर्माणां प्रकाशो, न वैदिकधर्माणां, तथात्र प्रावृत्सहजधर्मरूपं यत्तमस्तदन्य-

त्पापम् । खद्योतप्रकाशातिरिक्तः पापण्डधर्मप्रकाशश्च, चन्द्राद्यप्रकाशातिरिक्तो वैदिकधर्मा-

प्रकाशश्च नास्तीत्यर्थः । इदं च प्रावृषः शोभाकरं तेन पूर्णो वैदिको धर्मोत्रास्तीति ज्ञापितं

भवति । एतेन लीलासृष्टिस्वरूपज्ञापिकेयं प्रावृडित्युक्तं भवति । अत्रत्यानां क्षुद्राणामपि

प्रकाशोऽधुना लीलानुपयोगिनां महतामप्यप्रकाश आवरकस्य प्रकाशकत्वं चेति वैलक्षण्यं

च । किञ्च । परोक्षवादेन मर्यादामार्गादन्यदपि वैलक्षण्यमत्र ज्ञाप्यते । तथा हि ।

खे आकाशे द्योतः प्रकाशो येषां ते तथा । गतिमतामेव च तेषां द्योतः । सोपि न दिवा ।

किन्तु तमस्येव । एवं सत्येतत्समानधर्मवत्यो भगवदर्थमभिसारवत्यः स्वामिन्यो लक्ष्यन्ते ।

तासां भानं शोभा निष्प्रत्यहं भगवत्प्राप्तिरेव । अत एव निशामुखेष्वित्युक्तम् ।

प्रियप्राप्त्यनन्तरमलौकिकचन्द्रस्यैव प्रकाशनात् । अन्यथा तमसा भान्तीत्येतावदेव वदेत् ।

ग्रहो ग्रहणं पाणिग्रहणं यासां तास्तथा । परोक्षवादत्वाच्च पाणिपदोक्तिः । नहि तादृशं

प्रत्यभिसारः सम्भवति । अत एव न भान्ति । गृह्यन्तीति ग्रहास्तदन्येपणेन तन्निवारकास्त-

स्वरूपा इति वा । एवं सति यथा मर्यादामार्गे निषिद्धेनाभिसारेण तानि पापस्य खण्डानि, 'लिङ्गं खण्डमिहोच्यत' इति वाक्यात् । तज्ज्ञापकमत्युग्रं दुःखं प्राप्नुवन्ति, न तु सुखम् । तथात्र । तेन मुक्तानामपि दुर्लभं सर्वश्रुतिमृग्यं भगवत्संगं प्राप्नुवन्तीति महदेव वैलक्षण्यमिति भावः । इदमत्राकृतम् । 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयमिति' त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धे'त्यादिवाक्यैः स्त्रीणां भगवानेव पतिर्न तु जीवः । एवं सति यथा वैदिकेषु कर्मसु विष्णुयाग आसुरा यथा न जानन्ति, तयोपांशुरेव क्रियते, उपसदोपि तथा । यद्वा, 'इदमुच्चैर्यज्ञेन चरामः तन्नोऽसुराः पाप्मानुविन्दन्ति । उपांशुसदा चराम तथा नोऽसुराः पाप्मानानुवेत्स्यन्ती'ति श्रुतेः । तेषां ज्ञानमेव तद्धर्मरूपपाप्मयोजकत्वेन फलप्रतिबन्धकम् । तथा प्रकटं प्रभुसमीपगमन एतन्मार्गानधिकृताः स्वधर्मेण फलप्रतिबन्धकरणेन योजयिष्यन्तीति तथा गमनमेव तासां स्वधर्म इति मुख्यो धर्मो ज्ञापितो भवत्यत्रेति । यद्वा, सर्वत्र धर्मविरोधदृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः पुष्टिमार्गे हीति । इदमत्राकृतम् । सर्वसामर्थ्यानि प्रकटीकृत्य स्वयं प्रकटे फलरूपे प्रभावित्रसाधनानुष्ठानस्याप्रयोजकत्वेपि व्रजे यद्वेदाध्ययनादिकं तन्न मर्यादामार्गीयम्, किन्तु 'मन्नाथं मत्परिग्रह'मिति प्रभुवाक्यात् तेषां मर्यादामार्गीयत्वासम्भवात् पुष्टिमार्गीयम् । स्वस्त्ययनाशीर्दानादिभिस्तज्जनितसामर्थ्यस्य भगवति विनियोगात् लीलोपयोगित्वाच्च तथा । 'विप्रा मन्त्रविद' इति वाक्यात् तादृशानामेवाशिषामनिष्फलत्वात् तेषां स्वस्मिन् विनियोगस्य चिकीर्षितत्वात् तदिच्छत एव तत्करणात् पुष्टिमार्गीयत्वम् । तेन मर्यादामार्गीयो धर्मो न नास्तीति ज्ञापनाय तादृग्दृष्टान्तोक्तिरिति । अथवा, ऋतवो धर्म इति । यस्यर्तोर्धर्मः पुष्पधर्ममेघादिस्तस्मिन् प्रवृत्ते सम्यगयमृतुः प्रवृत्त इति सर्वैः स्तुतो भवतीतीयमेवर्तुप्रतिष्ठा । तथा च तमोविशेषः खद्योतप्रकाशो ग्रहाभानं च वर्षर्तुधर्मः शोभाहेतुश्चेति स उच्यते । प्रकाशस्य ग्रहाणां च मर्यादामार्गीयत्वात्तदशोभोच्यते । मर्यादामार्गविरोधांशे च दृष्टान्तः । मण्डूकशब्दोपि वर्षर्तुशोभाकरः । ब्राह्मणास्तु मेघगर्जितं श्रुत्वानध्ययज्ञानेन वेदाध्ययनलक्षणनियमभंगे तदन्या वाचः सृजन्ति, कर्मानुपयोगित्वमुभयोस्तुल्यम् । तेन वेदाध्ययनात्मकमर्यादाशोभाभाव उक्तो भवति । क्षुद्रनदीनां तथात्वमपि (तदा) तथा अविहितप्रकारेण दानभोगाभ्यां मर्यादाभाव उक्तः । अग्रिमश्लोकोक्तधर्मा अपि तदा शोभायै । नृणामिति साधारणवचनात् क्षुद्रार्थजनिता लौकिकी शोभोक्तेति न मर्यादामार्गीयत्वम् । क्षेत्राण्यपि पूर्ववत् । उत्तरार्धे स्पष्टं पूर्ववत् ।

यथा पापेनेत्यस्याभासे । एवं भावे यो हेतुरित्यादि । मर्यादामार्गतिरोधानमेव हेतुरिति भावः । श्रुत्वा पर्जन्यनिन्दमित्यनेनापि कलित्यब्राह्मणतुल्या अत्र मण्डूका एव, न तेपीति ज्ञाप्यते । तेनात्र ब्राह्मणानां स्वधर्मनिष्ठत्वं ज्ञापितं भवति । आसन्नत्पथवाहिन्य इत्यनेनापि क्षुद्रनदीव्यतिरिक्त उत्तरार्धोक्तधर्मविशिष्टः पुरुषोत्र नास्तीति ज्ञाप्यते । एतेनेन्द्रियपरवशत्वाभावेनान्तरमङ्गमुक्तं भवति । हरिता हरिभिरित्यनेनापि नृणां

क्षुद्राशयानां क्षुद्रार्थसम्पदो मदजनिका यथा, तथात्रोक्तधर्मत्रयातिरिक्ताः क्षुद्रार्था न सन्तीति ज्ञाप्यते । न हेतौ मदजनकाः । तथा च 'तत आरम्य नन्दस्ये'ति वाक्यादलौकिकी सर्वा-
 र्थसम्पदस्ति, न तु मदजनिकेति ज्ञाप्यते । अपरञ्च । लौकिकमहाराज्यश्रीतुल्यात्र भुवो
 वर्णादिशोभैव । सापि बाह्यैव । प्रमुपदाम्युजचिह्नलीलानन्दादिरूपवाह्याभ्यन्तरशोभायास्तु
 दृष्टान्त एव नास्तीति भावः । क्षेत्राणीत्यनेनापि सर्वजीवनहेतुमूतान्नोत्पत्त्यनुकूलप्रयत्नवतां
 मुदं स्वदोषेण वस्तुतत्त्वाज्ञानेन च परद्रोहकर्तृणां तत्प्रतिबन्धकरणेन दुःखं च क्षेत्राणि
 जडानि यत्र ददुस्तत्र किमु वक्तव्यं गोकुले चेतनानां सर्वहितकर्तृत्वमन्येनापि परद्रोह-
 चिन्तने तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञाप्यते । तेनात्र पूर्णो धर्मो निरूपितो भवति । अतः सुष्टूक्तं
 धर्मप्रतिष्ठामाह पञ्चभिरिति ।

जलस्थलौकस इत्यत्र । मासा हि निमित्तमित्यादि । 'द्वादश मासा' इत्यादिशु-

१०-१७-१३.

स्युक्तैर्विंशतिप्रकारेण प्रावृष्ट्यत इत्यादित्यत्रिलोकन्यायेनोक्त्वा ऋतुन्यायेन
 पञ्चभिः श्लोकैर्धर्मप्राधान्येन निरूपणं कृतम् । अधुना तु धर्मिप्राधान्येन
 माससमसंख्याकैः श्लोकैस्तत्कियते । मासा हि गर्भन्यायेन धर्मिस्वरूपविशेषसम्पत्तौ निमि-
 त्तभूताः, अतो वक्ष्यमाणजीवादयो धर्मिण एवात्र प्रधानभूता इत्यर्थः । साक्षाद्भवत्से-
 वौपयिकदेहसाधनत्वं वारिमात्रस्य यत्र, तत्र किं चाच्यमन्यस्य वस्तुन इति भावः । एके-
 नालौकिकगुणाधायकत्वमुक्तवात्र सदोपवस्तु निकटेपि नास्तीति ज्ञापयितुं दूरस्थं सिन्धुं निरू-
 पितवान् । सिन्धुर्द्वीपमर्यादाहेतुत्वेन मर्यादामार्गीय इति तस्य क्षोभ उच्यते । एतल्लीलानु-
 पयोगिनो महतोप्यनर्थपर्यवसानमेवेति च ज्ञाप्यते । अन्यथा सिन्धोरत्रजस्थस्य निरूपण-
 मनर्थकं स्यात् । निरूप्यते चात्र भगवदीयप्रावृष्ट एव कार्यम् । तस्याश्चेतोऽन्यत्र प्राकट्ये
 प्रयोजनाभावः । एवं सति स्वाधिष्ठानत्वादाधिभौतिकप्रावृष्टद्वारैव तथा कारितवती-
 यमित्स्मिन्प्रकरणे व्रजस्थेतरस्यापि सिन्धोर्निरूपणम् । लीलारसामृतसमुद्रे जागरूकेन्यस्मिन्
 समुद्रत्वमसहमानया तथा स्वप्रौढ्येदं कृतमिति ज्ञायते । तथा चास्यैर्यस्वभावा ह्यी, तादृश्याः
 पतिश्च गोकुले नास्तीति दोषाभावो व्यज्यते । दृष्टान्तेन चात्र भगवदेकनिष्ठत्वेनोभयेषां
 सिद्धचित्तवृत्तिनिरोधत्वादेकस्थित्या स्वस्तीदर्शनादावपि न क्षोभ इति व्यज्यते, तेन 'मन्य-
 मानाः स्वपार्श्वस्थानि'ति न्यायः सार्वदिक इति सिद्धम् । अत्र पूर्वं वारिमात्रस्यापि मुख्य-
 भक्तिकार्यकर्तृत्वेन भक्तिरूपत्वमुक्त्वा तदात्मिकानामेव सरितां यत् क्षोभकत्वमुक्तम्, तेन
 प्रावाहिकभक्तिमन्तो न लीलानिष्ठा भवन्ति, प्रमुखरूपनिष्ठाभावघटसंगता भवन्ति तमपि
 क्षोभयन्तीति ज्ञापयति । ये तु प्रमुलीलौपयिकत्वेन स्वरूपैकनिष्ठया निश्चलत्वेनात्सुच्चाधि-
 कारं प्राप्तास्ते त्वमिभावकसम्बन्धेपि नाभिभूता भवन्तीति ज्ञापयितुं गिरीनग्रे निरूपितवान् ।
 यथा यथा वर्षधारासम्बन्धस्तथा तथा स्रग्गुहाद्यन्तःस्थितप्रभौ तत्सम्बन्धा भावाः स्वेन
 भवन्तीति ज्ञानेनानन्दातिशय एव भवति, न तु तत्सम्बन्धजं दुःखमपीति दृष्टान्तेन ज्ञा-
 प्यते । इदमेवोक्तं यतस्तेनःसारा इत्यनेनाचार्यैः ।

अग्रिमश्लोकाभासे तेषां वर्षकृतोपद्रवमाहेति । ननु भगवदीयप्रावृषो भक्तो-
 १०-१७-१५. पद्रवकर्तृत्वकथनमनुचितमिति चेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । उपद्रवो हि दुः-
 खदः । वर्षधाराणामतादृशत्वे वक्ष्यमाणरीत्या सुखदत्त्वाभिमानहेतुत्वं न
 स्याद्यतः प्रभौ तन्निवारकत्वेनैव स्वस्मिन् कृतार्थताभिमानः । अत एव मूले हननमुक्तमतः
 सुधूक्तमुपद्रवमाहेति । 'मार्गा बभूवु'रित्यनेनापि व्रजे लीलोपयोगिवर्षतौ मार्गाणामेव तथा-
 त्वम्, न तु कदाचिद्वेदानामिति ज्ञाप्यते । अत एव कालहता इति विशेषणं मूले । यथा
 भगवत्प्रापका वेदा अलौकिकरीत्या तथैवैकान्ते भक्तानां भगवत्प्रापका मार्गा इति द्वयोः
 साम्यम्, तेन सदा व्रजलोकयातायातं यत्र समार्गो नात्र विवक्षित इति ज्ञायते । अत एव
 तादृशानामेव भक्तानां तमिस्रायां क्वचिद्विवापि तत्सन्देहः । अन्येषां तु तदज्ञानमेव । इद-
 मेवोक्तमाचार्यैः पूर्वं ये तेनेत्यादिना । अत एव यावत्पर्यन्तं तद्विषयकसंस्कारानुत्पत्ति-
 स्तावत्पर्यन्तमेव सन्देहस्तदुत्पत्तौ तु तमिस्रायामपि न सन्देह इत्याशयेनोक्तं मूले असं-
 स्कृता इति । मार्गलोप एवेति । स्यादिति शेषः । तेन संस्कारस्यावश्यकत्वमायाति ।
 लोकबन्धुष्वित्यनेनापि व्रजे चलसौहृदा विद्युत एव दृष्टाः, न त्वन्याः क्षिय इति ज्ञायते ।
 कदाचित्सत्त्वे हि चलत्वं सौहार्दस्य । अत्र तु प्रभ्वतिरिक्ते तदभावात्प्रभौ च तस्य सार्वदि-
 कत्वात्सौहार्दस्य चलत्वाभाव एव यतः ।

धनुर्विषयतीत्यत्र चक्रं निर्गुणमपीति । वृत्रवधाय भगवदावेशे जात एवेन्द्रे
 १०-१७-१८. वज्रसम्बन्धो जातः । वज्रेपीन्द्राविष्टभगवदायुधस्य चक्रस्यावेशः । अत
 एवायुधानामहं वज्रमित्युक्तम् । तच्च गुणातीतं सगुण इन्द्रे शोभत इत्यर्थः ।
 वज्रं निर्गुणमपीति पाठे स्पष्टम् ।

न रराजेत्यस्याभासे । गुणेष्ववशिष्टमिति । तामसमित्यर्थः । अभगवदीय-
 १०-१७-१९. साहंकारस्य दृष्टान्तत्वादस्य तामसत्वम् । अत एवात्रास्य न शोभेति
 भावः । न रराजोद्भुप इत्यनेनाप्युक्तीत्या यथा प्राकृतः पुरुषो न राजते,
 तथात्र घनाच्छन्नो लौकिक इन्दुरेव तथा । न तु तदन्यः कोपि पुरुषोपीत्युच्यते । अत एव
 भगवदीयव्यतिरिक्तमित्याचार्यैरुक्तम् ।

मेघागमोत्सवानित्यत्र । पूर्वतापं दूरीकृत्य भगवदानन्ददायिभक्तजनागमदृष्टा-
 १०-१७-२०. न्तोकत्वा यदा दिवा परिजननिरोधतश्चिरविरहतापे सति कथञ्चिद्द्वयाजेन
 श्रीनन्दगेहे गमने सम्पन्ने सति वनगमने वा प्रियसङ्गे सति मेघास्तादृशीं
 वृष्टिं चिरं कुर्वन्ति । यतोत्रातिविलम्बेपि स्वर्गहीया नोपालभन्ते तदा तन्मेघागमस्य प्रति-
 नन्दनं भवत्यन्यदा तु न तथा वृष्टिं कुर्वन्तीति ज्ञाप्यते । अयमेवार्थ उक्त गतन्निरूपणं
 यदर्थं तदाहेत्याभासेन । ग्रीष्मे घर्मादिना गिरिशिखरादिष्वनावृत्तदेशेषु लीलाया असम्भ-
 वात् सर्वत्र भगवदानन्ददातृत्वेनैवैतदभिनन्दनम्, न तु वैषयिकसुखदत्त्वेनेति ज्ञापनाय
 निर्विण्णत्वमक्तं षण्ण्ते ।

पीत्वापः पादपा इत्यत्र । तेषां नीरस्यैवेत्याग्य तथेत्यन्तम् । अत्रायं भावः ।

१०-१७-२१. नीरस्य जीवनत्वेपि तत्सम्पादने स्वयमशक्तास्तत्सम्बन्धघटकं ये पान्ति ते ह्य-
तिदीनास्तापतप्तस्त्रैभ्यो जीवनसम्पादकोयमृतस्तेन यदेकोपनीविनो ये तेषां
तदातेति ये तादृशा भक्तास्तेषां भगवत्सम्बन्धजनकः, सर्वत्रैव निकुञ्जगृहप्रदेशजननादिति ।
अत एव नानात्ममूर्तित्वं कार्यमुक्तम् । अयमेवार्थ एतदपि निरूपणमिलाभासेनोक्तः । सर-
स्वित्यादिनापि दृष्टान्तीयधर्मसमानधर्मवन्तोत्र सारसा न त्वन्यः कोपीति ज्ञायते । तत्रापि
सारसानामेव निरूपणेन सरसा ये भक्तास्तैः सह जलविहारदेशे तद्रसावेशाद्दोषमप्यगण-
यन्तो भवन्तीति तथा । दोषागणनपूर्वकमलासक्तिर्गाम्याणां गृहादिषु भवतीति ते दृष्टान्ती-
कृताः, तेनात्र गृहवन्तोपि भक्ता एव, न तु प्राकृतः कोप्यस्तीति ज्ञायते । एतज्ज्ञापकोपमृतु-
रितेतत्प्रस्ताव इदं निरूपितम् । अयमेवार्थ एतदित्याभासेनोक्तः ।

जलौघैरित्यनेनापि जलसेत्वतिरिक्तस्य सेतोर्न नाशो ब्रजेस्तीति ज्ञायते । तेन वेद-

१०-१७-२३. सेतोः सातत्यं सूचितं भवति । इदमेवोक्तं तदपीत्याभासेन ।

व्यमुञ्चन्नित्यत्र जलमोकोक्तेः पुनरुक्तिवाङ्मनिरासायामृतपदं मूले । तदर्थेनाहुर्हस्ता-

१०-१७-२४. दीत्यादिना । अन्यथा पूर्ववृष्टेरपि वैयर्थ्यं स्यादन्नासम्पत्तेरित्यस्यामृतत्वम् ।
तद्धि क्षुल्लतमृतिनिवर्तकमिति भावः । दृष्टान्तेनात्रत्यसाधारणजनानामपि

सर्वसम्पत्तिरितरापेक्षामावश्यं ज्ञायते । प्रमुणैव ह्यत्र सर्वेषां सर्वसम्पत्तिः । एवं सत्युक्तरीत्या
भगवत्संभृतिरूपत्वं प्रावृषः सूचितं भवति । एतदेवोक्तमेतदपीत्याभासेन । अपरञ्च,
यथान्यप्रेरणयैव विश्वतयो ददति, न स्वतोपि, तथात्र भेदा एव, न त्वन्येपि, यतः स्वत एव
श्रीनन्दप्रभृतयः सर्वेभ्यः सर्वं ददतीत्यपि ज्ञायते ।

धेनवो मन्दगामिन्य इत्यस्याभासात्पूर्वं वैराग्यशक्तित्वेति । विरक्तो हि गृहं

१०-१७-२६. हित्वा वनं प्रविशतीति वनप्रवेशमात्रसाम्येनैवमुक्तम् ।

क्वचिद्वनस्पतिक्रोड इत्यस्य रामविषयकत्वोक्तौ स्वाशय उद्घाटितः ऋते

१०-१७-२८. पुनरित्यादिना । यद्यप्येवमप्येका बाललीला सम्भवति, तथापि प्रमुली-

लायां सङ्कोचमसहमानैरेवमुक्तम् । उपपत्तिश्चोक्ता, विशेषं च वक्ष्यति भग-
वतीति । शरदण्णे सा हि प्रवृत्तिरूपेत्यादि । प्रवृत्तौ मालिन्यं निवृत्तौ नैर्मल्यं भवतीत्येत-

द्धर्मसाम्पादेवमुक्तम् । ब्रजेपि लीलारूपेणैव गोचारणकृष्यादिषु सक्ताः केचन-भक्ताः, सर्व-
निवृत्तिपूर्वकं स्वरूपमात्रपराः केचन । तथा च विशेषतस्तत्तदुपयोगित्वेनापि तथात्वमभि-
प्रेतम् । तेनात्र प्रवृत्तिनिवृत्ती लीलारूपे ज्ञेये । प्रतिश्लोकार्थोक्तौ जलानामित्यारभ्य गोपिका-
नामित्यन्तेन दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाप्यचित्तसापीत्यनेनैकस्वार्थमुक्त्वाग्रिमवाक्यानामर्थो
भगवद्दार्था इति सर्वानंशोभयदित्यनेनोक्त्वा गुणरूपत्वेनैव चन्द्रादयो निरूपिता इत्या-

हुश्चन्द्रमा न वा इत्यादिना । महाभूतशुद्धयुक्तिप्रस्तावे तन्मध्यपातित्वेन द्वितीयेपि श्लोके अपां मलमित्युक्तमन्यथा पौनरुक्त्यं स्यादित्याशयेनाहुः एवं पञ्चमहाभूतानामिति ।

अखण्डमण्डलो व्योम्नीत्यत्र । सोऽपि चन्द्रो गोपिकाभिरिति । भगव-
१०-१७-४४. दीयचन्द्रस्योद्गुरुपाणिं स्वामिनीमनांसीति तामिर्दृश्यमानस्तन्मनःसहकृतो भवतीति शोभितो भवतीत्यर्थः । एवं सति मूले अखण्डमण्डलपदेन भगव-
दीयः स उच्यते । शशिपदेन लौकिक इति भावः ।

अष्टादशोध्याये । गोपानामपि सोच्यत इत्यत्र । बालका हि यत्किञ्चिद-
१०-१८-०. द्रुतमनुभूय स्ववात्यस्वाभाव्यादेवोत्साहवशात्सर्वेषामग्रे तद्वदन्ति, तथा नैतै-
रुक्तं, किन्तु प्रभ्वासक्त्या । तस्यास्त्वयं स्वभावो यत्स्वसमानशीलेष्वेव स्वसर्व-
स्वतया ज्ञातं प्रभुचरित्रं व्यक्ततया वादयति । तादृक्त्वमेतास्त्रेवेति गोपाः स्वस्वगृहे ताभ्य
एवाचक्षुः । इदमेव सम्यक्त्वं चक्षणे । एतेन यथा दिवैतासां गुणगानं तथैतेषां निशीति ज्ञा-
पितं भवति । एतच्च प्रकरणादौ ज्ञापितमिति तदन्ते च ज्ञापितमन्तरङ्गक्रीडार्थं वनप्रवेशे
गोपालसाहित्यकथनेन । अन्यथा व्रतवरदानार्थं गच्छन्त्यथैतान्सङ्गे न नीतवांस्तत्कार्यं कृत्वैभिः
सहितो जातस्तद्वक्ष्य 'त्यथ गोपैः परिवृत' इत्यनेन, तथात्रापि कुर्यात्तदेतद्भृदि 'कृत्वोक्तं गोपा-
नामपि सोच्यत इत्याचार्यैः । यथा स्वामिन्यो गृहेषु स्थिता अपि वने दिवाकृतां
लीलां भगवद्भावानुभावेन स्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति, तथैतेपि निशिकृतां लीलामासक्ति-
भरानुभावेन स्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति, सा चातिगोप्येति शुकैः स्फुटतया नोक्ता, एत-
द्गानकथनेनैवोक्ता भवति, गानहेतुभूतासक्तेस्तुल्यत्वात्सा च ज्ञापितैवेति तत्कार्यमपि सुतरां
ज्ञापितं भवति । तदेतदुक्तं वर्ण्यवर्णकभेदेनेत्यनेन । वर्ण्यं वर्णनीयं रात्रिचरित्रं, वर्णका
वर्णनकर्तारो गोपाः । तत्र दिवा चरित्रं स्वामिन्यश्चेति भेदः । आसक्तिनिरूपणमुपपाद-
यन्ति तद्गुणेष्वित्यादिना । अत्रैतज्ज्ञेयम् । गुणासक्तिलक्षणकार्येण भगवदासक्तिर्ज्ञाप्यते ।
आसक्तिः प्रेमोत्तरभाविनीति तन्निरूपणेन प्रेमापि निरूपितो भवति, स चाद्यश्लोकेन निरू-
प्यते । स तद्गुद्द एवासक्तिं जनयत्ययं तु लौकिकवत्कोकिलादिकृजनेन नोद्गुद्धो भवत्यलौ-
किकत्वादतः प्रभुकृतमेव तदुच्यते । फलितमाहुरासक्त्या वर्णनमिति । आसक्तौ
सत्यामपि यावद्भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत्स्वरूपगुणलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते यतस्त-
स्मान्दोतरेकेन श्लोकेन चर्हापीडमित्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं
स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यते इत्यर्थः । पूर्वं नादब्रह्मात्मकामूर्तविद्यामन्तरे चानुभावयि-
त्वान्तरेव तत्फलमूतं गानेन स्वरूपानुभवं कारितवान्, अग्रे तु स्वलोकात्मकव्यापिवैकुण्ठस्य
घहिरनुभवात्मकविषया तत्फलमूतं घहिरङ्गसङ्गेन स्वरूपानन्दानुभवं कारयिष्यतीति ज्ञाप-
नायाप्यत्र विद्यात्वनिरूपणमिति ज्ञेयम् । यद्वा । श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्तिव्यधितम-

धर्माहुर्विद्यान्त इति । विद्याया अन्त इत्यर्थः । सा हि पञ्चपर्वात्मिका । तथा च गानोक्तेः
पूर्वश्लोकेषु तत्समानसंख्योक्त्या तेषु तत्त्वं लक्ष्यते । तथा च ब्रह्मविद्यातोष्याधिक्यं, तस्या
अपीदं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशयः । श्लोकसंख्यातात्पर्यमाहुः कालाधिक इत्यादिना ।
द्वादशमासात्मकः कालो, द्वादशाङ्गः पुरुषश्च । इह तदधिकसंख्यया गेये तदधिकत्वं ज्ञाप्यत
इत्यर्थः ।

इत्थं शरत्खञ्जलमित्यत्र । शक्तीनां निर्भयत्वाद्येलादि । अलौकि-
१०-१८-१. कल्पनित्यत्वस्वाभाविकधर्मत्वज्ञापनायैतदनभिज्ञेषु गोपनाय भगवद्भोग्यसी-
मन्तिनीषु शक्तिपदप्रयोगः । स्वार्थं तदपेक्षारहितः फलभोगसमर्पको यथा-
धिकारं तत्र प्रवर्तकश्च साक्षी भवति यथा परमात्मा । तादृशत्वमन्तरङ्गत्वाद्गोपेज्वस्तीति
साक्षित्वमुक्तम् ।

कुसुमितेत्यत्र । धर्मं कुर्वन्नित्यादि । धर्मो हि साक्षात्परम्पराभेदेन चतुर्वर्गस्यापि
१०-१८-२. साधकः । अवगाहनं च तत्र तथा तथा लीलाकरणार्थम् । एवं सति
लोकसिद्धं कार्यान्तरं विना तत्र गमनं चिरस्थित्यादिकं च लोकविरुद्धम् ।
लोके चिकीर्षितलीलाज्ञानं च रसविरुद्धमिति सर्वसमाधानपूर्वकं सर्वसम्पादकं गोचारणमिति
भावेन धर्मत्वोक्तिः ।

तद्भ्रजस्त्रिय आश्रुत्येत्यत्र । गोपिकाभिरेव श्रूयेतेति । एतदितरश्रवणाभावे
१०-१८-३. प्रमाणापेक्षायामुच्यते । भगवान् हि सप्रयोजनकमेव कार्यं करोति, न त्वन्य-
थापि, जीववत् । अत्र च रमणार्थं भावोद्दीपनमेव प्रयोजनम् । एवं सति
यामु तदभावस्तासु तच्छ्रवणं निष्प्रयोजनकमिति प्रशुनं करोत्येवेति मन्तव्यम् । एतेन श्रुतं
सर्वैः, परन्तु स्थायिभावोत्रैवास्तीत्यत्रैव तदुद्दीपनं नान्यत्रेति निरस्तम् । सर्वज्ञस्य तादृक्-
कृत्यसम्भव इत्युक्तत्वात् । नादनिष्ठासृत्तस्य स्वप्रवेशमात्रेणैव भगवदीयत्वकरणलक्षणस्वभा-
वहानिप्रसङ्गश्च । स्वस्वरूपातिरिक्तस्य वपुषोत्राभावात्तद्भ्रजणोक्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्य-
माहुर्भगवांस्त्वित्यादिना । उक्तरीत्योद्बुद्धद्विविधरसात्मकं हि वपुः, रसश्च भावात्मकत्वा-
त्स्वप्रियाव्यतिरिक्तेषु भक्तेषु तादृशत्वस्वाप्रकटनाच्चासृत्तत्वेन लोके प्रसिद्धः । वपुर्विभ्रान्तस्तु
बहिः स्वस्वरूपं प्रकटयन् भवति । तथायमपि कुर्वन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति । अत्रैवं ज्ञेयम् ।
शब्दात्मकत्वेनासृत्तत्वेन लोके प्रसिद्धा अपि 'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिष्टम्' इति वाक्यात्
सार्वदिकशब्दब्रह्मात्मकमूर्तिप्राकट्यवन्तो यथा, तथा ब्रह्मणः साकारत्वात्सार्वदिकमेव रसा-
त्मकं वपुर्वृन्दारण्ये एव प्रकटितवान् । हृद्येव प्राकट्ये तु मनोमात्रभोग्यत्वम्, बहिःप्रा-
कट्ये सर्वेन्द्रियभोग्यत्वम् । एवं सति चक्षुराद्यविषयत्वे त्रियपदार्थस्य मनोमात्रविषयत्वं
दुःखदमित्यनुभवसिद्धमतो भक्तार्थं तथेति । न त्विति । स एव भगवानेव तथा । आत्मभि-
न्नवपुषो भर्तृत्वार्थः ।

वैजयन्तीं च मालामित्यस्याभासे । ततोप्याच्छादिकामिति । विक्षेपस्यापि
 १०-१८-५. वस्तुयाथात्म्यज्ञानाच्छादकत्वमस्तीत्याशयेनेदमुक्तम्, अन्यथाग्रे विक्षेपकं च
 रूपे निरूपितमिति न वदेयुः । रन्ध्रान्वेणोरित्यत्र गूढाभिसन्धिना हेत्व-
 न्तरमप्याहुर्यावचेति । नादो हि रसात्मको धारावत्कर्णद्वारा हृदि प्रविष्टः स एव भगवदीय-
 सर्वेन्द्रियविषयकविधिधरसभावैर्निर्झरैः प्रायःप्रवाह इव पुष्टो रसपूररूपो जातो, येन समान-
 शीलव्यसनानां परस्परं तद्वर्णनरूपो वहिः प्रकटोभूत् । स च सार्वत्रिक इति तत्र हृदय-
 स्थितो धररसो मुख्याधररसस्यांश एवेति । स सर्वासां हृदि स्थितः पर्यायेण सर्वासां हृदि
 प्रविष्टः । तदानिर्वचनीयोक्तभावोदयेन साक्षात्तदनुभवयोग्यता भवतीत्यर्थः । एवं सति
 यावदुत्तरीत्या संशो नान्तःप्रविशति तावदपि साक्षात्तद्भोगयोग्यता न भवतीति शेषग्रन्थो
 ज्ञेयः । एतदर्थमेवेति । रसपूरेण तदंशप्रवेशार्थमेवेत्यर्थः । अत्रैवाग्रे अत एवेति । यतो
 विहितभक्तिमतामप्ययं रसः फलत्वेन प्रार्थनीय एव तिष्ठति, न तु तत्प्राप्त्यैवायं प्राप्तो भवत्यतो
 वंशद्वयसम्बन्धिभक्तनिरूपणानन्तरं निरोधो निरूपित इत्यर्थः । एतस्यैव तात्पर्यान्तरमप्याहुः
 सृष्ट्युत्पन्नानामिति । भक्तानामिति शेषः । भोगो भक्तिरसभोग इत्यर्थः । एतत्पर्यवसा-
 यीति । एतद्रासौ तेषामपि सृष्ट्युत्पत्तिर्व्यर्थेत्यर्थः । एतेनान्येषां कैमुतिकन्यायेनैव जन्मवैयर्थ्यं
 ज्ञापितं भवति । 'नेष्कर्म्यमप्यच्युतभावे'त्यादिवाक्यैः । तर्हि एवं फलस्य सिद्धत्वादग्रिमलीलाद्वयं
 व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः ततो विमोचनमित्यादि । ये मुक्ताः स्वान्तःस्थिता एव
 जीवा लीलार्थं सृष्टास्तेषां परमानुग्रहतो नित्यलीलामध्यपातिभक्तैः सहैतद्रसानुभवं कार-
 यित्वा पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति स्कन्धद्वयेन निरूप्यत इत्यर्थः । पुनः पूर्वभावसम्पत्तेरेव
 प्रत्यापत्तिपदार्थत्वात् । लोक एतद्रसप्रकटनस्य तात्पर्यं वदन्तः आवश्यकतां चाहुः अन्य-
 धेति । अस्यैव परमपुरुषार्थत्वेन सृष्टिमध्ये यत्र कुत्रापि प्रकटनेनैव सृष्टेः सार्थकत्वम् ।
 अन्यथा प्राणसम्बन्धरहितदेहसृष्टिवत्सा व्यर्था स्यादित्यर्थः । तदंशानामिति । महिष्या-
 दीनामित्यर्थः । मुख्यप्रापणार्थं वेति । मुख्यः पुरुषोत्तमः । एतासां च स एवापेक्षित
 इति तस्यात्मत्वेन कथने स एव प्रापितो भवतीति तथा ।

अक्षयवतामित्यत्र । प्रकरणार्थविभागे द्वाभ्यां भक्तेरिति । लोके हीनानामपि
 १०-१८-७. चरणारविन्दसम्बन्धिकुट्टमसम्बन्धमात्रेण लक्ष्मीसमानभाग्यवत्त्वं चरणमा-
 हात्म्यमेव । स्पृशमात्रेण प्रकृतमोदजनकत्वं च । चरणश्च भक्तिमार्गरूप इति
 तद्वर्मप्रकटनं भक्तिस्वापनरूपमित्यर्थः । एवं तत्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुः अन्यधेति ।
 प्रकारान्तरेण तात्पर्योक्तावित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य लोकेपि हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या
 हीननायकत्वमापद्येत । श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च तथा । अतस्तत्रैव तात्पर्यमिति भावः ।
 तथापि लोकरीत्या दूषणत्वं तस्य भवत्येवेत्यत आहुः चैपरीत्यात्समाधानमिति । प्रमे-

यमार्गः प्रमाणमार्गाद्विपरीतो बलिष्ठश्च । अधुना च स एव प्रकटीकृत इति वस्तुस्वाभाव्या-
देव तथात्वमिति न दूषणमिति भावः । अत्र मर्यादावैपरीत्यं भूषणमिति सारम् । मर्यादामार्गा-
वपरमोत्कर्षवद्भयोप्युत्कर्षसिद्धेः सर्वमवदातम् । अन्यथा वैपरीत्यमात्रेण मार्गोत्कर्षो न सि-
ध्येत् । सेन्द्रियाणामपि तदफलने हेतुमाहुः बाधकानामिति । भगवदतिरिक्तस्य सर्वस्य
बाधकत्वात्तस्यामे सति प्रतिबन्धकामावेन मोक्षलक्षणं फलं न भवेदित्यर्थः । सुसुक्ष्मां
तथात्वेपि न तथात्वमित्याशङ्क्य तत्साधनमाहुः साधकानामिति । सर्वात्ममायेन भजनं
साधकत्वम् । यद्यपि सर्वात्ममायेन सर्वसागोप्यन्तर्भवति, तथाप्याधुनिकानां स्वतस्तद्भाव-
रहितानां पूर्वं बुद्धिपूर्वकस्तस्याग एतद्भावनं चोपदिश्यत इति पृथगुक्तिः । अत्रैव वयस्यै-
रित्यत्र । तदाधारत्वे निमित्तमिति । गोपलीलयोरैककालाधारत्वे प्रमुप्राकट्यं
निमित्तमिति तथेत्यर्थः ।

चतुप्रचालेत्यत्र । त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति । स्यायिभावव्यभि-
१०-१८-८. चारिभावविगाढभावानामित्यर्थः ।

गोप्यः किमाचरदित्यस्याभासे । तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकमिति ।
१०-१८-९. कामरसो हि सहजः, वेषुनादेन सह सुधान्तःप्रविष्टा सहजं पूर्वकामं
दूरीकृत्य भगवदीयं तं प्रकटितं करोतीति तथा । दामोदरेत्यस्याभासे ।
मर्यादायां हीनतामिति । हीनतां साधनहीनतां, न्यूनतामिति यावत् । नादं सुद्ध इत्यत्र
प्रमाणमाहुः सा वनस्पतीनिलादि । 'वाम्यै देवेभ्योपाक्रामधञ्जाया तिष्ठमाना सा वनस्पती-
न्प्राविश'दिति श्रुतिः । सुधाभोगविवादे हेतुः सुधानधिकार इति ।

वृन्दावनं सखीत्यस्याभासः । चरणानां स्वरूपमाहेति । अत्रेदमाकृत-
१०-१८-१०. मिति मे माति । भगवच्चरणमाहात्म्यं सर्वश्रुतिप्रतिपादितम् । 'तदेव
देवानाम् पादा' इत्युपक्रम्य 'तस्या भाग्याभिनन्दनं'मित्यन्तेनोक्तम् । तथा
चैतादृक्पदसम्बन्धात् वृन्दावनस्वरूपमुत्तमत्वेन निरूपितं भवति । तत् कथमुक्तमत्र
विहारनिरूपणेन चरणानां तथेति । अत्रेदमाकृतम् । लोके वेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गायिलीला-
सामग्री हि नान्यत्र प्रसिद्धा । एवं सति तत्कर्तापि तथेति सिध्यति । अत एव वृन्दावना-
द्गतो द्रमिलग्रे वक्ष्यति । यतस्तत्र पुष्टिलीलानङ्गीकारो वक्ष्यते । एवं सत्यन्यव्यतिरेका-
भ्यासिष्यं लीलात्रैवेति फलिव्यति । एवं सति यत्रैव शुरुपुष्टवङ्गीकारस्तत्रैतच्चरणलीलेति
ज्ञेयम् । अत एव बृहद्बनेपि 'प्रेक्ष्यन्त्य उज्जितपद्मा जगद्दुः', 'सह रामो व्रजस्त्रीणां चि-
क्रीडे जनयन् मुदम्' 'कृष्णस्य गोप्य' इत्यादिनेवमेवोक्ता । कालीयशिरोनृसे नैतच्चरण-
प्राकट्यम् । तत्र पुष्टिलीलायामनङ्गीकारात् । अत एव तत्स्तुतिरपि तादृशी । अतो यत्र पुष्टि-
मार्गायभक्तिमार्गप्रकटनं लीलायाम्, तत्रैतच्चरणारविन्दविर्भाव इति ज्ञेयम् । अतः सुमुक्तं
(स्वच्) चरणानां स्वरूपमाहेति । असाधारणधर्मनिरूपणे धर्मिनिरूपणसम्पत्तिवत् । यतो

लीलैव तत्परिचायिका । एवं सति 'देवानां पादा' इत्यारभ्य 'आधिदैविकावानन्दरूपा' विलन्तेन यावन्ति चरणरूपाण्युक्तानि तदतीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति । उक्तेषु पुरुषोत्तमो लोक-वेदप्रथितो ज्ञेयः, अयं तदतीत इति ज्ञेयः ।

धन्यास्त्वित्यत्र । स दोषो न ज्ञायत इति । दोषस्वरूपमाहुः न ज्ञायत इति ।

१०-१८-११. मृगीभिर्भगवत्स्वरूपं श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वेन न ज्ञायत इति लक्षणो दोष इत्यर्थः । पूजां दधुरित्यत्र । तस्याश्च धारणं ततोपीति । सर्वोत्तममिति शेषः ।

कृष्णमुखनिर्गतेत्यत्र । मुखं वागधिपतिरित्यादि । अत्रायं भावः । पूर्वश्लोके

१०-१८-१३. देवस्त्रीणां मोह एवोक्तो, वस्तुसामर्थ्यात्, न तु रसपानमपि । गवां भगवदी-

यत्वात् भगवत्सङ्गतत्वात् प्रियत्वाच्च रसपानमुच्यते । तत्र सुरस्त्रीणां यत्र तथात्वं, तत्रैतासां पशुजातीयत्वेन तदसम्भावितमित्याशङ्कानिरासाय नेदं साधारण्येन गानं, किन्तु यथैव तासामपि रसानुभवो भवति, तथा सर्वसामग्रीप्रकटनपूर्वकमिति ज्ञापनायेति । अतएवाग्रे हृदि प्राकट्यं स्पष्टं शोक्तः । आधिदैविकसम्बन्धमात्रेण यत्राध्यात्मिकाधिभौतिकयोरपि कार्यकरणसामर्थ्यं, तत्र साक्षादाधिदैविकस्यैव करणत्वे किं वाच्यं कार्यसम्पत्ताविति वागधिपतित्वाद्युक्तेस्तात्पर्यम् । एतेन शब्दनिष्ठरसप्राप्तौ साधनसम्पत्तिरुक्ता भवति । किञ्च । वाच्यार्थाज्ञाने रसस्वरूपाज्ञानात्तत्कार्यासम्भव इति शङ्का कृष्णपदार्थोक्त्या निरस्ता । स्वरूपात्मकत्वादर्थस्य स्वत एव प्रकटत्वाज्ज्ञानसाधनानामनपेक्षणाद्वलवत्त्वाच्च न पशुत्वादिकं प्रतिबन्धकमतः सर्वमवदातम् । अपरञ्च । कृष्णमुखान्निर्गतस्य तत्रापि परम्परासम्बद्धस्य पीयूषस्य यत्रैतादृशत्वं, तत्रापि पशुषु, तत्र साक्षान्मुखपानकर्त्रीषु किं वाच्यमित्युक्तण्ड-ज्ञापनायापि निर्गमनाद्युक्तिरिति ज्ञेयम् । अन्यच्च, मुखस्याभित्वेन साक्षात् तत्पानकर्त्रीणां कदाचित्तत्पीयूषं तापमप्युत्कटं जनयति । इदं तु तस्मान्निर्गतत्वेन सदैवानन्दजनकमेव, न तु तथा । तस्मान्निर्गतेन परम्परासम्बन्धाच्च तद्धर्मासम्भवात् । अत एव साक्षात्सम्बन्धानन्तरं यादृशस्तापस्तादृशो न पूर्वम्, किन्तु सहजसम्बन्धात्तद्धर्मवत्त्वस्यापि सहजत्वात्कञ्चन तापं जनयतीति ज्ञापनाय तावदुक्तमिति । प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वादिति । पुटत्वोक्त्या तत्र यथैकेन रसेन पूर्णं द्वितीयरसावकाशो न सम्भवति, तथैकैकक्षणसम्बन्धिनादरसस्यापि तत्त्वात् तेन पूर्णं पुटे द्वितीयादिक्षणसम्बन्धिनां तेषां प्रवेशासम्भवात्तत्पानार्थं द्वितीयादि-पुटापेक्षावश्यकतीति तथात्वम् । अन्यथा करणाभावेन नादग्रहणासम्भवाद्द्वितीयादिपानमेव न भवेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । भगवत्सम्बन्धयोर्न लौकिकेन्द्रियग्राह्यः, किन्त्वलौकिकैरेव तैः । प्रमुदित्सा च तत्र हेतुः । तथा च तथैव तावत्साधनसम्पत्तिर्भवतीति नानुपपत्तिः काचित् ।

प्रायो यत्ताम्ब्येत्यत्र । सम्बोधनं दयार्थमिति । दयया भगवान्निर्कट एव स्था-

१०-१८-१४. पयेदिति भावः । तेषां शरेति । पशुवैरेवावृताङ्गत्वेनान्यदर्शनाभावाच्छरादि-भयाभाव इति केचित् ।

धीविद्वलनाथविरचिता ।

नद्यस्तदेत्यत्र । सर्वतत्त्वं ज्ञातवन्त इति । भगवत्स्वरूपात्मकरसतत्त्वं ज्ञातवन्त
१०-१८-१५. इत्यर्थः ।

गा गोपकैरित्यत्र । सर्वेषामेव वनानामित्यारभ्य तत्र गच्छत इत्यन्तम् ।
१०-१८-१६. शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्तिरुच्यते । वस्तुतत्त्वाज्ञानहेतुभूततरुत्वस्वभावोऽशुद्धि-
पदार्थोत्र विवक्षितः । पूर्वं 'कृष्णमुखनिर्गते'त्यादिना पशुत्वेषु सति तदुल-
्लेखैतद्रसानुभाविका सामर्थ्योक्तेति तत्फलवत्यो गाव इति तत्सम्बन्धे सति वनस्यापि तरु-
त्वादिस्वभावोल्लेखनपूर्विका रसप्राप्तिर्भवति । गोपेषु रसिकत्वं स्पष्टम् । तदेव धर्मपदेनो-
च्यते । तदेतदुक्तमेतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छत इत्यनेन । गोषु तस्युरितिपदेन
क्रियानिवृत्तेरप्युक्तत्वात्सम्बन्धादत्रापि तथा । वेणुस्वनयोरौदार्योक्त्या प्रासङ्गिकमिदं नाद-
कार्यं वस्तुस्वभावजम्, न त्वेतदुद्दिश्य भगवतायं नादः कृत इति ज्ञाप्यते । प्रासङ्गिककार्य-
कथनेन यत्रैतत्त्वैतादृश्यं तत्रैतन्नादविषयेषु किं वाच्यमिति ज्ञाप्यते । अतो भीता इत्यादि ।
गोनिष्ठरसग्रहणार्थं बन्धनादिप्रयासं करोति, तथास्मासु प्रयासं मा करोत्वित्याशयेन प्रभुप्रया-
सास्मीताः स्वत एव समर्पयन्तीत्यर्थः । निदाने इति पाशानामोक्तिः ।
इति प्रमेयप्रकरणम् । .

अथ साधनप्रकरणम् ।

एकोनविंशाध्याये प्रकरणार्थनिरूपणे विद्यापञ्चकमत्रापीत्यादि । सा-
१०-१९-०. क्षादसम्भवे परम्परयापि भगवानेव सेव्यः । देहेन्द्रियादिकं च तदर्थमेव
विनियोक्तव्यं, न स्वार्थमपीति निर्णयरूपैका । देहनिर्वाहार्थं प्राणादिधर्म-
निवृत्त्यर्थमपि स्वतः सम्भवेऽपि प्रभुरेव प्रार्थनीयः, न त्वन्योऽपि । प्रभुश्च लोके नालौकिकं
करोति, भगवद्भावे चानुग्रह एव नियामकः, न तु साधनमपि शास्त्रीयमिति निर्णयरूपा
द्वितीया । इतरभजनं न कार्यं पारम्पर्यागतमपि, धर्मं भगवदिच्छायां सत्यां विसृजेतेतिरूपा
तृतीया । सर्ववस्थासु हरिरेव सेव्यः, भगवांश्चाङ्गिष्टकर्मा रक्षत्वेव स्वानिति च तुरीया ।
गाहालन्यज्ञानपूर्वकः परमलोहो भक्तेष्वधिष्यज्ञानं चेति पञ्चमी । एतत्पञ्चकसम्पत्तौ पूर्णो
नितोषः सिद्ध इति स्वकार्ये सम्पन्ने जाते पश्चादिन्द्रादिविषयिणीं दृष्टिं कृतवान् । अत एव
पश्चान्निरूपितम् । ब्रजेन्द्रस्व. च भगवदुत्कर्षज्ञानहेतुसूतवरुणदर्शनं कारितवान् । इदमेवोक्तं
तस्मिन् जाते सुरेक्षणमित्यनेन । एतन्निरूपणतात्पर्यमाहुः अविद्याकार्येति ।
अविद्या तत्कार्यं चेति ज्ञेयम् । स्त्रीषुंसेति । तयोस्तथानिरूपणे हेतुस्तुल्यत्वादिति ।
अविद्यासम्बन्धाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । नितोऽप्य वा ।

एकोनविंशाध्यायार्थनिरूपणसन्दर्भे । अन्यपूर्वास्त्वन्यथैव कृतसं-

१०-१९-१. स्कारा इति । अत्रेदं ज्ञेयम् । स्त्रीणां विवाह एव मुख्यः संस्कारः,

समञ्चकत्वात् । स च स्वर्गादिफलकाग्निहोत्रादावधिकारित्वसम्पादको

लोके । प्रकृते चातथात्वाद्भगवत्सम्बन्धस्य च फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्र चास्याप्रयो-

जकत्वादेतत्कथनमत्राप्रयोजकं स्यादिति विवक्षितफलप्रयोजक एव कश्चन धर्मः संस्कार-

शब्दवाच्योत्र वाच्यः । स च विवाहजनितः तृतीयपुरुषार्थरसविशेषानुभवहेतुरेव । स

दम्पत्योर्न सम्भवतीति यतस्तद्रसमर्थादा । अत एवान्यथैवेत्युक्तम् । भगवदीयानामन्यत्र

विवाहस्यानुचितत्वात् । परन्तु तैः सह सम्बन्धाभावाद्भगवद्रसपोपकत्वाच्चास्य संस्कार-

त्वम् । एतेनयुक्तत्वमपि परिहृतम् । न ह्यनुचितः संस्कारो भवतीत्यनवधमखिलम् ।

किञ्च, 'लोकानुसारिणी विद्या कर्मज्ञानात्मिका पुरा निरूप्यते' इति वाक्याल्लोकानुसारेणात्र

कर्म निरूप्यते, न तु भगवच्छास्त्रानुसारेण । भगवदर्थं भगवानेव सेव्य इति यतस्तत्र

मर्थादा । लोके हि प्रियप्राप्त्यर्थं तदीया दूतिका प्रार्थ्यते, तथात्रापि कात्यायनी प्रार्थ्यते ।

लौकिकी सा यथा द्रव्यादिदानेन तोष्यते, तथेयमलौकिकीत्यलौकिकप्रकारेणेति । अन्यभ-

जनदोषोपि नैवं सम्भवति । भगवत्तोपहेतुस्त्रवपुर्मण्डनतुल्यकक्षत्वेन रसपोपकत्वात् ।

विवाहितानां तु श्रौढात्वेन ज्ञातभावाङ्कुराणामनुदिनमेधमानप्रेमाद्र्द्रिप्रियेक्षणेषुप्ररूढतद्रस-

पूरमत्तत्वेनान्यस्फूर्तिरहितानां समयविशेषे समागम एवापेक्षितः । स च 'निश्चय गीत'मि-

त्यारभ्य 'न न्यवर्तन्ते' त्यन्तेन निरूपयिष्यते । एतदेवाभिसन्धायोक्तं तासां त्यागोद्ग-

मिति । ननु कुमारीणां व्रतप्रसङ्गे श्रौढानां कथं प्रसङ्गः । इत्थम् । मूले 'कुमारिका व्रतं चे-

रुरिति कथनेन तदितरासां व्यावृत्तिः सूच्यते । तत्र व्यावर्त्यानां स्वरूपं वाच्यम् । व्याव-

र्त्यत्वे हेतुश्चेति युक्तं तदुभयकथनमिति दिक् । एतदग्रे । अन्यासामसंस्कृतानामि-

त्यादि । आदौ भगवदर्थव्रतजक्लेशजभावविशेषलक्षणः संस्कारः । अनायासेन प्राप्तात् क्लेशेन

प्राप्ते स्नेहातिशयस्यानुभवसाक्षिकत्वात् । ततः 'कृष्णचेतस' इति पदोक्तानवरतानेक-

विधसङ्गमनोरथरूपस्तज्जनितो भावविशेषश्च सः । येनाग्रे भगवत एव प्रार्थना । तत

'उपसी'त्यादिना वक्ष्यमाणप्रकारकः सः । ततः प्रियागमने सति विविधरसभावगर्भ-

परस्परवाग्व्यवहारजप्रमोदविशेषजभावः सः । ततो 'यूयं विवस्त्रा' इति वाक्ये

श्रुतेऽग्निमवाक्यनिरूपितो भावविशेषः सः । ततो वसनदानतत्सामयिकभावोद्धारिदृष्टि-

विविधस्पर्शैर्जातो भावविशेषः सः । स एव 'दृढं प्रलब्धा' इति श्लोकेन शुकनोक्तः ।

अत एवास्याहेतुषु सत्त्वमपि न तदुत्पत्तिः । संस्कारस्य दोषाजनकत्वात् । ततोऽग्निमवाक्य-

निरूपितस्तद्विशेषः सः । ततोऽतितुष्टप्रियावलोकनवरदानवाक्यश्रवणजसङ्गमविशेषनिश्चयजः

सः । ततो गृहगमनाज्ञाजनितदुःखभरेणैष्टप्राप्तिसुखभरेण च शयलो भावविशेषश्च सः ।

तत एकैकस्य क्षणस्यानेककल्पतत्पत्वमानं सर्वतः सङ्क्षोपनेन च एवैव एवैव एवैव

भोवरसपूरतया कचिदन्योन्यं तत्कथामृतोद्विरणनिर्वृत्त्या सततमनोरथैश्चातुक्षणं साक्षाद्गुप-
 भोगमिव मन्यमाना भवन्तीत्यनेकविधसंस्कारः । अन्तःसाक्षात्सम्बन्धो वहर्नं तथेति
 च । एवं हि सत्यग्रिमभगवत्सङ्गे मुख्यरसास्वादयोग्यतेत्येषां संस्कारत्वम् । एतदेवा-
 भिसन्धायोक्तं संस्कार एव निरूप्यत इति । यद्यपि भगवत्कस्ति सर्वं सामर्थ्यं
 तथापि तद्वसस्वरूपमेव तथेति तथोच्यत इति भावः । विद्यायामयमेव त्यागा-
 त्यागनिर्णय इति । अयं त्यागपदार्थः, अयमत्यागपदार्थः, स चैवं कार्यः, अन्यथा
 न कार्य इति निर्णयरूपः अयमेव । उक्तरूपसंस्कारनिरूपणलक्षण इत्यर्थः । तथाहि ।
 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या प्रावाहिकाश्रममर्यादायां रागाभावमात्र एव
 त्याग उपदिश्यते, भक्तिमार्गेण न तथेति ज्ञापनाय विद्यायामिति । सात्र भक्तिमार्गी-
 योच्यते । अन्यत्र विद्यात्वमेव नाभिमतमिति सामान्यपदम् । एतासां विषयरागाभावोपि
 फलरूपो भगवान् गृह एवास्तीति वहिर्गमने प्रयोजनाभावात् वाह्यो न त्यागः, किन्तु
 गृह एव स्थित्वा तत्राध्यतुकूलो यत्नः । यथा यथा भगवद्भावप्राचुर्यम्, तथा तथा
 वहिर्गमनाधनत्यागोन्तरङ्गतत्कृतिश्च । भगवत्सङ्गभावस्वाभाव्येन यत्नक्तं भवति वैदिक-
 मपि, तद्भवतु नाम, न तु स्वयुद्धिपूर्वकः कस्यचित्त्यागः । प्रियतोपार्थमशक्यत्यागा अपि
 वैदिकान्तःकरणधर्मोत्साज्याः । फलप्राप्तावपि यदा भगवदिच्छा, तदैव त्यागः कार्यः,
 गत्वन्पदापीति व्रतभगवत्पार्थनवसनत्यागाञ्जलियन्धगृहगमनैर्निर्णीयत इति तथा । अत
 एवाग्रे त्याग उक्तः । उक्तरूपादन्यथा कृतस्त्यागस्त्याग एव न भवति, फलरसानु-
 भावकत्वादित्यत्यागपदस्य तात्पर्यं ज्ञेयम् । साधनदशायां तु त्यागो न युक्त इति
 निर्गलितोर्थः । एतासां फलप्राप्तावपि पूर्वोक्तसंस्काररीत्या साधनदशैव । वस्तुतस्तु
 फलप्राप्तिनिश्चय एवाधुना, प्राप्तिस्त्वग्रे । अतो युक्तं गृहगमनम् । ननु 'नीवीं प्रति प्रणि-
 हिते च कर' इति न्यायेन तदा स्ववन्नमोकार्थमपि तदनुसन्धानं कथं घटते । इत्थम् ।
 सङ्गभाव एव स्वस्मिन्भगवतोतिप्रीत्या स्वान्तरायासहिष्णुत्वभावनयेति बुध्यस्व । अत
 एव प्रियेण 'वद्भार्जलिं मूर्ध्नि'ति तद्भावपरीक्षैव कृता । उक्तभावेनैव चेदेवं कृतं
 भविष्यति, तदा दृष्टयन्तरायमपि दूरीकरिष्यन्तीति । देवहेलनहेतुकथनेन वसनत्यागे
 स्वार्थिः सूचिता । साक्षात्तयात्व एव तथाकरणं युक्तम् । न तु तथा भावनायामपीति
 यतो भगवदाशयः । एतदेवाभिसन्धायोक्तं अत्यागस्त्यागाद्भुत्तम इति ज्ञापयितुं
 परीक्षेति । अत एव मूले 'तत्पूर्तिकामा' इत्युक्तम् । पूर्णाङ्गदृष्ट्या पूर्ति मन्वानस्वा-
 तथात्वे सति भवत्यपूर्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या तत्पूर्तिकामा एव तथा कृतवत्य इत्यर्थः ।
 वसनत्यागे शीघ्रमेव प्रियान्तिकागमनं सात्यागेन च विलम्बोऽभवदित्यप्युत्तमत्वे हेतुरिति
 ज्ञेयम् । एतदग्रे 'ब्राह्मणाः सान्त्विका' इत्यारम्य सेच्यत इत्यन्तम् । पद्मपुराणे
 गीयते । दण्डकारण्यवासिनः पौडशसहस्रमृषयः स्वाश्रमान्तिकागतकोटिकन्दर्पाधिक-

लावण्यश्रीकोसलेन्द्रदर्शनजरिंसाभावभरेण तं प्रार्थितवन्तस्तदीयस्त्रीत्वम् । तदा भगवानेक-
 पत्नीव्रतधरोहमधुना, व्रजे वो मनोरथः सम्पत्स्यत इति प्रसादं कृतवान् । त एवैता इति
 हृदि कृत्वोक्तं ब्राह्मणा इत्यादि । आदिवाराहे 'कृष्णस्य रमणार्थं हि सहस्राणि च षोडश ।
 गोप्यो रूपाणि चक्रुश्च तत्राक्रीडन्त केशवम् ॥' महाकौर्मै 'अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा'
 स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम् ॥' अत एवैकजातीया ऋषयः
 षोडशसहस्रमिति पुराणान्तरादवसीयत इत्याचार्यैरुक्तम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । पुरुषशरीरे
 सति स्त्रीभावोत्पत्तिरसंभाविता, विरोधात् । एवं सत्येतानतिशुद्धान् कृतपुण्यपुञ्जान् दृष्ट्वा
 हरिस्तथा प्रसन्नोऽभवद्येनादेयतमसाक्षात्स्वरूपानन्ददित्साविरभूत् । तदनुभवस्तु न पुंस्त्वे
 केवलस्त्रीत्वे वा । मानाभावात् । द्विजस्त्रीषु तथा प्रपन्नास्वप्यदानात् । क्षुद्रास्वपि
 पुलिन्दीषु दानात् । किन्त्वचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतः प्रसादरूपा अपि शक्तयो बह्वचः
 सन्ति । तत्राप्यन्तरङ्गतमा सैकाऽस्ति यत्सम्बन्धिजीवे भगवत्स्वरूपानन्दानुभवोऽवश्यं-
 भावी । सा चोक्तरूपस्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपैव । अतस्तामेतेषु स्थापितवानिति युक्तस्तदा तेषां
 स भावः, तदनुरूपो देहः परमधुना सम्पन्नस्तथा भगवदिच्छा यतः । एतदेवाहुः तेषां
 प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवतीति । स्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपापि स्त्रीरूपा कालायनी-
 रूपेत्यर्थः । सैव तदर्थं फलपर्यवसानार्थं सेव्यत इत्यनेन सम्व्यथेते । अथ तेषां स भावो
 भगवद्भाव इति निश्चितम् । दृष्टिद्वारा हृद्यागत एव भगवति तदुत्पत्तेः । 'रसो वै स'
 इत्यादिश्रुत्या च भावरूपत्वेनैव निरूपणान्न धर्मरूपत्वम्, किन्तु धर्मिरूपत्वमेवेत्याशयेन
 पक्षान्तरमाहुः भगवानेवेति । सेव्यो हि सेवके स्वं रूपं सम्पादयति । हृद्यागतेन
 भावरूपेणास्माकं देहादिकमेवं सम्पादितमिति तद्रूप एव भगवान्सेव्यते । बहिरस्मद्रमणार्थं
 प्रकटो भवत्वित्येतदर्थं नायिकाभावत्वेन स्त्रीत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनता सगुणत्वं
 वेत्येतदाशङ्कानिरासायैव गुणातीत इत्युक्तम् । यथाग्निजामृतदायकं तद्रूपम्, तथा
 स्त्रीयलोभामृतदायकमिदमिति ज्ञेयम् । एतेन 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति वाक्याद्भगवदीय-
 चक्षुषैव यथा भगवान् दृश्यः, तथा स्त्रीत्वेनापि तादृशेनैव भगवान् भोग्य इति ज्ञापितम् ।
 अथैवाग्रे चित्तदोषस्य गतत्वादिति । अमजनको हि दोष इत्युच्यते । एतासां
 तु पूर्वमपि केवलं भगवदीयत्वाद्भक्ताचरणहेतुभूतसंशयहेतुद्वितीयकोटिस्फूर्तिस्तद्रूपैवेति
 ज्ञायते । कृष्णचेतस्त्वे भगवत्पतित्वनिश्चयेनेतरकोटिस्फूर्तिरपि गतेत्येतदभिसन्धायेद-
 गुक्तम् । दोषत्वमत्रानिश्चयस्यैव । तत्र च तादृक्स्नेहो हेतुः । तादृक्स्वभावत्वात्स्नेहस्य ।
 अग्रे स्नेहसत्त्वेपि कृष्णचेतस्त्वेहेतुकतत्प्रतियोग्युत्पत्त्या तन्नाश एवेति सर्वं सुस्थम् ।
 सार्वदिकत्वेपि पुनः कृष्णचेतस्त्वोक्त्या कश्चन विशेषो वाच्यः । व्रतान्तरमेवोक्तत्वेन
 तत्फलत्वमेव विशेष इत्याशयेन फलत्वमुक्तम् । अग्रे पुनः साधनोक्त्या चावान्तरफलत्व-
 मिति विवेकः । तेन पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं प्राप्यते ।

श्रीविद्वलनाथविरचिता ।

श्रूयान्नन्दसुत इत्यत्र । फलवाचकत्वादित्यारभ्य कृतमित्यन्तम् । अत्रायं
 १०-१९-५. भावः । पूर्वं माससमाप्यत्रतोपसंहारस्य कृतत्वात्पुनः पूजापूज्यनाम-
 भेदभिन्नमद्यकालभेदानां कथनाद्धृतवता इति प्रभुवाक्याद्येदं व्रतान्तर-
 मिति गम्यते । अपिच । भगवत्पतित्वमात्रार्थत्वाद्व्रतस्य कृष्णचेतस्त्वेन चान्तस्त्रिंशद्येन
 भगवदेकसाध्यत्वज्ञानाच्च तदर्थं तत्करणासंभवः । किन्त्वतःपरं वहिरपि तथात्वमेवा-
 पेक्षितम् । तत्र च तादृक्कालस्यैव निमित्तत्वमिति तदभिमानिदेवता चेयमेवेति तयात्वे-
 नैतस्या एवात्र पूजोच्यते । अत एव भगवतैव तस्याश्चतुर्दशनामस्विदं नामोक्तम् । मन्त्रेपि
 वहिः प्रकटतया पतित्वभवनमेव प्रार्थ्यम्, अन्यथान्तस्त्रिंशद्यसत्त्वेन तत्प्रार्थनानुपपन्ना
 स्यात् । अत एव न पूजाङ्गत्वमस्य, भिन्नविषयकत्वात् । अपरञ्च, पूर्वमन्यप्रार्थना हि कृता ।
 तथा च तन्निर्वन्धेन तथात्वे स्वतोऽतयात्वे नीरसत्वं स्यादित्येवं प्रार्थना । अत एव न
 पृथग्भगवतः पूजा कृता । पतित्वेन भावनात् । न चैवं पूर्वमद्यस्याप्रयोजकत्वेन मन्त्र-
 त्वानुपपत्तिः । भावक्रमस्य तथात्वेनोत्तरभावप्रयोजकत्वात् । अत एव व्रतफलत्वेन
 कृष्णचेतस्त्वमुक्तम् । एतच्च यथा तथोपपादितम् । अस्मिन्मन्त्रेर्थाभावनैव मुख्या, न तु
 जपोपि । अतः स नोक्तः । खेष्टप्रकारेण प्रियभावनमेवात्र पूजारूपम् । इदमेव भगवता
 'मदर्थना'दित्यनेनोक्तमिति दिक् । किञ्च, भगवानेव वा गुणातीत इति पक्षे तु
 सर्वमवदातम् । अस्मिन्पक्षे उभयोरैक्येष्युत्तरस्या गुणविशिष्टत्वेन पूर्वस्याः सकाशाद्भेदः
 सिध्यति । तेन व्रतभेदोपि तथा । न चाचार्योक्तावान्तरफलत्वपरमफलत्वानुपपत्तिः, एक-
 कार्यत्व एव तत्सम्भवादिति वाच्यम् । स्वामिन्युद्देश्यत्वेन फलस्य परमत्वस्य तत्रान्तरीयक-
 फलत्वेनेतरत्वस्य च विवक्षितत्वात् । एवं सत्येककर्मसाध्यत्वमप्रयोजकमिति ज्ञेयम् ।
 अत एव पुरुषभेदेनावान्तरफलस्यैव परमफलत्वमपि भवति । अत एव ज्ञानमार्गीयमोक्षेच्छो-
 नेन दोषनिवर्तनं, ज्ञानेन च मोक्षसम्पादनं सङ्गच्छते ।

अत्रैवाग्रे वषट्कारागत इत्यस्य विवरणे । एते हि बालका इत्यारभ्य तद्भो-
 १०-१९-८. गार्थं चेत्यन्तम् । अत्रेदं ज्ञेयम् । भगवान्दृष्टिं कुर्वन् काँश्चन जीवान्
 पुंशुकृतिकान् काँश्चन स्त्रीप्रकृतिकान् सृजत् । शरीरस्यातथात्वेपि तेषां तेषां
 कृतित्वस्यैव भवति । पुंशुकृतिकासु हारिं भजन्ते, पुरुषांशप्रवेशात् । नेतरे, केवल-
 म्कुलंशवत्त्वात् । अत एव भगवद्भजनविधाने 'को नु राजन्निन्द्रियवा'नित्यादौ सर्वत्र
 पुल्लिङ्गेनैवाधिकार्युक्तः । अन्यथा स्त्रीणां हरिभजनमकर्तव्यं स्यात्, अविहितत्वात् । तेन
 शरीरगतपुंस्त्वस्त्रीत्वे अविषकडुकत्वरूपमेव विवक्षच्छालं भजनं, विवक्ष इति मन्तव्यम् ।
 तथा च जीवेष्वपि पुंस्त्वस्त्रीत्वे स्त इति ज्ञायते । एवं सति पूर्वोक्तयोपि पुंस्त्ववन्तः
 स्थिताः । ते चाल्यन्तं प्रिया इति तत्सम्बन्धि सर्वं प्रियमिति महानुग्रहेण तद्दर्शना-
 मप्यङ्गीकाराच्च तत्सम्बन्धि यत् किञ्चित् तद्वैयर्थ्यं न युक्तमिति तदीयपुंस्त्वाल्यं धर्म-

मयेतासु स्थापयितुं तत्र तत्रावतारितवान् । इदमेवाधिदैविकत्वम् । अत एवर्षित्वदशाया-
मुक्तं वचनं सत्यं कृतमित्येते जानन्तीति तान् साक्षित्वेन वक्ष्यति । 'तदिमे विदु'रिति ।
स्त्रीप्रेक्षणादौ सति विकारवत्त्वं सहजस्तदोषः, तस्मिन्सत्यपराधः स्यात्, तेन चानर्थ-
सम्बन्धः स्यादिति क्षारेण मलनिवृत्तिवदतिक्रूरायां स्त्रियां पूतनायां प्रथमं सम्बन्धं
कारितवान् । एतेषां महापुरुषत्वेपि तदा साप्ययं भगवानयं वा भगवानिति भाववतीति
तानन्तर्निनाय । अत एव तदन्तःस्थितावपि नासुरभावप्रवेशः । तथा सति तत्सम्बन्धज-
क्लेशेन तपसेव तदोपनिवृत्तौ स्वकृते च तेषां भक्षणमिति स्वानन्ददानाय तत्राणैः सह
तानप्यानीतवान् स्वस्मिन् । कुमारीपूक्तीत्या प्रसादरूपायाः शक्तेर्भगवतो वा प्रवेशेन
तादृग्भोगयोग्यता परं सम्पादिता, सहजं पुरुषत्वं त्वेतासु स्थापितमेव । अन्यथा 'यत्रा-
प्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घना'दिति न्यायेन कामभाव एव स्यात्, न तु सर्वात्म-
भावः, स्त्रीस्वभावस्यैव तादृशत्वात् । अत एव प्रौढभावोत्पत्तिः, येन लोकवेदनैरपेक्ष्येण
भजनम् । भगवतोपि स्वच्छन्दभोग एतास्वेतासां च । यद्यपि भगवान् विनैव साधनं
सर्वं कर्तुं समर्थ इति शक्यं वक्तुं तथापि तत्तद्वस्तुमर्यादास्थापनपूर्वकं भोगे महान् रस
इति भगवतैव सर्वरसभोक्त्रा तथा क्रियते । अन्यथा विनापि स्त्रीत्वं स्वानन्दं दातुं समर्थ
इति तथैव कुर्यात् । अत एव वात्स्यायनीयानुसारेणैव रमते । 'भगवानपि रन्तुं मनश्चक्र'
इति वक्ष्यते चेति सर्वमवदातम् ।

अत्रैवाग्रे तासां वासांस्युपादाद्येतस्य विवरणे । उपादाद्येतारभ्यान्वत्र

१०-११-२. स्थापितमित्यर्थः इत्यन्तम् । अत्रायमाशयः । वल्लग्रहणोक्तेरादायेत्ये-

तावतैव सम्भवेपि गृहीतस्य गृहीतृसामीप्ये अन्यतः प्राप्तेपि सामीप्य-
वाच्युपसर्गकथनं तद्विशेषाभिप्रायकमिति मन्तव्यम् । स एव स्वान्तःस्थितेत्यादिना निरू-
प्यते । तच्चिन्त्यते । 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतिनिरूपितत्वेन तस्य नैसर्गिकब्रह्मधर्म-
त्वाद् वल्लैस्तदाच्छादनकथनं न शुक्तिगम्यम् । भगवता सह व्यवधानासम्भवाच्च । अत
एव तेषु दैत्यप्रवेशोपि तथा । प्रयोजनं चाच्छादनस्य न विद्मः । तदभावार्थं नीपारोह-
णोक्तिरपि तथा । तत्र हि स्वयमारूढः । खनिष्ठत्वेन स्वद्वारा जगतस्तत्सम्बन्धो वाच्यः ।
एवं च सति भगवन्निष्ठत्वेनैव तत्रवेशासम्भवे तदारोहणं किमर्थम् ।

उच्यते । एके हि शास्त्रार्थत्वेन हरिं ज्ञात्वा तन्माहात्म्यं च भजन्ते । तदपि न
साक्षात्, किन्तु श्रवणादिधर्मद्वारा । वस्तुतस्तु धर्मानेव भजन्ते, तेन वैदिकास्ते । अन्ये
च पुत्रत्वादिधर्मपुरःसरमिति लौकिकधर्मद्वारा । अतस्तदनुरूपमेव फलं तेभ्यो हरिर्ददाति ।
एता हि धर्मिमात्रे पर्यवसितमतयः, न तु तद्धर्मेष्वपि । न वा धर्मद्वारा । नारदादिवद्

१. फिच, शरीरमात्रसम्बन्धेनाप्यासुराणामपि सम्बन्धः स्याद्, नोकाप्रवाहवदप्रयोजकत्वेन पूर्व-
पत्तापनानुसारेण फलं भवतीत्यत एवोक्तं सेवाफलविष्टतायासुरोयं जीव इत्यादिना दिगित्यधिकं इच्छित् ।

यशोदादिवच्च । अत एव भगवताग्रे वाच्यं 'मेवं मदर्थोऽज्ञितलोकवेदस्वाना'मिति । अत एव
 स्वाभाविकलजात्यागोपि । एवं सति 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति वाक्यादेतदनुसूयमेव भगवतापि
 कार्यम्, सर्वमर्यादात्यागपूर्वकमेतद्भजनमिति । भगवतापि स्वस्वरूपमर्यादाप्येतदर्थं लयता ।
 अत एव 'आत्मारामोपी'ति वक्ष्यते । 'साधवो हृदयं मङ्गमि'त्यत्र 'मदन्यते न जानन्ति
 नाहं तेभ्यो मनागपी'त्यपि भगवतोक्तम् । अन्यथा अकुण्ठितज्ञानशक्तेस्तदन्याज्ञानकथन-
 मनुपपन्नं स्यात् । एषा हि पुष्टिलीला । अत्र मर्यादामार्गवैपरीत्यं न दोषाय, किन्तु
 गुणाय । मार्गस्यैव तथात्वात् । एवञ्च सत्येतावद्दर्शनं स्यातिरिक्तस्य यथा न भवति तथा-
 च्छादनं कृतमिति बुध्यस्व । 'नाहं तेभ्य' इति वाक्याद्यथा ज्ञानं नान्यविषयकम्, तथा
 स्वस्वरूपप्येतदर्थं 'प्रकटीभूतमेतदितरासम्बद्धमिति भगवता सह व्यवधानंमपि सम्भाव्यते ।
 अलौकिकध्यायमर्यो वचनवलेन भक्तिभावितान्तर्हृदयेन चावगन्तव्यः । अतो न व्याप-
 यसे'त्यादिकमनुपपन्नं स्यात् । श्रुतिरपि 'तद्दूरे तद्भक्तिक' इत्येतदभिप्रायिकैव । धर्मि-
 ग्राहकमानसिद्धं वस्त्वेव तथेति नानुपपत्तिः काचित् । यत् 'नीपारोहणानुपपत्ति'रिति
 तत्रोच्यते । भगवान् हि लीलां कुर्वन् शास्त्रार्थमपि बोधयति । एतद्भाववतामेव साक्षा-
 त्पुरुषोत्तमसम्बन्धः, अन्येषां दूरतः । तेष्वासुरधर्मप्रवेशश्लाघावश्यकः । स च भगवदधिष्ठी-
 तैर्वैष्णवैस्तदुक्तधर्मैः श्रवणादिभिश्च शीघ्रं निरस्य इति ज्ञापनार्थत्वमाच्छादनारोहणयोरि-
 त्येतत्तात्पर्यकोयं ग्रन्थ इति नोक्तानुपपत्तिः । ननु सेवकेषु सत्सु स्वयमीश्वरः कुतो वक्ष्याणि
 जगृहे । अगृहीत्वैव तन्निकट एव वा कथं नाकारितवांस्तग्राह तासामाचरणमिति । न
 ह्यत्र वसनग्रहणमुच्यते । किन्त्वेतासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धेन्तरायस्य हरणम्, तच्च नान्य-
 शक्यमिति बलव्याजेन तद्भूत्वान्यत्र पूर्वोक्ते स्थापितमित्यर्थः । भगवत्कृतिलौकिकवत्
 प्रतीयते, परं वस्तुतस्त्वलौकिकी । तत्त्वेन भानं च भगवद्दृष्टौ भवति, नान्यथेति भावः ।

एतदग्रे हसद्भिः प्रहसन्बालैरित्यत्र । तेषामपि मायाधिदैविकीत्यादि ।
 यदि बालान् स्वसम्बन्धित्वेन जानीयुस्तदा पुरुषान्तरत्वज्ञानाभावेन तद्दृष्टि-
 १०-१२-९. पातेपि मयाभावज्ञानाभावात् प्रथमाकारण एवागच्छेयुः । ते च तथा
 न ज्ञापयन्त्यन्यथा च ज्ञापयन्तीति तत्कापद्यं माया । तथा च पुरुषान्तरत्वज्ञानेन स्वस्य
 चानन्यत्वेन तच्छङ्कया नागता इति । एतेषामाधिदैविकत्वेन भगवदिच्छानुसारित्वेन च
 तत्राधिदैविकत्वम् । प्रभोरिच्छा तु रसविशेषार्थं परीक्षासम्पत्त्यर्थं चेति । अस्मादीयः
 काम इति । लोके हि क्रियाफलस्य स्वसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविवक्षयैव गतिक्रियाया-
 भागमनगमनशब्दौ प्रयुज्येते वक्त्रा, तथा चागलेत्येतावतैव स्वनिकटदेशप्राप्तावप्रेतिपदं
 क्रियार्थम् । न चाभिमनुष्यस्यैवाडर्थत्वेन देशविशेषाकांक्षापूरकत्वेनात्रपदं सार्थकमिति वाच्यम् ।
 'स्वं स्वं वासः प्रगृह्यता'मिति वाक्यादागमनस्य तदर्थत्वादन्यत्र . स्थितौ ग्रहणासम्भवात्

तत एव तद्योग्यतत्प्राप्तेः । दण्डेन घटं कुर्वित्यत्र दाढ्यस्यैव । अपरञ्च । आभिमुख्यपदार्थोपि विचारणीयः । न च सांमुख्यमात्रं सः । सम्मुखं स्थित्वा पश्चाद्गच्छत्यप्यागच्छतीति प्रयोगापत्तेः । किन्तु वक्तृनिकटदेशसंयोगफलकक्रियाजनकप्रयत्नः सः । इतोपि नात्रपदं सार्थकम् । न च तत्रागत इतिप्रयोगान्न तथेति वाच्यम् । तत्र प्रयोगद्वयमपि लोके दृश्यते । उक्तरूपाभिप्रायवतस्तु नियमत आङ्प्रयोगो दृश्यत इत्याडोऽत्र शक्तिः । तत्रागत इत्यादौ तु वक्ष्यमाणदेशस्यामीष्टत्वेन तत्र स्वस्थितिमिव मन्यमानस्यौपचारिकः प्रयोग इति त्वया-प्युरीकर्तव्यमिति चेत् ।

उच्यते । एतावत्पर्यन्तं भावनयैवैताः सर्वं कृतवत्यः, न तु साक्षाद्भगवत्प्रा-
कट्येन । तच्च साक्षादप्राप्तावेवोचितम्, न तु प्राप्तावपि, एतदतुल्यत्वात् । जातेपि प्राकट्ये
पूर्वोक्तस्थितिर्नोचितेति भावितं तत्कार्यं च त्यक्त्वा अत्र प्रकटे मय्यागत्य वासः
प्रगृह्यतामित्यर्थः । किञ्च, एतावत्कालपर्यन्तं भावनयैव कामपूर्तिरासीत् । स च न मुख्यः
कामः । किन्तु तदाभासः । अतो मुख्यं काममेव ददामि वासोरूपेण लोके परिदृश्यमानं
परं वस्तुतस्तु मदीयकारूपमिति सामानाधिकरण्यमुक्तं कामं वास इति । अत एवाग्रे
न भावनामात्रेण कामपूर्तिः साक्षात्सम्बन्धं विना । एतदेवाभिसन्धायोक्तमाचार्यैरस्म-
दीयः कामः इत्यादि । तत्र भावनायां मुख्यः कामभावो न भवतीत्यर्थः । अन्य-
थेति । ईश्वरत्वेन तन्निमित्तकचलाभावस्याभावे रसमर्यादाभङ्गः स्यादित्यर्थः । दत्तस्यादानं
ग्रहणम् । तत्र प्रियस्य रसवशात् स्वाधीनत्वे सति तदीयस्यादत्तस्यापि रसाधिक्येन चलाद्वा-
ससो ग्रहणं प्रकर्षः प्रशब्देन ध्वन्यत इत्यभिप्रायेणाहुः वासोपीत्यादि । अत्र स्वं मदीयं
स्वं स्वकीयं यथा भवति तथा प्रगृह्यतामित्यर्थः । एतेन भवतीपु नादेयं किञ्चिदस्तीति
सूचितम् । सम्बोधनेन पूर्वं बलरहिता अपि मन्त्रिकटे समागत्योक्तरूपबलवत्यो भवत्यो भव-
न्वित्यल्प्यर्थः सूचितः । वाच्येथे वाससामेतदीयत्वस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तदुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्येत,
तदपनोदनाय तद्वन्नितमर्थं पक्षान्तरत्वेनाहुः अस्मदीयाभिरित्यादिना । अधुना ह्येता
वक्ष्यत्वकामभावमपि त्यक्त्वा विहरन्ति, मुदेतिपदाद्भावनयैव पूर्णमनोरथा इति ज्ञापनात् ।
तथा च सम्बोधनेन स्वातन्त्र्याभावात् स्वानधीनत्वेन स्वकीयत्वं ध्वन्यते, तेन ग्रहणे-
धिकार उक्तो भवति, स्वपदाम्यां च पूर्वसिद्धं स्वत्वमनुघट इति ऋषित्वदशायां
प्रार्थनाहेतुर्यः कामः पूर्वं इहैव वा पूर्वकालीनो यः स ध्वन्यते । एतदेवोक्तमस्मदी-
याभिरेव पूर्वपरिग्रहः कर्तव्यः इत्यनेन । पूर्वपरिग्रहस्त्यक्तार्थपरिग्रह इत्यर्थः ।
अन्यथेति । अस्माभिर्व्रतचलेनैतावत्साधितम् । तेनैव अन्यदपि साधयिष्यत इति भावे
सति भगवदधीनत्वामावेनोक्तरूपाधिकारामावात् कर्मफलस्याल्पत्वेन तथाफलत्वेन दत्तवस्त्र-
परिग्रहोऽनिष्टः स्यात् । सर्वभावप्रपत्यैकलभ्यो रसो हीष्टः । तदिततोऽनिष्टः स स्यादित्यर्थः ।
एतेन पूर्वं स्वं स्वकीयमेवाधुना त्यागात् पुनः स्वं यथा भवति तथा गृह्यतामित्यल्प्यर्थो

श्रीविठ्ठलनाथविरचिता ।

मूलस्य ध्वन्यते । पूर्ववत् प्रचुरभावयुक्ता भवन्त्विति भावः । भगवतो हि स एवेष्टः । अन्यथा रसाभासः स्यात् । एतदेवान्यथानिष्टः स्यादित्यनेनोच्यते । अथवा । वीप्सया नायिकामेदेन यादृश्या यादृशो भावस्तादृशी तादृशमेव त गृह्णातु, न विजातीयमित्यर्थो ज्ञाप्यते । विजातीयग्रहणे रसपोषो न स्यात् । एतदेवोक्तमन्यथेत्यादिना । उच्छलिते रसे त्वन्या व्यवस्थेति न काचिदनुपपत्तिः । तदर्थमेवैतत्करण यत् । यद्वा । त्यागात्याग-निर्णयरूपत्वादेतत्प्रकरणस्य तन्निर्णयोप्यनेन ध्वन्यत इत्याहुः असदीयाभिरित्यादि । अत्रायमाशयः । अधुनेतासां भाव्यवस्थान्तरस्फूर्तौ हि स्वत्वानुसन्धानपूर्वक वसनस्थापन-तीरे स्यात्, किन्तु रसभरवशेनेयमेवावस्था मे सर्वदिकी कदाचित् तदपेक्षायां प्रियस्यो-त्तरीयमेव ग्रहीष्य इति प्रत्येक भावोत्पत्तेर्वसनानां त्याग एव कृतः, न तु स्थापनमात्रम् । एव सति त्यक्तार्थपरिग्रहत्वेन तद्ग्रहण न युक्तं स्यादिति । तन्निषेधकवान्यस्य मर्यादा-मार्गीयपरत्वात् धर्मिपराणां वचनानधीनत्वेन केवल तदधीनत्वात् तद्वत्तस्य त्यक्तस्यापि ग्रहण युक्तमेवेति । अन्यथा मर्यादामार्गीयत्वमित्यर्थः । किञ्च, केवलवखाणां त्यागोभूत्, भगवांस्त्वधुना स्वकीयकामरूपाणि तानि ददातीति त्यक्तार्थतापि नात्र । आचार्यैस्तु लोक-दृष्टिमपेक्ष्य समाहितम्, त्यागनिर्णयकथनार्थं च । वा, पूर्वपरिग्रह इत्यत्र नञ्प्रच्छेपो वा कार्यः । यद्वा । पूर्वपदेन पूर्वः पुस्त्वाख्यो धर्म उच्यते । तदभावे सर्वभावप्रपत्तिर्न स्यादि-त्युक्तम् । तेन पूर्वं दण्डकारण्ये पुरुषा एव गोलुले समागत्य स्त्रियो जाता इति पूर्वसम्बन्ध-स्वस्य स्मारयन्नत्रागत्यावला इत्यनेन सम्बोध्य कर्तव्यमाह । स. तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्श-त्वेन पूर्व. पुस्त्वाख्यो धर्मः प्रगृह्यतामिति । अत्र स्वशब्दस्याव्ययरूपस्य कथनात् तद्वि-शेषणत्वम् । ध्वनितेयं लिङ्गादेरिविद्विषयत्वेनापि तथा । क्रियाविशेषण वा । सर्वभावप्र-पन्नाभ्य एव स्वानन्द शृङ्गाररसरीत्यैव दास्यति । स च मानखण्डितादिभावैरेव पूर्णो भवति । सर्वात्मभावस्फूर्तौ च न तत्सम्भव इति कदाचित् तत्सम्भवः कदाचिन्नेति वि-कल्पेन गृह्यतामित्याह वाशब्देन । विसर्गालोपश्छान्दस इति मूले ध्वनितोर्थो ज्ञेयः ।

मानर्यं भो कृथा इति श्लोकस्य विवरणे उक्ता राजसादयो ये गुणास्ते स्वा-
 १० १९ १५. मिनीभावानामन्योन्य वैजाल ज्ञापयितुं दृष्टान्तरीत्या, नतु प्राकृततद्वत्त्वा-
 निप्रायेण । अथवा 'न तदस्ति पृथिव्यां वा' इति वाक्यादुपरहितं
 वस्तु त्रिलोक्यां न सम्भवतीति ग्रहिलवादिन प्रत्युच्यते । अत्रैते भावा एव तद्रासः, न तु
 प्राकृता अत्र सन्तीति । एतेनात्र प्रकृतिरपि मित्रैवेति ज्ञाप्यते । सा च स्थायिभावरूपैवेति
 ज्ञेयम् । अत एव भगवता पृथिव्यादय उक्ताः, न तु सामान्यतः । लीलाया अलौकिकत्वे-
 नाजन्यत्वेन च पृथिव्यादिमध्यपातित्वामावाह्यस्यत् । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः ।

१ वास इति पदे वा इति स इति पदच्छेदेन व्याख्यानं ज्ञेयम् ।
 १० टि०

अत्रैव ततो जलाशयादित्यत्र । मूले तत इत्यानन्तर्यमात्रमुक्तम् । न तु
 १०-१९-१७. श्रुत्वेत्यादिज्ञानवाचकम् । तत उक्तं वाक्यार्थापरिज्ञानेपीति । स चे-
 श्वरवाक्यमेव कर्तव्यमित्यादिनोक्तः । ईश्वरवाक्येनेत्यादि । मानर्थं
 भो कृथा इति श्लोकविवरणे ये राजसराजसादयो गुणा उक्तास्तद्भाववशात् तादृशव-
 चनान्येवोक्तवत्यो, न त्वागताः, तदा प्रमुणा दासीत्वादेवागन्तव्यमित्यनुक्त्वा, यदीत्युक्तं
 यत्, तेनानागमने दासीत्वमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापितम् । तच्चानिष्टमिति भयस उत्पन्नः ।
 सर्वान् भावांस्तिरोहितानकरोदितेश्वरवाक्येन तेषां तिरोभावे सर्वासामेकरूपत्वेनैकेनैव रूपेण
 सर्वा आगता इत्यर्थः । नन्वत्यन्ततामस्य इति । परपुरुषत्वादात्मानं चालेभ्यो न दर्श-
 यिष्यामो, भगवदुक्ता अपीत्याग्रहस्तमशब्देनोच्यते । चालेषु स्वधर्मत्वेन पुरुषान्तरत्वा-
 भावेपि तथात्वेनाज्ञानात् । एवं सति भगवद्वाक्यादागमनं न सम्भाव्यत इति कथमागता
 इत्यर्थः । एतत्समाधानेऽयमाशयः । खनिकटे समानेयाः, सर्वथा परीक्षार्थं चालकस्वरूपं
 च न ज्ञापनीयम् । एवं सति तदुभयसम्पत्त्यर्थं लीलोपयोग्याधिदैविकः कालो मुख्यः
 सेवकः स्वधर्मं शीतमन्तर्बहिश्चाविश्वकार जलान्तःस्थितौ बाधकम् । अत एवेतः पूर्वं
 जलविहारेपि न शीतमभूत् । तेन तत्र श्यातुमशक्ताः कर्शनोकत्या पूर्वोक्ताग्रहस्यापि तिरो-
 धानादागता इति । एतदेवोक्तं स्वभावाधीना एवेत्यनेन । नन्वेवं कालाधीनत्वं स्यान्न
 भगवदधीनत्वमिति चेत् । स्यादेवं यद्याज्ञया नागतं स्यात् । नत्वेवम् । पूर्वं खोक्तयोः
 पश्चाद्भगवदनुदितयोर्दास्योक्तकारित्वयोः सिद्ध्यर्थमेवागमनात्, यतो भगवता तथैवोक्तम्;
 यदिपदेनाधुनानागमने पूर्वोक्तं द्वयमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापनात् । अतोत्रेपि भगवदुक्तकरणं
 सम्पद्यतामिति मत्वा यत्रागमनं तत्रैतत्सामयिकोक्तकरणं स्वतःसिद्धमिति बुध्यस्व ।
 शीतोक्तिरुक्ताग्रहदाढ्यज्ञापनायेति ज्ञेयम् । एवंभूता अपि पूर्वं न निर्गता इति । ततः
 एवंभूतोक्त्यनन्तरं त्वागता एवेत्यर्थः । यदीति पदं श्रुत्वा स्वाग्रहविपरीते प्रियाग्रहं
 ज्ञात्वा खेष्टप्रतिबन्धं च ज्ञात्वा तथा चक्रुः । तत्रापि स्वप्रधानाङ्गमाच्छाद्येति निगूढाशयः ।
 तेन कञ्चन स्वाग्रहमत्यक्तवैवागता इति स्वभावाधीना एवेत्युक्तमाचार्यैः । भगवदन-
 मिमतकरणे कालधर्मा बाधन्त इत्यपि ज्ञापनाय शीतोक्तिर्ज्ञेया । सम्भवदुक्तिकः पूर्वमस्मा-
 मिरुक्त आशय इति सर्वमवदातम् । ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेत्यादि । अत्रेदं
 ज्ञेयम् । भगवत एतत्सर्वाङ्गदिदृक्षातिप्रचुरेति तत्प्रतिघाते रोपोऽभवदिति तद्भाववर्णनं
 कृतमतस्त्याज्या इत्यनेन । मध्ये प्रसादितत्वोक्त्यायमर्थो लभ्यते । यत्र पाण्यन्तरायमपि न
 सहते, तत्र चन्नाणि कथं ददातीतिशङ्काऽभावाय वृक्षस्कन्धनिधानतात्पर्यमाहुः तास्मान्मा-
 घरणानीत्यादि । अत्रायमाशयः । पूर्वं भगवदन्तरायत्वेनान्यत्र स्थापितमित्युक्तम् । अतः
 परं यथा वैष्णवसङ्गो भगवत्प्रापकस्तथैतद्विज्ञानामपीति वृक्षस्कन्धे निधानेन तादृग्धर्मयुक्तान्
 कृत्वेत्यर्थः । तेषां परार्थता भगवतैवानुपपदं वक्ष्यते यत इति भावः । एतेषां तत्प्रापकत्वं

रसोद्बोधकत्वेन । तेन तादृक्संस्थानविशेषकृतिरपि लक्ष्यते । तदानीं प्रीतियुक्तत्वे विशेष-
हेत्वपेक्षायां तमाहुः तासां निदानं श्रुत्वेति । वयससहिते त्वयि सति वाग्यादनाग-
मनमागमनं वा साध्वसाधु वेति वयं न विद्मः । केवलं त्वदीयाश्च वयम्, अतः किं कृते किं
भुते भवानिति शङ्कितहृदयासु ययोचिता रक्षा त्वयैव कार्येत्यादिरूपं श्रुत्वानन्यत्वं ज्ञात्वा
तथा जात इत्यर्थः । यद्वा । निदानं निजं स्वरूपमित्यर्थः । तथाच पद्मिनीनां नीवीपु पद्म-
गन्धे भवतीति यदा वृक्षस्कन्धे विविच्य स्थापितास्तास्तदा मधुपकुलाकुलतया तदीयज्ञ-
ङ्कृतिश्रवणमेव निदानश्रवणम्, तेन स्वातुरूपनायिकोत्तमत्वज्ञानेन रसभावोद्बोधात्तासु
प्रीतोऽभवदित्यर्थः ।

यद्वाञ्जलिमित्यत्र । क्रियाशक्तिर्याह इत्यर्थः । क्रियामूलस्यापीति ।

१०-१९-१९. वाहुमूलस्यापीत्यर्थः । वक्षदाने लोके वेदे च मुक्तेरेव परमफलत्वप्रसिद्धि-
रिति तस्या भक्तिमार्गेऽल्पत्वं प्रकटीकर्तुमाहुः ननु तर्हि मुक्तिमेव

दद्यादित्यादि । सर्वदुःखाभावरूपत्वेन मुक्तेरुक्तरूपकरुणत्वस्य तद्वैपोपपत्तेरिति भावः ।
एतददाने हेतुत्वेन विशेषणव्याख्यानेन येषु नायं तोपसोभ्य एव मुक्तिदानम्, न लेवं-
भूतेष्वपीति भावः सूचितः । तथा च तदल्पत्वं स्पष्टमेव ।

दृढं प्रलम्बा इत्यत्र । लौकिकदृष्ट्यभावस्याविचार्यत्वे बाधकमाहुः अन्यथेति ।

१०-१९-२२. असूयाहेतुत्वेन लोके ये धर्माः प्रसिद्धास्तेष्वनुभूयमानेष्वपि तदसम्भवश्चेत्,
तदा सिद्धमलौकिकत्वं भावस्येति तात्पर्येण मूले ते निरूपिताः । न च ले-

हमात्रभेतेनोक्तमिति वाच्यम् । तद्वतीनामपि खण्डिताकलहान्तरितादीनामसूयासम्भवात् ।
ईश्वरेऽसूयानिष्टहेतुरिति शास्त्रज्ञानवतां स्नेहरहितानामपि तदसम्भवाच्च । न च खण्डितादीनां

सङ्गाभावान्नात्मात्ममत एवात्राप्यन्ते विशेषणं तथेति वाच्यम् । यदा प्रलम्भनादिस्तदा
वक्ष्यमाणसङ्गाभावात् तत्सम्भवात् खण्डितादीनां प्रियं प्रत्येव तयोक्तेः सङ्गाभावान्नात्मात्म-
न च पूर्वकालीनः स तथा । उत्तरेण सङ्गेन तद्वाधात् । न च पूर्वकालाधिकरणकसङ्गा-

भावस्तदाप्यस्ति, तस्यात्यन्ताभावरूपत्वाद्धिशिष्टाप्रसिद्धावपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति वाच्यम् ।
उत्तरकालीनातिरिक्तस्य सङ्गस्य प्रतियोगित्वे मानाभावात् गौरवाच्चत्यन्ताभावत्वाभा-

वात् । नचैतेन दोषमात्राभाव उपलक्ष्यते एतास्त्विति वाच्यम् । दोषाणां हि मूलमभि-
मानस्तदभावश्चाञ्जलिबन्धपर्यन्ताज्ञाकरणेनैवोक्त इति पुनस्तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । तदेत-

दुक्तं सर्वथा निरभिमानानामित्यनेन । एवं च सति सङ्गे सत्यपि लौकिकरीत्या भावे
सत्यसूया भवतीति तदभावोक्त्या लौकिकदृष्ट्यभाव एवोक्तो भवति । स च न रूक्षः,
किन्तु महारस इति ज्ञापनाय प्रत्येकविशेषणनिर्धारणीयार्थानाहुर्भगवद्भक्त्येन चेत्यादिना ।

एतासमेतादृशो विदुश्चभावो येन वसनद्वारापि सम्बन्धं साक्षादिवान्भवन्निति मूले
प्रियसङ्गनिर्मुक्ता इत्यनेनोक्तं तदभावहेतुभूतेन । अन्यथा हेतुत्वेनोक्तदृढप्रलम्भाद्यव्यवहि-
तोत्तरक्षणेऽसूयोत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावाद्दुक्तानुपपत्तिरिति भावः ।

परिधायेत्यस्य विवरणे । रसाकरा जाता इति । रसः शृङ्गाररसः, स हि स्व-
 योग्येष्वेवाङ्गेपु प्रकटीभवतीति स्वशास्त्रे सिद्ध इत्यङ्गानामतादृक्त्वे रसाश्र-
 १०-१९-२३. यत्वमपि न स्यादिति तादृशत्नमत्र जातमिति ज्ञापनायैव धनुःकवचादिस-
 म्पन्नाः रणार्थं सञ्जिता वीरा इव प्रेषसङ्गमसञ्जिता । जाता इत्युक्तमित्यर्थः । चाससां काम-
 रूपत्वात् तदनन्तरं तथात्वमुक्तम् । ननु कुमारीणां तदैवोक्तरूपत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य
 विपक्षे वाधकमाहुः अन्यथेति । तादृग्वयोङ्गादिसम्पत्यभावे कामशास्त्रोक्तनखदन्तता-
 ढनादिव्यापारोद्बोधनीयरसानामाश्रयाभावः, स्यादित्यर्थः । तथाच मूलोक्तसङ्गमपदार्थवा-
 धप्रसङ्ग इति भावः । उक्ताभावेपि यथाकथञ्चित्सङ्गमे पूर्णरसाभावेन क्षीणरसत्वं वा स्या-
 दित्यर्थः । पूर्वं दारिकात्वकुमारीत्वोक्त्यायुना च रसाकरत्वनिरूपणेन भगवानेव गुणातीत
 इत्यादिनोक्तभगवत्स्वरूपात्मिकैवासां देहेन्द्रियान्तःकरणादिरूपा सामग्रीति ज्ञाप्यते ।
 कालक्रमं विनैव तदैव तथात्वादिति ।

लज्जायित्तेक्षणा इत्यत्र । पूर्वस्वदोषेति । प्रथमाकारणेऽनागमनं दोषः । वस्तु-
 १०-१९-२३. तस्त्वयुना प्रियप्रकटितरसभरभरितत्वेन तदन्यानुसन्धानमसम्भावितमिति
 तत्समयोचितभावदृष्टिरेवैपेत्याहुः तदेयं भावदृष्टिरिति ।

सङ्कल्पो विदित इत्यत्र । भवतीनामित्यस्य विवृतिः सर्वासामेवाज्ञातस्वरू-
 १०-१९-२५. पाणामिति । स्वरूपतो धर्मतश्चेति द्वेषा वेदनं सम्भवति, इह तु भवतीनां
 सङ्कल्प इति पदव्यासेन सङ्कल्पस्यैव वेदनम्, न तु स्वरूपस्यापीति ज्ञाप्यते ।
 स्वरूपस्य रसात्मकत्वेनानुभवेकवेद्यत्वादग्रे वेदनं भावि । संप्रति तु सङ्कल्प एव विदित
 इति रसोक्तिः । 'लोकवत्तु लीलकैवल्य'मिति न्यायाद्रसमर्यादयैव भगवानेतत्स्वरूपानुभवं
 कल्पित्याशयेनैवमुक्तम् ।

मयानुमोदित इत्यत्र । अनेन कार्याधीनत्वादित्यादि । असावितिपदेनो-
 क्तोऽर्थः कार्यपदेनोच्यते । फलं च भगवद्रमणम् । तत्रैतन्निवेदितदेहेन्द्रियादिभोगरूपमेव ।
 तत्रोक्तकार्यमध्यपाति । कार्यं चैतत्कर्तृकत्वेनैतदधीनमिति तथा । असाविति पदोक्तपूजाया
 भगवति विनिधरसभावजनकत्वेन तत्पूर्वकस्मितविलासेक्षणादिभिरेतद्भावः पूर्यते, नान्यथेति
 परस्परं भोग एवाद्भुतः सम्पद्यते । इदं चोक्तपूजामध्यपाति । पूज्यकर्तृकनिवेदितभोगस्य
 पूजामध्यपातित्वात् । एतस्मा एव रसमर्यादाक्रमेण पुष्टाया अग्रिमफलसाधकत्वमिति
 सुप्तं गोपिकाधीनमेव फलमिति । अत एवायुना न रमणम् । तेन कृष्णचेतस्त्वेन
 मानसनिश्चये सत्यपि 'यदि मे दास्य' इति वचनेन 'युयं विवस्त्रा' इत्यादिवचनेन च
 जनितो यः फले संशयः सोपि निवारित इत्यर्थः ।

अत्रैव यातायला इत्यस्य विवरणे । यथा भूमिरित्यादि । अस्य कामस्य का-
 १०-१९-२०. मान्तरानुत्पादकत्वेन दृष्टान्तीकृता घाना इति तद्व्यञ्जितोऽर्थोऽनोच्यते । ते
 हि पूर्वावस्थायां मृगालुसा अफुरोत्पादकाः । तत्र न हि विजातीयाङ्गरानु-

त्यर्थं रक्षार्थं भूस्वयत्र नीयते, किन्तु तदुत्पादका भौमा दोषा एव निरस्यन्ते । प्रकृते तु भगवानस्मानतः परं यत्र कुत्रापि स्वसङ्ग एव नयत्विति स्वामिनीनां हृदयम् । तत्रा-
धुना रसपोषाय लौकिकविरोधाद्रसाभाससम्भवाच्च न कर्तव्यमत इयमाज्ञेति । यद्वा ।
भौमा एव भूस्वन्धिनी ह्लादय एव परं भूस्वमीपं नीयन्त इत्यर्थः । तेन यथासम्भवं
अतीरुद्विश्य सन्ध्यादिष्वहमेव व्रजमागमिष्य इति भावः ।

मयेमा रंस्यथेत्यत्र । रमणसहितास्ता इति । आसां क्षपाणामेतन्मात्रभोगार्थ-
वाविर्भावादेतज्ज्ञापको धर्मविशेषः क्षपासु वर्तत इति तदर्थेनेन खरमणनिश्चयोऽभूदित्या-
प्येनेदयुक्तमिति ज्ञेयम् । अत्रैवोपसंहारे तासामर्थभक्तिरिति । अङ्गसङ्गाभावादर्थत्वम् ।

अत्रैवाग्रिमप्रकरणार्थनिरूपणे । अन्यथा गोपालानामनर्थपर्यवसानं स्या-
दिति । अत्राय गोपैरित्यनेनोक्ता गोपाला उच्यन्ते, न तु पूर्वोक्ताः, वि-
१०-१९-२९. नियुक्तत्वात् । गोपपदेनैव च तद्व्यावृत्तिः, तेषु तदभावात् । अत एव मूले

तेषु वयसत्वादिकमेवोक्तम्, न तु गोपत्वमपि । श्लोकादयो यदि व्रजस्थं वस्तुमात्रं न
केवलं भगवदर्थं किन्त्वन्यार्थमपीति जानीयुस्तदा पूर्ववृत्तान्तं श्रुत्वा प्रभौ दोषारोपं कुर्युः ।
स एव चानर्थरूपः । यदि तदर्थमेव सर्वमिति जानीयुस्तदोक्तवैपरीत्यमित्यर्थः ।

अत्रैव घृन्दाघनाद्गतो दूरमित्यस्य विवरणे । घृन्दाघनस्य स्त्रीप्राधान्या-
१०-१९-२९. दित्यादि । अत्रोपकान्तत्वात् परार्थताज्ञानमेव ज्ञानपदेनोच्यते । भग-
वदीयव्रजस्त्रीणां तु रसभावभरेणास्मदर्थमेव प्रमुप्राकट्यमिति ज्ञानं दृढम् ।

अत एव वक्ष्यन्ति च 'व्यक्तं भवान् व्रजजनार्तिहरोऽभिजात' इति । एवं सति तद्वने तद्वि-
परीतज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः । भगवदतिरिक्ते वस्तुनि तूपेक्षेति तस्मिन् तदर्थत्वात्तद-
भेदज्ञाने अपि न सम्भवत इति भावः ।

निदाघार्कान्तप इत्यत्र । व्रजजातापेक्षयेति । भगवदन्तिकामग्ने निवारकत्वाद्दृ-
१०-१९-३०. क्षाणां चैतद्रमणानुकूलत्वात्तथात्वमिति भावः । यद्वा, व्रजजाता वृक्षा एवा-
त्रोच्यन्ते । तेषु लीलाविशेषानुपयोगात्तथात्वम् ।

परार्थकान्तजीवनानित्यत्र । परार्थजीवनानित्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि यदे-
१०-१९-३२. कान्तपदयोः कथनं तत्रात्यर्थमाहुः तदा अन्ते धर्म इत्यादि । जीवनस्य
प्राथम्यमानः परार्थः पूर्वक्षणीयजीवनस्यान्ते भवति । स च न प्राप्तश्चिकित्साया, किन्तूद्देश्य-
त्वेन मुख्यः । एतदर्थमेकपदम् । एतदेवोक्तमन्ते या मतिरित्यादिना । एवं सति परार्थ
एवैको मुख्योऽन्ते यस्येति मूलार्थः सम्पद्यते । अस्मिन्नेव पक्षे, योजनान्तरमप्याहुः
एकान्तत इति । यथोपवासा इत्यादि । एतस्यैव विवरणं विद्यमानमित्यादिना
क्रियते । तथाहि । तद्वत्वा स्थितस्य रन्तिदेवस्य तदभावे अज्ञाभावे सति ये जाता उपवासा-

स्ते तस्य मोक्षहेतवो जाता इत्यर्थः । तथा चैतादृशास्त उत्तमा इति भावः । स्वत इति । स्वत एवान्नाभावे सति न तु दानप्रयुक्त इत्यर्थः । ईदृशस्यान्यतोऽन्नप्राप्तिसम्भवेपि स्वस्वापेक्षासत्त्वेपि तत्पीडाभावाय तदत्तान्नाग्रहणेन य उपवासः स मध्यम इत्यर्थः । तदुभयाभाव इति । स्वतः परतश्चान्नाभावे सत्यन्नकामनायां सत्यां य उपवासः स तथेत्यर्थः । निर्हेतुश्चेदिति । ईदृशोऽपि चेदेनेोपवासेनास्येष्टं स्वस्य वा करिष्य इति संकल्पं न कुर्यात्तदा स उत्तमः । तस्मिन्सति मध्यमः । अग्रे स्पष्टम् ।

वातवर्षातपहिमानित्यत्र । आद्यश्चतुर्णामिति । चतुर्णां मध्य आद्यह्ययाणां सहकारीत्यर्थः । यद्वा । मन्दोऽनिलः स्वसजातीयानेकसहकारेण महत्कार्यमपि करोतीत्याशयेनेदमुक्तम् । तथा च यथाश्रुत एव ग्रन्थो बोद्धव्यः ।

विमुखा यान्ति नार्थिन इत्यत्र । अग्रेपि वीनां मुखेन प्रविशन्तीत्यादि । १०-१९-३३. अग्रेपि देहत्यागानन्तरमपीत्यर्थः । वीनां पक्षिणां गृध्रादीनां मुखानि भक्षार्थं भवन्ति येषु ते विमुखास्तादृशाः सन्तो न यान्ति । दारुपु सत्सु देहस्य भस्मीभावात् । विशब्दस्य कालवाचकत्वेपि तथा । वृक्षमात्रभिक्षुकाः परमहंसाः ।

एतावज्जन्मेत्यत्र । यदि सर्वतुल्यतेति । ज्ञाने जातेऽप्यज्ञवत्स्वार्थपरता चेत्तदा १०-१९-३५. तथेत्यर्थः । अत्रैव एतावज्जन्मेत्यस्य विवरणे । यथा पुमान् कुण्डलवान् कुण्डली भवति । न हि तत्र कुण्डलातिरिक्तं कुण्डलित्वमस्ति । तस्यैव विशेषणत्वात् । तथात्रापीत्याशयेनाहुः एतावदित्यादि ।

इति एकोनविंशोऽध्यायः ।

विंशतितमेऽध्यायेऽध्यायार्थसन्दर्भे । उभयोर्निर्णयो यादृगित्यादि ।

१०२००. उभयोर्ज्ञानकर्मणोः । भगवत्सम्बन्धं विना कर्मापि न सत्त्वशोधकम् । अन्यथा गोपवाक्यैरेव भगवद्भावः स्याद्विप्राणाम् । तथापि कर्मणो वैदिकत्वात् तस्य च भगवत्येव तात्पर्यवत्त्वात् पर्यवसानं भक्तावेव । तदपि न स्वतः, किन्तु भक्तसङ्गादेव । भक्त्यभावे वैयर्थ्यं च । भक्ताया इति वचनादेकस्याः प्रसङ्गेनान्यासामप्यङ्गीकारः । तादृशीनामपि सङ्गेन पुंसां भक्तिः । 'गृह्णन्ति नो न पतय' इतिवाच्यं श्रुत्वा हि तत्समाधानपूर्वकं प्रभुर्गमनमेवोक्तवान् । सम्पन्नं च तदेव । तेनान्यशेषतया भजनं प्रभुर्न मनुते । तेन च भगवदन्तराय एव भवति । अतो न पुरुषार्थसिद्धिरिति ज्ञाप्यते । अन्यासामपि स्नेहवत्त्वेऽपि प्रसादविषय एव तद्धेतुत्वेन भक्तत्वोक्त्याऽन्यभावतो वैलक्षण्यमेतद्भावे ज्ञाप्यते । तत्र सर्वात्मभावत्वमेवेति ज्ञेयम् । पुष्टिलीलायामङ्गीकार एवान् प्रसादः, न तु शीघ्रं मुक्तिः । पूतनादिसाधारण्येन प्रसादविशेषोक्तिरत्र विरुद्धा भवेत् । शरीरस्य मर्यादामार्गित्वेन तन्नाशपूर्वकं देयं दत्तवानिति दृढयम् । एवंपुरुषार्थयोर्निर्णयोऽप्युच्यत इत्यर्थः ।

ननु 'नन्वद्धा मयि कुर्वन्ती'ति 'प्राणबुद्धिमनःस्वात्मे'त्यादिना च स्वस्मिन्सहजप्रि-
 त्वोक्त्या स्वतरेषु श्रीतेरौपाधिकत्वेनापुरुषार्थत्वं स्फुटमेव भगवतोक्तमिति तच्छ्रुत्वापि
 कथं पत्न्यो गृहान् गता इत्यत आहुः साक्षाद्भगवतोक्तं हीति । यथा यथावत्
 तात्पर्यज्ञानपूर्वकं पूर्वमेव न भासत इत्यर्थः । गोपद्वारा ब्राह्मणेभ्यो यदुक्तं तत्परम्परोक्तम् ।
 उत्तमाधिकाररहितानामिति शेषः । एतच्च प्रायःश्रुतेतिश्लोकविवरणे स्फुटीभविव्यति ।

ननु देहत्यागोत्तरावधिकोक्तभावोऽवश्यं पूर्वमप्यन्येषामपि ज्ञातः सम्भवतीति कथं
 प्रतिबन्धकरणमुपपद्यत इत्यत आहुः स्त्रिया भाव इति । परः सर्वासां पत्नीनां भावेभ्य
 उक्तः सर्वात्मभाव इति यावत् । स्त्रियाः उत्तमनायिकाया भावस्तथा । यथापूर्वं न भासत
 इत्यर्थः । वस्तुन एव तथात्वादिति भावः । यद्वा । तर्हि पत्नीनां परम्परोक्तभानं कथमि-
 त्यत आहुः स्त्रिया भाव इति । यथा प्रमुवान्यं दुर्वोधम्, तथा स्त्रीणां भाव एवोक्तः
 इत्यर्थः । तथा च प्रियसम्बन्धिवार्ताश्रवणजनितोक्तभावेनैवागताः, न तु वचनतात्पर्यं
 ज्ञात्वेति भावः । जात्यभिप्रायेणैकवचनमुक्तम् । यद्वा । ननु 'प्रसीद' त्रित्तिवाक्यात्प्रसाद-
 स्तस्यामवश्यं वाच्यः । स च देहत्यागः सद्योमुक्तिर्वेति न वक्तुमुचितम् । एतयोः पूतना-
 दिसाधारणत्वादन्यस्य स्पष्टतयातुक्तत्वात् तत्कार्यं न किञ्चित्प्रयाम इत्यत आहुः स्त्रिया
 भाव इति । यथा ब्रजसीमन्तिनीनां तथास्या अपि भावः परः सर्वोक्तः सर्वात्मभावरूप
 इत्यर्थः । तथाच यथैतासु लीलां कृतवानेवमेवास्यामपीति । मर्यादामार्गीयत्वाद्देहो नाशितः ।
 यदीयमत्रागता स्यान्न निवर्तेतैव । सर्वात्मभाववत्त्वात् । अतोत्र प्रतिबन्धकं मर्यादादेहं
 नाशयित्वा नीतवानित्ययमेव प्रसादः । अन्यथा 'ये यथा मा' मिति प्रतिज्ञा न सङ्गच्छेतेति
 भावः । यद्वा । नन्वेकस्यामेव प्रसादे को हेतुरत आहुः स्त्रिया इति । परः सर्वासां
 भावेभ्य उक्तोऽस्या भावोऽतस्तथेत्यर्थः ।

भक्ताया विप्रभार्याया इत्यस्य विवरणे । ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकमित्यारभ्य

१०-२०-२.

कार्यक्षमं भवतीत्यन्तम् । अत्रायमाशयः । पूर्वाध्याये हि सर्वमत्रत्यं
 भगवदर्थमिति ज्ञानमुपदिष्टम् । एवं सति स्वविनियोगानर्हत्वज्ञानेन वस्तु-
 मात्रे तथाकरणे व्यवहारविरोधेन च लीलाविरोधः स्यात् । अत एव क्षुत्रिवारणस्यावश्य-
 कत्वेन भगवदीयवस्तुपयोगमिथा नूतनप्रार्थनम् । अन्यथा फलादिभ्य एव तत्सम्भवे प्रार्थनं
 व्यर्थं स्यात् । तेन यदुपयोगकरणे प्रभोरिद्धितमस्ति तस्य तथाकरणम् । यत्रातथात्वं, न तत्र
 तथेति ज्ञानमपेक्षितम् । तत्रापि यदीदं मयैव ब्राह्मं मयैव भोक्तव्यमित्याग्रहः स्यात्तदैव
 चाल्लीलायां रसः स्यात्, अन्यथा शान्तरसमध्यपातित्वेन रसाभासः स्यात् । इदं चोपदि-
 ष्टज्ञाने जायति न सम्भवतीति प्रथमं लोकानुरूपं पर्यवसानतो भगवद्भक्तिं यज्ज्ञानं तद्यतो
 भवति तदिदमन्नमिति तथोक्तवान् । अन्नस्वामिनां वहिर्मुखत्वात् समर्पणकर्त्रीणां च भक्त-
 त्वाद्भयरूपत्वं तस्येति । अन्नस्य ज्ञानपोषकत्वं श्रुतिसिद्धम् ।

‘मां ज्ञापयतेत्यत्र । तस्यान्नदोषो निरूपित इति । पूर्वं यथेष्टमिति कामपदं

१०-२०-१४.

व्याख्यातम्, अधुना तस्यान्नविशेषणत्वमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमुच्यते । दोषः स्वमोगे ज्ञेयः स कथं निरूपित इत्यत आहुः कामपदादिति । अत्रेदमाकृतम् । अन्नं हि पुरुषस्वामिकं भवतीति तदन्नं तैः स्वर्गकामनया यज्ञसंबन्धिदेवतान्तरोद्देशेन । सङ्कल्पपूर्वकं निष्पादितत्वात् सकाममपि कामप्राप्त्युर्थात् कामरूपमेव जातमिति ज्ञापनाय तथा विशेषणम् । तेन तेषामभक्तत्वं सूचितम् । तथा चान्योद्देशेन कृतमभक्तसंबन्धि स्वभोगयोग्यं न भवतीति दोषोक्तिः । किञ्च, ‘मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः’ इत्युक्त्वा दानसमयेपि ‘मह्यं दास्यन्ती’ति पात्रान्तरोक्त्या चोक्तदोष एवान्नस्य स्फुटीभवतीत्याशयेनोक्तं च इति पदाच्चेति । न च पूर्वोत्तरवाक्ययोः कथं संगतिरिति वाच्यम् । तासां भक्तत्वात् मदागमने ज्ञापिते मत्संबन्धित्वं ज्ञात्वा वो युष्मभ्यमपि दास्यन्तीति ज्ञापयितुमादौ स्वकथनम्, अग्रे दोषत्वमन्नस्य ज्ञापयितुं व इति कथनमित्युपपत्तेः । अन्यथा यथा भगवतोक्तं वो दास्यन्ति तथा ता अपि तेभ्य एव दद्युः, न तु स्वमत्रानयेयुः । तर्हि कथं तदन्नमेताभिरानीतं भगवानङ्गीकृतवानिति चेत् । अत्रैवं प्रतिभाति । पत्न्या आत्मनोऽर्धत्वात्तदन्ने तासामंशो भवितुमर्हति । स च तासां भक्तत्वादुक्तदोषरहित एवेति मन्तव्यम् । तथासति तस्य पूर्वमपृथग्भावात् समुदिताभिप्रायेण दोषोक्तिः । ततस्ताभिर्भगवदर्थं स्वांशे पृथक्कृते तदङ्गीकरणभावस्यकं प्रभोः । ‘भक्त्युपहृतमश्रामी’ति वचनात् ।

यद्वा । ‘अन्नमादाय भाजनैरिति भाजनोक्त्या पृथग्भावसंबन्धेपि यथा तदन्ने पूर्वमन्योद्देशो दोषहेतुरभूत्, एवं पश्चाद्भगवदुद्देशस्तस्मिन्निवृत्तिहेतुरभूत् । अतः सर्वमेवान्नमङ्गीकरणयोग्यमित्युपपद्यते । न च तासां भक्त्या पुमंशः कथमदुष्टो भवतीति शङ्कनीयम् । तत्संबन्धात्तेषामपि भक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अथवा, कागं यथेष्टमिति पक्षेपि तत्तात्पर्योक्तिस्तस्यान्नस्य दोष इति । अत्रायमर्थः । आधिदैविकं यज्ञं संपादयितुं पुंभिराधिदैविकयज्ञात्मकस्य भगवतस्तदाज्ञयाध्यात्मिकानां गोपानां यात्राभङ्गः कृतः । सोत्र दोषपदेनोच्यते । तथा सति कथमाधिभौतिकोपि स संपत्स्यत इति ज्ञात्वा साक्षादाधिदैविके दातुमशक्यत्वादाध्यात्मिकेभ्यो वो युष्मभ्यं यावता तृप्तिर्भविष्यति, तावद् दास्यन्ति । तेन चाधिदैविकस्य तृप्तिर्भविष्यति, आधिभौतिकस्य संपत्स्यत इत्याशयेनोक्तं कामपदाद् इति पदाच्चेति । अन्यथा यज्ञीयान्नस्य यज्ञार्थमस्थापयित्वा यथेष्टदानकथनानुपपत्तेः । तास्तु ‘यथा तरोर्मूलनिपेचनेने’ति ज्ञानेनाधिदैविकद्वारेणैव सर्वं भवन्निति तत्रैव सर्वमन्नमानीतवत्य इति सर्वमवदातम् ।’

अत्रैव श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यस्य विवरणे । ज्ञानक्रिययोरित्यारभ्य सर्व-
१०-२०-२४. चिरोधः परिहृतो भवतीत्यन्तम् । ननु स्वरूपस्योक्तरूपत्वे तासां व्या-
युष्य गमनं सर्वथा निरुद्धम् । तथाहि । ज्ञानं हि क्रियापर्यवसायि । तथाच

मर्हथातुप्रवालेत्यादिविवरणे केवलधर्मसहितरसदानार्थोपस्थितिपरवशत्वयुग्मरसख्यापनादिक्रियया तदनु रूपमेव भगवज्ज्ञानमपीति ज्ञायते । तथा च व्याघुख्यगमनमेतदुभयविरोधि । इत एव मर्यादाविरोधः । न हि भगवज्ज्ञानादि विरुद्धं भवितुमर्हति । 'कृष्णाङ्घ्रिपद्मधुलिङ्गं न पुनर्विद्यग्रोहे'ष्वित्यादि भागवतं शास्त्रं रसशास्त्रं च तादृशमतस्तद्विरोधः । जज्ञानि भगवत्प्रेम्णः प्राचीनश्रवणादीनि विभावकातुभावकादीनि च । भगवत्सङ्गतानामन्यत्रापि पतित्वेन भजनमिति भक्तेर्विरोधः । व्यामोहेन समाधानस्यायमाशयः । यदि पूर्वोक्तरूपेष्वेकस्यापि स्फूर्तिः स्यात्, स्यात्तत्कार्यमेव । किन्तूक्तानां मूलरूपे मोहकसम्बन्धात् कस्यापि न स्फूर्तिरिति न तत्कार्यसम्भव इति । यद्वा । भगवतो ब्रह्मत्वेन तज्ज्ञानशक्तेरपि सर्वसमत्वेन विकाराजनकत्वाद्दुक्तीरितेश्च तृज्जनकत्वात् तथा । तत्कियाशक्तिरपि योगशास्त्रादिनिरूपिता मनःसमाधिहेतुत्वेनोक्तरूपैवेति तथा । ब्राह्मणीष्वेवंभावप्राकट्यं मर्यादाविरोधि । शास्त्राणि स्वस्वाधिकारानुसारेण भगवद्भजनं विदधते । तथा सति शुभं फलम्, विपरीते विपरीतमिति । एतासां विवाहितपुमजनस्यैव तथात्वाद्दुक्तीरितेश्चातथात्वेहेतुत्वेन तथा । शास्त्रोक्तीरित्यैव भजनं भक्त्यङ्गमिति तद्विपरीत्येन भावजनकरीत्यात्प्राकट्यमङ्गविरोधि । जारत्वेन ह्यत्र भजनं स्यात्, तच्च भक्तिविरोधि । व्यामोहसमाधेरयमाशयः । लोके यो हि येन यदर्थं व्यामोहितः क्रियते, स तदनुगुणमेव करोति, न तु स्वानुगुणम् । तथाच पूर्वोक्तानामेवंभावेन भजन एव तात्पर्यमधुना सम्पन्नमिति तेषां पुष्टिमार्गीयत्वकरणान्न विरोधगन्धोपीति । यद्वा । ननु स्वरूपस्योक्तरूपस्योक्तरूपत्व इत्यादिनास्मदुक्ताशङ्कानिरासायाहुः सर्वव्यामोहादिति । सर्वासां पत्नीनां सर्वांश्च वा तासामेव व्यामोहो भगवता कृत इति पूर्वोक्तभगवदीयज्ञानक्रियादेः कार्यासम्पत्तिरभवदेतासु, तेन गेहं गताः । अनेदमाकृतम् । तासां गृहगमनोक्तया भगवदीयज्ञानक्रियादिकार्यासम्पत्तिः स्पष्टैवेति ज्ञानाद्युक्तिर्निरर्थेति शङ्कानिरासायावश्यं तत्प्रयोजनं वाच्यम् । तच्च मर्यादादेहं त्याजयित्वा पुष्टिमार्गीयं तं प्रापयित्वा समानीता या तन्निमित्तं प्रमुणा तादृश धर्माः प्रकटीकृता इति तसां तत्कार्यं सम्पन्नम् । एतदर्थमप्राकट्यादेतासु तत्कार्यासम्भवेऽपि न विरोधः । अत एवैतददर्शनमस्मिन् श्लोके नोक्तम् । किन्तु पूर्वस्मिन्नेव । परन्तुभयद्यत् रूपमेकमेवेति पूर्वोणास्य श्लोकस्य सङ्गतिः कृता । प्रतीयमानानामपि धर्माणामेतद्बुद्धानारोहो व्यामोहादिति । पूर्वमप्रतीतिरेव धर्माणामुक्ता, संप्रति प्रतीतावपि हृदयाप्रवेश उच्यत इति विशेषः ।

प्रायःश्रुतेत्यत्र । कर्णपूरपदतात्पर्योक्तौ । दृष्टानन्तर्याभावादिति । दृष्ट दर्शनम् । तदानन्तर्याभावादित्यर्थः । यद्युक्तानां भावानां तदनु रूपस्वीयभावैः

नन्वद्वा मयीत्यत्र । यावन्न भगवति प्रेमेल्यादि । अत्रायं भावः । भक्ति-
 मार्गं स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं भगवत एवेति निरुपधिलेहस्तद्विषयक एव भवति ।
 १०-२०-२६. तदुपयोगित्वेन स्वात्मादेः परं तथात्वमिति वस्तुस्थितिः । अत एव 'यर्ह-
 म्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसू'निति महिषीवचनं गीयते । एवं यथा विष-
 यिणामात्माध्यासप्रयुक्तलेहविषयत्वेपु देहेन्द्रियादिषु स्वात्माज्ञानेपि परमलेहः, तथा
 भगवत्लेहहरहितानामपि मुमुक्षूणां विषयवैराग्यमिति ज्ञेयम् ।

पतयो नाभ्यसूयेरन्नित्यत्र । पित्रादयोपि पूर्वपूर्वोपाधीत्यादि । पतिपितृ-
 १०-२०-३१. भ्रातृसुतादीनां मध्ये पूर्वस्यैतन्निषेधप्रयोजको यो धर्मः स उत्तरे नास्तीत्यर्थः ।
 एतदेव विवृतं नहीत्यादिना । पितुस्तत्सुतदत्तपिण्डे लोभादेतन्निषेधः सम्भ-
 वति, स न भ्रातरि । भ्रातुः स्वससौभाग्येच्छा भवति तथा । सुते तु न सा । अस्य मातु-
 निर्दोषत्वमपेक्ष्यम् । अन्येषां तदपि नेत्यर्थः । यद्यप्यन्यधर्माभावोऽनसूयायां न हेतुः, तथापि
 खनिष्ठतादृघर्माणामभ्यधुना नाशात् तदुपलक्षकोऽयं ग्रन्थ इति ज्ञेयम् । एवं सत्यागमन-
 समये प्रतिबन्धकृतिहेतुभूतपत्यादिनिष्ठधर्मा एव पूर्वपूर्वोपाधिशब्देनोच्यन्त इत्यपि ज्ञेयम् ।

अथानुस्मृत्येत्यस्याभासे । एवं ज्ञानकर्मणी द्विविधे इति । विप्रतत्त्व-
 १०-२०-३७. ल्योर्मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधे ते निरूप्ये इत्यर्थः ।

यद्विश्वेश्वरयोर्याञ्चामित्यत्र । विश्वेश्वरपदतात्पर्यमाहुः वस्तुतो भगवतै-
 वेल्यादि । विश्वस्यैवेश्वरो नियामकः प्रवर्तको निवर्तकश्च यत इति भावः । चलिवाक्यात्
 परम्पर्यापीत्यादि । यद्यपि मामितिपदात् चलिना स्वविषयकमेवोक्तमिति न भगवद्धर्म-
 निरूपकं तद्वाक्यमिति भाति, तथापीश्वरस्यैवेदं वाक्यं भवतीत्यैश्वर्यधर्मरूपत्वात् तस्य च
 भगवदीयस्यैव चलौ सत्त्वाद्भगवद्वाक्यमेव पर्यवस्यतीति भावः । ननु याञ्चामङ्गश्वे-
 द्भगवत्कर्तृक एव, तदा विप्रापराधत्वेनास्य कथनं कथम् । अपरञ्च । पत्नीनां दीक्षितविमि-
 तात् प्रवासं न ददातीति विध्युल्लङ्घनं च कारितवानिति, प्रत्युत विप्रापकारकृतिरापद्यत
 इत्याशङ्क्याहुः ब्राह्मणानामयमिति । अयं सत्रलक्षणो धर्मोन्नसमर्पणेन न वाध्यते ।
 'शेषाहुर्जीर'न्निति विधेरन्नदानस्य विहितत्वाद्यज्ञार्थनिर्दिष्टाज्यादेः शेषभूतान्नातिरिक्तवस्तुदा-
 नस्यैव निषेधस्य कृतत्वा 'दन्नहीनं दहेद्राष्ट्र'मिति वाक्यादावश्यकत्वाच्चेति भावः । किञ्च, अग्रे
 फलदर्शनादपि साधनवैगुण्यं न वक्तुं शक्यमित्याहुः स्नेहाच्चापीति । यद्यपि तदीयान्न-
 स्वीकारेण भक्तसङ्गेन च तेषां भक्तिर्जाता, तथाप्यग्रे तेषां कर्मफलासम्भवाद्बैदिककर्मणो
 वैयर्थ्यासम्भवादेतत्फलत्वेनापि भगवता भक्तिरेव सम्पादितेति ज्ञापनायापिशब्दः । यच्चोक्तं
 याञ्चामङ्गश्वेत्यादि, तत्राहुः भिक्षारूपेणेति । भगवता विहितैव सा वाच्यत इत्यर्थः ।
 लौकिकी तु विप्रैरेवेति युक्तमपराधत्वेन कथनं याञ्चामङ्गस्येति भावः । अतो याञ्चापराणि
 भगवद्बचनानि लौकिकतत्परत्वान्न विरुध्यन्त इत्याहुः न्यासभूतावित्यादि । यद्वा । ननु

श्रीविठ्ठलनाथविरचिता ।

भक्तवाक्यपरिपालकत्वाद्भगवतः कथं बलिवाग्विरुद्धं स्त्रीषु याचनं कृतवानित्यत आहुः
 ब्राह्मणानामिति । बलिवाक्येन वर्णाश्रमधर्मत्वेनोक्ता स्त्रेहप्रयुक्ता च या याञ्जा सा न
 बाध्यते, कन्यादिविषयिणी सा लौकिकी, सापि तथा । किन्तु दैन्यप्रयुक्तैव सा बाध्यत
 इत्यर्थः । प्रकृते च न दैन्यप्रयुक्ता सा । 'भक्तायाः प्रसीद'न्नितिवाक्यादिति भावः । अत
 एव तादृशचनैरविरोध इत्याहुर्न्यासभूतावित्यादि ।

१०-२०-३२.

विमुखा ये त्वधोक्षज इत्यत्र । ज्ञानेप्यात्मसाक्षात्कार इत्यादि । इन्द्रि-
 न्यात्मसाक्षात्कारफलकज्ञानमार्गस्यात्ममात्रपर्यवसायित्वम् । कर्ममार्गस्या-
 यतस्त्रन्मतम् । श्रुतितत्पर्यज्ञानवतां त्वलौकिके यज्ञरूपे भजनमितीन्द्रियज्ञानकृत्यविष-
 यत्वेनाधोक्षजत्वं सिद्धमित्यर्थः । भक्तिमार्गं भगवत्साक्षात्कारो 'नाहं वेदै'र्नतु मां शक्यसे
 द्रष्टु'मित्यादिवाक्यैर्नैन्द्रियजन्य इति भावः । द्येपि भगवति यावत्सर्वेन्द्रियैः साक्षा-
 ज्ञानुभूयते, न तावत्सात्थ्यमिति, न साक्षात्कारमात्रं फलम् । 'दर्शयन् मुहुर्भनसि स्मरं
 यच्छसी'ति वाक्याद् दर्शनस्याप्रेतनभोगोपयोगित्वेनाज्ञत्वम् । यथेक्षुदण्डस्य रससम्ब-
 न्धाद्भक्ष्यत्वम्, तथा भगवदानन्ददेशसम्बन्धेनान्येषां रूपाणां भजनीयत्वमित्याशयेनेक्षु-
 दष्टान्तः । केवलरसात्मकः स्वयमधुनैव प्रकट इतीतः पूर्वमेव ते पक्षाः कर्तव्यत्वेन स्थिताः,
 नक्ततः परमपीत्याहुः अत एतादृश इत्यादि । इति विंशोध्यायः ।
 एकविंशाध्याये । एतद्ब्रूहि महान्काम इत्यत्र । शुश्रूष्व इत्यग्रे कथनात् सन्प्र-

१०-२१-४.

त्ययेनेच्छैवोक्तेति कामपदार्थमन्यमाहुः अभिलषितोर्थ इति । यद्यप्यन्य-
 द्वारा कथनेपि शुश्रूषानिवृत्तिः सम्भवति, तथापि शुश्रूषवे मह्यं साक्षाद्भगवत्क-
 यनलक्षणोर्थो महानिति प्रातीतिकोर्थः । वस्तुतस्तु यागमङ्गलक्षणोर्थस्तथेति हृदयम् ।
 तथाप्यन्यभजननिवारणपूर्वकस्वभजन एव प्रभुतात्पर्यमिति पक्षान्तरमाहुः तद्विषयि-
 णीच्छा वेति । स्वयागविषयिणी सेत्यर्थः ।
 पर्जन्यो भगवानित्यत्र । अन्यथा तद्रेतसेत्यादि । भगवदतिरिक्तस्यैकस्या-

१०-२१-८.

खिलजगदुल्लिखितिहेतुत्वं न सम्भवतीत्येतत्परोऽयं ग्रन्थः ।
 इत्यत्रिगोद्विजमखमित्यत्र । वासुदेवत्वेन शुद्धसत्त्वाकारमन्तःकरणं कृत्वा कर्मो-

१०-२१-२८.

पयोगिश्रद्धासामर्थ्याद्युपयोगित्वेन तत्राविर्भूय सर्वं कारितवानित्याशयेन
 वासुदेवप्रचोदिता इत्युक्तम् । प्रेरणे प्रकर्षोप्ययमेव । अन्यथा न वदेत् ।
 अग्रे च गमने गोपानां मुख्यत्वं प्रभोस्तु गौणत्वमुक्तमित्यनवशस्तदा सूच्यत इति तदु-
 भयतात्पर्यमाहुः भगवदावेशेनैतदित्यादि । इत्येकविंशोध्यायः ।
 द्वाविंशाध्यायायोक्तिसन्दर्भे तद् ज्ञापयति निश्चितमिति । दृष्टार्थ-

फलकर्माधिष्ठाता दृष्टानिष्टजननद्वारा स्वत्यागे सति स्वानुभावं ज्ञापयतीत्यर्थः । अदृष्टाने-
कसाधनवत्त्वेऽपि गोवर्धनात्मकदृष्टसाधनेनैव रक्षणे तात्पर्यमाहुः उभयोर्हेतुकत्वार्थमिति ।
एतज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । 'तच्छेषेणोपजीवन्ती'तिवाक्यात् स्वोपजीव्यान्नजनकत्वेनेन्द्रो यद्रव्य
इति व्रजराजेनोक्तं यथा, तथा भगवतापि 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं' 'वनशैलनिवासिनश्चा'त
उपजीव्यत्वाद्धेतोर्गवादीनां मख आरभ्यता' मित्युक्तमित्युभयोर्हेतुकत्वम् । एवं भग-
वता कृतमिति । दृष्टमेवानिष्टमन्यप्रतीत्या दृष्टेनैव तद्धारणं चेत्यर्थः । अन्यथा 'गोपाये
स्वात्मयोगेने'तिपदं विरुध्येत । यद्रूपेण युक्तं तद्रूपेणैव रक्षितवानिति तत्त्वम् । दश-
श्लोक्यां प्रतिवाक्यार्थाक्तौ सर्वनाशनादिति । सर्वपुरुषार्थनाशनादित्यर्थः ।
तेषामेतत्सङ्घावत्त्वादिति भावः ।

कृष्णं मर्त्यमित्यस्य द्वितीयार्थोक्तौ । अथवा कृष्णमित्यादि । विपरीतपङ्कण-
१०-२२-३. मिति मर्त्यपदव्याख्यानम्, मर्त्यस्यानीश्वरत्वादिधर्मनैयत्येन विपरीतपङ्कणा
लक्ष्यन्ते । तथाच शङ्खे गृह्यमाणेषु पीतिमारोपवत्स्वधर्मरोपं सदानन्दे कृतवन्त
इति मे अप्रियं चकुरित्यर्थः । तत्त्वेनोपाश्रित्येत्यस्यैव विवरणं भगवत्वपीत्यादिना कृतम् ।
अहं चैरावतं नागमित्यत्र । अक्षयो गजो जले स्थले चेत्यादि । अमृ-
१०-२२-७. तमथनप्रस्ताव एवोत्पन्नत्वेनामृतधर्मा अप्यस्मिन्सन्तीत्यक्षयत्वम् । पूर्वं जल
एव स्थितत्वादधुना च स्थले सत्त्वात्तथेत्यर्थः ।

शिलावर्षनिपातेनेत्यस्याभासे । अन्यद्वा कर्तव्यमिति । अधुना स्वस्मिन्प्र-
१०-२२-१४. वेशोऽन्यशब्दार्थो ज्ञेयः ।

तत्र प्रतिविधिमित्यत्र । योगमायेत्यस्याभासे । न प्रज्ञासनन्यायेनेति ।
१०-२२-१६. 'एतस्वैवाक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गी धावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इति श्रुत्यु-
क्ततद्धारणवदत्र तत्र सम्भवतीत्यर्थः ।

गोपाये स्वात्मयोगेनेत्यत्र । पर्वतधारण इत्यारभ्य भविष्यन्तीत्यन्तम् ।
१०-२२-१८. अत्र हि द्वयं कार्यम् आसाराद्रक्षा पर्वतधारणेन, एतेषां जीवदेहादिरक्षा च ।
अन्यथा पर्वतधारणेऽपि प्रलयकालीनमेघानां स्तनितादिभिरेतत्प्राणस्थितिर्न
सात् । तदेतदुक्तं पर्वतधारण इत्यारभ्य योग एवेत्यन्तेन । तेनात्मयोगेन गोपाये ।
स्वात्मयोगेन गोपाय इति मूलार्थो विवक्षितः, अन्यथा स्वपदं न वदेत् । अथवा । स्वश्चात्म-
योगश्च तयोः समाहारस्तथा । युज्यते फलमनेनेति योगः साधनं सामर्थ्यं शक्तिरिति यावत् ।
आत्मनः सा योगमार्यैवेति सैवोक्ता । एवं सति स्वेन तत्प्राणादिरक्षा स्वरूपानन्ददानेन ।
तदुक्तं 'क्षुत्तुइत्यथा'मित्यनेन मूले । तथाचाद्रिधारणं तेनासाराद्रक्षेति भावः । 'तस्मान्मच्छ-
रणं गोष्ठ'मिति वाक्योक्त्यनन्तरं प्राप्ताशङ्कानिरासायाहुः प्रथमं हेतुशस्यन्ध इत्यारभ्य
ततो भवेदित्यन्तम् । नन्वीत्कपरिग्रहे नन्दादीनामन्मजनमसम्भवि । कथयित्सम्भेव

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

॥ ततो निवर्तनमेवोचितम्, न तु यागोपदेशोपि । स्वरूपेणैवैतत्परिग्रहात्साधनानन्तरान-
 पेक्षणात् । न चाधुनैवायं परिग्रह इति वाच्यम् । 'स्वगोकुलमनन्यगति'मित्यादिवाक्यैः
 सर्वादिकत्वात् । किञ्च, स्वस्य सर्वज्ञत्वेन ब्रजपरिग्रहस्य च पूर्वसिद्धत्वेन शरणागमनप्रार्थ-
 नपर्यन्तं तूर्णीभावोनुपपन्न इति चेत्तत्राहुः प्रथममित्यादि । अत्रायं भावः । अत्र परिग्र-
 हेणैव सर्वम्, न तु सोऽप्यन्यसाधनसाध्य इति ज्ञाप्यते । एवं सति पूर्वं विपरीतसाधनवत्त्वेपि
 स्वपरिग्रहेणैव तन्निवर्तनोक्तौ तत्सम्पद्यते, न तु पूर्वमेव तदभावोक्तौ । अत एवेतरसाधना-
 ध्यत्वोक्तिपूर्वकं 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिरप्याह । इदमेवोक्तं प्रथमं क्लेशोल-
 षितं । यागोपदेशप्रयोजनमाहुः शरणागमन इत्यादि । अन्यथा भगवद्भक्त्यादिन्द्रियागे
 लक्तेऽस्माभिः क्लेशः प्राप्त इत्यसूयैवोत्पद्येत । तथा सति सर्वो निरोधो व्यर्थः स्यात् । परिग्र-
 हस्य स्वतःप्रावलयज्ञापनार्थैतेषां लोकसाधारणी रीतिर्यत् उच्यते, अतो नासूयानुत्पत्तिशङ्कापि ।
 पूर्वं देहेन्द्रियादीनामन्यत्र विनियुक्तत्वादपि तत्सम्भवः । अत एव तादृशत्वे इन्द्रियादीनां
 निरोधो न सम्भवतीति स्वकर्मणि विनियुक्तवांस्तानि तद्वस्तुनि च । तथा सति पूर्वदोषाप-
 गमात्मौ न दोषारोपः, तच्छरणागमने च बुद्धिरभूत् । न च स्वरूपवलेनैव परिग्रहादेत-
 न्नैरर्थमिति वाच्यम् । परिग्रहान्तःपातित्वादस्य । परिग्रहो हि तेषां तदीयस्य च वाच्यः ।
 तेषां च परिग्रहीतृनिष्ठत्वामात्रे परिग्रहस्वरूपासम्भवात् । न च शरणागमनेन परिग्रहोऽन्यथा-
 सिद्ध इति वाच्यम् । तस्यैव रक्षाहेतुत्वात् । शरणागतिवर्णनं तु भगवत्परिग्रहीता भगवन्त-
 मेवैहिके पारलौकिके चार्थे प्रार्थयन्ति, नान्यमिति भक्तिमार्गीयमर्थादाज्ञापनार्थम्, परि-
 ग्रहोऽप्यनेन सिद्ध इति ज्ञापनार्थं च । अन्यथेन्द्रापरार्थेऽनिष्टं दृष्ट्वा, अतःपरं त्वद्यागमेव
 करिष्यामोऽस्मात्क्षेत्रेन्द्रमेव प्रार्थयेयुः । इदमेवोक्तं मर्यादास्थापनाद्येत्सनेन ।
 अथवा । मादकार्यमत्तस्येतरागमनवत्परिग्रहस्वभावेनैव रक्षणीया एव स्युः, परन्त्वेत-
 कस्य वा भयमिति स्वयेन प्रसुमपि चेन्न प्रार्थयेयुस्तदापि रक्षणीया एव स्युः, परन्त्वेत-
 ज्ञानानुसारेणैव । तथा सति गोवर्धनोद्धरणं न स्यात् । वृष्टिनाश एव कर्तव्यः स्यात् । एवं
 सति गोवर्धनोद्धरणेऽन्योपेक्षाराहित्यपूर्वकप्रियेक्षणकेवलभगवदीयत्वमाहात्म्यज्ञानगोविन्दना-
 मधारणामिपेकादिलीला यास्त्वासाधनानुभवोऽसम्भवश्च स्यात्, एतन्नितनिरोधश्च न स्यात् ।
 तथा सत्येतन्नरोधार्थमेव सर्वकर्णमिति नियमरूपा या मर्यादा सा भज्येत अतस्तद्रक्षणाय
 तथेत्यर्थः । किञ्च, अस्य साधनप्रकरणत्वात् साधनमार्गानुसारेण या लीला कृता, सैवा-
 श्रोच्यते । अतोऽन्यथागनिषेधस्वयागकारणशरणागमनतदनन्तररक्षणादिकथनं च युक्तमिति-
 भावः । विपक्षे वाचकमाहुः अन्यथेति । यदेतान्सर्वतः पृथक्कृत्यात्मसात् करिष्यामी-
 तीच्छयैव यागमहादिकं न कृतं स्यात्, तदेन्द्रार्थमुद्दिष्टत्वेन तच्छेपीभूतमन्नं नोरीकृतं स्यात् ।
 अन्येनाप्यत्रेण गोसवसम्भवात् । तथा सति गोकुले तदीयोऽशः स्थापित एव भवेत् । अत एव
 प्रथमोक्तं 'य इन्द्रयागसम्भारस्तौरैवायं मखः साध्यताम्, नान्यै'रिति । अतः केवलत्वात्सात्क-

रणेनाग्रे केवलस्वरूपानन्ददानार्थमेव यागोपदेश इत्याहुरतो यागोपदेश इत्यादिना । किञ्च, एवमनन्यभक्तिमार्गः सिध्यति, अन्यथान्यसंवलितैव सा स्यात् । यावति कृते भक्ताः कालकर्मादिभ्यो मुक्ताः सन्तः केवलं स्वीया भवन्ति, तावति क्रियमाणे सति यदानुपङ्गि-कमिन्द्रमानभङ्गादिकं भवति, तद्भवतु नामेल्यङ्घ्रिकर्मत्वं च स्यादित्याहुर्भक्तिमार्ग इति ।

इत्युक्तवैकेन हस्तेनेत्यस्याभासे । विश्वासार्थमित्यादि । सार्धेनाद्येन गो-
 १०-२२-१९. पानां रक्षिष्यत्येवेति विश्वास उत्पादितः । स्ववचनकृतिहेतुकत्वज्ञाने स-
 ल्यवश्यं तत्प्रतिकृतिर्भवतीति तज्ज्ञापनायापत्तावित्याद्युक्तम् । यतो वचनेन यागे कृते प्रत्यक्षं देवो दृष्टः । तदुक्तं 'कृष्णस्त्वन्यतम'मित्यनेन । इन्द्रदमने क्रियमाणे 'त्विन्द्रस्य युज्यः सखे'ति श्रुतिविरोधो भवेत् । तत्र श्रीमदहरणोक्त्या हितकर्तृत्वेन स परिहृतः । आधिदैविकस्य सर्वत्रैव भगवद्रूपत्वात् तद्युक्तस्य च मदासम्भवादस्य च तद्यु-
 क्तत्वात् तद्रहितत्वेन मानभङ्ग आधिदैविकसम्मत एवेति ज्ञापनायोक्तं नहि मद्भाव-
 युक्तानामिति । अन्यथा मद्भावयुक्तानामिति न वदेदिति भावः । गोपाये स्वात्मयो-
 गेनेत्यनेनोक्तरीत्या तयोः प्रबोधनम् । आदिपदेन गोवर्धनस्थवृक्षपक्ष्यादय उच्यन्ते । तेषा-
 भावरणाभावान्नाशस्य चानिष्टत्वात् तेष्वपि स्वयोगो ज्ञाप्यते । अन्यथेत्युक्त्वा दधारेति न व-
 देत् । वचनं विनापि गोवर्धनोद्धरणेन रक्षासम्भवादिति भावः । इति द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशाध्यायार्थोक्तौ । अज्ञानमिति । निरुद्धानामज्ञानादि कृष्णगं
 १०-२३-०. कृष्णविषयकं निवार्यत इत्यर्थः । प्रयोजनमाहुः समत्त्वायेति । गोवर्ध-
 नोद्धरणेन कृतो यो निरोधः स तु सर्वेषां समान इति तज्ज्ञापनाय तथे-
 त्यर्थः । प्राकृतत्वेनेति । स्वनिष्ठो हेतुः । जातस्तादृश एवेति । तादृश एव, अप्राकृत
 एव, प्रकट इति । अत्र भगवत्प्राकृतत्वस्वसम्बन्धित्वयोर्विरोधाभावात् सन्देह इति परः
 सिद्धान्तस्तथा, उच्यत इत्यर्थः । गर्वाक्यानि परे सिद्धान्ते । तथा, हेतव इत्यर्थः ।
 तज्ज्ञानमिति । भगवत्स्वरूपज्ञानं फलमित्यर्थः ।

एवंविधानीत्यस्य चिवरणे । हेत्वभावे नैवैतत्कार्यमिति । अतिप्राकृतबु-
 १०-२३-१. द्वितुल्यत्वज्ञापनायैवमुक्तमिति ज्ञेयम् । तेन भगवन्माहात्म्यं सूचितं भवति ।
 यद्वा, हेतुत्वेन प्रतीयमानो यः प्रभुस्तदन्योन्याभाववता तदतिरिक्तेनेत्यर्थः ।

श्रूयतां मे वच इत्यत्र । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यास इति । नन्दस्यात्मनो
 १०-२३-१५. देहाज्ञातत्वामावेन तथात्वं सिद्धान्तो भवितुमर्हति यद्यपि, तथाप्येतादृश
 एव स्वात्मज्ञ इति भगवता लीलार्थं तद्बुद्धिः सम्पादितेति तथात्वम् । न
 चास्या भ्रमरूपत्वेनास्य सिद्धान्ताभासत्वम्, नतु वस्तुतस्तथात्वमिति वाच्यम् । हेत्व-
 सिद्धेः । भगवता तथैव लीलार्थमद्गीकारात् । नित्यसैवंभावोनुपपन्न इत्याशङ्कानिरासाय
 तादृशस्य तथात्वे हेतुमाहुरद्भुतकर्मतीति । लौकिकोपपत्तिरहितं द्भुतम् । तथा चात्र

तत्रादित्यं भूषणम्, नतु दूषणम् । अद्भुतकर्मत्वलक्षणस्वरूपसम्पादकत्वात् । अत एव
'तस्मान्नात्मात्मजोऽयं त' इति गर्गोक्तिरपीति भावः ।

वर्णास्त्रय इत्यत्र । वाक्यान्वयश्चोक्तैरुक्तानीति नामकरणसमये गर्गेण छन्दो-
१०-२३-१६. नुरोधेनैव वाक्यान्वयुक्तानि, तथैव नन्दैरपि, तान्येव व्यासेन श्लोकैरुपनिव-
द्धानीति तथोक्तम् । यद्यप्यासन्नित्यादीनि तानि सप्तैव, तथापि मन्ये
नारायणस्यांशमित्यादिकं गर्गवाक्यफलितार्थनिरूपकत्वेन तद्रूपमेवेत्याशयेनाष्टसङ्ख्योक्ता ।

इति त्रयोविंशोऽध्यायः ।
चतुर्विंशाध्यायतात्पर्योक्तौ । गोरक्षा चेदित्यारभ्य जायत इत्यन्तस्यायं

१०-२४-०. भावः । साजात्यमात्रेणाप्यखिललौकिकगवाधिदैविकगामिनी पालनलीला पुरु-
पोत्तमातिरिक्तस्य न सम्भवतीति तत्त्वप्रमापिका तादृग्रूपसुरभिप्रपत्तिः ।
तदुक्तं 'भवताऽलोकनाथेन सनाथा वयमच्युत' इति सुरम्या । लोकमित्रा अलोका अलौ-
किक्य इति यावत् । तासां नाथेन पालनकर्त्रा त्वया वयमपि सनाथाः पालिता भवाम
इत्यर्थः । लीलास्यपदार्थमात्र इयं व्यवस्थेति ज्ञापनायालोकेति सामान्योक्तिः, अन्यथोक्तरीत्या-
लोकनाथेति वदेत् । तत्र हेतुरच्युतेति । धर्मतोऽपि च्युतिराहित्येन पालनलक्षणो धर्मो
यद्यस्मद्गामी न स्याद्गोत्वाविशेषात् तदास्मदशे स च्युतः स्यादित्यर्थः । तदेयमिति । लीला-
पदं भावप्रधानम् । भगवल्लीलाप्रमाणमिति समस्तं पदम् । तथा चैयमुच्यमाना लीला
भगवल्लीलात्वे प्रमाणं तथेत्यर्थः । नतु हेतुवादसिद्धत्वेनेन्द्रयागश्चेन्द्रमः, तदा प्रकृतेपि
'भवता लोकनाथेन'त्यादिना रक्षकत्वादिहेतूक्तिपूर्वक एवेन्द्राभिषेकः कृत इति को विशेष
इत्यत आहुः अतो हेतूक्तिरपीति । यतो यागमङ्गकरणप्राप्तसदोपत्वशङ्कापरिहाराय
तद्भङ्गतदपूर्वकारणपालनानां केवललीलात्वं ज्ञापनीयम् । तत्राधिदैविकगामित्वनिरूपणेन
भवतीति तद्रूपमेव । अतोऽत्र हेतूक्तिरपि । एषा लीलारूपैवेत्यर्थः । अत एव 'भवाय भवे'ति
'कृष्णेऽभिषिक्त एतानी'त्यादिना सत्फला वर्णयत इत्याहुः सत्फलेति । किञ्च, पारम्पर्या-
गतमर्यादाभङ्गोऽप्येवं न जात इत्याहुरिन्द्रयागश्चेति । अग्रेपि प्रतिवर्षं गोसवं करिष्य-
न्तीति भवितेत्युक्तम् । एतेन लीलासम्बन्धिलोकपालादयोपि न भगवदतिरिक्ता इति
ज्ञापितमिति दिक् ।

गोलोकादाव्रजदित्यत्र । न हि प्राकृतैः स्ववंशीघैरिति । प्रकृतं लीला-
१०-२४-१. करणं तत्सम्बन्धिनिरित्यर्थः । तथा सति लीलारसविरोधः स्यादिति भावः ।
इन्द्रस्तुत्याभासे दशभिः प्राणश्लोकैरिति । भगवदपराधैराधिदैविकसर्वतिरो-
१०-२४-३. धाने तादृशाः प्राणा अपि तिरोहिता इत्ययं मृत इवायुनेत्याधिदैविकतत्वात्प्रा-
स्वजीवनसिद्ध्यर्थं तत्समानसङ्ख्याकैः श्लोकैः स्तुतिमाहेति सङ्घातात्पर्यम् ।

१ केवलपुरुषोत्तमलीलात्वं देवकार्यकृतिव्युहकार्यत्वादित्यर्थः ।

क्तम् । ननु 'गोवर्धने घृते शैले' इतिवाक्यात् क्रियाशक्त्याविर्भावं कृत्वा यथायं चोधितस्तथा पूर्वमेव ज्ञानशक्तिमेवाविर्भान्य कुतस्तथा न कृतवान्, तदा प्रभुमाहात्म्यज्ञानान्नापराधं कुर्यात्, अधुनाग्रेऽपि चेत्यत आहुः क्रियाशक्तीति । इन्द्रादीनां बाहुरूपत्वादिति भावः । ननु प्रयोजनमस्तीति कुतस्तथा नाकरोदित्याशङ्क्य तदनधिकारमाहुः बाह्यश्चायमिति । हेतुकर्मसम्बन्धित्वेन वेदवाद्य इत्यर्थः । अत एव गवादिद्रोहार्थमाज्ञप्तवानिति भावः । एतदेवाहुस्तथाविध इति । अतःपरं क्रियाशक्तिर्यावत्प्रयोजनार्थं स्वस्मिन्यावती च दत्तास्ति तदुपयोगिज्ञानमपि दत्तमस्तीति भगवदपराधेन चतुर्विधपुरुषार्थानां भगवदत्तगुणानां च तिरोधानं ज्ञात्वा तत्सिद्ध्यर्थं स्तौतीति तावत्सह्ययाकैः श्लोकैः स्तुत्या ज्ञाप्यत इत्याहुः पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थमिति ।

स्वच्छन्दोपात्तदेहाद्येत्यत्र । नटवदेव रूपमित्यादिग्रन्थः पूर्वोक्तरूपेन्द्रस्तुत्यं-
१०-२४-११. भिप्रायेणेति ज्ञेयम् । इति चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्याये तात्पर्योक्तौ । अन्यथा नन्दविज्ञानमिति । यदि वरुणैश्वर्य-
तदास्यस्नानयनलक्षणं पुरुषसम्बन्धि यत्परं माहात्म्यं पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानजनकमिति यावत् । तदर्थं न स्यात्तदा तत्तदेव पूर्वोक्तं नारायणांशत्वेन देवोत्तमत्वेन यज्ज्ञानम्, वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमविषयकमेवं ज्ञानं भक्तिमार्गविरुद्धं, पर्यवसायि पर्यवसानशीलं स्यादित्यर्थः । तथा सत्यग्रे भजनानन्दानुभवो न स्यात्, तद्विरुद्धज्ञानवत्त्वाद्, अतो निरवधिमाहात्म्यवत्त्वेन, पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानं जननीयम्, भक्तिमार्गविरुद्धज्ञानवत्त्वेन निग्रहश्च कार्यः । वरुणद्वारा भगवानुभयं कारितवानिति वरुणं सेवकत्वेन प्रभुर्भुनुत इत्यर्थः ।

नमस्तुभ्यं भगवत इत्यत्र । विवादे सत्तिस्त्वत्यादि । ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं

१०-२५-६. जुहुया'दित्यादिकर्मकाण्डेन 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत्' 'यामिमां
पुष्पितां वाच'मित्यादिना च विरोधात् कथं तत्तदुपास्यानां न नमस्यतेत्यां-
शश्च तत्र विषयव्यवस्थामाहुः विवाद् इति । विषयस्य विवादविषयस्येत्यर्थः । देहाद्यध्यास-
कृताधिकारकत्वेनाज्ञानमूलकत्वेन कर्मणो जघन्यत्वात् 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै
मदात्मनः, न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति प्रभुवचनाद्भक्तिमार्गान्मार्गान्तरस्य
दौर्बल्यम् । तत्रोपास्यरूपाणां भक्तिमार्गसेव्यपुरुषोत्तमरूपाद् दौर्बल्यमिति भावः । भक्ति-
मार्गाज्ञानदशायामेव कार्यतातेषां दौर्बल्यम् । अत एव 'मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धायावन्न
जायत' इति भगवतोक्तम् । ननु चार्गाकादिभिरीश्वरो नाङ्गीक्रियत इतीश्वरोऽपि न
सर्वसिद्धान्तसिद्धः । किञ्च, ईश्वरवादिनामपीदं स्वरूपं शुद्धं ब्रह्मरूपमिति न सर्वेषां
सम्मतमित्यत आहुः सत्तिस्त्वन्ति । मोहकशास्त्रजमोहरहिताः सन्तः, तेषु परस्परं यस्मि-
न्विषये विवादस्तत्र तथेत्यर्थः । अत एवाग्रे श्रुत्यादिकमेवोक्तम् ।

न यद्य श्रूयते मापेत्यत्र । लोकानामित्यादि । मायया मोहिता एव तथा
कल्पयन्तीति तथा । कार्पो मोहः, कारणं सा । एतदेवाहुः कार्यकारणरूपिणीति ।

श्रीविद्वलनाथविरचिता ।

आनीतोऽयं तव पितेत्येदंप्रयोगं विनापि चारिताध्यं तत्प्रयोगात् तत्ता-
 १०-२५-७. लर्थमुक्तं वेपमानः पुरो वर्तत इत्यनेन । तत्र भगवदैश्वर्यदर्शनज-
 सात्त्विकभावात्तथेति ज्ञेयम् ।
 नन्दस्त्वतीन्द्रियमित्यस्याभासे । यथैकं वचनमिति । गोसवकर्तव्यताबोधकं
 १०-२५-९. वचनं ब्रजानन्यतेन्द्रमानभङ्गगोवर्धनोद्धरणब्रजजनाप्यायनतन्माहात्म्यज्ञाने-
 न्द्रप्रणतिगोविन्दनामधारणाद्यनेककार्यं करोति तथेत्यर्थः ।
 ते तु ब्रह्महृदमित्यस्याभासे । विलय एवाभूदिति । अयमर्थः । लोकसाक्षरा-
 १०-२५-१६. त्मकत्वेनानन्दरूपस्य सर्वत्राविर्भावेन सर्वेषां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाल्प-
 स्वप्याविर्भावे प्रकटाग्निसम्बन्धात् काष्ठान्तर्गताग्निप्रादुर्भावे तस्याप्यग्निरूपता-
 पत्या काष्ठताविलयवदेतद्देहादीनामप्यानन्दतापत्या देहादिभावविलयोऽभूदिति । प्रत्या-
 पत्त्यर्थमिति । पूर्वभावसम्पत्यर्थमित्यर्थः । तदात्मकांशस्येति । सर्वत्राविर्भावात् त-
 त्देहादिष्वप्याविर्भूतांशस्येत्यर्थः । काष्ठाग्निवदिति । काष्ठान्तर्गताग्निप्रकट्यार्थं योऽन्योऽ-
 ग्निस्तत्र प्रविष्टस्तस्यापि तदतिरोधाने तिरोधानं न यथा, तथेत्यर्थः । अर्धज्वलिताना-
 ग्निलोकस्य हि प्रदर्शनम् । तारतम्यज्ञानं चाग्रे नैतत्स्मृतिं विना संभवति । सा चाधुनैत-
 दनुभवं विना तथेत्यधुनैतदानन्दात्तुभोऽपि वाच्यः । स च स्वस्मिस्तद्विज्ञत्वज्ञानं विना-
 नुपपन्नः । एवं सत्यानन्दात्मकत्वं स्वस्य भेदज्ञानपूर्वकमक्षरानन्दात्तुभवश्रेत्यर्धज्वलित-
 त्वम् । पुनः काष्ठता तु पूर्वोक्तदेहादिष्वप्याविर्भूतलोकस्य तिरोधानेन तत्सम्बन्धजनितान-
 नन्दात्मकत्वमानतिरोधानेन च यथापूर्वं स्थितिः । एवं कारणसावश्यकतामाहुः अन्यथे-
 ति । तद्धेतुमाहुस्तत्रेति । अत्रायं भावः । ज्वलितांशस्य पुनः काष्ठतावदानन्दात्मकता-
 मापन्नस्य देहादेः पुनर्जडभावो ह्यशक्यः । प्रकृते तु लीलोपयोगित्वात्सर्वेषां देहादिभावे
 सत्येव च तथात्वसम्भवाद्देहादिभावः प्रकृतिः, मुक्त्ववस्था विकृतिरेव । एवं सति विकृतिम-
 पास्य प्रकृतिसम्पादकमेतादृशानां वेदब्रह्मैव भवितुमर्हति । कार्यस्यामर्यादत्वादेतदपि न
 मर्यादाभाव्यपाति तथा भवितुमर्हत्यतो यथा हृदो नद्यन्तर्गत एव प्रवाहाद्भिन्नः सन् सदा-
 तिनिर्मलः स्वप्नरन्दारविन्दोदयहेतुः सततमतिगभीरतया स्वान्तःपतितपदार्थपूरणपटुस्तथा
 वेदान्तःपालेव मर्यादामार्गीयाद्भिन्नं सद्ब्रह्मत्वेन निर्दोषभजनानन्दात्तुभवहेतुविचित्रभावज-
 नकं पुष्टिमार्गीयमेवेति ज्ञापनाय मूले वेदस्य ब्रह्मत्वं हृदत्वं चोक्तम् । एतदेवोक्तं तद्वि-
 तस्य जलात्मकमित्यनेन । न चाक्षरात्मकत्वेन लोकस्य तदानन्दवाचकं ब्रह्महृदपदमिति
 वाच्यम् । ब्रह्मानन्दस्य महत्त्वेन हृदस्याल्पत्वेन तत्त्वोक्त्यनुपपत्तेः । आनन्दपदं हित्वा
 हृदपदोक्तावश्यकं तात्पर्यं वाच्यम् । तत्तूक्तरूपमेव संभवति । एतेनैवाक्षरपरत्वं ब्रह्मप-

१. देहादिभावप्रकृतिप्राप्त्या भजनानन्दात्तुभवव्यपदेश्यत्वं ।
 १२

दस्य निरस्तम् । तत्त्वस्य पूर्वमेवोक्तेश्च । मध्ये शब्दब्रह्मयोजनायां हेतुमग्रे वक्ष्यन्ति प्र-
माणतो ज्ञानमित्यादिना । एवं सत्यत्र हृदत्वमजनोक्तिभ्यां जलरूपतापि शब्दब्रह्मणो-
स्तीति मन्तव्यम् । तदाहुरत एवेति । एतस्यापि व्यापकत्वात् कचिद् गोकुलनिकटे
प्रकटीकृत्येत्यर्थः । एवं कृतोरावश्यकतामाहुः तत्कार्यमिदमिति । एतादृशानां पूर्वभाव-
सम्पादनलक्षणं कार्यं प्रमाणतो ज्ञानं च तदेकसाध्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाहुरग्रे चेति ।
'यत्राकूरोध्यगात् पुरे'त्यनेन । तत्र हि शब्दब्रह्मात्मके जले भगवत्स्वरूपं स ज्ञातवा-
निति । मजनपदार्थमाहुः शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः । तत्र हेतुरुत्तमाधिका-
रिण इति । नन्वस्मादप्युद्धरणस्वावश्यकत्वे पूर्वस्मादेव किमिति नोद्धृत्य प्रकृतिभावं
सम्पादितवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः क्रमश्चायमित्यादिना । स्वकृतमर्यादास्थापनार्थं
तथाकृतिरित्यर्थः । तमेवाहुः परब्रह्मेति । परब्रह्मणा पूर्वं स्वस्मिन् स्थितं पश्चात् स्वस्मा-
द्विभक्तं यद्वस्तु तच्छब्दब्रह्मात्मकं भवति । ततस्तेन तथा कृतं जगद्रूपं भवतीत्यर्थः । इद-
मत्राकृतम् । साक्षाल्लीलोपयोगि जगद्धि सच्चिदानन्दात्मकं स्वस्मिन् स्थितं क्रीडेच्छया
स्वस्माद्विभक्तं करोति प्रभुः । यतोन्तःस्थितं न वहिःकार्यक्षमम् । तच्चानन्दस्वरूपाद्वि-
युक्तं सत् स्वरूपमलभमानमिव न किञ्चित्कार्यक्षमं भवति । तदा प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्याम-
लौकिकीभ्यामलौकिकार्थसम्पादनक्षमं शब्दब्रह्मेति तदात्मकतायां लीलोपयोगि प्रवृत्तिनि-
वृत्तिक्षमं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा सम्पाद्योक्तसामर्थ्यं सम्पन्ने तस्य प्रमाणरूपत्वाल्ली-
लायां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्नेहाधीने इति न तदुपयोग इति तस्मादप्युद्धृता इति । एतदेवोक्त-
मन्यथा प्रमाणगृहीता इत्यादिना । लीला हि स्वतन्त्रा । एते प्रमाणाधीनत्वे विहि-
तमेव कर्म कुर्युर्नतरं दीति तत्रानुपयुक्ता भवेयुरित्यर्थः । यद्वा । प्रमाणमार्गगृहीतत्वं प्रमा-
णैकवशचित्तत्वम् । तच्च पुष्टिलीलाप्रवेशानधिकाररूपमेवेति तथेत्यर्थः । तदार्र्जनयना
इति । जले निमग्नानामार्द्रं ते भवत एव । प्रकृते च तस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वेन यादृशं श्रुति-
सिद्धं भगवत्स्वरूपं तादृशमेव दृष्ट्वापि पश्यन्तीत्येतदेवार्द्रत्वम् । तदानन्दाश्रुभिरपि तथात्वं
ज्ञेयम् । सर्वस्यापि प्रघट्टकस्य तात्पर्यरूपं गूढाभिसन्धिमुद्धाटयन्ति ब्रह्मानन्दादिति ।

यद्वा । ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यस्यागासः । ततो दर्शनानन्तरमित्यादि ।
अत्रायं भावः । अक्षरानन्दाल्लीलात्मकानन्दस्याधिकत्वेप्येतेषां तद्रूपत्वेन तन्मध्यपातित्वे-
प्यक्षरानन्दस्येदवध्यननुभवेन तारतम्याज्ञानाद् भगवता च लोकमध्य एव लीलाकरणात्
स्वसेतरलोकसाधारण्यं मन्यमानानां स मनोरथोभूत् । तत्पूर्वार्थं स्वलीलात्मकत्वांशं
हस्तपिहितमिव कृत्वा साधारणी रीतिं प्रकटितवान् । तस्यां तु सच्चिदाकाशमेव जीवेषु,
नानन्दांशस्य । तत्प्राकट्ये च ब्रह्मभावः सम्पद्यते । स चाक्षरानन्दांशभूतः । अक्ष-
रानन्दाभिर्भावे च जीवस्वरूपात्मकानन्दोपि तथाभूत् । चाक्षरानन्दस्येदवध्ये दार्यन्तःस्थवद्विरिव ।
इदमेव विलपयन्नेनोच्यते । अन्तराट्टिरारुणो यथा प्राक्षांश्च एवमित्यत्र, तथैतेष्वग्रे लीला-

याधिकीर्षितत्वेन तदात्मकत्वमाद्रतास्थानीयमतो नाक्षरानन्दात्मकत्वसम्पत्तिः । बाह्या-
शस्थानीयो जीवत्वांश एव । इदमेवार्थज्वलितत्वम् । अक्षरानन्दानुभवार्थं लीलात्मकत्वं
यलीलात्मककार्यानुमुखं कृतवानासीत् साधारणीं च रीतिमप्रकटयत्तद्द्रीकृत्य पुनर्लीलाका-
योन्मुखत्वसम्पादनमेव काष्ठतासम्पादनम् । लोके ज्वलितांशस्य काष्ठता त्वशक्या कर्तुम्,
अतस्तादृशमभित्तिरोधायकमपेक्षितं येन तत्तिरोधानं पुनः पूर्वरूपता च सम्पद्यते । तादृशं
शब्दब्रह्मैव । यतो देहाद्यध्यासवत् एव विपयीकृत्य देहधर्मरूपवर्णाश्रमधर्मान् कर्मज्ञानोपा-
सनारूपात्रिरूपयति । तत्सम्बन्धेऽक्षरानन्दाविर्भावाविर्भूतजीवस्वरूपात्मकानन्दतिरोभा-
वेन जीवभावः सम्पद्यते । स चात्र पूर्ववलीलोपयोगित्वमेव । मूले ब्रह्मणो हृदत्वोक्त्या
तस्य च जलरूपत्वेनैतस्य जलात्मकत्वमुच्यते । जलनिर्वाप्योऽग्निरिति तदपनेयस्याक्षरात्मक-
त्वसाभित्वमुच्यते । अतः क्वचिद्भोक्तुलनिकट एव शब्दब्रह्म जलात्मकं प्रकटितवान् । अक्षराल-
कतातिरोधानमेव तत्कार्यम् । उक्तेऽर्थे प्रमाणमाहुष्ये च वक्ष्यतीति । 'यत्राकूरोऽध्यगा-
त्पुरे'ति शेषः । तस्य जलमध्य एव तदवगमादेतद्वचनेन तदभेदोक्त्या हृदत्वोक्त्या च जल-
रूपत्वं शब्दब्रह्मणो निःप्रत्यूहं मन्तव्यमिति भावः । सर्वांशेन तत्सम्बन्धज्ञापनार्था स्ना-
नोक्तिः । शब्दात्मका एव जाता इति । हृदनयनोक्त्यैव तत्सम्बन्धप्राप्तावपि मज्जनोक्ते-
स्तदात्मकत्वमेव तस्यार्थ इति भावः । एवं करणे हेतुमाहुः क्रमश्चायमिति । पुष्टिमार्ग-
वेशनक्रम इत्यर्थः । शब्दब्रह्मणः सकाशात्परत्वेनाक्षरब्रह्मैव परब्रह्मशब्देनोच्यते । तथा
'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादा'दौ ब्रह्मभावाद्वैकुण्ठाद्वा पृथक्कृत्वा 'न स पुनरावर्तते' इत्यादि-
लाक्यैस्तादृशानां पुनर्देहादिसम्बन्धस्य मर्यादाश्रुतिविरुद्धत्वात्, ततोपि पृथक्कृत्वा पुष्टि-
कार्यद्वारा स्नानुभवज्ञापनद्वारा वा शक्तमित्यर्थः । यथा चैतत्तथा 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा
यशुरिति दृष्टान्तव्याख्यानविवरणे प्रपञ्चयिष्यते । चकारादित्यादि । वेदास्तु मर्यादा-
निरूपकाः । ब्रह्मानन्दनिमग्नानां ततः पृथक्करणं न तत्सम्मतम् । अतः श्रीकृष्णाज्ञारूपपुष्टिशु-
तिसम्मत्या पुष्टिलीलापरिगृहीता नास्मद्विषयाः, किन्तु मर्यादामार्गीया एवेति स्वस्माद्भिन्नाः
कृताः । तदेतदुक्तं वेदैरपि भगवदाज्ञयोद्धृता इति । एतस्यावश्यकत्वायाहुरन्वयेति ।
मर्यादामार्गीयत्वे पुष्टावप्रवेशः स्यादित्यर्थः । यतस्तदाद्र्जनयना इति । 'नन्दादयस्तु तं
दृष्ट्वा परमानन्दनिर्गता' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदानन्दाश्रुमिस्तथेत्यर्थः । अथवा । अग्नि-
मपेदैनेतेषां प्रमाणतो ज्ञानकरणार्थं लोकं प्रदर्शितवानिति वक्ष्यमाणत्वाल्लोकदर्शनेन माहा-
त्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह आर्जनयनत्वोक्त्या सूच्यते ।

नन्वेवं व्याकृतौ को हेतुः? यथाश्रुतव्याकृतेरपि साधीयसीत्वेन प्रतीयमान-
त्वात् । तथाहि । अतिगभीरत्वेन शुद्धत्वेन तापहारकत्वेन ब्रह्मानन्द एव ब्रह्महृदपदे-
नोच्यते । यथा हृदे मग्नी ब्राह्ममर्थं न जानाति, तथा तदानन्दभरेण देहाद्यनुस-

दस्य निरस्तम् । तत्त्वस्य पूर्वमेवोक्तेश्च । मध्ये शब्दब्रह्मयोजनायां हेतुमग्रे वक्ष्यन्ति
 माणतो ज्ञानमित्यादिना । एवं सत्यत्र हृदत्वमजनोक्तिभ्यां जलरूपतापि शब्दब्रह्म
 स्तीति मन्तव्यम् । तदाहुरत एवेति । एतस्यापि व्यापकत्वात् कचिद् गोकुर्ला
 प्रकटीकृत्येत्यर्थः । एवं कृतेरावश्यकतामाहुः तत्कार्यमिदमिति । एतादृशानां पूर्व
 सम्पादनलक्षणं कार्यं प्रमाणतो ज्ञानं च तदेकसाध्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाहुरग्रे च
 'यत्राक्रोध्यगात् पुरे'त्यनेन । तत्र हि शब्दब्रह्मात्मके जले भगवत्स्वरूपं स ज्ञ
 निति । मजनपदार्थमाहुः शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः । तत्र हेतुरुत्तमार्ति
 रिण इति । नन्वस्मादप्युद्धरणस्यावश्यकत्वे पूर्वस्मादेव किमिति नोद्धृत्य प्रकृ
 त् सम्पादितवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः क्रमश्चायमित्यादिना । स्वकृतमर्यादाश्
 तथाकृतिरित्यर्थः । तमेवाहुः परब्रह्मेति । परब्रह्मणा पूर्वं स्वस्मिन् स्थितं पश्चात्
 द्विभक्तं यद्वस्तु तच्छब्दब्रह्मात्मकं भवति । ततस्तेन तथा कृतं जगद्रूपं भवतीत्य
 मत्राकृतम् । साक्षाल्लीलोपयोगि जगद्धि सच्चिदानन्दात्मकं स्वस्मिन् स्थितं
 स्वस्माद्विभक्तं करोति प्रभुः । यतोन्तःस्थितं न वहिःकार्यक्षमम् । तच्चानन्द
 युक्तं सत् स्वरूपमलभमानमिव न किञ्चित्कार्यक्षमं भवति । तदा प्रवृत्तिनि
 लौकिकीभ्यामलौकिकार्थसम्पादनक्षमं शब्दब्रह्मेति तदात्मकतायां लीलोपयोगि
 वृत्तिक्षमं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा सम्पाद्योक्तसामर्थ्यं सम्पन्ने तस्य प्रमाण
 लायां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्नेहाधीने इति न तदुपयोग इति तस्मादप्युद्धृता इति ।
 मन्यथा प्रमाणगृहीता इत्यादिना । लीला हि स्वतन्त्रा । एते प्रमाणाधीन
 तमेव कर्म कुर्युर्नेतरंदपीति तत्रानुपयुक्ता भवेयुरित्यर्थः । यद्वा । प्रमाणमार्गगृही
 णैकवशचित्तत्वम् । तच्च पुष्टिलीलाप्रवेशानधिकाररूपमेवेति तथेत्यर्थः । तद
 इति । जले निमग्नानामार्द्रं ते भवत एव । प्रकृते च तस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वेन
 मिदं भगवत्स्वरूपं, नाहश्मेत्, दृश्यमि, पश्यन्तीत्येतदेवार्द्रत्वम् । नहरन्न्दशुक्ति
 ज्ञेयम् । सर्वस्यापि प्रघट्टकस्य तात्पर्यरूपं गूढाभिसन्धिमुद्धाटयन्ति ब्रह्मानन्दे

यद्वा । ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यस्माभासः । ततो दर्शनानन्द
 अत्रायं भावः । अक्षरानन्दाल्लीलात्मकानन्दस्याधिकत्वेप्येतेषां तद्रूपत्वेन त
 प्यक्षरानन्दस्यैवदवध्यननुभवेन तारतम्याज्ञानाद् भगवता च लोकमध्य एव
 स्वस्येतरलोकसाधारण्यं मन्यमानानां स मनोरथोभूत् । तत्पूर्त्यर्थं स्वर्ल
 हस्तपिहितमिव कृत्वा साधारणी रीतिं प्रकटितवान् । तस्यां तु सच्चिद्व्याकट
 नानन्दांशस्य । तद्व्याकट्ये च ब्रह्मभावः सम्पद्यते । स चाक्षरानन्दांशम्
 रानन्दाविभागे च जीवस्वरूपात्मकानन्दोपि तथाभूत् । चाक्षाभिसम्बन्धे दार्ढ
 इदमेव विलयशब्देनोच्यते । अन्तराट्टदारुणो यथा चाक्षांश एवामित्वम्, तद

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

‘अधिकं तत्रानुप्रविष्टं नतु तद्धानि’रिति न्यायोत्रापिशब्देन ज्ञाप्यते । तथा च स्वपदस्य
 सामिनीवाचकस्यानुभवपदेन समं सम्बन्धो ज्ञेयः । आनन्दपदं भजनानन्दपरम् । यद्वा ।
 बलदेवे स्वधर्मान्धिरूपयता भगवता ‘गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्री’रितिवाक्ये श्रियोपि
 स्पृहानिरूपणेन तस्या अपि दुर्लभो यो रसस्तं प्राप्य गोप्यो धन्या इति ब्रजस्त्रीष्वेव स्वान-
 न्दानुभवयोग्यता निरूपिता, नान्येष्वन्यासु वेल्यर्थः । तथा च तत्रैवैतदधिकारवत्त्वात्तथेति-
 भावः । यद्वा । ‘हेमन्ते प्रथमे मासी’त्यत्र तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवतीत्यत्र या शक्ति-
 रक्ता तत्प्रवेशो यत्र, तत्र प्रभुसम्बन्धयोग्यता, स चैतास्त्रेव सम्पन्न इति पूर्वं निरूपितमित्यर्थः ।
 एवं सत्येतत्प्रवेशो यत्र पुरुषेपि भविष्यति, तत्रैवभावो भविष्यतीत्याशयेनाहुः तद्वारेति ।
 तासामनुग्रहद्वारेति वार्थः । यत्रापि तत्प्रवेशोनुग्रहो वा तत्रापि स्त्रीत्वमृते नैतद्रसप्राप्तिरित्याहुः
 भगवांस्तासु प्राकृपीतरसाधिकरणमूतासु तमेव रसं पातुं शक्त इत्यर्थः । रसाधिक्ये पुंभा-
 वात्तथेति भावः । यतस्ता एव रसयोग्यास्तत्याने शक्ताश्चातो न कदाचिद्रमणे व्यवधानं
 वेतीत्याहुः अतो हि भगवानिति । आन्तरं त्विति । सखीवृन्दे मिथो गुणानुवादे
 गेलासहितप्रियतमप्राकट्येनान्तर्त्ये भावविशेषा उत्पद्यन्ते, न ते संगमेपीत्यस्य परत्वम् । ‘ना-
 रूपे व्याकरवाणी’ति श्रुतेः प्रपञ्चस्य द्विरूपत्वेन लीलाप्रपञ्चसापि तथात्वाद्गुणगानलक्षण-
 नामात्मकभगवत्स्वरूपस्य परमानन्दरूपभावात्मकरमणलक्षणा लीला प्रिये दोषारोपादिदो-
 षाया अपि लीलायाः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विरूपत्वेनोत्तरा सप्तमाध्याये निरूपिता । पूर्वस्याः
 सदोपत्वाद्त्रापि तत्पूर्वाध्याये वेदात्मकशेषरूपत्वेन बलदेवस्य तत्साहित्येन कृतलीलायां
 शंखचूडोक्त्या सदोपत्वं तद्वचोक्त्यात्र सापि निर्दुष्टेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अत एवाध्यायद्वयेन
 निरूपणमिति भावः ।

यतो रूपं पञ्चात्मकमतस्तद्धानं पञ्चधातस्तन्निरूपणमपि तावद्भिरध्यायैः कृतमित्याहुः
 तत्त इति । पञ्चात्मके रूपे येनांशेन या लीला कृता तां तां लीलां क्रमेणाहुः आत्मनेति
 सार्धेन । ‘यथेन्द्रियादिरूपत्वं शुद्धस्य ब्रह्मणस्तथा । आत्मत्वादिस्वरूपत्वं मन्तव्यं श्रुति-
 वाक्यतः । यथेन्द्रियादिसङ्घात आत्मनो मुख्यता तथा । प्रकृते’ सामिनीभावप्राधान्यं तत्
 आदिमे । स एवोक्तः प्रसुर्वस्माद्रसरूपः श्रुतेर्मतः । आत्माधीनं यथा कार्यं सर्वमेवमिहापि
 हि । भावाधीनमतः प्रोक्तमात्मनेत्यादि सुष्ठु हि । अन्याप्राधान्यतः पूर्वं केवलैनेति तत्तथा ।
 तत्तत्राप्राधान्यतस्तत्तलीलेत्यग्रे तथोदितम् । मनःप्रमृत्तिसर्वस्वं तासु नास्ति हरेः परम् । इति
 ज्ञापितमेतेन विप्रयोगदशासु वै’ । यद्वा । आत्मना प्रथमेत्यादिनोक्तं पञ्चविधत्वं प्रत्यध्यायो-
 क्तलीलायामपि ज्ञेयम् । तथाहि । प्रियान्यः फलं दातुं तथा रूपप्राकट्यं कृत्वा स्थित इति
 भगवत्सेनात्मना लीलोक्ता । ‘मनश्चक्रे’ ‘कृष्णगृहीन्मानसा’ इत्यादिनाऽन्योन्यं चित्तव्यति-

पङ्को निरूपित इति मनसा । ततः 'स्वागतं व' इत्यादिकथनाद्दृष्टसा । तादृग्वचनश्रवणेपि प्राणानां स्थितिस्तु प्राणरूपेण भगवानेव वाग्द्वारा प्रविष्ट इति प्राणैः सा । अत एव मूले 'प्रतिभापमाण'मित्युक्तम् । बलं हि प्राणानां धर्मः, एते चालौकिका इति भगवद्वशीकरणलक्षणं बलं संपन्नमिति स्वामिनीवाग्रूपत्वं प्राणरूपत्वं चेति तथा । तत इन्द्रियशरीरयोः सेति स्पष्टम् । तिरोधानमपि कायिकमिति तथेति प्रथमाध्यायस्थितिः । तिरोधानदशायामेतासामात्मा भगवत्येव प्रविष्ट इति स एवात्मत्वेनैतासु स्थितः कार्यं कृतवानित्यात्मना सा । एवमेव मनः-प्रभृतीन्द्रियान्तं ज्ञेयम् । 'नात्मागाराणि सस्मरु'रिति वाक्याद्देहस्मृतिरहितानां पुनः पुलिनागमनं स्वतो न सम्भवतीति शारीरी सा । तृतीयेध्याये ब्रजोत्कर्षहेतुत्वं दर्शनाभावेन वधहेतुत्वं रक्षकत्वमलौकिकत्वे सति ब्रह्मप्रार्थनया प्राकट्यं च स्वरूपमात्रसैवेत्यात्मना या लीला सा चतुर्भिरुक्ता । ततोऽग्रे निकटागमनद्विविधरमणमुख्यरसदानानि प्रार्थितानि, तानि चोद्दीप्तभावपूर्वकाणि । भावाश्च मनोनिष्ठा इति तल्लीला चतुर्भिरुक्ता । तत एकेन प्राणस्थितिहेतुत्वेन कयास्वरूपं निरूपितम् । तत्र वाक्प्राणरूपत्वं स्पष्टम् । ततोऽग्रे प्रहसितेक्षणादिकं चलनं चेन्द्रियकार्यमिति तल्लीलोक्ता । ज्ञानकर्मभेदेनेन्द्रियं द्विविधमिति द्वाभ्यामेवोक्ता । ततो दिनान्ते स्वयमागत्याननं प्रदर्शयतीति शारीरी सा । एतदग्रे शारीरीत्वं स्पष्टम् । अधराष्टतदानस्य रतान्तःपातित्वेन तदपि तथा । अटव्यटनं स्पष्टम् । दर्शनेन्तरायस्य दुःखदत्त्वे हेतुः स्वरूपमेवेति सापि तथा । अग्रे त्यागोपि दैहिक एवेति तथा । अग्रे चाननोरसोर्देहमध्यपातित्वेन सापि लीला तथा । ततोऽग्रे स्वरूपाभिव्यक्तिप्रार्थनमिति तथा । अग्रे चरणाम्बुजरूढं देह इति स्पष्टम् । स्वामिनीनां हि वहिःप्राकट्यमेव भगवतोभीष्टम्, तदैवेश्वरवादोन्यदा शून्यवाद इति ज्ञापनायैश्वर्यसमानसंख्याकैः श्लोकैः दैहिकी सा निरूपिता । तुरीयेध्याये प्रियप्राकट्येन पूर्वदशाखिलापि विस्मृतेति ज्ञापनायोक्तक्रमातिक्रम उच्यते । दैन्यभाववहिःप्रकटनरूपाभ्यां साधनफलरूपाभ्यामात्मना सा । ततः सर्वासामुत्थानं भगवन्मनसैवेति सा तथा । तत इन्द्रियैरिति स्पष्टम् । ततोऽग्रिमलीलायोग्यस्थले गतिः, तत्रासन उपवेशनादिकं शारीरम् । ततो वाग्रूपत्वं भगवता चातिरोधानकथनाद्वाचः प्राणरूपत्वं चेति । पञ्चमेध्याये प्रतिबन्धकनिवर्तनेन स्वाङ्गेः पोषणेन च पूर्ववद्भावसंपन्नाः प्रियाः कृता इत्यात्मना सा । क्रीडाया मानसरसोद्गमहेतुत्वेन तदारम्भस्तथा । शोभोभयोरपि क्रीडासामयिकीति सापि मानस्येव । ततोऽग्रे भगवत्साम्येन गानं वाक्प्राणैः सा । ततः स्कन्धग्रहणाघ्राणरसास्वादानादि हस्ताञ्जघारणान्तेन्द्रियैः सा । ततोऽग्रे शारीरी । अथवा । 'शास्त्राणां विषयस्तावद्यावन्मन्दरसा नराः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम' इतिवाक्यादत्रोभयोरुद्भूतभावव-

त्वेन सर्वत्र सर्वा लीलात्रोच्यत इति नायं क्रमो विवक्षितः । एतच्च यथा तथा स्वयमेव भावनीयम् ।

रूपं प्रतिष्ठितमिति । हरिप्रियास्विति शेषः । पूर्णस्वरूपानन्दो दत्तोभवदित्यर्थः । आवेष्याये प्रसुरुरूपत्वात्मना लीलां कृतवानिति भक्तानामप्यात्मन्येव स्वानन्दं परि-
 त्वानित्याहुः जीवानानन्दयदिति । आत्मन इत्यर्थः । अत एव प्रमुणा तादृग्रसभावः
 पूर्णोत्र कृतो येन प्रसुवचनेभ्योपि निरपेक्षा जाताः । ततः क्रमेणातिशयितभावस्तथा
 कृतो येन स्वरूपादपि निरपेक्षा जाताः, यतो गानोभूत् । तथा च भगवद्भावस्य नित्य-
 त्वादयं भावः स्थायिभाववत्सदा स्वामिनीष्वस्तीति ज्ञेयम् । यतोस्मिन् रसे नायिका-
 ग्राधान्यमेव निर्वहति । अग्रे यदात्यर्थादेः कथनं तदेतस्यैव भावस्यावस्थाविशेषसम्बन्धिव्य-
 मिचारिभावानामेव । अत एवाग्रे 'ईपत्कुपिता' इति वक्ष्यते । द्वितीयतृतीयादिलीलाकर-
 णसूत्रमनोवाक्प्राणादियु रसपूरणं च तथैव भवेदिति तथेति भावः । 'यमेवैष वृणुत' इति
 श्रुतेरेतावत्स्वतो भगवता कृतम्, न तु साधनयत्नेनैतास्त्रियाहुः स्वयमिति । तर्हि
 नादेनाकारणं गमनघोषनादिकं चानुपपन्नमित्याशंक्य, तत्रोपपत्तिं वदन्तो भगवान् लीलां
 कुर्वन् शास्त्रमर्यादामपि प्रदर्शयतीत्याशयेनाहुः ते चेत्समर्पितात्मान इति सार्धेन । स-
 र्वात्मभाववन्तश्चेद्भक्ता भवन्ति, तदैवायं रसः प्राप्यो, नान्यथेत्यर्थः । एतेनैतास्त्रेवैवं रमणं
 कुतो नान्यास्विति शंकापास्ता । सोपि भगवत्कृत एव भवति, नान्यथेति ज्ञापनाय तदु-
 पायरूपरिंसाचन्द्रोदयगाननिषेधवचनान्युक्तानीत्याहुः तत्रोपायश्च रूप्यत इति ।
 तत्र समर्पितात्मत्व इत्यर्थः । अन्तर्गृहगतकथयैतद्भावहितानां नैतत्प्राप्तिरित्यत्र निदर्शनम-
 प्युक्तमिति चकारार्थः । मानतिरोधानभ्यामन्यापि सा मर्यादा ज्ञाप्यत इत्याहुः आत्मेति ।
 लङ्घ्ये लुब्धच्छान्दसः । रसमर्यादामग्रे स्वयमेव वदित्यन्त्यन्त्यञ्चोक्तद्वये । अन्तःप्रपत्यभावे
 बाह्यतस्तिरोधत्ते । तत्र हेतुरन्तःकरणसम्बन्धीति । यथा पतिपुत्रादिः शरीरसम्बन्धी,
 तथा हरिः सर्वभावप्रपत्यैकलय इति, सा चान्तःकरणधर्म इति तथा । तथा च हेत्वभावे
 कार्याभावो युक्त इति भावः । तिरोधानमपि मानजडुःखहरणार्थमेवेत्याहुः हरिश्च स इति ।
 अत्र हरिपदस्यायं भावः । 'एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदा-
 भिमानाः । नैते यदोपससृष्टुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलाभरमयो हरिराविरासी'दिति वाक्या-
 घयान्चैररक्षणे जाते स्वयमाविर्गूय रक्षितवान्, एवमन्वेषणादिसाधनानामसाधकत्वोक्तिर्दिन्द्ये
 सति तन्निवारणाय स्वयमाविर्गूय सर्वं कृतवानिति । अथवा । अन्तःकरणसम्बन्धी सन् तत्र
 स्थितः सन् बाह्यतस्तिरोधत् इत्यर्थः । यद्वा । मानस्यायं हि सहजो धर्मो यत्रायकतिर-
 स्कारोऽवचनानीक्षणदिभिः, प्रकृते च तत्कार्यं स्वयमेव प्रभुः कृतवान् । न केवलमधुनैवन्,
 किन्तु सार्वदिकीयं व्यवस्थेत्याहुः सोऽन्तःकरणेति । सः पूर्वोक्तसमावात्मक एव प्रभुः
 स मानात्मकः सन्नन्तःकरणसम्बन्धी चेत्तदा बहिस्तथेत्यर्थः । यद्वा । कायिकचेष्टया

मानापनोदनं कुतो न कृतवानित्याशंक्य तत्र हेतुमाहुः स इति । अन्तर्ज्ञानादिकार्यकरणं येनेत्यन्तःकरण आत्मा तत्सम्बन्धी यतोऽतस्तथेत्यर्थः । आद्येध्याय आत्मनैवैतदात्मनि स्वानन्दं पूरितवानित्यन्तरेव च सोस्तीत्यन्तरेव प्रविश्य तद्धर्माणोदनं कृतवानित्युच्यते । यदा कायिकमानन्ददानं करिष्यति, तदा वहिरेव तथा करिष्यतीति भावः । अत एव गीत-गोविन्दादिषु तथैव गीयते । हरिरिति पूर्ववत् ।

आद्यश्लोके सर्वास्वेव रात्रिष्वित्यादि । ननु तासां रात्रीणां नित्यत्वाद् दिवापि स-
 १०-२६-१. त्वेन तेष्वप्येतद्रात्रिप्राकट्यं कृत्वा रमते, उत लौकिकीषु रात्रिष्वेव तथा कृत्वा
 तथेति शंकानिरासायाहुः सर्वास्वेवेत्यादि । यावतीषु ता आरोपितवां-
 स्तावतीषु सर्वासु रात्रिष्वेव लौकिकीष्वित्यर्थः । अन्य 'यैवं शशाङ्कांशुविराजिता' इति श्लो-
 केन लौकिकीनां तासामतिदेशो न सङ्गच्छेत । दिवापि तयोक्तौ दोहनपयोधिश्रयणसंयावसि-
 ङ्गादिकं गोपानां दिवा गोचारणादिपराणामेतासु स्वपार्श्वस्थत्वेन माननं च न सङ्गच्छत इति
 भावः । पूर्णत्वादिति । रसशास्त्रीयाभिः सर्वाभिः कलाभिः पूर्णत्वादित्यर्थः । सकलकलापूर्ण-
 भगवन्मनःसम्बन्धिचन्द्रस्यापि सदा तथात्वात्तासु तत्प्राकट्यकरणेन तथात्वकरणमित्याशये-
 नाहुः पूर्णमेत्यादि । अन्यदा सदोपस्य जलादेर्दोषनिवर्तकत्वं कमलादिलक्षणगुणाधायकत्वं
 च शरदो लोके दृश्यत इति तस्यामसाधारणो धर्मोस्तीति ज्ञायते । इहापि रसानुयोगिवस्तु-
 निरासपूर्वकं भगवद्भावपोषिकाऽलौकिकी शरद्भविष्यतीति तामेव कृतवानित्याहुः ऋतुम-
 पीति । पुंसां सदोपभावस्त्रीणामप्यत्र न प्रवेश इत्यपि ज्ञापयितुं वसन्तादीनां प्रावृषश्चाकर-
 णमिति हृदयम् । ननु रात्रीणां नित्यत्वेन तद्धर्माणामपि नित्यत्वात् तासां कालात्मकत्वेन
 र्ववश्यंभावाच्च तत्करणोक्तिविवरणे कथमुपपद्यते । न च मनस इवेति वाच्यम् । तथात्रा-
 श्रुतेरिति चेत् । इत्यर्थम् । अत्र हि वीक्षणस्य तथा मनःकरणे हेतुत्वमुच्यते । तथा च सर्व-
 विषयकापरोक्षनित्यज्ञानवृत्तौ नित्यरात्रिदर्शनस्यापि तथात्वेन तत्कार्यस्यापि तथात्वापत्तौ
 तत्समाधानाय वीक्षणे पूर्वस्माद्विशेषो वाच्यः । स चात्र विषयरूप एव वक्तुं युक्तः । स च
 विशेषणांश एव । पूर्व तस्यानाविर्भावनादयुनैव तथा करणाद्रसोद्दीपिकां सामग्रीं प्रभुरेव
 कृतवानिति सुष्टकमाचार्यैः कृत्वेति । यद्यपि विशेषणस्यापि नित्यत्वेनोक्तद्रूपणानुद्धा-
 रस्तथापि भक्तानामपि दर्शनयोग्यता तत्र सम्पादितेति तथा । नायकभावेनेक्षणमेव विशेष
 इति ज्ञेयम् । अत एवोपसर्गो वीति । वस्तुतस्तु तत्तत्क्षणसम्बन्धिनी लीला नित्यैवोच्यत
 इति नानुपपत्तिः काचित् । यद्यपीत्यादिनाऽपिशब्दार्थ उक्तः । तथापि मर्यादेति ।
 रसमर्यादेत्यर्थः । एवं कार्ये योगमायाया इति । भजनानन्ददानलक्षणे कार्य
 इत्यर्थः । अन्यत्र स्थितं प्रमाणम् । वेदात्मानं सङ्कर्षणं देवक्यां स्थितं रोहिण्यां

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

योजितवती, स्वयमाविर्भूय मधुरायां स्थितमानन्दरूपं प्रभुं गोकुले, तथात्रापि पूर्वं गोपानां ग्रहेषु स्थिता ऋचोद्युना भगवति योजयति, भगवति स्थितमानन्दं च तास्वित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । आनन्दस्य सुखरूपत्वादमूर्तस्वान्यत्र गमनासम्भवात्प्रियसङ्गनिमित्तकः स्वामिनीषु सुखविशेष उत्पन्न इत्येव वक्तुं युक्तम्, अतो योगमायाश्रयणनिमित्तकधनमनुपपन्नमिति । स वक्तव्यः । 'आनन्दाद्भेदं खल्विमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिभ्यः 'आनन्दमयोभ्यासा'दित्यादिन्यायेभ्यश्च धर्मिग्राहकप्रमाणभूतेभ्यः आनन्दमयत्वं भगवत्स्वरूपे मन्तव्यम्, अनिच्छतापि त्वया । तथैव चिद्रूपस्य धर्मरूपभगवत्शब्दार्थज्ञानरूपत्ववत्प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायाद्धर्मरूपतापि । तथा च 'तेदेजती'ति श्रुतेस्तस्य गतिरूपत्वमप्यङ्गीकार्यम् । अत एव व्यापकत्वेपि गतिलीलोपपद्यते, दामोदरलीलेव । वस्तुतस्तु स्वरूपमर्यादामप्यतिक्रम्य भक्तार्थं लीलां करोतीति नानुपपत्तिः काचित् । अत एव 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'ति श्रुतिः । सर्वात्मभावलक्षणः स्थायिभावो रसस्तमेव लब्ध्वानन्दवान् भवति । तादृशे प्रभुः स्वरूपानन्दं ददातीति तथा लाभकथनेन भगवद्भक्त एव प्राप्यते, नान्यथेति सूच्यते । एवकारः सर्वत्रानुषज्यते । तथाहि । रसमेव लब्ध्वा तथा । तं लब्ध्वा तथा भवत्येव । तथा भूत्वा आनन्देव भवति, न तु लौकिकदुःखपीति च । अतः प्रमाणातिरिक्तमार्ग इति । प्रमाणमार्गातिरिक्तो मार्ग इत्यर्थः । यतोऽन्यत्र स्थितं प्रमाणमन्यत्रापि योजयत्यतोऽन्यभजनरहितं विवाहितपतिभजनं विदधच्छास्त्रं तत्यागपूर्वकं भगवत्सेवामेव विषय इत्यर्थस्तु स्वामिनीनां तथा भजनेन तेन च फलसिद्ध्या 'या मा-भज'न्नितिवाक्येन भगवता प्रत्युपकृतित्वेन कथनात्फलरूपेण चाद्युना ज्ञाप्यते । तस्य मा-र्गत्वं च । अन्यथोन्मार्गत्वमेव भवेत् । अस्त्वेवमेतदित्यादिना प्रतिपादितं च ताभिः । ईश्वरवाक्यस्याखिलप्रमाणाधिकवत्वत्वेपि स्वामिनीवाक्यैर्दुर्बलत्वमपि प्रमाणातिरिक्तो मार्ग इति ज्ञेयम् । यद्वा । प्रभुप्राप्त्यर्थं गुरुपसत्तिस्तदुक्तकरणं च भक्तानां प्रमाणमार्गः । प्रकृते च स्वामिनीप्राप्त्यर्थं योगमायाश्रयणादिकं प्रभुः करोति करिष्यत्यपीति प्रमाणातिरिक्तो मार्गः, यतोऽन्यत्र प्रतिष्ठितमानन्दमन्यत्र योजयत्यत एतद्भावेन भजनरूपोत्पुत्कटलेहजविरहभावोऽन्यथागपूर्वकं स्वदेहादिविस्मृतिपूर्वकं भगवदन्वेषणपरत्त्वलक्षणश्च भक्तिमार्ग इत्यर्थः । इदं च द्वितीयतृतीयाध्यायादिषु स्पष्टम् । एवं सत्यस्मिन्मार्गे स्वामिन्य एव सुख इति ज्ञापितं भवति । स्वामिनीनां विप्रयोगभावे सौभाग्यमदादिहेतुः । तत्र च भगवद्धर्मप्रवेश एव हेतुः । अन्यथा पादरजःप्रपन्नानामेतासां मदो मानश्च न स्यातामिति भावः । नन्वेवं 'शशांकांशुविराजिता निशा' इति वाक्यालौकिकीष्वपि रात्रिषु रमणमिति ज्ञायते । एवं सत्यलौकिकीतत्परिग्रहे गौरवं विशेषाभावश्चेत्याशङ्क्य लौकिकीनामपि तासां स्वरूपमाहुः याश्च रात्रय इति । निर्मिता इतिपदात्सर्गादावेवैतद्धर्ममेव भगवता सृष्टाः काश्चन रात्रयो

भगवत्सेव स्थिता एतावत्पर्यन्तं, लीलासमये लौकिकीष्वेव रात्रिषु स्थापयित्वा तां कृत-
वानिति ज्ञाप्यते । लौकिकेन्दुप्रकाश्यत्वेन गीतगोविन्दाद्युक्तप्रकारेण लौकिकरीत्यैव रमणेन
चैतासां लौकिकीत्वमुच्यते । तासु विवक्षितेन्दुप्रकाश्यत्वेन नायकमानोक्त्या नायिकाप्र-
णिपातोक्त्यैतन्माननायकान्तर्धाननायिकादैन्योक्त्यैतद्देतुकृतदाविर्भावे तदधीनत्वोक्त्या
प्रश्नोत्तरे परोक्षमजनोक्तौ पूर्वमननुभवेपि प्रत्यक्षवाधेपि तदनुभवतद्वाग्विश्वासोक्त्या भग-
वद्विचारितानुपूर्वाकस्वरजात्युन्नयनादिभिश्चालौकिकरीत्यैवालौकिकरसदानमिति ज्ञाप्यते ।
उक्तार्थेषु लौकिकवैलक्षण्यं स्पष्टम् । एवं सति स्वरूपत एव बालौकिकत्वमिति विवेकः ।
एवं कथन उपपत्तिमाहुः अन्यथेति । साधारणीनां रात्रीणां तल्लीलाश्रयत्वे तासां सर्व-
त्रैव तुल्यत्वात् सर्वेषु देशेषु सर्वेषामेतदानन्दप्राकट्यं स्यादित्यर्थः । अन्यथेत्यस्यैव वि-
वरणं साधारणीत्यादि । भूयैकत्वेपि लीलाश्रयभूम्यधिष्ठानत्वेनास्या नानुपपत्तिरिति भावः ।
ननु सर्वज्ञस्य रात्रिदर्शनमपि सार्वदिकमित्यधुना को विशेष इति चेत्तत्राहुः शरदि ऋ-
ताचित्यादि । विशिष्टदर्शनं विशेष इत्यर्थः । ननु विशेषणस्यापि नित्यत्वान्न तथेति चेत् ।
सत्यम् । यादृशी लीलोच्यते तादृश्या एव नित्यत्वाद् धुनैवोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमित्युक्तेपि
न दोषः । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने निरूपितमस्माभिः । ईश्वरस्यान्याश्रयणं हि लौ-
किकी रीतिः, तदुक्त्वात् तद्रीत्यापि रमणं सूच्यते । एवं सति मध्यस्थत्वेन तदा तस्या विशेष-
पत उपयोग इति तदाश्रयणमुक्तमिति ज्ञेयम् । किञ्च । स्वाश्रय्ये ह्यर्थेऽन्याश्रयणं क्रियते ।
तथा च सर्वसमर्थस्यापि स्वानन्ददानसमये ईश्वरत्वादिधर्माज्ञानं सम्पादयितुं रसपरवश-
त्वेन न कर्तुं शक्यं, गोपानां चैतल्लीलाविषयकाज्ञानं तथा । आगमनसमये निषेधोक्त्या
तज्ज्ञानस्य कथनात् अत एतदादिकार्यसिद्धयर्थं योगमायाश्रयणमलौकिकरीत्या रमणेपीति
ज्ञेयम् । अत एव 'मोहितास्तस्य गायया' 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्था' निति वक्ष्यति । अत एव
रसोपयोगि यद्यत्कार्यं तत्तदा तदा सम्पादयितुं शक्तेयमिति स्वनिकट एव मूर्तिमत्यास्तस्याः
स्थापनमिति ज्ञापनायोपेत्युपसर्गः । एतदेवोक्तं समीप एवाश्रित्येत्यनेन ।

तदोद्गराज इत्यस्याभासो नूतने तस्मिन्नित्यारम्य ससृज इत्यन्तः । अत्रेदं प्र-

१०-२६-२.

तिभाति । आश्रितत्वोक्त्यात्रेश्वरत्वमर्यादासुल्लङ्घ्य भगवानधुना प्रवृत्त इति
ज्ञायते । अन्यथा रसमर्यादोच्छिद्येत । एवं सति यदवधि सर्वविकारराहित्येन
नैवविधं मनः प्रकटितमिति सपद्येतादृशस्य तस्य नूतनत्वम् । लौकिकी रीतिमनुसृतवतस्तदे-
वतापेक्षापि घटते । लोके देवताधिष्ठितस्यैव कार्यक्षमत्वात्, अन्यथा नियामकाभावेन सामर्थ्या-
भावेन चात्वेनैव यथा पूर्वमेव भवेत्, ननु रसैकपरवशं सदा । अत एवात्तगजेन्द्रलील इति व-
क्ष्यति । करिणीश्वरमात्रेण परवशत्वं तत्र प्रसिद्धम् । युक्तं चैतद्यद्विभावादिकं विना न रसोप-
इति । 'विभावानुमात्रव्यभिचारिसंयोगाद्रसनित्यति' रिति चात्स्यायनसूत्रान् । वस्तुतस्तु 'रसो

श्रीविद्मलनाथविरचिता ।

वै स' इत्यादिश्रुतिभ्यो रसरूपत्वात्प्रभोस्स यादृशस्तच्छास्त्रसिद्धोऽस्ति तादृशो निरूप्यत इति
 नानुपपत्तिः काचित् । अत एवैवंभूतस्यैव नित्यत्वमपि । एतद्विद्वन्मण्डने द्रष्टव्यम् । तस्मा-
 त्सुभूक्तमनधिष्ठितं चेत्वादि । ननु चन्द्रस्योदयकर्तृत्वं मूले प्रतीयत इति भगवतः सृष्टिकर्तृ-
 त्वोक्तिरत्र विरुद्धेति चेत् । न । अनवबोधत् । यदा मनश्चक्रे तदैव य उडुराजोर्थादुत्पादि-
 तस्स उदगादिति मूलार्थस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा तदेति न वदेत् । सोऽप्युदगादित्येव
 वदेत् । किञ्चाग्रिमश्लोकोक्तचन्द्रदर्शनान्यथानुपपत्त्यैव चन्द्रोदयप्राप्तेरेतच्छ्लोकवैयर्थ्यापातः ।
 एवं सति चिकीर्षितलीलाया वेदलोकयोः प्रतीतत्वेनापूर्वत्वात्सामग्र्यप्यपूर्वैव सर्वा स-
 म्पादितेति ज्ञापनाय तदेत्युक्तिपूर्वकं तदुदयवर्णनमिति ज्ञायते । अत एव भगवन्मन-
 श्चन्द्रस्येत्यारम्य कदाचिदपीत्यन्तो ग्रन्थो युज्यते । अन्यथा मूले पूर्णत्वादिधर्माः
 कण्ठोक्ता नेत्याचार्या अपि न वदेयुः । अत एव पूर्वश्लोके मनसोपि कारणमुक्तं चक्रे इति
 पदेन । क्रीडायां मनस एव मुख्यत्वात्तस्य नूतनतया करणोक्त्यैव सर्वथा अपि सामग्र्या-
 स्तथात्वं ज्ञातं भविष्यतीत्यभिप्रायेण । एवं सति तादृशं चन्द्रं च प्रभुः ससृज इति हेतो-
 र्ग्रे तदुदयमाह शुक्र इत्याभासार्थो ज्ञेयः । तथापि क्रमेणैवेति । अन्यथा रजन्त्येपेति
 प्रभुर्न वदेदिति भावः । नन्वस्या रात्र्या नित्यत्वेनैक्येव चारितास्यै वहीनां तासां
 परिग्रहः किमर्थं इति चेत् । अत्र वदामः । नायिकाविशेषेषु प्रतिपदादितिधिनियतकर्त-
 व्यताकवन्धादिविशेषैरेव रसः प्रादुर्भवतीति वास्तव्यायननयसिद्धत्वात्तदर्थमेवोक्तरूपाणां
 तासां परिग्रह इति । रात्रीणामलौकिकत्वेन प्राकृतनक्षत्रारक्षकत्वेप्येतद्रात्रिप्रकाशयोद्भूतां
 चाप्रसिद्धत्वेपि यदुडुपपदोपादानं तत्वेतद्रात्रिष्वेव प्रकाशमानत्वेन स्वामिनीनां मनां-
 सेवाश्रोडुत्वेनाभिमतानीत्याहुः सोऽपि चन्द्र इत्यादिना । इन्दोर्नक्षत्रसजातीयत्वं
 'नक्षत्राणामहं शशी'तिवाक्यात्सिद्धम् । एतन्मनसु तत्त्वोक्त्यैतच्चन्द्रसजातीयत्वं सूच्यते ।
 तत्र भगवन्मनःसम्बन्धित्वम् । तत्त्वं चात्र भगवन्मनोऽशत्वम् । स्वमनःप्रवृत्तिनिवृत्तितो-
 पादिकार्याधिमात्रिर्भावितत्वं च । प्राच्याः ककुभ इत्यत्र । प्रतिस्पर्धिन्व्यामिति ।
 प्रतीच्यां दिशीत्यर्थः । उत्तरसन्ध्यायामखिलद्विजोपास्यत्वेनयमेव दिव्युल्येति मर्यादा-
 मार्गीयत्वं लक्ष्यते । रविश्च तथा । अतस्तेन तत्र रागसम्भवः । यत्रोक्तरूपेन्दुप्राकट्यं सा
 दिक्पुष्टिमार्गीयेति तस्या एतत्प्रतिसर्धिनीत्वम् । एतेन मर्यादामार्गे ताप एव, पुष्टिमार्ग-
 श्वेशे तन्निवृत्तिरिति सूचितम् । प्रातः प्राच्या अपि तथासूताया एवाद्युनैवंभूतात्वकथनात्
 अधुना प्रभोरेवेन्द्रत्वेन तद्देवताकात्वेनाप्यस्यात्तस्याः सकाशादुत्कर्षः । पुष्टिमार्गोत्कर्षमेव
 प्रभुः करोति, नान्यत्रास्मादुत्कर्षं सहत इत्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा तस्या मुखे न राग
 इत्याद्युक्तं प्रतिस्पर्धिनीत्वमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । स चर्षणीनामित्यत्र । इदं ज्ञेयम् ।
 चूप् प्रजननैश्वयोरिति पाठादयं धातुराविर्भावन ईशधात्वर्थं गमने च शक्तः । अयवेशस्य
 भाव ऐश्वर्यं तत्र तथा । प्रकृते तु सर्वात्मभावैकलभ्यरसाधिकारिमात्रसृष्टावेव याः शक्तयोऽ

धिकृतास्ता भगवदाविर्भावं ज्ञात्वा तादृशीराविर्भाव्य फलसिद्धिं प्रतीक्ष्यन्त्यस्तत्पर्यन्तमन्य-
भावेभ्यस्ता रक्षन्तीति चर्पणीशब्देनोच्यन्ते । यद्यपि शाब्दिकैरैश्यशब्दस्य गत्यर्थकत्वमेवोक्तम्,
तथापि गत्योरित्यनुक्त्वा यदैश्ययोरित्युक्तं तत् सोप्यर्थात्र ज्ञेय इति ज्ञापनायेत्यस्माभि-
स्तथोक्तम् । गमनार्थत्वे तु यत्र ता आविर्भावितास्तत्र गत्वा तत्फलसिद्ध्यनुकूलप्रयत्नवत्यो
भवन्तीति तथा । तथा च स्वस्वामिनीषु भगवद्भोगयोग्यास्वपि तद्विलम्बं दृष्ट्वैतदातिं च चर्प-
णीनां परमस्नेहवशाच्छोकोजनि । एवं सत्यमिन्दुः प्रियसंगाभावजदुःखं स्वामिनीनामपन-
यन्न केवलानां तदपनयति, किन्तु चर्पणीसहितानामिति मूलार्थः सम्पद्यते । स्वामिनीदुःख-
निमित्तकस्तासां शोक इत्येतद्दुःखनिवारणेनैव तासामपि स निवर्तत इत्यमुख्यत्वात्सहभाव-
स्तासामुक्तः । एतदिन्दुस्वाभाव्यादेतदुदये संगमनिश्चयेन च तन्नित्यवृत्तिः । इदमेवोक्तं चर्प-
णीसहितानां जीवानां चेत्यादिना । आद्यपक्षे तु यत्सम्बन्धिनामेव परमानन्दानुभवस्ताः
शक्तयः स्वयं तदर्थिन्यो भगवद्भक्तेष्वेतदतिरिक्तेष्वेतावत्कालपर्यन्तं परिभ्रान्ताश्चर्पणीशब्देनो-
च्यन्ते । मुक्तौ तदभावं ज्ञात्वा तादृशेभ्यः स्वयमेव निवृत्ता भवन्ति । भगवतैव तादृश्य
एव ताः सृष्टा इति तेषु न प्रवेश इति ज्ञापनाय न लभन्त इत्युक्तम् । अत एवाग्रे स्वत
एव निवृत्ता भवन्तीत्युक्तम्, न तु निवर्तिता इति । तथा चैतदुदये तच्छोकनिवृत्तिर्जातेति
तथा । अस्मिन्पक्षे पुनश्चन्द्रपरामर्शस्य प्रयोजनाभावादेकस्मिन्वाक्ये वारद्वयं तत्कथना-
सम्भवारपूर्वमप्रसिद्धत्वेनास्येन्दोः प्रसिद्ध्यर्थकत्वमपि तच्छब्दस्य न वक्तुं शक्यमित्य-
रुच्याग्रिमः पक्ष उक्त इति ज्ञेयम् ।

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमित्यस्याभासे । तस्य शब्दयोनिर्त्वं निरूपयन्निति । वाचः

१० २६-३.

पूर्वरूपं हि मनस्तत्र समानाधिकरणाया एव तस्यास्तथा । प्रकृते च गान
एतच्चन्द्रदर्शनस्य हेतुत्वोक्त्यापि गानसमानाधिकरणमनोधिष्ठातृत्वं तत्र
ज्ञाप्यत इति भावः । न चैवं वनेपि तत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । विशेषणस्यैव तत्र प्रयोजन-
कत्वेनोक्तेः । रमाननाभमित्यत्र लक्ष्म्या अयं भ्रातेत्यादि । भगवान् रमणेच्छार्या
तद्रसपूरणार्थं ब्रह्मानन्दं लक्ष्म्यात्मकनार्यिकारूपमाविर्भावितवान् । तस्यैव रमणस्थानत्वात्
चन्द्रोपि तथैवायमाविर्भावित इत्यस्य तद्भानृत्वमत एव समानाकारत्वमिति भावः ।
नवकुङ्कुमारुणमित्यत्र । नवपदस्य तात्पर्यमाहुः विवाहसमय इत्यादि । कलत्वे
गानस्य हेतुमाहुः यदि व्यक्तमित्यादि । यद्यपि स्वरूपदिदृक्षा न तच्छ्रवणनिवर्त्या,
तथापि गीतस्यार्थः स्वरूपमेवेति, तद्यार्थसंयुक्तमेवेति गीतस्य व्यक्तत्वेऽर्थस्यापि तथात्वं
स्यात् । तथा च 'तदनङ्गवर्धनमि'तिनाक्यात्स्वरूपरसानुभवेच्छाया एवोद्भूतत्वेन तदनु-
भवेनैवागमनप्रतिबन्धः स्यादिति भावः । चामदृशामित्यत्र । यासां पुनर्दृष्टिरि-

श्रीविठ्ठलनाथविरचिता ।

त्यादि । पुष्टिमार्गानुसारिभजनपरत्वमेवोत्तमत्वं दृष्टः । अन्यथा चार्वादिपदान्यपहाय
वामपदं न वदेदिति भावः ।

निशम्य गीतमित्यत्र । यद्यपीति । उपक्रम एतत्सम्बन्धिरात्रिदर्शनस्यैव
१०-२६-४. रिरंसाहेतुत्वेनोक्तेरिति भावः । तथापीति । तदनङ्गवर्धनमिति वचना-

कृत इत्येता अप्यागता इत्यर्थः । अत एव वर्धकत्वमुक्तम्, न तु जनकत्वमिति भावः । एत-
देवोक्तमाह्वानं सदृशमित्यनेन । पूर्वापेक्षयाधुनात्युक्तयो जात इत्याशयेन नूतन
उत्पन्नः काम इत्युक्तम् ।

दुहन्त्य इत्यस्याभासः । प्रसङ्गादित्यादि । अत्र पक्षद्वयं सम्भाव्यते । कुमारी-
१०-२६-५. णामेवाह्वानं मुख्यमित्येकः, अविशेषेण तथैत्यपरः । तत्राद्ये प्रसङ्गादि-
त्यादि । द्वितीये तासामित्यादि । एवमग्रेपि । गुणशब्दोत्र सर्वत्र भाव-

परो ज्ञेयः । भाववैलक्षण्यज्ञापनाय तयोक्तिः । जातीत्यादि । धर्मपदं त्रिष्वप्यनुपपद्यते ।
ोहनाद्यपेक्षयाजननस्यान्तरङ्गत्वादन्यस्मिन्मण्डने सत्यप्येतद्विना तेषां सौन्दर्याजनकत्वाद्-
ऽम्पूर्णस्याशोभाजनकत्वाच्च मुख्यत्वमिति तत्त्यागोऽशक्य इति तत्करणादुर्लभाधिकार
इत्युक्तम् । ज्ञानमार्गशोधिका इति तु शास्त्रीत्या दुमुत्सूनां बोधायोक्तम् ।

काश्चित्कृष्णान्तिकमित्यत्र । तन्मध्येपीति । अन्यथा पूर्ववाक्ये काश्चि-
१०-२६-७. दित्युक्तत्वाद्ब्रह्मादिव्यत्यासस्य जवकृतस्य सर्वसाधारणत्वाद्ग्रे काश्चिदि-
तिपदमसम्बद्धं स्यादिति भावः ।

अन्तर्गृहगता इत्यस्याभासे । यासां काल इत्यादि । नन्वासां भक्तत्वा-
१०-२६-९. कालस्तथा कर्तुं न शक्नोतीति चेत् । अत्रेदमाकृतम् । 'उक्तं पुरस्ता'-
दित्यस्य द्वितीयव्याख्यानानन्तरं 'यासां साक्षा' दित्यादिनोक्तप्रयोजनार्थं
प्रतिबन्धोवश्यं कार्यः । भगवांस्तु भक्तानां स्वप्राप्तिप्रतिबन्धं न साक्षात्करोतीति वस्तु-
स्थितिः । अतोधिकारी कालः प्रभुकार्यं कृतवानिति नानुपपत्तिः काचित् ।

उक्तं पुरस्तादित्यत्र । उक्तं निर्गलितार्थमाहुर्षयाशास्त्रनित्यादिना । अन्यथा
१०-२६-१२. चैद्यस्यापि पक्षसमत्वेन नेदमुत्तरं स्यादिति भावः । एतेनाद्यश्लोकार्थं उक्तः ।
भगवानित्यादिनाप्रमाणाम् । किञ्च । पूर्वं ज्ञानभक्तयोरपि हेतुत्वमङ्गीकृ-
त्योक्तम्, अधुनात्वाविर्भावैव ते अन्यथा सिद्धे इति स्वरूपेणैव सर्वेषां मुक्तिरित्याहुः
ज्ञानभक्तयोरित्यादिना ।

भगवतो नृपेत्यत्र । सर्वैश्वर्यसम्पन्न इत्यारभ्य निरपेक्ष इत्यन्तेन अन्येन
१०-२६-१४. भगवद्वार्थवत्त्वं विवृतं प्रकृतोपयोगित्वेनेति ज्ञेयम् ।

कामं क्रोधमित्यत्र । नन्ववतारसमये पूर्वोक्तभक्तनिमित्तं पृथगाविर्भावोपेक्षितो-
 १०-२६-१५. थवा तेनैव तत्फलसाधनमिति सन्देहे निर्णयमाहुः एकस्येति । उक्तस्थले
 तेनैव तत्फलसाधनं न पृथक्तदपेक्षेत्येकस्यैवाविर्भावस्योभयरूपत्वं भवति ।
 एकत्र विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगो न न्यायसिद्ध इत्याशङ्कानिरासाय निर्णायकन्याय-
 माहुः संयोगेत्यादि । यथा होम एव नियुक्ता जुहुः पर्णमयीत्वगुणयोगात्पापश्लोकश्रव-
 णाभावमपि साधयति, न त्वेतदर्थं पृथक्सा तन्मयी क्रियते । 'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न
 स पापं श्लोकं शृणोती'ति श्रुत्या होमार्थाया एव तन्मय्यास्तस्या एतत्फलसाधकत्वोक्तेः,
 तथा प्रकृतेपि भूम्यादिक्लेशव्ययनिमित्तकाविर्भावस्यैव तत्तद्भक्तयोगे तत्तत्फलसाधकत्वमिति न
 पृथक्तदपेक्षेत्यर्थः । अत्रेदमपि ज्ञेयम् । पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधानामपि भक्तानां फलसाधनं
 सर्वशक्तिप्राकट्यपूर्वकमवतीर्णं पूर्णेनैकेनैव स्वरूपेणैव कर्तुं शक्यम् । तत्रापि केवल-
 मर्यादामार्गस्थापनायाविर्भूतेन पुष्टिमार्गीयभक्तेष्टपूर्णं न क्रियते । एवं केवलपुष्टिमार्गी-
 येणाप्याविर्भावेन । अत एव दण्डकारण्यस्वर्षीणामिष्टपूर्तिर्न कोसलेन्द्रेण कृता । श्रीमद्भो-
 कुलचन्द्रेण च यज्ञपत्नीनाम्, पुष्टिलीलानधिकारात् । अत्रे मथुरादिषु प्रद्युम्नादिरूपेण
 लीलाकरणात्तत्तदनु रूपं फलदानमिति । नित्यं हरावित्यत्र । स हि सर्वदुःखहर्तेति ।
 भावनाविषयस्वभावादेव न दुःखमानमित्यर्थः । नित्यमित्यादिना तन्मयत्वं विवृतम् ।
 तथा स्फुरण उपपत्तिमाहुः सर्वत्र भगवदावेशादिति । अतिविगाढभगवद्भावनायां
 देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेष्वपि तदावेशात्तेषु तथा स्फूर्तौ तत्सम्बन्धिष्वपि तथैव भान-
 मित्यर्थः । एतदेव जीव इत्यादिना विवृतम् । ननु प्रश्नोत्तरं त्वाद्याभ्यामेव सम्पन्नम्, अने-
 नापि श्लोकेन स एवार्थः पर्यवसतीत्येतत्कथनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः तादृशी-
 मिति । एवं बोधनार्थमित्यर्थः ।

ता दृष्टेत्यत्र । यास्त्वित्यादि । अन्तर्दृहगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्त
 १०-२६-१७. इति प्रतिबन्धोभूदिति शंकानिरासायाहुः याः पूर्वोक्तास्ता अप्याहूताः । तत्रो
 पपत्तिमाहुः समागता इति । अन्यथा तथा न स्यादिति भावः । गेहस्य देह-
 सम्बन्धित्वात्तस्य नष्टत्वेनैतासां गृहभावात्तत्र गमनं बाधितमिति न निवार्यन्ते । दोषनिवा-
 रणार्थं प्रतिबन्ध इत्युक्तम् । यावद्भिर्गुणैर्भगवद्रमणं भवति तावद्गुणसम्पन्ना अन्यत्र विवाहतो
 रसशास्त्रोत्तरसविशेषोपयोगिगुणवत्यश्च याः समागतास्ता अपि यद्यपि न निवारयितुं यो-
 ग्यान्मयापि स्यातुमशक्ताः सत्यः स्वतो नागताः किन्तु शब्दश्रवणे सति । तथा च तावा-
 नंशो निवारणीय इति शब्देनैव निवारणं कृतम्, न तु हृदा । तदनङ्गीकारेण शब्दोपाधि-
 कमागमनं चेत् स्यान्निरवृत्तिरपि स्यादिति तदभावो ज्ञाप्यत इत्याहुः । पुनरित्यादिना ।
 एतं करणे हेतुमाहुरन्यशेषतयेति । एतेन भक्तिमार्गमर्यादा ज्ञापितेति भावः । अपा-
 पृता इति । अन्तर्दृहविमंवादो नागरीणां कदाचिद्भवेदपि, न त्वेतासाम् । ब्रजसम्बन्धे-

नान्तरधर्माविरणासम्भवात्तथा चागमनं सर्वाशेनैव, नत्वन्यत्रापि केनाप्यशेन हृदयं स्थाप-
 वित्वेति भावः । एतासां निवर्तने यावत्स्वसामर्थ्यमुपयुज्यते तावत्पूर्णमत्र प्रकटीकृतवान्प्र-
 सुरिति ज्ञापनाय भगवानित्यादीनि प्रमुविशेषणानीति ज्ञेयम् । तेन स्वामिनीभावस्य महा-
 अवत्त्वं ध्वन्यते । तेन भक्तिमार्गोत्कर्ष एव सिध्यति । भावस्य भगवद्रूपत्वात्तदुत्कर्ष एवै-
 मपि पर्यवस्यतीति हृदयमाचार्याणाम् । नन्वत्र मोहने विशेष उक्तोन्यथा मोहिता इत्यु-
 क्तत्वेन पौनरुक्त्यं स्यात् । तथा च पूर्वस्मादाधिक्यस्य विशेषपदार्थत्वात्पूर्वस्य च भग-
 वद्विषयकस्यैव तस्योक्तत्वात्तद्गत एव विशेषो वक्तुं युक्तो, न तु गृहादिविषयकस्य, पूर्व-
 मसत्त्वादित्यरुच्यापक्षान्तरमाहुः अथवेति । स्थूणानिखननन्यायेनेति भावः । न च भग-
 वद्विषयकमोहाद्विशेषो वक्तुं शक्यः, असम्भवात्, तथा सति गच्छेयुश्चेत्याहुः अन्यथेति ।
 ननु तच्छब्देन सर्वत्यागसर्वात्मभावाद्युक्तधर्मपरामर्शात्तस्य स्वत एव दृढत्वात्तथा सत्यु-
 भयविशेषणकथनप्रयोजनाभावाच्च नैतत्साधीय इति चेत् । सत्यम् । उक्तानुपपत्त्या प्रमुणा
 स्ववाक्यानां गमनार्थकत्वाबोधनाच्च एव पक्षे तात्पर्यमस्तीति यद्यपि ज्ञायते, तथापि
 स्वरूपस्य रसरूपत्वेन भावात्मकत्वं यदुच्यते, तत्तु तद्विरोधिवचनाविर्भावानुपपन्नमिति
 शंकानिरासय तदविरोध्यर्थकत्वमप्युच्यते वाक्यानां तात्पर्यविषयत्वेन । एतदेवाहुरन्तो-
 र्थत इत्यादिना । यतः स्थितावेव भगवत्तात्पर्यमतो हेतोरपाततः प्रतीयमानार्थप्रत्यायना-
 निवारयन्नपि फलतः स्थित्यर्थकानीत्युच्यन्त इत्यर्थः ।

भगवद्वाक्यसंख्यातात्पर्यमाहुः दशविधानामिति । सगुणनिर्गुणभेदेन दशविधानां
 १०-२६-१८. तथा, नत्वेतासामिति भावः । एतासां वस्तुतो निर्गुणत्वेपि लीलारूपत्वेन प्रस-
 क्षुब्धदभो नवनीतस्यैव क्षोभकवाक्यैस्तथाभूताभ्यो हार्दिकप्रकटने प्रमुशुश्रूषापूर्तौ वाचनिकया
 अपि प्रपत्तेः सिद्धौ लोके सर्वात्मभावमार्गप्राकट्ये चोत्कटभावोदीपने रसपोषादिषु चेति बु-
 ध्यस्य । एतासु नायिकाभेदेन भावभेदो बोधनीयः, ते च कचिदेकरूपाः, कचित्कदाचिन्मिश्राः,
 कचित्कदाचिदुत्तरेणोपमर्दिताः, कचित्कचिच्चिर स्थिराः, कचित्किञ्चित्कालं, कचिदाशु नाशिन
 इत्येवैव रूपत्वं सत्त्वादिसुगुणेष्वस्तीति तद्गृह्यन्तेन बोधयितुं तावद्भिः श्लोकैरेता निवार्यन्त
 इत्याशयेनाहुः तमो रज इत्यादि । तथा सत्युपचारेण भावा एव तमआदिशब्दैरु-
 च्यन्ते । तथा च तेषां भेदा यत्रैतादृश्यस्ता निरूप्यन्त इति सम्यन्धः । वस्तुतस्तु लीला-
 मध्यस्थाः सत्त्वादयः प्राकृतेभ्यस्तेभ्यो भिन्ना एतासु सन्ति । यतः प्रमुसगमविलम्बहेतो-
 ल्यं कर्तुं प्रिये स्वसगविलम्बासहिष्णुत्वहेतुभूतभावमुत्पादयितुमेतस्यैव पालनेन स्वैर्यं कर्तुं
 च समर्थाः । अत एवादौ तम एवोक्त, ततो रजस्ततः सत्त्वम् । एतदेवाहुः स्वान्तेति ।
 स्वस्य तमआदेरन्तः फलं लयादि । उक्तरीत्यैतद्गुणानां तत्र पर्यवसानात्तथा निरूप्यन्त
 इत्यर्थः । प्रियं किमिलय । अर्थादेतासामिति । स्वातिरिक्तस्य प्रभ्रविषयीकरणादिति

भावः । किञ्च । प्रियस्यानेकविधत्वे हि तेषां मध्ये किं करवाणीति प्रश्नः संगच्छते । तेन तदनेकविधत्वं विवृण्वन्ति तत्प्रयोजनमित्यादिना । देशादिव्यवहितत्वमेवेष्टात् कामिते विशेषः । व इत्येकैव चारितार्थ्ये द्वितीयपदेपि तदुक्तेर्भिन्नविषयकत्वं तस्यावगम्यत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुस्तत्रापि । स्वामिनीष्वप्युक्तरूपसत्त्वादिभिस्तथात्वमस्तीत्येकैकविधाः प्रत्येकैकचरण इत्यर्थः ।

१०-२६-२०. भ्रातर इत्यत्र । अदृष्टेत्यादिना प्रासंगिको लोकस्थित्या प्राप्तोर्थ उक्तः ।

दृष्टं वनमित्यत्राप्युक्ता गुणाः पूर्वोक्ता ज्ञेयाः । स्थितिपक्षे गृहे न गन्तव्यमिति यदुक्तं तत्र हेतुमाहुर्घट्टि गृहगमनेत्यादि । सर्वं त्यक्त्वा वनं प्रविष्टस्य तदपेक्षायामेव प्रायश्चित्तं कृत्वा तत्र गमनं स्मृतिवचनेन बोध्यते यत इत्यर्थः । प्रकृते तदभावान्न गन्तव्यमेवेति भावः ।

पतीन् सतीरित्यत्र । द्वितीयावहुवचनान्यथानुपपत्त्याहुः पतिविशेषणं चेति । तथा च तेषामुपहासवचनमिदं भवति । यतो लोकव्यवस्थैतादशीति तामुक्तवन्तः पूर्वजन्मनीत्यादिना । भवन्तश्चेति । जायमाना इत्यर्थः ।

भर्तुरित्यत्र । स्त्रीणामिति बहुवचनेन भर्तुरित्येकवचनेन च सर्वासां य एको भर्ता तत्सेवाविधानान्नगवत एव तथात्वाद्भजनमेव विहितं क्रियत इत्याशयेन स्थितिपक्षार्थमाहुः स्वभावतो जीवानामित्यादिना । अत्र बन्धुप्रजाशब्दाभ्यां तत्सखीभावपरम्परे उच्येते ।

दुःशील इत्यादिना क्रमेण यशैश्वर्यवीर्यज्ञानवैराग्यश्रीविरुद्धा धर्मा उक्ता इत्याशयेनाहुः पद्दोपः स इतीति । स्थितिपक्षे स्वतोपि धर्मी दुष्ट इति पातकसम्बन्धोक्त्या ज्ञाप्यते । कदाचित्त्वाज्यत्वेन नित्यमभजनीय इत्यपि तथा ।

अस्वर्ग्यमित्यत्र । उपपतिसम्बन्धे दोषोक्त्या प्रमोश्च सहजपतित्वेन स्पष्टः स्थितिपक्षः । कुलसम्बन्धाभिमानवतीनामुक्त्या तत्र तदभावादपि तथा ।

प्रेष्टं प्रियेतरमिवेत्यत्र । शानजर्धानुपपत्त्या पक्षान्तरमाहुः अथवा तस्यामित्यादि । भाषणेनैव सर्वतिरोधानमुक्तमिति पुनरपि तथैव चेद्भाषणं सान्न सादेव विशेषाभावादतः पूर्वविलक्षणमेतद्वाच्यम् । ततो जीवनमुक्तिसामर्थ्यं चात्र जातम्, अन्यथैतन्न स्यादिति वैलक्षण्यमेव निरूपितं तस्यामप्यवस्थायामित्यादिना । अत एव प्रतिभाषणमुक्तं मूले । औदासीन्यपूर्वकपूर्वभाषणविरोधिसहासभाषणमिप्रायेण । तदर्थविनिर्वातितेत्यत्र । यदि त्यक्तोऽपीति । भगवदर्थं सर्वत्यागो भगवतोक्तः, पूर्वं त्यक्तार्थापरिग्रहोपि, यतः शुकादयोपि तथा चरन्ति, अधुना गृहपरिग्रहं वदति, एवं सति भगवदुक्तमिति गृहं चेद्वाह्यं, तदा तदविशेषात्सर्वत्यागपूर्वकं भगवानेव सुतो न ग्राह्यः, गृहस्यैव ग्रहणे विनिगमकामावादित्यर्थः ।

श्रीविद्वलनाथविरचिता ।

देवो चयेत्यत्र । अनङ्गीकार इति । अन्यत्र रागोत्पत्त्या विवाहिते रागाभाव
 १०-२६-३१. उचित इत्यर्थः । यद्वा । द्वितीयस्थानङ्गीकार उचितः, न तु भर्तुरभजनमि-
 ल्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन स्वस्य सर्वत्यागपूर्वकं भगवद्भजनेषुपपत्तिरुक्तेति
 ज्ञापनायैवमुक्तमाचार्यैः । अन्यथा मूले प्रमुकर्तृकभजने दृष्टान्तोक्त्या विरोधः स्यादिति
 ज्ञेयम् । स्वाप्ययेति । आविष्कृतमिति भावार्थककृतान्तम् । तथाच सुपुत्तिमपेक्ष्य
 तत्साक्षिरूपस्य भगवतः सम्पत्तिर्ब्रह्मसम्पत्तिर्भोक्ष इति यावत् । तदानार्थं वा भगवतः
 साविष्करणमित्यर्थः । केचित्तु स्वयं प्रकाशब्रह्मस्वरूपज्ञानातिरिक्तज्ञानाभावकथनम्, श्रुतौ तु
 तयोरन्यतरापेक्षम्, तत्र विनिगमकमाहाविष्कृतं हीति । हि यस्माद्धेतोस्तत्प्रकरण एव तदु-
 क्तमित्यर्थ इति वदन्ति । एवमपि सति ब्रह्मस्वरूपाविर्भावस्यैवोक्तज्ञानाभावे निमित्तत्वात्
 पूर्वस्मादिशेषः । प्रथमवचनश्रवणानन्तरं चित्तवैयर्थ्यमभूदित्यग्रिमवाक्यानां व्युत्क्रमेणो-
 चरदानमिति ज्ञेयम् ।

अस्त्वेवमेतदित्यत्र । एवमित्यस्य विवृतिः सर्वरूपेति । पत्यादिसर्वसेवा-
 १०-२६-३२. रूपेत्यर्थः । एवमुक्तौ हेतुमाहुः अन्यत्रेत्यादिना । पत्यादिसेवाधिधर्मग-
 वत्सेवाविधायकत्वोक्त्या त्वमेव सेव्य इति पक्षेषुपपत्तिरुक्तेति ज्ञेयम् ।

कुर्वन्ति हीत्यत्र । स्नेहेन हीत्यादि । क्रियायाः स्नेहसमानविषयकत्वसौत्स-
 १०-२६-३३. र्गिकत्वादात्मन एव निरुपधिस्नेहविषयत्वाद्भगवति कृतस्यैव च तद्गामि-
 त्वात् त्वय्येव रतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्रौपाधिकस्नेहकथनसायं हेतुः । भग-
 वता हि स्वातिरिक्ते स्वात्मौपाधिकी प्रीतिर्जीवत्येति पक्षमाश्रित्योक्तम् । स्वामिन्यस्तु
 इत्यत्र । अन्यथा-जारसेवापीत्यादि । ननु धर्मत्वे विहितत्वस्य प्रयोजकत्वाद्वा तदभा-
 वान्न तथेति चेत् । उच्यते । प्राग्जन्मनि विवाहिते पुंसि जीवति पुरुषान्तरेण विवाहे दोषा-
 कथनात्तत्र जन्मावच्छेदकमिति वाच्यम् । एवं सत्येतत्समानयोगक्षेमत्वाद्दिनसापि तथात्वं
 सुवचम् । न च तत्र पतित्वाभावान्न तथेति वाच्यम् । 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं
 जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा । या ते पदाञ्जमकरन्दमजिग्रती श्रौ'त्यादिवाक्यैः
 कालमयवति पतित्वाभावेनोभयोस्तुत्यत्वात् । एवं सति पतिभजनं विदधच्छास्त्रं हरि-
 सेवामेव निधत्ते । प्रभोर्दुरापत्वेन व्यवहारनियमार्थं परं तथा स्मृत्यादिषु कथनमिति
 भावः । अत एव वाग्दत्तापि कन्या ततः श्रोत्रिय उपपन्ने तस्मै दीयते न-पूर्वस्यै । चर-
 देश्वरेति सम्प्रोथनेन व्यञ्जितमर्थमाहुरतो वयं हिष्टा इत्यादिना ।

सिञ्चाङ्गेत्यत्र । अत्र सिञ्चनस्यावश्यकत्वे हेतुरुत्तारर्धेनोच्यते । तत्रापि याम इति
 वर्तमानप्रयोगेण स्वजीवनस्य क्षणमात्रमपि तद्विलम्बासहिष्णुत्वं ज्ञाप्यते ।
 १०-२६-३५. एवं सत्येतत्कालीनं जीवनमुक्तिश्च प्रियकृतस्वसम्भाषणजनितमेवेत्यन्यथा-

नुपपत्त्या कल्प्यते । यद्यप्युत्तरदानसमये न तदस्ति, तथापि पूर्ववचनानामुत्तरदानार्थमेव हृदि स्थापितत्वात्तदनन्तरं तदभावे सति चेत्साक्षात्सुधादानमन्ततो भाषणमपि वा न भवेत्तदोक्तैव रीतिर्भवित्रीति हृदि कृत्वा पितृचरणैरुक्तं चयमित्यारभ्य वक्तव्यमित्यन्तम् । नो चेद्द्वयमित्यत्र । हरेणैव दग्ध इत्यादि । वियोगादिपदमनुक्त्वा विरहपदं यदुक्तवत्यस्तज्ज्ञापितं भावविशेषमाहुः स विपरीत इत्यादि । अयमग्निर्न पूर्वोक्तः । तथा सति पुनरभ्युक्तिर्न स्यात् । तथा च पूर्वस्मादस्य कठिनत्वं वाच्यम् । तदाहुर्नामव्युत्पत्त्या । हरदग्धः कामोऽभ्यवस्योप्यस्ति । उक्तामृतेन जीवेदपि । अनेन तु दग्धः क्षणेनैव भस्मसाद्भवति पदार्थः, पुनर्जीवनाशारहितश्च । उक्तरूपदाहकर्तृवाचकपदस्थवर्णवैपरीत्येनैतद्वाचकपदस्थवर्णयोरेतद्वाच्ये तद्विपरीतधर्मवत्त्वं लक्ष्यते । सोऽस्माभिरुक्तोऽनेन त्वित्यादिना । एवकारोप्यर्थे । तथा चोक्तरूपदाहकर्त्रा हरेणापि दग्धो यत्र कामोऽधुनापि न जीवति, तत्रोक्तरूपेण दग्धाः कथं पुनर्जीवियुरिति भावः । पूर्वं सिञ्चनेन जीवनकर्तृत्वलक्षणोपि तद्विपरीतो धर्म उक्त इति प्रमुखरूपमेवात्र रहःपदेनोच्यते । तत्सखत एव समर्थं, तत्रापि कोटिकन्दर्पाधिकलावण्येन विभावानुभावादिसामग्र्या च विशिष्टं किंकिं न कुर्यात् । एतदेवोक्तं तत्रापि विशिष्टो विरह इत्यनेन । लोकप्रसिद्धमर्थमाहुरेकान्ताभावेति । ननूक्तरूपत्वे कदाचिदपि सुखदत्तं न स्यादित्याशंक्य छिद्यार्थकोयं प्रयोग इत्याशयेनाहुरनेन त्वयेत्यादिना । स्वरूपस्यैव विरहत्वमित्यर्थः । शृंगाररसस्य संयोगविप्रयोगात्मकत्वात्तद्भ्रंत्वात्प्रभोस्तथात्वं युक्तमिति भावः । ततः काष्ठात् । उपाधेरार्द्रंघनत्वस्य । दार्ष्टान्तिके स्वरूपातिरिक्तः स्नेहहेतुरुच्यते । तेन सोपधिस्नेहे त्वनेवंभाव इति भावः सूच्यते ।

यह्यभ्युजाक्षेत्यत्र । तलविशेषणोक्तितात्पर्यमाहुरस्माभिर्विचारितमित्यादि ।

१०-२६-३६. 'भगवान् ब्रह्म काल्पर्येण धिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवे'दिति वदन्मावेदार्थं विचार्य निर्दोषपूर्णगुण एव सेव्यः । स च भगवानेव । स च निर्दोषेणैव सेवितुं शक्य इति निश्चित्याधिदैविकाध्यात्मिकदोषाप्यपहाय तं वन्न इति तथा । अरण्यजनेत्यत्र । ननु चाश्चल्यत्यागोक्त्यैवान्यसंगत्यागोप्युक्त एवेति तेनापीति ग्रन्थो न युक्त इत्यत आहुः संग्रामभाव एवेति । पूर्वं दोषाभाव उक्तोऽधुना प्रीतिहेतुर्गुण उच्यत इति न तथेति भावः । अत एव मूले प्रीतिरुक्ता । अन्यपदार्थमाहुः सर्वथेति । तद्वर्मेति । भगवद्भावप्राकट्यादित्यर्थः । सर्वदैव स्वप्न इति । पूर्वमपि रमणपक्षे तस्य गोप्यत्वादेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

वीक्ष्यालकेत्यत्र । चतुर्विधो मोक्ष इत्यादिना पुरुषार्थत्रयविवरणम् ।

१०-२६-३९. अनालकावृतादिपदैर्भोक्षादिनिराकरणोक्तेरयमाशयः । मूले हि प्रमोरङ्गान्ये-
वोक्तानि दासीभवनहेतुमृतेक्षणत्रियत्येन । तथा च त्वां वीक्ष्येत्येतावतैव

धीविद्वलनाथविरचिता ।

चारितार्थेपि यत्प्रत्यङ्गनिरूपणं, तत्रापि भूषणानां, तत्साभिप्रायमिति स निरूप्यत इति ।
 सारूप्यमिवेति । सारूप्यमुक्तिमिवेत्यर्थः । भद्रालिसारूप्यवदलकैः सारूप्यमुक्तिमन्तो
 भक्ता लक्ष्यन्ते । केशा वद्वा अपि भवन्ति, न त्वलकाः । इतोपि तथा । 'मत्सेवया प्रतीतं
 च' 'सालोक्यसाष्टिसामीप्ये'त्यादिवाक्यैश्च तासां चतुर्विधानामपि दासाञ्च्यूनत्वं सिद्धम् ।
 तत्रैतद्दसप्राप्त्यभावादेतस्य च ततोधिकत्वाद्धि तदवरणम् । अत एवात्राप्यावरणरूपत्वमे-
 वोक्तम् । नह्यन्तःस्थितिं विना परितः स्थितिमात्रेण रसपानमलीनां सम्भवति । मुखसाम्बु-
 जत्वमप्येतेषां रसपानाभावज्ञापनायैव नोक्तम् । किञ्च, कमलं हि न पेयमपि तु तस्थो रस-
 स्तथा न तदासं किन्तु स्वयमेव रसात्मकमित्यपि ज्ञापयितुं तत्त्वं नोक्तमिति ज्ञेयम् । बहु-
 भिरावरणान्महारसत्त्वं व्यज्यते । किञ्च । लीलाया नादस्य वा श्रवणेन पूर्वं जनितो यो
 भावः स एतदृशेनैव पुष्टः क्रियते । प्रचुरार्तेर्ल्यो विविधरसभावोत्पत्तिश्चेति स्थितिलयो-
 त्तत्तिकर्तृवाचकवर्णात्मकनाम्ना सूच्यते । अतो युक्तं दासीभवनमिति भावः । त्वत्सुन्द-
 रस्मितेत्यादिनोक्ताधिकारवतीनां देये दासे मुखं स्वाधीनं भवतीति तच्छेषभूतानामनङ्गीकारः
 सर्वत्र । गण्डस्थलेत्यत्र । स्थले हीति । एतज्ज्ञापनायैव स्थलपदम्, अन्यथा नोक्तं
 सादिति भावः । भुजदण्डयुगमित्यत्र । उभयत्रेति । इन्द्रादीनां भयदैरपि दैत्यै-
 र्भगवच्छासनमनुहृद्भवमित्यैहिकानिष्ठनिवर्तकः । देवानामपि तत्तथा । यज्ञाकरणे द्विजा-
 न्दण्डयत्येवेत्यनुहृद्वाजत्वेन मुक्तिहेतुभूतशुद्धिजनकहविदानेन पारलौकिकसुखप्रद इत्यर्थः ।
 हविर्दानेन परलोकसाधने विशेषमाहुः तत इति । भगवत्क्रियाशक्तिरूपवैदिकक्रिया-
 सम्बन्धहविर्मोगादित्यर्थः । सर्वथा अन्तःकरणस्थानामपीत्यर्थः । (भुजदण्डावित्यनुक्त्वा
 द्वित्यसंल्पावाचिपदमेकवचनान्तं यदुक्तं तत्रायं भावः । द्वयोः पृथक् प्रतीतौ ह्यपेक्षाबुद्धिः ।
 तथा च द्वित्वम् । प्रकृते चाश्लेषदशायामुभयोर्भुजयोरैकवत् प्रतीतिः । 'सा च न स्वाश्लेष-
 समये संभवति, किन्त्वन्यस्याः । तथा च तादृग्दर्शनं भावोद्बोधकं भवत्येवेति । तथापि
 द्वयपदमनुक्त्वा युगपदं यदुक्तं तेन युगस्वभावो यथा न निवर्तयितुं शक्यः केनापि, तथा
 भुजदण्डयोरप्येकवचनसूचितार्थलक्षणः स्वभावो न मर्यादाशास्त्रादिभिनिवर्तयितुं शक्यो
 भवति च । तथैवेति ज्ञाप्यते । तेनास्माकं दासीभवनमावश्यकमिति ।)

का रुयंग न इत्यत्र । भगवत्साक्षात्कारे सति मोहासम्भवमाशंक्याहुः तेषां
 १०-२६-४०. बलमिति । मर्यादानागीयभगवद्भर्तृगोपि पुष्टिमार्गीयास्ते बलिष्ठा, इति
 भावः । आर्यचरितादित्यत्र । नन्दार्या हि श्रेष्ठाः, ते च भक्ता एवेति
 त्चरितमेव सर्वत्यागपूर्वकं भगवद्भजनमिति कथमेवं कथनं सुज्यत इत्याशंका निरासाराय-
 पदार्थमाहुः प्रमाणबलविवेकिन इति । ननु विवाहितभजनं हि प्रमाणमार्गः, भगवान्
 सर्वात्मक इति 'गोपीनां तत्पतीनां च' लभे चक्ष्यमाणत्वाच्च तत्र हीयते, अधिकं परं सम्पद्यत
 इति नैवोपपत्तिरित्यत आहुः प्रमाणे हीत्यादि । तन्मार्गे हि पतित्वादयो धर्मा-देहनिष्ठा

एव । अतस्तद्भिन्नत्वेनोपस्थितस्तद्वचनविषयो न भवति । 'यावद्वचनं हि वाचनिक'मिति न्यायात् । एवं सत्यं मार्गो वस्तुविचारं न सहते । न च विहितत्वेनैवोत्तमता, निषिद्धत्वेनैवाधमतेति वाच्यम् । 'शुद्धशुद्धी विधीयते समानेष्वपि वस्तुष्विति भगवद्वाक्यविरोधात् । न चैतद्विरोधापरिहारात्तत्र कर्तव्यमिति वाच्यम् । प्रमेयमार्गस्य स्वतन्त्रत्वेनैतस्माद्विद्यत्वेन चैतद्विरोधस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा प्रमेयमार्गोच्छेदापत्तिः । एतदेवोक्तं प्रमाणे हीत्यारभ्य न दूषणमित्यन्तेन ग्रन्थेन । ननु प्रमाणमार्गीयाणां प्रमेयमार्गीयाणां च मिथो भेदात्प्रमाणवाक्यं न प्रमेयमार्गीयं विषयीकरोति, यागविधिर्यतिमिव, अतो न विरोध इति चेत् । स्यादेवं यदि प्रमेयमार्गेषु विधिः स्यात्, यत्प्राश्रम इव । तथा सत्यधिकारिविशेषणमहि-
 न्नैवान्यस्याप्राप्तेरविरोधः स्यात् । प्रकृते च प्रभवनुग्रहैकलभ्यत्वेन विध्यभावाद्दर्शनाश्रमविशेष-
 याधिकारेण प्रवृत्तं वाक्यं न संकुचितुमर्हति । वाधकाभावात् । अतस्ततो न्यथाकरणे
 विरोधो दुर्निवारः । प्रमेयमार्गप्रामाण्यं तु 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट' इत्यादिना 'याः श्रुत्वा
 तत्परो भवे'दित्यन्तेन शुकवाक्येनैव वक्ष्यत इति सर्वमनवद्यम् ।

व्यक्तं भवानित्यत्र । ननु यथातौ सत्यामपीयदवधि तत्र स्थितम्, तथा-
 १०-२६-४१. धुनापि स्थेयमित्याशङ्कानिरासायाधुनार्तिहरत्वोक्तितात्पर्यमाहुः इदानीं
 यथार्तिरिति ।

इति विद्वद्वितमित्यत्र । अत्र पङ्क्तिः श्लोकैः रमणं स्वकार्यसहितं निरूप्यते ।
 १०-२६-४२. तत्र संख्यातात्पर्यमाहुः पद्भुणैश्वर्येति । अत्रायं भावः । भागवते हि
 परमकाष्ठापन्नं वस्तु भगवच्छब्देनोच्यते । तस्य च पद्भुणवत्त्वमर्थः । प्रकृते
 च रमणमुच्यते । तच्च विविधभावसाध्यम् । ते च निर्विकारे ब्रह्मणि न सम्भवन्तीति
 मायया प्राकृतगुणसम्बन्धाद्वैतकृतमिति कश्चिद्बहिर्मुखः शंकेत, तन्निरासो रमणनिरूपक-
 श्लोकसंख्यैव रमणस्वरूपनिरूपणेन क्रियत इति । एतदेवाहुः पद्भुणैश्वर्येत्यादिना ।
 पद्भुणे यो भगवत ऐश्वर्यभावः स्वामिभावः । रमणे यदा यस्य गुणस्योपयोगस्तदा तत्प्रा-
 कृत्यकरणेन रेम इत्यर्थः । न तु मायावधीनत्वेनेति भावः । अत एव स्वयं पदम् ।
 अन्येन श्लोकेन तिरोधानोक्त्या विप्रलम्बीपि निरूपितो भवतीति पूर्णो रसोत्र निरूपितो
 भवतीत्याहुः स्वरूपेणापीति । विशेषतो लक्षणानि त्वग्रे वाच्यानीति भावः । वाक्या-
 र्थानाहुः सामान्येत्यादि । विशेषरमणं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधमिति । द्वितीयेन बाह्यं
 तदुक्तमित्याहुः विशेष इति । तृतीयेनान्तरम् । अजातस्मरकेलिजातस्मरकेलिभेदेन
 द्विविधा विलासा इति द्वाभ्यां तदुक्तिः । ननु नायिकामानापनोदनं चाटुकारैरकृत्वैवं कथं
 कृतवानित्यत आहुस्तात्पर्यं नायं लौकिकेति । एतच्च श्लोकविधृतौ स्फुटीमविष्यतीति
 तथा । तदैव स्वरूपमेवेत्यारभ्य चचः स्फुटमित्यन्तग्रन्थस्यायं भावः । प्राकृतपुरुषस्येव
 श्रीप्रेक्षणादिमित्वादा सञ्जातः कामश्चेत्स्यात्, तन्नितश्चाद्वादिविकारः स्यात्, तदा प्राकृत-

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

स्वेव तन्नाशोपि स्यात् । न चैवम्, किन्तु 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपमेव रसा-
त्मकमिति रसशास्त्रसिद्धा यावन्तो भेदास्तात्सर्वरूपं स्वरूपमेवेति तादृशमेव पुरुषोत्तमस्व-
रूपमिति नानुपपत्तिः काचिदिति । यथा दैत्यान्प्रति वीररूपेणैवाविर्भावः, तेषां तथैवाधि-
कारात्, तथात्रैवमाविर्भाव इति हृदयम् । हासस्य मोहकत्वेनाधुना तत्प्रयोजनाभावमा-
शङ्क्य तदाहुः तासां यथेत्यादि । हासे प्रकर्षोपमेव । सख्याङ्गीकार एव हाससम्भव
इति तथा । अन्यथोक्तरूपेण समं साम्याभावाद्भ्रसो न स्यात् । सत्येवंभूतानामपि
स्वस्माद्भिन्नतया गणना । सा तु मर्यादायामङ्गीकारे भवति । तदा नाशनाशार्थमित्यन्तेन ।
मर्यादायां पातने भक्तिमार्गमर्यादानाशः स्यात् । तदेतदुक्तं नाशनाशार्थमित्यन्तेन ।
उद्धारोत्रैतदुक्ततापात् । उक्त्युत्पाददर्शनेनैव तदुद्धारणार्थं दया । तथा च हासेनैव
तापनाशः सूचितो भवति । अन्यथा रसाभासहेतुत्वेन तां न वदेत् । अथवा । मूले
सदयं रेम इति सम्बन्धः । इदं हि रमणमभूत्पूर्वमादावुक्तं सामान्यरूपं च । अतोत्र न
पूर्णरसदानं, किन्त्वग्रे । तेन न भगवत्समानं सामर्थ्यमधुनास्तीत्यधिकक्रियाशक्त्याविर्भावने
नाधिकानामुपमर्देन रसनाशः स्यादिति, तदभावाय दयोक्ता । यद्यप्येवं रसः पुष्टो न
भवति, तथापि रसाभासभावाभासैर्मुल्योरसः पोष्यत इतीदं रमणमग्रिमरसोपायोपयु-
ज्यते । अत एवाभासे तापापनोदनार्थं सामान्यलीलामाहेत्युक्तमाचार्यैः ।

(क्रिया सर्वापि सैवेत्यत्र । भगवतो भक्तानां चालौकिकत्वं लौकिककामाभावं
चाहुः क्रिया सर्वापीति । अयमर्थः । लोके रससम्बन्धिनी क्रिया लौकिककामविषयि-
ष्येव प्रसिद्धेति भगवच्छ्रेष्ठयाश्च तत्सजातीयत्वात्कामोपि लौकिक एव भविष्यतीति कस्य-
चिद्भ्रान्तस्याशंकां वारयितुमाहुः परं काम इति । लौकिकः कामो न विद्यत इत्यर्थः । ननु
भगवान् पुरुषोत्तम इत्यस्तु नाम लौकिककामाभावः, एतासां लौकिकतद्भवमस्त्विति चेत्-
त्राहुः तासां कामस्येति । अयमर्थः । यदि भक्तानां लौकिकः कामः स्यात्तर्ह्यलौकिकेन
भगवत्कामेन पूर्णो न स्यात्, तयोः परस्परनेकजातीयत्वाभावात् । विजातीयेन विजाती-
यस्य पूर्णासम्भवात् । अतो भगवत्कामेनैव तासां कामस्य पूर्णैर्भगवत्तुल्यत्वं तासामपीति
ज्ञापनायोक्तं तास्तथेति । यथा भगवानप्राकृतो लौकिककामरहितस्तथैता अपील्यर्थः ।
अन्यथा भगवतः पूर्णरसोद्बोधो न स्यात्, न्यूनाधिकत्वेन भाववैजात्यात् । ननु कामो न
विद्यत इति कथनाद्भगवति तत्सम्बन्धात् भक्तेषु चोभयविषयकामाभाव एवास्त्विति चेत् ।
न । पञ्चमाध्यायोक्तकारिकाविरोधात् । तत्र लौकिकनिषेधपूर्वकमलौकिकस्य भगवति निरू-
पितत्वात् । तथा हि । 'अत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुत्तमम् । कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं
कृष्णो भुंक्ते न चापर' इति । अत्र कामसुखस्य आधिदैविकत्वोत्तमत्वविशिष्टस्य प्रभोर्भो-
कृत्वकथनालौकिकस्यैव तस्य निषेधो, न त्वलौकिकस्यापि, अतो भगवद्भोग्यास्त्वपि तथैव,

१. 'अत्र कारिकाभ्याद्यानं दिव्यणीपुस्तकेषु दृश्यते, तत् पाण्डुलिखने नास्तीति श्रीगोडरुनायानं
तत्र प्रतिभाति, हेयरीत्यापि तथेति चे'ति श्रीपुरुषोत्तमाः ।

अन्यथा भगवतो भोक्तृत्वमेव न स्यात् । तस्मात् सुमूक्तं तास्तथेति । विपक्षे बाधकमाहुः कामेनेति । प्राकृतेनेति शेषः । तादृशस्य संसारजननावश्यकत्वात् । प्राकृतेषु सर्वत्रैव तथा दर्शनात् । अत्रत्यभक्तेषु संसाराभावात्प्राकृततदभावो निःसन्दिग्ध इति ज्ञापनायोक्तं न संशय इति । प्राकृतत्वाभावे हेत्वन्तरमाहुः अतो न कापीति । यतोस्य भावस्यालौकिकत्वम्, अत एव मर्यादामार्गीयमोक्षेच्छूनामपि प्रवृत्तिर्न बाधितेत्यर्थः । मोक्षमार्गे कामाभाववतामेवाधिकारात् । तथा च श्रुतिः 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति । तस्माद्यद्यस्य भावस्य प्राकृतत्वं स्यात्, तदा तत्कृतलीलाया अपि तथात्वात्तच्छ्रवणे लौकिककाव्यादिवत् कामोद्बोधोपात्तेषामेतल्लीलाश्रवणस्य विपरीतफलकत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । चकाराद्भक्तिमार्गीयापि मर्यादा न भयेत्यर्थः । तस्मादस्य भावस्यालौकिकत्वात्तेषामेतल्लीलाश्रवणे फलमुखां प्रवृत्तिमाहुः अत एतच्छ्रुताविति । एतल्लीलाश्रवणेन लोकः सर्वोपि साधारणोपि लौकिककामरहितो भवेत् । नन्वेतादृक्श्रवणमात्रेण कथं लौकिकतदभाव इति चेत्त्राहुः भगवच्चरितं सर्वमिति । वस्तुस्वभावादेवेत्यर्थः । यद्वस्तु यादृशं भवति तत्स्वनिष्ठमपि तादृशं करोति । एतल्लीलाया लौकिककामराहित्यादलौकिकतत्प्रतिपादकत्वादेतत्परोपि लौकिकतद्रहितः सन्नलौकिकनिर्हेतुकभगवद्भावयुक्तो भवतीत्यर्थः । श्रवणं तु लीलातात्पर्यावधारणपूर्वकम्, न तु यथा कथञ्चित् । अतः कामस्येति । यत इयं लीला लौकिककामरहिता अत एतच्छ्रवणेन लौकिककाव्यश्रवणवन्न लौकिकतदुद्बोधः । ततः कारणात् 'कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्वचिरेण धीर' इति शुक्वचनं स्फुटं स्फुटार्थमित्यर्थः । अतो न कापीति । मोक्षफला मर्यादा कामे सति न मोक्षः, तदभाव एव सः, इति लक्षणपि न भयेति सम्बन्धः । तथा च श्रुतिः मोक्षरूपब्रह्मानन्दप्राप्तौ 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति । तत्रोपपत्तिमाहुः अत एतच्छ्रुताविति । ननु कामलीलाश्रवणेन लौकिकभावोत्पत्तिलौकिकस्यावश्यं भवतीति विपरीतं प्रयोजनं स्यादित्यत आहुः भगवच्चरितमित्येकं श्लोकम् । वस्तुस्वभावादेवाद्भुतकर्मत्वाच्च प्रभोरेतच्छ्रवणे तदुद्बोधो नेत्यर्थः । यतो न भवत्यत एव शुक् एतल्लीलाश्रवणादिफलं कामाभावमेव 'काममपहिनोती'ति प्रकटमेवाह । यद्यपि हृद्रोगमपहिनोतीत्येवमेव वाच्यम्, तावतैव चारितार्थ्यात्, तथाप्युक्तलीलास्वरूपं ज्ञापयितुं स्फुटमाहेत्यर्थः ।

उदारहासद्विजकुन्देत्वत्र । कुन्दत्वं स्नेहस्येति । काममात्रपर्यवसायी स्नेह इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः । कुन्दानां रसमात्रोपयोगित्वादिति भावः । अत्रायं १०-२६-४३. भावः । स्वामिनीनां सदा निरुपधिस्लेह एव चेत्सात्तदा खण्डितादिभावा-सम्भवेन पूर्णरसमोग उभयत्रापि न सम्भवतीति निरुपधित्वांशमाच्छाद्य कामोपाधिकत्वं सम्पादितवान्, नेतावता भक्तिमार्गे हीनता । आद्यप्रवृत्तेरनिरुपाधिकत्वाद्भगवता स्वानन्ददानार्थं स्वयमेतद्भावजननादिति । तर्हि कामनिवृत्तौ तन्निवृत्त्यापत्तिरित्याशंका निरासौ

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

दीधितिनिरूपणेन कृतः । स्नेहरूपदन्तेषु दीतिरुत्तरोत्तरमेकरूपेण प्रकाशमानत्वमेव ।
 एतमेवार्थं परोक्षेणाहुः तथा सतीत्यादिनां । ननु भगवानेतत्प्रार्थनया रमते, न तु
 अयं विनैव प्रार्थनाम् । तथा सति स्वामिनीष्वियदवधि यावान्भावः सन्पादितोक्ति तत्परण-
 मेवोचितम्, न त्वधिक(संपादन)म्, प्रयोजनाभावात्, तावतैव श्रोतॄणां कामदोषनिवृत्ति-
 संभवादुदारहासादिकरणं कृत इत्याशयेन चद्यपीत्यादिनांशंक्रयात्र भगवद्विरंसाया एवो-
 पक्रान्तत्वात्स्वानुरूपसर्वसामग्रीसम्पादनमावश्यकम् । अत एव न पूर्णमनोरथ इवोदासीन्येनै-
 तत्सन्तोषार्थमेव रमते । तथा सति रमणस्वरूपाभावेनैतत्सन्तोषासम्भवप्रसंगः, किन्तु लौकिकि-
 कनायकवद्विकारयुक्तः । एतज्ज्ञापनायैव मूले दृष्टान्तोयमुक्त इति तत्समाधानमाहुस्तथा-
 पीत्यादिना । कलङ्कवत्त्वोक्त्या प्रकृते विकारभाववत्त्वं सूच्यते । स यथा पूर्णाप्यपूर्णो
 भवति, पुनः क्रमेण पूर्णोपि, न तु सदा पूर्ण एव, तथात्रापि ज्ञाप्यत इति भावः ।
 बन्धातिरिक्ताः सर्वा इति । स्वामिनीनामुद्बुस्थानीयत्वात्तेषामेवावरकत्वोक्त्यावरणस्य
 च वहिः परितः स्थितिनियमेनात्रापि बाह्या एव लीला उक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

मालामित्यत्र । प्रकरणाद्रसपोषार्थत्वात्सर्वस्य चरणमपि तदर्थमेवेत्याशयेनाहुः

१०-२६-४४. एषा हि गतिरिति । इति षट्शोध्यायः ।

सप्तविंशाध्यायार्थनिरूपणाय पूर्वाध्यायोक्तान्तर्वानतात्पर्यवर्णने । पुष्टो यथा-

१०-२७-०. न्तरित्यादि । अत्रायं भावः । संगमे ह्यग्निमाग्निरसार्थं नवो नवः प्रयत्नो
 भाव्यते, न तु पूर्वानुभूतो रसः पोष्यते । सर्वेषां तेषां स्वतन्त्रत्वात् । संयोगे
 यथा यथा रसानुभवाधिक्यं, तथा तथा विप्रयोगे दुःखाधिक्यमित्यनुभवसिद्धम् । एवं
 भावे संस्कारमात्रशेषस्य पूर्वरससोपमर्दकाग्निसंगमरसाभावेनान्तरैवातिपुष्टो भवति तथा,
 यथा पूर्वानुभूतलीलास्वरूपात्मका देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मानो भवन्ति । किमुत । अत
 एवासावहमित्यादिरूपं ज्ञानं तथैव क्रिया च भवतः । एतदनन्तरं जाते संगमे पूर्व-
 संगमादधिकरसत्वस्फूर्तिरप्यत एव । अन्यथा संगमत्वाविशेषेण तदनुपपत्तेरिति दिक् ।
 यद्यपि संगमोत्तरकालीनविप्रयोगमात्र एवैतादृशत्वं सम्भवतीति नान्तःप्रवेशपेक्षा, तथाप्ये-
 तद्विप्रयोगस्यातिविषमत्वेन क्षणमात्रेणैवान्यथाकरण एतद्रसदानं नोपपद्यत इति रसात्म-
 कत्वात्स्वरूपस्य स्वयमेव प्रविष्ट इत्याहुस्तदर्थं भगवानिति । चत्वारोऽत्रेति प्रियप्रा-
 षिसाधनानुष्ठानरूपं तद्रसस्वभावप्राप्तं गुणगानं चतुर्थोर्थः । रसासक्तिरिति । रसास-
 क्त्वादित्रयमस्मिन्नध्याय उच्यते । एता हि रसासक्त्यैवान्वेषणपराः, अन्यथा गृहानेव
 गच्छेयुः । एवं सति यदैव वहिः संवेदनं तदैवान्वेषणमिति तदुक्त्या रसासक्तिरेवोक्ता
 भवतीति तथा । अग्रे स्पष्टम् । उक्तार्थत्रयनिरूपणे प्रकारविशेषमाहुः उद्देशत इत्यादि ।
 आद्यैश्चिभिन्नयाणामुद्देशः कृतः । अन्वेषणं रसासक्तेर्लक्षणमसाधारणो धर्मोऽनुमापक इति
 यावत् । लीलाया एतदन्तःस्थित्यनुमापक एतासु तदाविर्भावः । गर्वाभावज्ञापकं सपत्नी-

भाग्याभिनन्दनादिकम् । अन्वेपणफलं च पददर्शनम् । लीलवेशफलं प्रियाधीनत्वस्वान-
धीनत्वदर्शनेपि प्रिये दोषारोपाभावपूर्वको 'रेमे तथा चे'त्यादिनोक्तो भावः । गर्वाभावफल-
मितरविस्मृतिपूर्वकं तत्प्राप्त्यर्थैकः प्रयत्नः ।

१०-२७-१. करिण्य इचेत्यत्र । तथात्र काल इति । अवतारसम्पूर्तिकाल इत्यर्थः ।

गत्यानुरागेत्यत्र । अतःस्मितेन मन्दहासेनेति । अन्यथा प्रकृष्टोदारहासस्यैव

१०-२७-२. पूर्वमुक्तत्वादधुना स्मितं न वदेदिति भावः ।

गतिस्मितेत्यत्र । भगवति स्वधर्मानिति । स्वगतौ प्रियगतिभावना जातेति

१०-२७-३. तथा । भगवद्धर्मेष्विति । भगवत एतासां च मिथो वैलक्षण्यं गत्यादिपु
सहजम् । अधुना तु भगवद्गत्यादिवदेव गत्यादि, संस्थानविशेषोपि तथा, न
तु प्रागवत् । तथा च तद्भावापन्ना मूर्तिर्जातेत्यर्थः ।

गायन्त्य उच्चैरित्यत्र । प्रथमतो मिश्रभावादिति । सुप्तप्रबुद्धन्यायेन

१०-२७-४. वहिःसंवेदनासंवेदनाभ्यां संगमविरहविषयकसमूहालम्बनज्ञानं जनितमिति

तथेत्यर्थः । ननु प्रभोरानन्दरूपत्वेन तद्भावेपु सत्सु सदानन्द एवोचितो,

न तु वक्ष्यमाणवस्थेत्याशंकाभावाय तस्याः स्वरूपमाहुः शब्दो हि धूमवदिति ।

अत्रेदमाकृतम् । एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटितः । तस्य स्वरूपा-

त्मकत्वेन तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात् । 'तथा परमहंसाना'मिति वाक्यात्

यादृशेन भक्तियोगेन तत्प्राप्तिस्तादृकृतत्प्रकटनायाधुनैव पुर्योत्तमावतारात् । प्रभुप्राक-

ट्यानर्थक्यापत्तिभिया श्रुत्याद्युक्तसाधनसाध्यत्वं स्वरूपानन्दस्यैतत्साधनभक्तियोगस्य च

न वक्तुं शक्यम् । अत एव कुन्तीभिः पूर्णसाधनवतामप्ययं दुर्लभ इति ज्ञापनायैवाधिका-

रिशेषणान्युक्तानि । एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन अत्रत्या भावाः सर्वे रसात्मका

एवेति मन्तव्यम् । अन्यथैतच्छ्रवणमात्रेणापि स्नेहोत्पत्तिर्न स्यात् । एवं सति तद्द्वार्ता-

नभिज्ञस्य तवेयमाशंका कटकवेधदृष्टान्तेन कामिनीकुचकुम्भे नखवेधस्यापि दुःखहेतुत्व-

साधनमनुहरतीत्यलमुक्त्या । एवं सति तापकत्वेन विरहोक्षिरेव । स यथाद्रैन्धननिष्ठमग्निं

स्वयं तत्संयुक्तः प्रकटीकुर्वन्नाद्रैत्वेन प्रतिबन्धात्तत्रासमर्थो धूममेव जनयति, तथायमप्य-

ग्निरापाततो वहिःसंवेदनेन न सर्वात्मना तिरोधानास्फूर्तिरिति तज्जनितत्वेन तादृश

एव जातः । वहिःसंवेदनाभावे तिरोधानास्फूर्तिरिति यावानंशस्तस्य तावान्सोत्राद्रैत्वस्वा-

नीयः । अन्यथैकदैव पूर्णतत्प्राकट्ये क्षणमात्रेण सर्वं भस्मसात्कुर्यादेव । तथा सत्यसामे-

र्धूमो गानरूपः शब्द एव । एवं सत्यध्वज्वलितदारुतुल्यता सिध्यति । तदेतदुक्तं घ्राह्या-

भ्यन्तरयोगत इत्यनेन । यथा स पूर्वमेकरूप एव भवति, ततोनेकधा, तयोत्तरोत्तरं विचि-

त्रभावजननाद्दानमपि विचित्रं भवतीत्याहुः चिराजत इति । यथाऽगर्वादिधूमस्य निर्ग-

च्छतः शोभा, तथासापि शब्दस्य गानरूपत्वमिति ज्ञापनाय विराजत इत्युक्तम् । अतोऽ-

त्रेति । यतो हेतोर्भगवान्नासत्कः, तदात्मका एव च भावाः, अतो हेतोरखण्डाद्वैतभानादिदं
 स्वामिनीनां ज्ञानमुत्तममित्यर्थः । एतदेव स्फुटयन्ति धर्मिधर्माणामिति । एते भावाः
 स्थायिभावस्य व्यभिचारिभावा इति धर्मिणः श्रीकृष्णस्य तद्धर्माणां विहारदीनां जीव-
 तद्धर्मपेक्षयोक्त्वष्टत्वात् तथेत्यर्थः । उक्तज्ञाने जीवतद्धर्मयोरेव सत्त्वात्तदपेक्षयैतयोर्न्यूनत्वा-
 दिति भावः । अथवा । यथा प्रियवद्विहारादिस्तथैवेदं गानमपीत्याहुः यथा भगवत
 इति । प्रीतिविषयाणामाकारणं भगवद्धर्मः सोत्रोक्तः । अत एव तदा स्वागमनवदधुना न
 श्रमोरागमनम् । तस्य स्वधर्मत्वात् । भगवान् कौतुकार्यमत्रैव कुत्रचिलीनोस्ति रसपरवशश्च ।
 अतोस्मद्दानेनागमिष्यतीति ज्ञात्वा जगुरित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे वहिःसंवेदनमेवास्ति, परं
 त्वद्दर्शनजालोक्तरीत्या तथा कारणमिति ज्ञेयम् । सर्वथा वहिःसंवेदने हि विचयनमिति ।
 तत्र हेतुमाहुः कृत्रिमत्वादिति । आत्मनि भगवद्भावस्य कृत्रिमत्वात्तिरोधानमावश्यकम् ।
 तद्वेतुर्विचित्रभाववतीनां मियो मिलनं तदाहुः । यतो हेतोर्मिलितास्ततो हेतोः स्वतो न्यतश्च
 विशेषविज्ञानात्तथेति योजना । यद्वा । भगवद्भावपन्नाऽपरां सर्वा मत्वालेपादिकं
 करोतीति स्वतो मिलनम् । तदान्यासामस्यां भगवत्त्वबुद्ध्यभावात् तद्भावानुत्तरूपक-
 रणेऽस्या विशेषविज्ञानममूत् । अन्ययापि भगवद्भावपनयाऽस्यां सखीत्वज्ञानेन मिलनम-
 न्यतो मिलनम् । तत्रापि पूर्ववत्तथा । नन्वग्रे पूतनासुपानकरणदशापन्नप्रसुभावापन्नैव
 पूतनायन्त्या एव स्तनमपिचदिति यथा, तथात्रापि कुतो न । तथा सति विशेषविज्ञानास-
 म्भव इत्यत आहुः कृत्रिमत्वादिति । अग्रे लीलाविर्भावस्य वक्तव्यत्वाद्यादृशी लीला
 तादृश्येवाविर्भवतीति सर्वमुपपद्यते । प्रकृते तु प्रियादर्शने सत्युत्कटभावेन प्रियमात्रस्फूर्त्या
 स्वस्मिन्नपि तत्त्वेन भानमिति कृत्रिमत्वमस्य । एवं सत्यनेनैव भावेन यदोक्तन्यायेनान्य-
 ज्ञानं तदा तिरोभावस्फूर्तिरित्यर्थः । वहिःसंवेदने सत्यपि मादकद्रव्यस्वभावाद्बुन्धतो विवे-
 कारहितो भवति, एवं विरहभावस्वभाववैकल्यात्तथेत्याशयेन तत्रापि न सर्वात्मनेत्याद्युक्तम् ।

आकाशचदन्तरमित्यत्र । शुको हीत्याद्याभासमारभ्यायमपीत्यन्तम् । अत्रायं
 भावः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो
 भवेदिहे'ति भगवद्वाक्यात् भक्तिमार्गं ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति मन्तव्यम् । युक्तं चैतत् । आत्म-
 त्वेन भगवज्ज्ञाने तद्दिदक्षादिजनितार्थसम्भवेन प्रसुप्तादुर्भावासम्भवात्सर्वस्वनाश एव
 यतः । एवं सति यत्र कालादिनियन्तृत्वज्ञानात्मकप्रतिबन्धके सत्यपि कंसादिभयज्ञानरूपः
 स्नेहकार्य एव देवक्यां जातः, तत्र प्रतिबन्धरहितानां स्नेहमात्रकार्यसम्भव इति किं
 वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायः सूच्यते । किञ्च । तत्र देवकीधर्मरूपं ज्ञानं प्रतिब-
 न्धकत्वेनोक्तम्, अत्र तु विशेषणेन भगवद्धर्मस्तथोक्तः । एवं सति यत्रायमेव न प्रतिबन्धकः,
 तत्रान्यस्य का वार्तेत्यपि ज्ञापनायेदं विशेषणम् । तथा च हेतुसत्त्वेप्युक्तज्ञानाभावेन भक्त्यु-
 द्रेकः सूच्यते । एतदेवोक्तं तासामज्ञानकथनार्थमिलनेन । शुकस्यैवं ज्ञानाभावे

त्वेतत्कथनेप्यशक्तिः स्यात्, जीवनं वा नः स्यादिति शुकज्ञानोक्तितात्पर्यं वेदितव्यम् । अपरञ्च । सर्वेष्वित्यादिपदमनुक्त्वा नपुंसकलिङ्गभूतपददानेन प्रभौ च पुरुषत्वोक्त्या यथा षण्ढस्य पुरुषनैकत्वे रसोत्पत्तिर्न, किन्तु स्त्रीणामेव । तथा प्रभुसान्निध्येपि भूतानां रसानुत्पत्तिः, एतासां तदुत्पत्तिश्च युक्तेति ज्ञाप्यते । तेनैतासामेव प्रभुरसामिज्ञत्वमित्युक्तं भवति । एतावान्परं विशेषो, वहिःसम्बन्धे विलक्षणो भाव उत्पद्यते, अन्तरेव सम्बन्धे तु विलक्षण इति । कालायनीस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे कथितं स्त्रीत्वमत्र विवक्षितमतो न शंका कापि । अपरञ्च । भगवति दृष्ट एवासां वहिरिदमन्तरिदमिति ज्ञानम्, अधुना तदभावेन तयोरप्यभावादप्यन्तरननुसन्धानमुचितम् । परन्तु प्राप्तिरपेक्षितेति यत्र कुत्रचित्प्रश्न इत्याशयेन बाह्याम्यन्तरेत्यारम्य पृच्छन्तीत्यन्तेनोक्तम् । सर्वत्रैव विद्यमानमित्याद्यविशेषणतात्पर्यम् । 'पुरि हृदयाकाशे शेत' इति व्युत्पत्त्या आत्मनीत्यादिद्वितीयविशेषणस्य । यद्वा । प्रकरणाद्भक्तिमार्गाद्भगवता ये वहिर्भाविता जीवास्ते वहिर्भूतपदेनोच्यन्ते । तथा च तेष्वेवाकाशवन्निराकार इवाप्रत्यक्षतयैव सन्तं तत्राप्यन्तरमेव न तु कदाचिदपि वहिःप्राकट्येन । वस्तुतस्तु भक्तिमार्गीयेषु पुरुषत्वेन साकारं वहिःप्रकटं भर्तृरूपमतो वहिर्विचयनमेवोचितम् । न हि स्त्रीणां स्वभर्तुरन्तरन्वेषणमन्तःस्थितिज्ञानं वा स्वास्थ्यहेतुः, पुरुषार्थाय वा भवतीति मूलार्थः ।

नन्दस्तनुर्गत इत्यत्र । प्रभुपुत्र इति न ज्ञात इति । चोरत्वेन न ज्ञात इत्यर्थः । प्रभुपुत्रो यतो न चौर्यं करोतीति भावः । प्रेमहासावलोकनैरित्यत्र । तमो रज इत्यादि । यस्य यादृशं मनस्तस्य तादृश्यैव रीत्या तद्भरतीति भावः ।

तुलस्यास्तदुभयमिति । पुष्पकृतः फलकृतश्च यो विधिविनियोगस्तदुभयं १०-२७-५. नास्तीत्यर्थः ।

कचिच्चुलसीत्यत्र । सा चेत्यादि । पूर्वं हि भक्तात्वेन निष्कामा निरन्तरं चरणारविन्दमेव सेवमाना स्थिता, लक्ष्म्यादीनामप्यत एवैषा पूजासाधनमन्यथा सपत्नीत्वं ज्ञात्वा तथा लक्ष्म्यादयो न कुर्युः । तथा सति नायिकात्वे यो रसः स नानुभूतो भवतीत्यस्मद्रीतिमज्ञात्वा तूष्णीं तिष्ठेतेति मत्वा तथाहुरित्यर्थः । अस्मदाद्यपेक्षयेति । अवस्थाविशेषकृतदैन्याविर्भावज्ञापनायैवमुक्तम् । अन्यथा सपत्नीत्वं ज्ञात्वापि नेमां पृच्छेयुरिति भावः ।

याहुं प्रियांस्त इत्यत्र । समतया गमनेनेत्यादि । यद्यपि चरणचिह्नादर्शनेपि भगवद्भावस्वभावादेय तद्गीलास्फूर्तिः सम्भवति, अत एवालिपु तुलसिकासम्बन्धित्वोक्तिः, तदनुसारेणाग्रे गमनाभावश्च, तथाप्यधुना प्रियदर्शनवता ज्ञापितः प्रियः शीघ्रं प्राप्स्यत इति ज्ञात्वा प्रथपरा इति, तत्राप्युन्मत्तदृष्टान्तस्योक्तत्वादत्यनवहिता इति

श्रीविठ्ठलनाथविरचिता ।

चिह्नदर्शनेपि तन्मार्गेण न गताः । किञ्च । यथा सहस्रताया अपि स्वांमिन्याधरणचिह्नादर्श-
 नं पूर्वं पश्चाच्च दर्शनं तथेहाप्येकत्रैकदा पददर्शनं, नाग्रे । तीक्ष्णभावशान्त्यर्थमेव पदचिह्नानां
 दर्शितत्वात्तस्य च तावतैव शान्तेः । अग्रे तु भगवदावेशकार्यत्वेन वक्ष्यत इत्याशयेनाचा-
 यैरेवमुक्तम् । पदचाञ्चल्यज्ञापितालिनिवारणयत्नेनैव गृहीतपदत्वं ज्ञायते । तेनाञ्जसा तदपी-
 हनेन च तत्सम्भवात् । मदस्य संगामावहेतुत्वमनुभूयते । तेषां च समदानामपि संगे
 मर्यादामार्गायभक्तिरसजनित एव मदो भवितुमर्हतीति तुलसीसंबन्धकथनम् । अनवसरोपि
 गमनान्मदान्धतोक्ता । एवं रसासक्तस्येतदानुसन्धानासम्भवात् स्वमिलनं दुर्लभं जानन्ती
 तरुणामं चेदनुसन्धास्यत्यस्मिन्नपि समये तदास्मानपि कदाचिदनुसन्धासतीत्याशयेन प्रश्नं
 चक्रे । अन्यथाऽलीलानामन्धत्वनिरूपिकायास्तरुणत्वमिनन्दनं प्रश्नोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ।

लीला भगवत्तस्तास्ता इत्यस्याग्रे । भक्त्यातिमत्ता इत्यादि । एतासां प्रिये

१०-२७-१४.

खेहसाम्येपि क्वचिद्भगवद्भावे क्वचित्पूतनादिभावे हेतुमाहुः भक्त्येत्यादि ।
 नायिकामेदेन हि भावभेदः । एकस्या अपि समयादिहेतुभेदेनापि तथा । एवं
 सति भगवत्तल्लीलातत्सम्बन्धिनां मध्ये यस्या यदा यादृशप्रस्य यस्य स्मृतिस्तस्यास्तदा तदात्स-
 क्तत्वं विशुद्धभावत्वाज्जलादिसम्बन्धिस्फटिकस्यैवेति प्रयच्छकार्थः । तथा च भगवन्मात्रज्ञानम-
 तिमत्तत्वम् । तत्सम्बन्धिनामपि ज्ञानभीषन्मत्तत्वम् । लीलासम्बन्धिनां येषां ये भावास्तदा-
 त्यकतायां ते भावा अपि स्वत एव भवन्तीति ज्ञापनाय रोपत इत्यादिना तदुद्देशः कृतः ।
 भावेपु दृष्टान्तेन वैजाल्यज्ञापनाय सन्च्चाद्युक्तिः । ननु तथापि भगवज्ज्ञानं विहाय पूतनादि-
 ज्ञानं यत्र, तत्र ततो न्यूनभावता गम्यते, तत्र हेतुरपि वक्तुं न शक्य इत्यरुच्या पक्षान्तर-
 माहुः अतो न न्यूनभाव इति । हि यस्माद्धेतोः शकटादिभिराविष्टा अतो न न्यूनते-
 ल्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । अत्र तापलीलाभगवतामन्योन्योपमर्दकभावेनाविर्भाव इति पूर्वमुक्तम् ।
 सपदि तु लीलाया आविर्भाव एतासुच्यते । सा च भगवत्कृतिस्तत्सम्बन्ध्यात्मिका विशिष्टा,
 न त्वन्यतरमात्ररूपा । तथा च यदंशो यत्राविर्भूतस्त्रय स एवांश उच्यते, अन्यथा पूतना-
 सुपयःपानसामयिकदशपत्रभगवत्स्वरूपभावापन्नैव पूतनामन्याः स्तनं कथं पियेत् । पूत-
 नायन्ती च तस्यामेव पूतनावत् कथमाचरेत् । अतो न कापि कुतश्चिन्न्यूनतेति सारम् ।
 अस्मिन्पक्षे एका लीला यत्राविर्भूता तत्र न द्वितीयेति सिध्यति । तथा सति चिरं विला-
 सोयं न स्यादिति पक्षान्तरमाहुर्भगवद्भावापन्नायाः सकाशात् पूतनोल्लखलादिभावापन्ना
 उल्कृष्टा इति ज्ञापनाय सर्वत्रेति । अत्युल्कटविरहभावेनातिदीनतया कथञ्चिन्नरणसम्बन्धं
 चान्छन्त्यो यत्र तत्सम्बन्धः पूर्वमनुभूतोस्ति तद्भदाचरन्ति । मयि चेन्न चरणं स्थापयति, तदा
 पूतनोल्लखलादिबुद्ध्यापि वा स्थापयत्विति भावेन अत्यात्यैव सर्वत्र भगवद्बुद्धिः । अतस्तस्य
 प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं तथैत्यर्थः । पुनरिति पदादेकस्यां लीलायामनुकृतायामभ्युत्करीत्यास्यातौ
 पुनरुल्लखलादिभावोपि भवतीति ज्ञायते । एवं सति भावप्राप्त्यर्थाद्बन्धोत्कर्षः सिद्ध इति भावः ।

कस्याञ्चित्पूतनायन्त्या इत्यत्र । अन्या अहं कृष्ण इत्युक्तवतीति ।

१०-२७-१५. यद्यप्यत्रोक्तिप्रयोजनं नास्ति, पूतनासुपयःपानदशया मुक्तिप्राकट्याभावाच्च नैवं सम्भवति । तथापि यथा तदा पूतना मां गृह्णात्वन्वयथा तु कार्यं न भविष्यतीति भगवदिच्छा स्थिता, तथा कृष्णत्वेनेयं मां जानात्विति कृष्णायन्त्या अपि तदेच्छासीदिति ज्ञापनपरा तदुक्तिरिति ज्ञेयम् । तस्यास्तिवत्यादि । अत्र मुख्योपपत्तिर्भावनयैवाविर्भूतेत्यादिना पूर्वमेवाचार्यैरुक्तेति सर्वमवदातम् ।

तत्रैकोवाचेत्यत्र । विरहेण दावाग्निं दृष्टवतीत्यादि । अत्रेदमाकृतम् ।

१०-२७-२२. भगवता यदेयं लीला कृता, तदा पूर्वं गोपैर्दावाग्निर्दृष्टः, ततः प्रार्थितः प्रभुः, अत्र कथं तद्वैपरीत्यमुच्यत इति शंकायेन निरस्यते । अतिविगाढमाववत्या एव भगवद्भावो भवति । तादृश्या एव च हृदये विरहाग्निः प्रकटो भवतीति सैव स्वामिनी तं दृष्टवती । तदेतदुक्तं विरहेणेत्यादिना । तदा पूर्वं ततः पालनमेव कृतमित्यधुनापि स्वामिन्या रक्षैव सम्पन्नेति भावः । अथवैतस्या एवैतल्लीलाभावनामूदिति सैवोक्तवतीत्याहुर्भावनया वेति ।

याताया नन्दस्तनुनेत्यत्र । प्रभोः सह भावोक्त्या गौणत्वेन सूचितमर्थमाहुः

१०-२७-२७. तथैव प्रायेणेति ।

भगवान्हरिरीश्वर इत्यत्र । वैलक्षण्यज्ञापनार्थमिति । तादृशं कर्म स्वकृतमिति

१०-२७-२८. स्वदोषज्ञाने मात्सर्यजं दुःखं न भवतीति तथेत्यर्थः । तुल्यफलत्वेनेति ।

यादृक्कर्म तादृगेव फलमिति तुल्यफलकं कर्म भवति । तथा च यथास्मास्वपि कर्मवैलक्षण्येप्यस्मान् भक्तिमार्गेङ्गीकृतवानिति सा च तुल्येति तुल्यं फलं कृतवान्, तथा चेत्तामप्यङ्गीकुर्यात्तदास्मत्तुल्यैव भवेत् । तस्यामाराधनवलक्षणं कर्माधिकमस्तीति तां तन्मार्गे कुतोङ्गीकृतवानित्यर्थः । गोविन्दपदतात्पर्यनिरूपणे साधारणेन्द्रोपीति । यद्यपि 'इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य चे'ति वाक्यात् साधारण्येन सर्वस्यैव गोकुलसेन्द्रः, न तु विशेषेणैकस्य कस्यचित् । अतस्तादृशस्यास्मदपेक्षया विशेषेणैकस्या भोगोबुचितः, तथापीश्वरत्वात्तथोपपद्यत इति भावः ।

धन्या अहो इत्यस्याभासे । स्वभाग्याभिनन्दनमपीति । चरणसम्बन्धाद्रे-

१०-२७-२९. ण्तां धन्यवोक्त्या स्वस्यापि तथात्वात्तथात्वमायातीति तथा ।

रेमे तथा चात्मरत इत्यत्र । पुष्टत्वात्कामस्येत्यादि । यथा प्राकृतः कामी

१०-२७-३४. महानपि केवलं स्वार्थपरः सन्स्वयं यदि सुखी भवति तदा स्वकृतेपि

दुःखिनं नानुसंधत्ते तथा । यथात्मारामत्वलक्षणं स्वधर्ममप्यतिक्रान्तवांस्तथा-

ऽस्मद्दुःखमप्यविचार्य स्वार्थमेवैतावत्सम्पाद्योद्भटभावः स्वयं तादृश्यैव तथा च रेम इत्यर्थ

धीविद्वलनाथविरचिता ।

इत्याशयेनोक्तं पुष्टत्वादित्यादि । तथा च स्वधर्माविचारकस्य परधर्माविचारे किमा-
 श्रयमिति भावः । एवं सत्यात्मरत इत्यस्य स्वार्थपरत्वमर्थः पर्यवस्यत्यतो न पौनरुक्त्यमिति
 ज्ञेयम् । एवं सकामत्वेऽपि न निष्कामताक्षतिरिति ज्ञापनायात्मारामत्वोक्तिरित्याशयेनाहु-
 र्निष्काम एवेत्यादि । प्रकारान्तरेणाप्यपौनरुक्त्यमित्याशयेनात्मरतत्वं प्रकारान्तरेणाहुः
 रसाधारत्वाद्येति । अत्रेदमाकृतम् । रसात्मकत्वाद्भवत्तस्य च स्थायिभावात्मक-
 त्वात्तमेतस्यां प्रकटीकृत्य रेमे । अन्यथैतद्रसानुभवासम्भवात् । न तु प्राकृतभावे सतीति ।
 यद्वा । आत्मरत इत्यत्रात्मपदं स्वामिनीवाचकम् । तथा चात्मारामोऽपि तथात्म-
 रतः कृतो रेमे । चकाराद्विशेषरमणं विविधवन्वादिविशिष्टमुच्यते । तथा सति नसदश-
 नादिकार्यसन्भवेनात्रहृत्त्वशंका स्यात्, तन्निरासायाहुरखण्डित इति । यथा तस्यां रतो-
 यात्माराम एव तथा दशनादिभिः खण्डितोप्यखण्डित एवेत्यर्थः । कामिनां दर्शयन्दै-
 न्यमित्यत्र । कामिनस्त्वित्यारभ्य एयं रेम इत्यन्तम् । अत्रायमर्थः । पूर्वमात्मारामत्वो-
 क्त्या तादृशोऽपि सन्यन्नायिकाधीनत्वमेवं भजते, तेन रसात्मको रसवांश्च भगवानेव, अन्ये
 तु कामिनो रसाभासिनो मत्पूर्णे वस्तुन्यासक्त्या वीमत्सरसपूर्णां प्रान्ताः सन्तस्तादृशी-
 ष्वेव दैन्यमात्रं फलं लभन्त इति ज्ञाप्यते । किञ्च । आत्मारामोऽपि यद्रसपरवशस्तत्रैव रस-
 भवशेन मानादिकं भवति, अन्यासु तु रसाभावान्न स मानः, किन्तु दौष्ट्यप्रकटनमेवेति ।
 एतेनात्मारामस्यापि प्रभेदत्र रतित्त्रैव रसो नान्यास्त्विति फलितम् ।

यां गोपीमित्यत्र । वहिःप्रियसम्बन्धेन्तरायहेतुत्वेन माने दोषत्वोक्तिर्विवृत-
 १०-२७-३५. विति ज्ञेयम् । समानरसत्वेऽप्येतासां तदा मानोभूजैकत्र । तत्राप्यधुना सो-
 भूत्, तत्र हेतुमाहुः स्वगत्ययुक्तकरणादिति । नायिकानां हि प्रकृतिः
 सदा मानिनीत्वम् । प्रकृते चेत्यदवधि नायकाधीनत्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वस्यापि नायिकाप्रकृ-
 तेर्या गती रीतिस्तस्यामशुक्तकरणाच्चायकाधीनत्वेन स्थितेर्नायिकाप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनाधि-
 कारिण इवाधिकारिणो ये, आदिपदात्प्रौढा भावास्ते पूर्वभावात्कोमलात्राशयामासुरित्यर्थः ।
 स्वयं त्वयुक्तेति पाठे स्वयपदं स्वामिनीपरम् । शेष पूर्ववत् । ननु पूर्वमेवास्या अपि
 मजनानन्दं दातुं लीलां करोति, स्वस्य तद्रसानुभवार्थं च । तथा च चर्हीष्वपि प्रियासु
 सतीष्वेकसां पृथङ्नयनेन विशेषरमणे यो रसस्त न सम्भूय रमणे । स च स्वरूपात्मक
 एवेति तत्स्वरूपं प्रकटीकृतवानिति न काप्यनुपपत्तिः । पूर्व मानाभावे स्वामिनीभिरेव
 हेतुरुक्तोऽनयाराधित इत्यादिना ।

ततो गत्वेत्यस्याभासे । दोषाभावेनैवेत्यादिना दृशात्ववक्तुस्वात्पर्यमुच्यते ।
 शक्तौ सत्यामपि प्राकृतकामिवत्कामाधीनत्वेन स्ववशत्वज्ञानेनाशक्तित्वयापने
 १०-२७-३७. स्वस्कन्धेनापि नेष्यतीति ज्ञानं भ्रमः । यथा भगवद्रमणे दोषभावासम्भवा-

द्भगवद्भावात्मकावेव सौभाग्यमदमानाविति 'तासां तत्सौभगमेद'मित्यत्र निरूपितम्, तथा प्रकृतेपि प्रियाधीनत्वभावेनात्र रसो दत्त इति स एव भावोत्राजनि, न तु दोषरूपः । स एव हित्वा गोपीरित्यनेनोक्तः । एवं सत्यत्र विप्रयोगात्मकरसाननुभवे पूर्णरसदानं न भविष्यतीति ज्ञात्वा प्रभुः संयोगरसदित्सासंकोचमकरोत् । अयमेव भावः क्रियाशक्ति-संकोचप्रकाशको न पारयेहं चलितुमित्यनेनोक्तः । अन्यथाऽनृतवादित्वं स्यात् । न हि भगवन्तं प्रति तदीयानामेवं सम्भवति । स त्वत्तिपूर्णरसाविर्भावेन स्तम्भरूपः सात्त्विकभावो भवितुमर्हति । द्रष्टव्यं ह्यमर्यादित्वम् । तथा चोक्तरीत्या निरवधिरसदातुस्तत्संकोचेच्छा रस-मार्यादिकी न भवतीति तद्भावोदयोत्र दृष्टापदेनोक्तः । रजस्तमोऽधिष्ठात्रोरपि तज्जं मावं दूरीकृत्य अमृतदातेत्यत्रापि पूर्णरसदानार्थमेव तद्भावजननं स्वतिरोधानं चेति ज्ञापनाय केशवपदोक्तिः । एवं सति पर्यवसानतो रसमार्यादिकीत्वमप्युक्तेच्छाया ज्ञायते । प्रियां त्विमं वृत्तान्तमजानन्ती पूर्ववदेव प्रियः करिष्यतीति ज्ञात्वा 'नय मा'मिति क्रियाशक्तिं प्रार्थितवती । परन्तु यत्र ते मन इत्यज्ञात्वाप्युक्तेर्भगवन्मन उक्तकार्येस्तीति पूर्ववत्क्रियो-द्गमस्याशक्यत्वाद्भूयोः प्रभुरशक्यमेवोपदिष्टवान्प्रियायाः स्वस्कन्धारोहणम्, न तु स्वस्य । अग्रिमरसदित्सया प्रभुः स्वहार्दं न ज्ञापयतीति प्रिया प्रियस्कन्धमेव बुद्ध्वा तथैव कर्तुमुद्य-ताभूत् । तदा प्रभुस्तथाकरोत् ।

एतत्सर्वं हृदि कृत्वाचार्यैरुक्तमेवा हि नृत्यमित्यादि । नद्यो हि नृत्यचेष्टया स्वा-
१०-२७-३८. न्तःस्थं रसं द्रष्टारमनुभावयति । एतद्धर्मसाम्येनात्रापि नृत्यपदप्रयोगः कृतः ।
एतदेव विवृतं स्वान्तरित्यादिना । पूर्वं प्रभुणा सर्वथा तदधीनत्वेन रसो
दत्तः । सोऽन्तःप्रियाया अस्तीत्यधुना स्वयं तं रसं प्रियमनुभावयितुं वाक्कृती प्रकटयति ।
तत्राशक्यम्, भक्तस्नेहेनैव तद्वशीभूतस्तथा रमते, नत्वन्यथापि । प्रकृते हि 'न पारयेह'-
मित्यादिस्नेहरीतिविरुद्धम् । यद्रसमार्गीविरुद्धमिति तथा कर्तुमुचितं भवतीत्युच्यते । तन्न
साधीयः । तथा सति रसस्वाभाव्येन प्रियान्तःस्थरसच्युतेः किं प्रियमनुभावयेत्, अग्रिमरस-
दानप्रतिबन्धश्च भवेत् । इदमेवोक्तं तद्भ्रूमाचित्यादिना । एतदर्थस्तु । तत् उक्ताभिनय-
नम् । भ्रूमौ स्वान्तर्लक्षणस्थानं त्याजयित्वा वहिःस्वप्रौढ्या तत्प्रकटने न सम्भवतीति शेषः ।
तत्र हेतुरूर्ध्वभावेत्यादि । स्वान्तर्गुप्तो हि रसामृताब्धिरुत्तरोत्तरं भावतरङ्गाननुभावयति ।
इदमेवोर्ध्वभावत्वम् । स एव वहिः प्रकटितो रसत्वादेव वहिर्भवति । अतोयमेवोर्ध्वभावा-
भावः । च्युतः स्वरूपत एव नद्यो भवेदिति यावत् । अलौकिकरसाभिनयनम् ।
विरहेणासीदिप्रकटनं तल्लौकिकरीत्या स्वाधिक्यज्ञापनं भ्रूमौ पदस्थापनम् । त-

१ ततो भोगस्यानेत्यादिप्रत्ययतात्पर्यमाहुः एवं सतीत्यादि । २ एषा हि श्रुत्यमित्यादिमन्थतात्पर्य-
माहुः श्रित्वेत्यादि । ३ संयोगविप्रयोगभोरित्यर्थः ।

स्मिन्सति तत्र सम्भवतीत्यर्थः । अशक्ता चेदिति । 'यत्र ते मन' इति प्रौढ्या, न तु प्रार्थनरीत्या, सख्येन कथं वदेदित्यर्थः ।

(एवं सति गंग्यन्तरेणाप्येतद्व्याकृतिः सम्भवति । तथा हि । भगवता ह्यस्ये प्रियायै पूर्णः स्वरसो दत्त इति भगवन्निष्ठा भावाः सर्वे हृदि स्फुरद्ग्रा जाताः । तथा च सर्वत आधिक्यमपि स्वस्मिन् स्फुरितम् । तदुक्तं हित्वा गोपीरित्यादिना । एवं सति द्वितीयरसलीलाचिकीर्षा यदाभूत्सापि हृदि स्फुरिता । तामविषहां मन्यमानापि न कातरा जाता । किन्तु पूर्वरसगरिष्णा हृदा सती प्रियमवधीत् । एतदेव द्वा-पदेनोक्तम् । दुष्टशुण्व्याप्तयोरप्यमृतं ददाति । अहं त्वेतद्भुणैरेव पूर्णेति अवश्यं सुखमेव दास्यति, न दुःखमित्यभिप्रायज्ञापनाय केशवपदम् । ततो भोगस्थानादग्रे वनसम्बन्धिनमुत्कृष्टं देशं स्वयं खेच्छया गत्वा, न तु प्रियेण नीता । गत्वाऽववीदित्युक्त्वा प्रियनैककथं ज्ञाप्यते । तेन तदधीन एव प्रियस्तत्संगे गत इति ज्ञापितं भवति । अथवा । वनमित्युद्देशो नाममात्रम् । वस्तुतस्तु महारसनिधानम्, तेन रसोद्दीपकमित्युक्तं भवति । एतादृशे वने मद्वियोगेन मां विचिन्वन् यदि प्रियो भवति, तदा कीदृशो रसः स्यादित्याशयेनावधीत् । अत एव द्वास्त्वमुक्तम् । पूर्वरसातिमदात्तथा चेत्करिष्यतीति तदाहं चलितुं स्पन्दितुमपि न पारये, जीवनमेव न संपत्स्यत इति भावः । एवं चेत् किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाह नयेति । यत्र स्वान्तर्धाने ते मनस्तत्रान्तर्धाने मां नय, तिरोहितां मां कुरु, त्वं मा तथा भवेत्यर्थः । प्रियस्त्वदमत्यशक्यमित्याशयेनोत्तरयति स्कन्धेत्यादिना । यथा स्वस्कन्धारोहणमशक्यम्, तथा मतोऽन्तर्धानं भवत्याः । न हि पूर्णज्ञानशक्तेरविषयः कोपि भवितुं शक्नोति । यद्यपि विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन रसात्मकत्वेन च जानन्नेवाजानन्नपि भवितुं शक्नोतीत्येवमुत्तरं न सम्भवति, तथाप्यत्रातिप्रीतिविषयत्वेन तं धर्मं प्रकटयितुं न पारय इति भगवदाशयज्ञापनाय प्रियापदमुक्तम् । उत्तरदानमभ्यत एव । अन्यथा त्वेवमुक्तस्तूष्णीं तिष्ठेत्तिरोधीयैतैव वा । प्रियात्वान्मगाशक्यं भवत्यास्तिरोधानम्, तत्सामर्थ्याभावाद्भवत्याः स्वतस्तिरोधानं तथेति भावः । एवं सति प्रियया प्रार्थितं देयं यद्यपि, तथापि प्रियात्वेन स्वाशक्यमिति लक्षणो यो हेतुस्ततो हेतोः स्वयमेव तथाऽकरोदित्याह ततश्चेति । एवं करणे प्रसुनिष्ठं हेतुमाह कृष्ण इति । अस्मां दशायां हृदि प्रकटः सन्नेवानन्दात्मकतद्रसपोपको यत इत्यर्थः ।) इति सप्तविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशाध्यायार्थोक्तौ । स्वभावादपराधत इति । तदवस्थाया एव स्वभावो यद्गुणगानमेव भवत्येव । अतस्तत्स्वभावदेव गानं चकुरिति सम्बन्धः ।

१०-२८-०. पक्षान्तरमाहुरपराधत इति । भक्तेभ्योपि स्वस्मिन्नाधिक्यज्ञानलक्षणमपराधं प्राप्यास्मान्यदि प्रार्थयिष्यति, तदा रसं दास्याम इति मानलक्षणा कृताऽवज्ञा यामि-

स्तादृश्यो यतोऽतः स्तोत्रं चक्रुरित्यर्थः । अवज्ञयाऽप्रसादे स्तोत्रेण प्रसादो भविष्यतीति तथेति भावः । यद्वा । स्वभावाद्रसस्वभावाद्योपराध इत्यग्रे पूर्ववत् । स्तोत्रमिति गानविशेषणम् । तथा च स्तोत्ररूपं गानं चक्रुरित्यर्थः । अग्रे गुणकथनं भाववैजाल्यज्ञापनार्थमिति ज्ञेयम् । गूढाभिसन्धिना पक्षान्तरमाहुः अथचेति । प्रार्थनाश्च ता आद्याश्च प्रार्थनाद्याः याः प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमश्लोकैः कृताः, अन्ते त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां च सान्निध्यात् कुमारिकाभिः कृताः । अन्ये तु प्रौढाभिरुक्ताः श्लोकाः । चतुर्थ्यां गुणातीतभावापन्नाः कोमलभावा इति यावत् । अतस्तथा श्लोकसंख्येत्यर्थः । ननु 'तदागमनकांक्षया जगु'रिति वचनाद्यथा मानेनापराधाद्गतः, तथा स्तोत्रेण सन्तुष्ट आगमिष्यतीति भावो लक्ष्यते, एवं सति दोषारोपादिरनुपपन्न इत्याशंक्य गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्तः स्तुतिस्वरूपमाहुः तत्तदिति । स्तुतिर्हि यथाधिकारं भवति । एतासामेतादृश एवाधिकारो येन कुहककितवादिवचनानामपि स्तुतित्वम् । अन्यथाग्रे तथानुवदिष्यंस्तदागमनकांक्षया जगुरिति न वदेत् । न ह्येवं ब्रह्मादिभिरपि वक्तुं शक्यम् । तथा च स्वस्वभावोद्दिरणे तच्छ्रवणेन प्रभोः परमसन्तोष इति तासां भाव एव निरूप्यत इत्यर्थः । विपक्षे वाचकमाहुः अन्यथेति । यद्यन्यस्तुतिवदत्रापि स्तुतित्वमेव स्यात्, न भावमात्रनिरूपणम्, तदोपालम्भादिप्रकारैरनेकरूपता स्तुतौ न सम्भवतीति सा नोच्येतेत्यर्थः ।

सुरतनाथेत्यत्र । (सुरतं संभोग इत्यादेरयमर्थः । रतं लौकिकं भोगशब्दवाच्यम् । तत्तु सृष्टिमारभ्य प्रवर्तते । तत्र न भगवदाज्ञापेक्षा । सृष्टिसर्मानयो-
१०-२८-२. गक्षेमत्वात्तस्य । एवं सति सुष्ठु अलौकिकं शोभनरूपं यत् रतं तत् सम्यग्भोगशब्दवाच्यम् । तदस्मास्वेव त्वदाज्ञयेच्छयेति यावत्, तथैव प्रवर्तते । यतो जगत् लौकिकम् । गच्छति, नश्यत्येव, न तु स्थिरम् । अतोत्वलौकिकं स्वरूपानन्दरूपं तत्र प्रकटीभवितुं नार्हति । एतादृशस्य तस्य भवानेव नायः । प्रवर्तको रक्षकश्च । एवं सति सरसश्चेत् त्वय्येव निरुद्धस्तिष्ठेत्, तदा त्वलौकिका अपि भक्ताः शून्यै-
हृदया भवेयुरिति त्वदिच्छां ज्ञात्वा त्वां प्रार्थयित्वा तादृशीर्वियं प्रकटीकृताः, यतः प्रति-
पन्वनिवृत्तिः । अत एवाग्रे 'विखनसार्थित' इति वक्ष्यते । कामो भगवदीयः । मनसः पूर्वरूपत्वात् वाच उत्तररूपत्वात् 'मनश्चक्र' इत्युक्त्वा 'जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्' 'ता दृष्टान्तिक'मित्यादिकं च वाग्रूपमलौकिकभावप्रवर्तकं स्वप्रियास्वित्याशयेनाज्ञापदमु-
क्तम् । 'भैवं विमोर्हती'त्यादिवाचां भगवद्भावात्मकत्वात्तासामप्याज्ञारूपत्वमित्याशयः । तैरेव वचनैः प्रतिपन्वनिवृत्तिरपि ।) अतो ब्रह्मणेति । अत्रायं भावः । 'ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपांगमोक्षकामा' इत्यत्र भगवद्भावकामाः सन्तः साक्षात्तमलभमानाः श्रियो-

१ सृष्टिसर्मानकालीनत्वादिति पाठः । २ शून्यरदया इति पाठः । ३ तादृशः इति स्यात् । ४ पेश-
स्वरूपत्वादिति ।

प्राणा भावोद्धारिणो निरन्तरं प्रियसंगतत्वेन तद्भावात्मकत्वं प्राप्ता इति तत्सम्बन्धे
तदनुभावेन कदाचित्स भावोपि भवेदित्याशया तत्कामास्तपश्चरन्तीति निरूपितम् ।
प्रकृते च स्वयं प्रभुः प्रकट इति तन्मार्गप्रकटनार्थं द्वारभूता वयं तेन प्रकटिता इति । अत्र
सुरतशब्देन सुष्ठु भगवता समं रतं येनेति भगवद्भाव एवोच्यते, न तु सम्भोगः, तस्यापाम-
रहणो न कोपि भावः सिद्ध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः कामेन वेति । भगवदीयभाव-
रूपेणेति ज्ञेयम् । स्वामिनीदर्शने हि भगवतो भाव उद्विक्तः सन् कामकार्यं करोत्यतस्तेनैव
वार्थं वयं प्रकटीकृता इत्यर्थः ।

सख उदेयिवानित्यत्र । पूर्वमपि सखा यथेच्छमित्यादि । 'सुपर्णावेतो

१०-२८-४.

सयुजौ सखाया'विति श्रुतेरन्तरात्मा जीवस्य सखा भवति । प्रकृते च
स्वरमणेच्छामनतिक्रम्य तदनु रूपमेवास्मान्प्रेरयसीत्यर्थः । अत एवास्माकं
नायिकाभाव एव सार्वदिक इति भावः । एतादृशस्यागमनं नायिकायै स्वसमर्पणार्थमेव
भवतीति तदेव कर्तुमुचितमिति भाव इत्याशयेनाहुः आगतस्येत्यादि ।

दिनपरिक्षय इत्यत्र चिभ्रन्पदतात्पर्यौक्तौ । ज्ञानं वा भवेदिति । भक्त्या-
१०-२८-१२. त्मकत्वात् मुखस्य खेहरसानुभव एव स्यादित्यर्थः ।

प्रणतकामदमित्यत्र । अथवा यद्भोक्त इत्यादि । लौकिककामखण्डनैर्भय-

१०-२८-१३.

स्वकामदानालंकारणापह्नूरीकरणात्मकं पञ्चविधमुपकारं करोति तच्चरणपङ्कजं
तापनिवारणात्मकमेवोपकारमस्मासु करोत्वित्यर्थः । पद्मजैरर्चितमिति ।
चरणपङ्कजैर्नखैस्तथेत्यर्थः । लोके तेषां संयोगिद्रव्यत्वेपि भगवन्नखानां सच्चिदानन्दरूपत्वेन
स्वरूपात्मकत्वेन तथा वक्तुमशक्यं यद्यपि, तथापि स्वसाधुना चरणसम्बन्धेत्यात्वां यदेव
तत्सम्बन्धि, तदेव पूर्णसाधनमित्याशयेन तथोक्तम् । अस्मिन्पक्ष उपपत्तिमाहुरन्त्यथेति ।
उक्तारुच्यैव पक्षान्तरमाहुस्तत्तुल्यं वेति । तैरतिशोभा । अतस्त्वैश्वरणपदं पूजितमिव
भवतीत्यर्थः । ध्वजादिचिह्नानि चोक्तरूपाणि ज्ञेयानि ।

रहसि संविदमित्यत्र । गुणत्रयसहितमिति । मधुरत्ववल्गुवाक्यत्वबुधम-

१०-२८-१७.

नोजत्वलक्षणं गुणत्रयं ज्ञेयम् । रहसि संविदो ज्ञानानि येन वाक्येन तत्तथा ।
वाक्यनिरूपणे सति यादृशं तदस्ति तादृशमेव प्राप्यत इति गुणत्रयसहित-
मित्युक्तम् । अथवा । कारणत्रयस्यैव विशेषणमिदम् । कारणोद्देशो वाक्यमित्यादिना कृतः ।
कामेत्यादिना गुणानां बन्धादिवोधकत्वेन वाक्यं कामोद्बोधकम् । हास्यमानन्दस्य ।
श्रीधामत्वेनोरसाधिकारिणो बोध्यन्ते ।
एतावन्निरूपणेन भगवत्प्राप्तौ भक्तकृतसाधनस्य यावती पराकाष्ठास्ति, तावत्युक्ता

जाता, भगवता च भक्तानां स्नेहपरीक्षायां क्रियमाणायां यावती तस्याः पराकाष्ठा, साप्युक्ता जातेत्युपसंहरन्ति एवं साधनेति । अत्र यावत्ताव-
दित्यव्ययपदे । तथा चोत्तरीत्या साधनपरीक्षयोर्व्यवस्वरूपं तावद्गुप्तापो निरू-
पित इत्यर्थः । इत्यष्टाविंशोऽध्यायः ।

एकोनत्रिंशाध्याये । तासामाविरभूदित्यस्याभासे । ब्रह्मा विष्णु-

रित्यादि । अत्रेदमाकूतम् । आद्यब्रह्मकल्पे भगवानेव चतुर्मुखो ब्रह्माभूत्,
तपश्च पूर्वं कृतवान् । स वाच्यवाचकतया 'भगवान् ब्रह्मरूपधृक् नाम-
रूपक्रिया धत्त' इति वाक्याच्छब्दब्रह्मेति यं विदु'रिति वाक्याच्छब्दसृष्टिमर्त्यसृष्टिं च कृत्वा
तदेवानुप्रविश्य सर्वं कार्यं कृतवान्, स्वयं रजोरूपश्च । प्रकृते च पूर्वं रजोरूपमानरूपेणा-
विर्भूतः, ततस्तापरूपेण, ततो विविधगानप्रलापरूपेण, ततो विविधलीलारूपेण । विष्णुश्च
विक्षेपरहितः शुद्धसत्त्वात्मको यथा यस्य पालनं भवति तथा पाति । प्रकृते च सखी-
वचनश्रवणानन्तरं स्वापराधहेतुकं गमनं प्रियस्य ज्ञात्वा चित्तविक्षेपं त्यक्त्वा पुनः
स्वस्थानस्थिताः स्वजीवनार्थं स्वं स्वं भावं प्रकटीकृतवत्य इति तादृग्भावरूपेण प्रकटः ।
'यदरोदीत्तद्द्रस्य रुद्रत्व'मिति श्रुतेः स्पष्टं रुद्रत्वम् । 'देवाः स्वधनमग्नौ निधाय संग्रामाय
यदा गताः, तदाग्निस्तद्ग्रहीत्वा पलायितः, तदा देवा बलात्स्वकीयं धनमगृह्णन्, स तदा
दुःखेनारोदी'दिति श्रुतावुपाख्यानम् । प्रकृते चादेयं रसं स्वं प्रभुः स्वामिनीभ्यो दत्तवान्
स्वभोगार्थम् । स्वामिन्यस्तु मानेन स्वस्मिन्नेव तं रसं निरुद्धवत्यः, तदा मानेऽपहृते-
ऽतिदैन्यमाविष्कृतवत्य इति रुरुदुरित्युच्यते । यथा स सर्वनिरासकस्तथायं भावोऽखिल-
शास्त्रोक्तसाधनबलनिरासकः । यतः साधनबलस्फूर्तवितदनुदयो भगवदनाविर्भावश्च, एत-
द्दुदये तत्स्फूर्तिनाशः प्रभोराविर्भावश्च । 'कृपिर्भूवाचक' इति वाक्यात्कृष्णशब्दवाच्यता
यद्यपि सदैवास्ति, तथाप्येतद्भावोदयाव्यवहितोत्तरक्षणे यदि नाविर्भूयाद्, भक्तानां तदा देहा-
दिसत्त्वैव न स्यात्, दैन्येनैवात्युपमर्दकभावेन प्राचीनसत्त्वनाशात् । अतः स्वयमावि-
र्भूय स्वस्वरूपात्मकं सत्त्वमानन्दं च तत्र स्थापयतीत्याविर्भूतस्य कृष्णतेति । स्मयमा-
नमुत्साम्बुज इत्यत्र । स्मयमानाभ्यां चेत्यादि । न ह्येतादृशोऽन्योस्ति यस्य
एतादृशा भक्ता इति स्मयः । अत एवैताश्चेत् मां प्रार्थयिष्यन्ति, तदाऽन्यस्मा अपि मद्भक्ता-
येमं रसं दास्ये, अन्यथा तु मुक्तिमेवेति मानः । अत एवाम्बुजत्वमुक्तम् । तद्धि रविकिरणस-
म्बन्धादेव विकसितं सद्रसं प्रकटयति । अत्रैतत्प्रार्थनैव तत्स्थानीयेति भावः । भक्तानां
दोष इति । विचारे क्रियमाणे भगवद्रसपानानन्तरमेव तादृग्भावोत्पत्तेस्तस्यैव स धर्म इति
निधीयत इत्यर्थः । अथवा व्यापिवैकुण्ठेत्यादि । 'मया परोक्षं भजते'तिवाक्यात्
श्रीकृष्णस्नेतासामेव निकटे स्थितः । एवं सति 'तं विलोक्यागत'मिति यदागमनकथ-
नम्, तेन येन रूपेण तत्रास्थितिः पूर्वम्, तेन रूपेणागमनमित्यवश्यं वाच्यम्, तत्र स्थित-

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

यैव आगमनासम्भवात् । अतो येन रूपेणागमनं तद्रूपमुक्तं व्यापिवैकुण्ठेत्यादिना ।
 व्यापिवैकुण्ठे हि पुरुषोत्तम एव, नांशः, व्रजे तु 'श्रयत इन्द्रे'ति वाक्यालक्ष्याः
 कदाचिदपि नावसरः । इदानीमेतन्मानापनोदनं तदार्तिनाशनं चैकदैव करिष्यन् लक्ष्म्या
 रमणं येन रूपेण करोति, तेन रूपेण कृत्वा तत्स्वरूपस्य एतदभिन्नत्वात् तान् धर्मान्
 प्रकटीकृत्य प्रकट इत्याशयेनागमनमुक्तम् । एवं सत्येतेषां धर्माणां पूर्वमसत्त्वात् तद्विशि-
 ष्ट्यापि तथात्वात्तादृश्यागमनमुक्तं भवतीति भावः । ननु कन्दर्पेणेति पृतनोक्तेरि-
 दमाकृतं ज्ञायते । पृतनया हि परपक्षनिरासः क्रियते । दुःखिता तु सा न तं कर्तुं समर्था ।
 किन्तु सुखिता । स्वामिनीमिरपि सर्वात्मभावविरुद्धाः सर्वे भावा निरस्ताः । तथा च सर्वा-
 त्मभाववत्सु भक्तेषु दुःखसम्भवे मर्यादामार्गीया भक्ता अप्यस्मिन्मार्गे दुःखसम्भावनारहि-
 तान्मोक्षादप्याधिक्यं न ज्ञास्यन्तीत्येतन्मार्गप्रवृत्तिर्न भविष्यतीति ज्ञात्वा कुतोऽतिरोधानं
 न कृतवानिति । तथा च कन्दर्पशब्दः सर्वात्मभावपरः । एतासां कामभावोपि सर्वात्म-
 भावात्मक एवेति ज्ञापनाय कन्दर्पप्रयोगः । स्वपृतना खिन्नेति । भविष्यतीति
 शेषः । यद्वा । दैन्येनाविर्भूतो न तु हेत्वन्तरेणेतीममर्थं स्फुटं कर्तुमत्रापि लौकिकरीति
 जानतो भ्रान्तस्याशङ्कामनुवदन्ति ननु कन्दर्पेणेत्यादिना । साक्षादित्यनेनाद्यपक्षे
 समाधानमेवं ज्ञेयम् । अस्मिन्मार्गे मोक्षादाधिक्यज्ञानाभावः किं रसवार्ताभिज्ञस्यापाद्यते,
 उत तदनभिज्ञस्य । तत्रान्ये ओमिति ब्रूमः । आद्ये तु विवरणोक्ताध्यात्मिकमन्मथरसस्यैव
 यत्र विप्रयोगे महारसत्वमुच्यते, तत्र तस्यापि तद्रूपस्य विप्रयोगे महारसत्वेन ज्ञाने का
 शङ्का नामेति । द्वितीयपक्षसमाधानं विवरणे स्फुटम् ।

काचित्कराम्बुजमित्यत्र । पूर्वमनेकविधा अपीति । अनाविर्भावे चित्त-
 विक्षेपादनेकविधत्वं पूर्वाध्याय उपपादितं वचनरीत्या । अधुना तु प्रसुर्भग-

१०-२९-४.

शब्दार्थं प्रकटीकृत्य स्वयमाविर्भूत इति ता अप्याविर्भूतस्वरूपैकनिष्ठा इति
 तदात्मिका जाता इत्यर्थः । एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन तद्धर्माणामपि तथात्वात्
 भृङ्कुटिवन्धनादिभावा अप्युपपद्यन्त इति भावः । निर्गुणाश्च शिष्टा इति । चकारा-
 त्तमस्तजातीयभाव उच्यते ।

१०-२९-५.

चन्दनरूपितमित्यत्र । एवं सामग्रीत्यादि । एतास्वनुग्रहविशेषो ज्ञापित
 इति भावः ।

१०-२९-६.

एका भृङ्कुटिमाद्यध्येत्यत्र । तादृशभावस्येत्यादि । पूर्व मानमात्रं निरूपि-
 तम्, अधुना तु शतधापि मानापनोदनार्थं यत्र कृते मानमहं न स्वक्ष्यामीति
 गाढमानो निरूप्यते । तथा हि । कालविलम्बेन हि मानः शिथिलो भवति,
 व्यभिचारित्वेनाचिरस्थायित्वात् । तथा चायं मानस्तथा यथा न भवति । गाढता तादृश्यैवास्त

सार्वदिकी भवति । तथा कृतिरेव कालनियमनम् । प्रियवचनादिभिर्मानभवश्यं त्यजतीति नायिकास्वभावः, स मा भवतु, मानस्वभाव एव मम तिष्ठत्विति प्रयत्नस्तन्नियमनं स्वभावनियमनं नाल्पेन भवतीति संरम्भ उक्तः । मानस्य प्रियसंगमविलम्बहेतुत्वेन दुःखदत्वात् किमित्येवंकरणमित्याशङ्क्यैतद्विचारानुदयं तत्र हेतुत्वेन वक्तुमेतद्धेतुमाह चिह्नलेति मूले । पूर्वानुभूतसंगमसुखस्मरणे तल्लोभात् कदाचिन्मानत्यागः स्यादिति तदभावाय दंशः । एवमत्याग्रेहेपि हृदि प्रियस्थितेरावश्यकत्वान्मानस्यापि तत्रैव सत्त्वात् कदाचिदस्य तस्मिन् लयः स्याच्चेत्तदापि मानराहित्यं भवेदिति तदभावाय ज्ञाने कौटिल्यम् । निर्दोषभावे हि धर्मिणो मुक्तिः, तस्यातथात्वे तत्सम्बन्धाद्यत्र धर्मिणोपि न मुक्तिस्तत्र तस्य कथं सा भवेदिति भावः । प्रमाणनिराकरणार्थमिति । 'सर्वस्वेशानः' 'य आत्मानमन्तरो यमयती' त्यादिश्रुतिभ्य ईशितृत्वनियामकत्वादिधर्मवत् आज्ञोच्छ्रानं तदग्रे स्तब्धत्वादिकं प्रभु-श्रान्तःकरणं मानान्निवर्तयितुं यतते, अन्तःकरणं च न निवर्तत इति प्रमाणविरुद्धत्वाच्च सम्भवति, तच्च प्रमाणबलनिराकरणे सम्भवतीति तद्गननमेव कृतं भवतीत्यर्थः । यतो लौकिकी भक्तिरिति । लोकरीत्यनुसारी स्नेह इत्यर्थः ।

१०-२९-७. अपराऽनिमिपदित्यत्र । एषा हीत्यादि । गतदोषा विस्मृतपूर्वदुःखेत्यर्थः ।

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेणेत्यत्र । पूर्वं लौकिकीत्यारभ्य दृष्टिभेदः स्यादित्य-
 १०-२९-८. न्तम् । एका भृकुटिमित्यनेन लौकिकस्वरूपभाववती निरूपिता । तद्यथा तथोपपादितम् । भक्तिमार्गे हि स्नेहवशाद्दहिर्मुखारविन्ददर्शने तेनैव वि-
 स्मृतसर्वा तदन्यन्नोपेक्षते, सा त्वपरेत्यनेन निरूपिता । योगे हि ध्याने प्रत्येकमंगं पृथक् चिन्त्यते, धारणायां तैः समुदितमेकत्वेन स्वरूपं चिन्त्यते । परस्परसम्बन्धास्मरणपूर्वक-
 मेकाद्भस्मरणस्यानुचितत्वेनापराधस्वरूपत्वात् । प्रकृते तु स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन भावा-
 त्मकत्वादेकैकस्यैवाङ्गस्य स्वामिनीभावविषयत्वे तत्र परस्परं भेदापत्तिः स्यात्, सा च अनेन भावेनापास्यते । इदमेवोक्तमन्यथा दृष्टिभेदः स्यादित्यनेन । दृष्टिकृतो भेदः स्वरूपे स्यादित्यर्थः । न च विषयत्वेन स्वरूपस्य भावाद्भेदो वाच्यः । एतन्नियमाभावात् । सर्वं ज्ञानं प्रमेयमित्यादौ व्यभिचारात् । ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वेन स्वविषयकत्वस्यापि सर्व-
 वादिसम्मतत्वेन प्रकृते च स्वयंप्रकाशचिद्रूपत्वात् स्वरूपस्य न 'काप्यनुपपत्तिः । एतेषां भावानां व्यभिचारिभावत्वे तु न स्वरूपभेदकत्वं स्यात् । स्यापिभावत्वेन तद्भेदकत्वमाव-
 श्यकमिति तत्समाधानमावश्यकमिति भावः । स्वकीयो वा भाग इति । प्रभुरेताभ्यः प्रत्येकमाविर्भूय रसं ददातीति सर्वासां भागरूपो भवति । तथा च यदर्थमाविर्भूतं यद्रूपं तत् तस्या भागरूपमिति तथा । एतेन पितृधने पुत्राणामिव प्रभुस्वरूपे स्वामिनीनामेव स्वत्वमिति ज्ञापितं भवति ।

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

सर्वास्ताः केशचालोकेत्यत्र । क्षुद्रगुणक्षोभयुक्तानामिति । एतासां भग-

१०-२९-९.

वतश्च गुणाः सर्वे महान्तः । परोक्षभजनसाज्जानं क्षुद्रो गुण एतासामिति
हृदयम् । मुक्ता एव ता इत्यादि । तदात्यार्तितः प्राणेन्द्रियान्तःकरण-

जीवा भगवत्येव प्रविष्टास्वत्सम्बन्धेन च परमानन्दं प्राप्तवन्त इति पुनर्बहिरनुसन्धान-
मेतादृशीनामसम्भावितमित्यर्थः । एवमत्रापीति । एतास्तु न लौकिक्यो, नापि प्रसिद्ध-
मुक्तिमार्गीयाः, किन्तु वहिः प्रियसंगमागिलापवत्यः, भगवांश्च एतन्मनोरथं पूर्यत्येवेति
तथैव संपत्सत इत्यर्थः ।

१०-२९-१०. ताभिर्विधूतेत्यत्र । प्राकृतीनामिति । प्राकृतीत्व इत्यर्थः ।

श्रुतयो यथेत्यत्र । श्रुतयो हीत्यारभ्य युक्तिं वेत्यन्तम् । अत्रायं भावः ।
श्रुतिष्वस्त्वंशुद्धयम् । भगवत्स्वरूपानुभूतिः, अन्येषां तत्सम्पत्तौ साधनत्वं च ।

१०-२९-१३.

तत्र स्वशक्त्यैव चेत्तदनुभवो जातो भवेत्तदा 'यतो वाचो निवर्तन्ते अ-
नाप्य मनसा सहे'ति न वदेद्युः । भगवदनुग्रहेणानुभवैकवेद्यत्वाभावे श्रुतीनां वाग्रूपत्वदेवं
कथने वदव्याघातश्च स्यात् । अतः श्रुतीनां पूर्वं तदप्राप्तिः, सततं तद्गुणवर्णनेन तदनु-
ग्रहात्पश्चादनुभवो भगवदानन्दस्येति तद्योक्तिरिति मन्तव्यम् । एतदेवोक्तं श्रुतयो जाता
इत्यन्तेन ग्रन्थेन । अपरञ्च । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिश्रुतिसृष्टिभ्योऽन्येषां
भगवज्ज्ञानं श्रुत्यादिभिरेव भवतीति निश्चितम् । तच्च श्रुतीनां वाग्रूपत्वा 'यतो वाचो
निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभ्योऽसम्भावितम् । एवं सत्युभयविरोधपरिहाराय श्रुत्युक्तभग-
वद्धर्मश्रवणेन तद्वृत्त्या च भगवदनुग्रहे भक्तौ जातायां स्वयमेव तदानन्दानुभवयोग्यता
भवतीति वाच्यम् । तदेतदुक्तं सर्वं चेत्यारभ्य युक्तिं वेत्यन्तेन ग्रन्थेन । एवं सति प्र-
कृतेशुद्धयचोपनार्थमयं दृष्टान्तः । तेन सार्धाध्यायत्रयेण निरूपितस्त्रेहेन वशीकृतेन प्रमुणा
कृत्वैतासां मनोरथान्तप्राप्तिः । अन्येषामपि कृतपुण्यपुञ्जानामेतदुक्तिश्रवणकीर्तनादिना
एतद्भावानुसारेण भजनेन च भगवदानन्दानुभवो भविष्यतीत्युक्तं भवतीति । ननु सर्वथा
वागविषयत्वे त्वेवं कथनमपि न सम्भवति । अनेनैव प्रकारेण तथात्वस्य प्राप्तेः । किञ्च ।
भगवदानन्दानुभवहेतुत्वेन हि गुणवर्णनं श्रुतीनां पूर्वमुक्तं तदप्येवं वाधितं भवेत् । तथा
सत्येवं निरूपणमपि वाधितम्, अतो निषेधमुखेनैव वाग्बिषयत्वं न विधिमुखेनेत्यस्याः
श्रुतेस्तात्पर्यमिति चेत्, तत्राहुः श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिकेत्यादि । प्रतिपादनं हि तद्बोध-
कवाक्यकथनम्, बोधश्च न शक्तिग्रहं विना । लोके तद्वाचकशब्दाप्रसिद्ध्या सोपि न स-
म्भवति, अतस्तदर्थबोधो भगवदिच्छयैवेत्यर्थः । अत एव भगवतोक्तं 'मतोस्मि लोके वेदे च
प्रथित' इति । मुक्त्युच्छेदाभावाय तथेच्छा । यद्युक्तं सर्वथा चागविषयत्वेत्यादि ।
तत्राप्युच्यते । जीवानां सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं हि भगवान् वेदमाविष्कार । तत्र येन रूपेण
यः पुरुषार्थो यादृशाधिकारिणः सिध्यति, तद्रूपं तं पुरुषार्थं तमधिकारिणं च श्रुतिनिरूपित-

वती मोक्षपर्यन्तम् । एवं करणे सन्तुष्टो भगवान् यद्रूपं प्रकटीकृत्य यमानन्दं दत्तवान्, तद्रूपं स आनन्दश्च पूर्वं न ज्ञातौ, अधुनापि मनोवागविषय इत्येतादृशमपि फलात्मकं वस्त्वस्तीति ज्ञापनाय चाहुः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चने'ति । अत्र पूर्वार्धमानन्दस्य विशेषणम् । तथा चैतस्मात्पूर्वं 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'त्यादिना यद्भगवत्स्वरूपं निरूपितं, तत्सर्वात्मभावैकलभ्यम्, न त्वन्यथेति ज्ञापयितुं सर्वात्मभावस्य निर्वचनमशक्यमिति तद्ब्रह्मकं धर्ममाहोत्तरार्धेन । एतादृशमानन्दं यो विद्वान् ज्ञातवान् लब्धवान् वा स कुतश्चन लोकाद्वेदात् किं बहुना परीक्षार्थं साक्षाद्भगवदुक्तोल्लङ्घनान्मानादिदशायां तदतिक्रमादपि न विभेतीत्यर्थः । मोक्षसाधनस्य स्वकृतिसाध्यत्वेन तत्र श्रवणादीनि साधनान्युक्तानि । अत्र तु भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वेन स्वकृत्यसाध्यत्वादानुवाद एव कृत इति । स्वैरुत्तरीयैरित्यस्याभासे । आधारधर्मसम्बन्धादित्यादि । स्वामिन्यो हि सर्वांशे स्वसम्बन्धमेव प्रियस्यापेक्षन्ते । तद्भावस्वामाव्यात् । प्रभुश्च तदर्थमेवाधुना प्रकट इति न तदन्यस्य तत्सम्बन्धयोग्यतापि । अत एवाग्रे वक्ष्यति कल्पितासन इतीति भावः ।

स ईश्वर इत्यत्र । येषां जलक्रीडायामित्यादि । जलक्रीडानन्तरं येषामार्द्रता न तिष्ठतीत्यर्थः । योगेश्वरान्तर्हृदीत्यस्याभासे । अपवित्रेत्यादि । १०-२९-१४. लोके वेदे च पवित्रत्वेन यादृशं वस्तु नोपादेयं तादृशमप्येतत्सम्बन्धियोगेश्वरान्तर्हृदयादपि भगवत उपादेयं यत्र, तत्र लोकादिघूषादेयत्वेन प्रसिद्धं यादृशं तादृशस्य एतत्सम्बन्धिनो वस्तुनः का वार्तेति ज्ञापयितुमेवं कथनमिति ज्ञेयम् ।

सभाजयित्वेत्यस्याभासे । स्वान्तःकरणदोषेत्यादि । दोषस्यैव विवरणं स्वकृत- १०-२९-१५. तद्वृत्तामित्यादिनोच्यते । परोक्षं भजता प्रभुणा तादृशो रसो दत्त इति तदज्ञानं स्वकृतदत्तता । प्रभौ दोषाभावात्तदारोप एव तत्र सम्भवति । स च शृङ्गमाणस्य स्मर्यमाणस्य वा वस्तुनः सम्भवति । स्वामिनीनां तु प्रियातिरिक्तधर्मास्फूर्तिनियमेन स्निग्धस्यैव एतस्यायमारोप इति भावः । यद्यप्ययमपि रसमध्यपात्येवेति न दोषत्वं वक्तुमुचितम्, तथापि भगवति दोषाभावस्य शास्त्रसिद्धत्वादारोपस्य च भ्रमत्वनियमाच्छास्त्रीतिमवलम्ब्य तथोक्तम् । अग्रेपि दोषपदं यत्र तत्रेदमेव तात्पर्यं ज्ञेयम् । चिभ्रमद्भुचेत्यत्र । भ्रूर्यम इत्यादि । यमयति नियमयतीति यमः, कालः । तथा च कालविलम्बेन स भावः कदाचिन्नश्येतेति तदभावाय तस्यैव भावस्य नियमनं सदा स्थितिं तादृशी भ्रुः करोतीति तथा । अथवा । फलस्यैव नियमनमत्राभिप्रेतम् । एतदेवाहुः यावत्प्रसादेति । तत्रैवानंगभाव एवाशेषस्वरूपानन्ददाता, नान्यत्रेत्यर्थः । ईपत्कृपिता इत्यत्र । साधनैर्निवर्तिन इत्यत्रापि दोषपदं पूर्ववज्ज्ञेयम् । काचित्कराम्भुजमित्यादिनोक्तस्वकृतक-

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

राम्बुजधारणादीनि साधनानि । ननु स्वरूपेणानिवर्तितो दोषो वचनेन कथं निवर्तित्यते । तस्मात्तस्य दुर्बलत्वात्तदुपपादितमाद्येऽध्याय इति चेत् । अत्रायं भावः । 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभिर्भावात्मको हि भगवान् । स चाधुना दोषात्मको, रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । स्वामिनीभावाविर्भावमूलकारणं वेणुनादात्मकः शब्दः इति निर्दोषपूर्णगुणरूपभावानिर्वोपि वाग्रूपशब्देन भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । किञ्च । यथा वीक्षणेन यो रसस्त न स्पर्शादिना । सम्भाषणेन च यः, स नेक्षणादिनेति तत्तद्रसस्वभावः । तथास्मांस्त्यक्त्वा गतः कथमिति भावस्तादृग्वचनैरेवेति शिशिरस्य निजहृदयम् । आद्येऽध्यायेष्वेवमेव ज्ञेयम् । अतः सुदूक्तं साधनैर्निवर्तित इत्यादि । ननु भजनाभजननिर्णयस्य प्रमुविषयकसोद्देश्ये सति साधारण्येन प्रश्ने को हेतुरिति चेत्, उच्यते । भगवद्विषयकप्रश्नस्यैवाद्वा क्रियमाणे व्यमेतादृश्यो भक्तास्त्वमेतादृशीरस्मान्कथं लजसीति हि प्रश्नः स्यात् । स च नायिकोत्तमानां स्त्रीरत्नानामग्रे भगवता स्तुत्यानां स्वामिनीनां मुखाम्बुजात्र निःसर्तुमर्हति, किन्तु शाम्याणां रसाभासयुक्तानामेव स्यात् । न हि विकचशारदसरोरुहात् तिस्रिणीरसस्यन्दः सम्भवति । अतो व्याजेन प्रश्ने भावगोपनेन महात्रस इति मुख्यरसस्वाभाव्यादेव तथोक्तिरिति बुध्यस्व । भगवांस्तु जीवेभ्यः स्वस्य वैलक्षण्यं वक्तुं तत्स्वरूपज्ञानं विना ततो वैलक्षण्यं ज्ञातं न भविष्यतीति तत्स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वरूपमुक्तवान् । अन्यथा स्वामिनीतात्पर्यविषयः स्वयमेवेति तात्र निरूपयेत् ।

भजतोऽनुभजन्येक इत्यत्र । तेषां त्रयाणामित्यादि । भजनानुसारेण भजनकर्ता प्रथमः, अगजतो भजनकर्ता द्वितीयः, उभयाभजनकर्ता तृतीयः ।

१०-२९-१६. द्वितीयो यमभजन्तं भजते स एकः प्रतियोगी । तृतीयो यं भजन्तं न भजते स द्वितीयः प्रतियोगीति ज्ञेयम् ।

भजनन्त्याभजतो ये वा इत्यत्र । धर्मदोषश्चेत्यादि । धर्मार्थं यो भजते तस्य भजनद्वारा भक्तेषु गच्छतीत्यर्थः । एवं सति भजनकर्तुः पातकादि-

१०-२९-१८. सम्भवे तद्दोषो निवर्तनीय एव, कृतघ्नतापरिहारार्थेऽर्थः । ननु पुण्येनैव पापनिवृत्तिरित्यस्य तत्र नोपयोग इत्यत आहुः तदीय एवेति । धर्मशेषीय एव धर्मो प्रयोजकत्वात् । तेजस्कामोदिमेव तेजस्वन्तं स्वेन भागधेयेनोपधावतीत्यादिश्रुतिभ्यस्तथा निर्णयात् । अन्यथा तेजस्वन्तमिति न वदेत् । न चामूर्तत्वं बाधकमिति वाच्यम् । अलौकिकस्यार्थस्य लोकरीत्या निर्णेतुमशक्यत्वात् । 'अलौकिकास्तु ये भावानां तांस्तर्केण योजयेदिति श्रुतेश्चेति दिक् । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमेनात्र चापवादनिषेधोक्तैर्धर्मो न तत्सम्भावना स एवात्र धर्मः परिगृहीतः, न च न तत्सम्भावना न सोऽत्र विवक्षित

इत्याशयेनाहुः तत्र धर्मे यत्रेत्यादि । नित्यं कर्म कर्तव्यत्वेनैव यत्र क्रियते तत्र तदेव प्रधानम् । यत्र देवताराधनेनैव धर्मस्तत्र सा प्रधानम् । न चोक्तेषु धर्माभावादविवक्षितत्वमिति वाच्यम् । भगवता हि निर्णयः क्रियते । स च सन्दिग्धे कर्तुमुचितः । उक्तेषु सन्देहाभावादत्राविवक्षितत्वात् ।

भजतोपि न वै केचिदित्यत्र । ये दयाधर्माधिकारिण इत्यादि । धर्मार्थं

१०-२९-१९.

भजत्सु धर्मं सम्पादयितुमधिकारिणः समर्थास्तान् ये न भजन्ति ते त्वधमा इत्यर्थः । अकृतज्ञत्वादिदोषवत्त्वेन त एवाग्रे वाच्याः । लौकिकमेव निमित्तं

भजने येषां ते लौकिकनिमित्तास्तान् ये न भजन्ति ते उत्तमा इत्याहुः ये लौकिकनिमित्ता इति । त एव आत्मारामत्वादिधर्मवत्त्वेनाग्रे वाच्याः ।

न पारयेहमित्यस्याभासे । भक्तिमार्गविरोधमित्यादि । ननु 'नाहं तु सख्य'

१०-२९-२२.

इत्यादिना साधनमार्गायिभक्तविषयकमभजनमुक्तम्, प्रकृते च परोक्ष-भजनमुक्तम्, अनुवृत्तिवृत्त्यर्थं परोक्षभजने च हेतुत्वेनैवं मदर्थेत्याद्युक्तम् ।

तथा चैतद्भजनानुरूपमेव स्वभजनमुचितम् । न तु कामपि मर्यादां स्थापयित्वा । तथा सति भक्तिमार्गविरोधापत्तिः । एतादृशीनां दुःखदर्शनमपि स्वस्य तद्विरुद्धमिति प्राप्त उच्यते । अत्र स्वामिनीभजनानुरूपं न भजनमिति हि तवाशंका । तत्तु प्रावाहिकधर्मरूपम् । एतदेव भगवताप्युक्तं मदत्तयत्फलार्थिनो यादृशं भजनं तत्फलं दत्त्वा ततो विमुच्य इत्याशयेन 'ये यथा मा'मित्यादि । अत्र यथा तथेति पदाभ्यां भजनप्रकारयोरप्येकरूपत्वमुच्यते । प्रकृते च दास्यं प्रकारः । स च भक्तधर्म एव, नत्वीश्वरे सम्भवति । कदाचित्क्रियमाणमप्यनुकरणवद्भवति । न हि महाराजः कदाचित्संतोषेण स्वसेवकाङ्गमर्दनं कुर्वन् दासो भवति । तथा प्रकृतेपि रसवशात् मानिनीपदपञ्चपरागानुरागं कुर्वन्नपि पतिरेव, न त्वन्यथा भवतीति क्व प्रत्युपकृतिसम्भवो भजनानुरूपं भजनं वा । एवं सति प्रत्युपकृत्यपेक्षया तदभावेन दोषारोपो न कार्यः, अशक्यत्वादित्युक्तं भवति । नन्वेवं सति सुतरां परोक्षभजनमनुपपन्नम् । न ह्यप्रत्युपकार्यभजनासु दुःखहेतुकृतिः सम्भवतीति चेत् । अत्र श्रूमः । रसात्मकः प्रभुरित्यविवादम् । स च संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः । तत्रान्यतरामाये त्वसम्पूर्ण एव सः स्यात्, अतः सम्पूर्णं रसं दत्त्वा तदुत्तरकालीनदोषारोपात्मकव्यभिचारिभावोत्पत्तौ तच्छान्तिर्वचनैः कृता । तस्याग्रिमरसानुभवविरोधित्वादिति न किमिदनुपपन्नम् । एतेनैतादृशीषु दुःखदर्शनं स्वस्य भक्तिमार्गविरुद्धमित्यपि निरस्तम् । एवं सतीश्वरत्वमेवाशक्तौ हेतुरित्याशयेन प्रभुराहेत्याहुः भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुमिति । नन्वेतेन स्वस्येश्वरत्वमेवोक्तं भवति, न त्वेतत्स्तुतिरिति चेत् । अत्रायं भावः । यद्यपीश्वरत्वेनोक्तरीत्या प्रत्युपकारकरणं न सम्भवत्येव, तथापि तर्कितमुच्यते, यदि कथमिन्मपि दास्यमापयेत्, तथापि निरन्तरं दास्यकरणेपि कदाप्यनृणो न

श्रीविद्वलनायविरचिता ।

भवामीति प्रगुणा निरवध्युत्कर्ष उक्त इति का वान्या स्तुतिरेतद्वये । अन्यथा
 विदुषासुपापीति न वदेत् । 'स्वसाधुक्त्यं न पारये' इत्येतावतैव चारितार्थात् ।
 नन्विदमितरभक्तसाधारणमिव भाति । तथा हि । चतुर्वर्गाधिपु तद्दानस्य प्रत्युपकृ-
 तिरूपलेपि प्रासात्यन्तिकभक्तियोगेषु सेवातिरिक्तानपेक्षणात्तस्याश्च स्वतद्यपुरुषार्थत्वा-
 क्ति वा प्रत्युपकृतित्वं भजेत । प्रकृतेपि दासातिरिक्तानपेक्षणात् प्रत्युपकृतिः सम्भ-
 वतीति कोऽत्र विशेष इति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । न ह्यपेक्षितत्वेन प्रत्युपकृतित्वं
 सम्भवति । स्वल्पं कृत्वाऽधिकप्रेप्सोरधिकं कृत्वा स्वल्पप्रेप्सोश्चार्थं व्यभिचारात् । अतः
 स्वरूपतः पूर्वकृत्यनुरूपत्वं सृयम् । तत्रापेक्षानपेक्षे अप्रयोजिके । स्वामिनीमजनानुरूपं
 मजनमीश्वरेपि न सम्भवति, किं पुनर्जीवे । यच्चोक्तं प्रासात्यन्तिकेलादि, तत्राप्युच्यते । ते
 हि पूर्वं सकामत्वेन नित्यकर्तव्यत्वज्ञानेन वा प्रवृत्ता मध्ये भगवदनुग्रहेण सेवारसानुभवे
 जातेन्यापेक्षां त्यक्तवन्तः स्वार्थं, न तु तदर्थं तथा । एवं सत्युत्तरोत्तरं तादृक्सेवासम्पा-
 दनेन तदेकसाध्यसुखदानमेव प्रत्युपकृतिस्तेषु । अत्र तु 'त्वदुपासनशाः' 'एवं मदर्थोऽजि-
 तलोकेनेदं'त्यादिवाक्यैस्तात्प्राप्तेः पूर्वमेव त्यागः । प्रमौ सहजस्नेहोऽतः तस्वुखे स्वोपयोगं
 भत्वा तत्रातिवन्वकं दरीकृत्य खं निवेदितवत्यः । अत एव 'यत्ते सुजाते'त्याद्युपपद्यते ।
 अत एव 'वैवं मदर्थोऽजिज्ञेते'त्यत्र स्वत्यागोप्युक्तः । स्वार्थमन्यत्यागो लौकिकानामलौकिकानां च
 पुंसां सम्भवति, न तु ययाकथञ्चिदपि स्वत्यागः । अत्र स्वपदेनात्मोच्यते । तथा च
 स्वात्मत्वेन स्नेहविषयत्वाभाव एवैतत्त्यागः । भगवदुपयुक्तत्वेनैव तस्य देहादेश्च स्नेह-
 विषयत्वात् । एवं सति भगवदर्थमात्मा प्रियो, न त्वात्मार्यं भगवानित्यागतम् ।
 लण्डितादिष्वपि स्वसम्पाद्यसुखानङ्गीकृतिरेव दुःखे माने च हेतुः । तथा च भगव-
 त्स्त्वित्ति वाच्यम् । अत्र भावस्यैव साधनरूपत्वात् तस्य पूर्वकक्षापन्नत्वात्सदैकरूपत्वेन
 नित्यत्वेनासाध्यत्वाच्च । किञ्च । भावचलेनैव यद्भवति तत्र न भगवत्कृत्पेक्षा,
 'वेशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यात् । अन्यच्च । 'नैकाल्मतां मे स्पृहयन्ती'त्युपक्रम्य सेवा-
 क्यारसासक्तियुक्तानां तेषां 'पश्यन्ति ते म' इत्यनेन स्वरूपरसानुभवमुक्त्वा एतादृशानपि
 'भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्डी प्रयुक्तं' इति कपिलदेवेनोक्तम् । इह तु रसमार्गीत्याङ्गीकार
 इति न कदाचिदपि तदिच्छाननुरूपा कृतिः सम्भवति । तस्य रसस्य तादृशत्वादेव ।
 अपरञ्च । स धर्ममार्गोऽयं धर्मिमार्ग इत्यन्येभ्य इयान् विशेष इति कथं वदामः, खद्यो-
 तेभ्य इव तरणेः । अतः सुधुक्तं न पारय इति । यद्यपि गेहशृङ्खलाच्छेदस्य भावस्वभाव-
 कार्यत्वात्तस्य च भगवदनुग्रहैकरूपत्वत्वेद्देहशृङ्खलाच्छेदोपि भगवतैव कारितो भवतीति
 नैतदुत्कर्ष आयाति, तथाप्येतान्य एवायं भावो दत्तो, नान्येभ्य इत्येतदुत्कर्षः । अतएवैत-
 त्प्रकृतिरूपत्वं भगवतोक्तम् । तर्हि 'न पारय' इत्यनुपपन्नम् । प्रत्युत एतादृ-

ग्भावदातरि प्रत्युपकृत्यसम्भवाद्वैपरीत्यमापततीति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । पूर्णाखिल-
शक्तिपूर्णस्यापि प्रभोरशक्तिर्यत्करणे तद्वस्त्वत्यन्ताभाव एवेति निश्चयः । न हि सर्वसाम-
र्थ्यवत्त्वेन द्वितीयमीश्वरं कर्तुं समर्थः । अतएव प्रभुणोक्तं 'न शक्यन्तेऽनुसंख्यातुमनन्त-
त्वान्मयापि ही'ति, तथा प्रकृतेःपि केवलभावसं रसात्मकत्वेन भगवदात्मकत्वात्तदनु रूप-
वस्त्वभावादशक्तिरेव निष्प्रत्युहेति मन्तव्यम्, अन्यथा ईश्वरत्वमेव न स्यात्, श्रुत्युक्तरू-
पाभावादिति बुध्यस्व । वैपरीत्यापत्तिरिति दूषणं यदुक्तम्, तत्रोच्यते । कर्मज्ञाने साधन-
मार्गीयभक्तिं च जीवार्थं कृतवान् भगवान्, फलमार्गीयभक्तिमार्गं तु स्वार्थमाविश्रकार ।
अन्यथा रसात्मकस्वरूपानन्दानुभवो न स्यात् । 'तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुतेः । तथा
च भावदानादेरपि स्वार्थत्वान्नोक्तदूषणम् । नन्वेवमपि 'न पारय' इति नोपपन्नमिति चेत् ।
न । अस्यानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वेऽप्येताभ्य एव तदनुभवादनुभूतस्य च वस्तुन एवैतादृशत्वे-
नैवं कथनस्य तत्स्वरूपनिरूपकत्वात् । यथा 'विस्मापनं स्वस्य च सौभगद्धै'रित्यत्र वस्तु-
स्वरूपनिरूपणम्, तथात्रापीति सर्वमनवद्यम् । अत्र पूर्वार्धेनैवैतत्स्तुतिसंपत्तावप्युत्तरार्धकथ-
नस्य तात्पर्यमाहुः अतो मयीत्यादिना । अत्रोपकृतेरेव प्रत्युपकृतिरूपत्वोक्त्या तद्विन्न-
तदपेक्षायां सोपाधिभजनं कार्यं भवति, तथा च भजन एव तत्सम्भवात् । एतदेवोक्तं
नो चेदित्यनेन । तच्च भवतीप्त्रसम्भावितमशक्यत्वादित्याहुः न ह्यशक्यमित्यनेन ।
प्रत्युपकृत्यशक्तावयं भगवन्निष्ठोपि हेतुरिति ज्ञेयम् । इत्येकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

त्रिंशत्तमाध्यायार्थकथने । त्रिंशत्तमे हरिरित्यादि । इतिशब्दो हेतुवाची ।

१०-३०-०.

लीलां चक्रे इति । लोके प्रकटामिति शेषः । तथा सत्यं वाक्यार्थः ।
यद्यप्यतिगोप्यत्वादियं लीला न वक्तुमुचिता, तथापि प्रभुलोकैः प्रकटां
लीलां चक्र इति हेतोरीर्यत इति, अन्यथा रासलीलेर्यत इत्येव वदेयुः । सा च 'यथा
मदच्युद्धिरदः करेणुभि'रित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्ता । एदतत्रेतिदेशेन कामशास्त्रोक्तरीत्यापि
सोक्तेत्याहुः कामकृतामपीति । इन्द्रो विषयभोगेभिसुक्त इति तन्नामग्रहणम् । वस्तु-
तस्तु ब्रह्मादीनामपि दुर्लभैव । कामकृता सा हि लोकानुसारिणी भवति । एवं सति यत्र
सापीन्द्रादिदुर्लभा, तत्र पूर्वोक्तलीलायास्तथात्वे किं वाच्यमिति भावः । लीलोक्तिप्रस्तावे
फलश्रुतिरसंगतेत्याशंक्य तत्तात्पर्यमाहुः अस्या इति । लोके कामकथा तदुद्बोधिका
दृष्टेति तच्छंक्या वैराग्यार्थी कदाचिन्न शृणुयात्, तथा भक्त्यर्थ्यपि, मातृणां रहस्यवार्ता
न श्रोतुमुचिता, तथा सति चित्तवैषम्येतिमहान्दोषः स्यादिति शंक्या, न. शृणुयात् ।
एवं सति विषयैवावशिष्यते । तथा सति तु हीनाधिकारिविषयत्वेनोत्तमत्वं न स्यादित्ये-
तत्सर्वपरिहाराय फलश्रुतिरित्यर्थः । विषयिणः पूर्वं विषयत्वेन श्रवणेपि तत्स्वभावादेव
दोषनिवृत्तिपूर्वकं परमपुरुषार्थप्राप्तिरिति भावः । अन्ते प्रश्नोत्तरयोस्तात्पर्यमाहुः लौकि-
क्यपीति । सर्वथा प्रपन्ना दृष्ट्वाऽदेयमपि स्वरूपानन्दं दत्तवानिति तु वस्तुस्थितिः ।

श्रीविद्वलनाथविरचिता ।

भगवतो रसात्मकत्वेन तत्स्वरूपमध्यपातित्वमेतासामिति च । पूर्वमन्यत्र विवाहाभावे रस-
स्वरूपमेव न सम्भवति, यंतस्तद्रसस्वरूपमर्यादा तथा । एतादृशेयं विषयत्वेनोभयोः प्रवृ-
त्तिः, अतोनुचितमिदमिति बुद्धिः कस्यचिचेत्स्यात्, वस्तुतस्तु उपेक्ष्य एव सः, तथापि प्रसुः
सर्वोद्धारक इति तादृशस्याप्यलौकिकी बुद्धिर्यथा भवति, तथा वक्तव्यमिति प्रथतात्पर्यम् ।
शुकस्तुप्यतु दुर्जन' इतिन्यायेन तन्मतमेवानुसृज्योत्तरितवान् । अन्यथाग्रे 'गोपीनां तत्प-
त्तीना'मित्यनेन परदारालस्यैव दूषितत्वेन तदोपाप्रसक्त्या 'तेजीयसां न दोषाये'ति निषे-
धोनुपपन्नः स्यात्, 'नैतत्समाचरे'दित्यादिरपि । एवं सति 'कुत एव वन्द्य' इत्यन्तगुक्ती-
त्योक्तम्, अग्रे तु वस्तुस्थितिमनुसृज्येति भावः । नृत्यवन्धादेरुपयोगमाहुः रसात्मक
इति । नृत्यवन्धान्यामुद्बुद्धे रसे भोगः संपन्न एवेति स्वरूपेणैवानन्ददानाच्च । जलानि-
लयोः कोपयोग इत्याशङ्क्याहुः जलं चायुश्चेति । रमणं जलस्थलमेदेन द्विविधम् । तत्राद्ये
जलं सामग्री, द्वितीयेऽनिलः, तयोस्तथात्वे हेतुः स्वामिनीभगवतोः श्रमः । शीतत्वं जल-
निलनिष्ठो हेतुरत्र सामग्रीत्वमवने । तथा च जलं वायुश्च रमण उक्तहेतुभ्यां सामग्री जायत
इति योजना । जायत इति पदादपूर्वा सा भगवल्लीलायमेव तदैव जायत इति ज्ञाप्यते ।
शीतादिति भावप्रधानो निर्देशः । ननु भरतवात्स्यायनप्रणयनं हि जीवार्थम् । तथा च
'तदुक्तीत्या प्रवृत्तसा जीवस्यापि तथानन्दसम्भवाद्त्रावैशिष्ट्यापत्तिः । न च प्रसुस्वरूपमेव
विशेषः । तस्योद्बुद्धरसात्मकत्वेन तदुद्बोधकानामप्रयोजकत्वादिति चेत् । मैवम् । अत्र हि
रसात्मकं स्वरूपमेवोच्यते । तत्रोद्बोधकविशिष्टमेवोद्बुद्धम्, न तु केवलम् । अन्यथा रसा-
त्मकत्वं न स्यात् । तत्स्वरूपस्यैव तथात्वात् । तत्र विशेषतो न भावयितुं शक्यमज्ञानादिति
तज्ज्ञानार्थं भरतवात्स्यायनभ्यां तत्स्वरूपं निरूपितम्, एवं भगवता नृत्यमकारि, एवं च
रमणमिति । जीवास्तु ब्रह्मपरां श्रुतिमिदं तदपि द्वयं जीवपरमिति ज्ञात्वा प्रवृत्ताः क्रियन्ति
परमिति बुध्यन्ते । एतदेवाहुः कृष्णो भुङ्क्ते न चापर इत्यनेन । तत्र हेतुरुत्तम-
मिति । क्षराक्षरान्यामुत्तमं पुरुषोत्तमस्वरूपात्मकमित्यर्थः । न हि भगवत्स्वरूपमन्येन
भोक्तुं शक्यमिति भावः । एतल्लीलाया भूमौ प्राकट्यकरणे प्रयोजनमाहुः अत्रैवेति ।
आधिदैविकत्वे संपन्ने हि पुरुषोत्तमभजनं साक्षात्सम्पद्यते । तत्र वैकुण्ठे भवति । प्रसुस्तु
अस्मिन्नेव लोके आधिदैविकं रूपं जीवानां प्रकटं यथा भवति तथा भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
एतल्लीलाश्रवणेपि तथा भवतीति तथा । उत्कृष्टमिति । मोक्षसुखादपीति शेषः । प्रमाणेन
वचनैरित्यर्थः । प्रमेयेण स्वरूपेणेत्यर्थः ।
इत्थं भगवतो गोप्य इत्यत्र । विपरीतभावेनेत्यादि । नागरीवल्कृतकौप-
हतमतयो न भवन्तीति तथा । ननु ता वाच इत्यादि । अनुभवविरो-
धित्वाद्बचनानां भगवति चास्तन्निश्चयादिति भावः । मनसि विचि-
१०-३०-२. कित्सायामेवेति । मिथो विरुद्धत्वज्ञान एवेत्यर्थः । प्रकृते भगवद्बचनानुभावात्पूर्वसा-
न्निध्यानुभवोऽधुना सम्पन्न इति नानुभवविरोधोतो न सन्देह इति भावः । ॥ १ ॥

गोपीमण्डलमण्डित इत्यत्र । उत्तरोत्तरेति । उत्तरोत्तरक्षणसम्बन्धिभिरि-
१०-३०-३. त्यर्थः । पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्वक्षणसम्बन्धीत्यर्थः ।

जगुर्गन्धर्वपतय इत्यत्र । अन्यथा भगवद्भस्तेत्यादि । अत्रायं भावः ।
१०-३०-९. यथा भगवल्लीलामात्रोपयोगिनो नटा इव विश्वासुप्रभृतयः, तथा भगवद्ब्रह्-
स्सदनादिमात्रोपयोगिक्रियाशक्तिमन्त इन्द्रादयो दिक्पालेभ्यो मित्राः सन्ति,
ते त्वेतद्भुजदण्डमात्रावलम्बाः । तयो रसरूपत्वेन रसात्मकक्रियाशक्तिप्रधानानामेव तत्र
स्थितेरुचितत्वात् । अतः सुष्ठुक्तं भगवद्भस्तेत्यादि ।

काचित्समं मुकुन्देनेत्यस्याभासः । उत्पन्नस्य नादस्येत्यादि । अत्रायं
१०-३०-१०. भावः । अयं नादो न लौकिकः, पूर्वसिद्धो वा, किन्त्वलौकिकोऽपूर्वः ।
स च भगवतोऽन्यभावनिवृत्तिपूर्वकं स्वमात्रविषयकभावोत्पत्त्यर्थं प्रत्येकं
कृतः । अयं च स्वामिनीनामप्युक्तभावानुरूपभगवद्विषयकभावविशेषोत्पत्तौ रसानुभावको
भवति । मूलकारणत्वात्स्वामिनीगानस्य तथात्वम् । इदमेवामृतमयत्वम् । सा च भगवन्ना-
देनेति तथा कृतः । जपरञ्च । स्वामिन्याः स्वरजात्युन्नयने प्राधान्योक्त्या प्रभोस्तत्सह-
भावोक्त्या ततः सकाशादस्य माधुर्यं लक्ष्यते । अन्यथा प्रभोस्तारनादेनास्याभिभवे रसा-
भास एतद्वैयर्थ्यं च स्यात् । साम्ये तूभयोः स्वातन्त्र्येण करणात्परस्पराननुगुणत्वेन च
मिथो रसानुपयोगित्वप्रसंगः । स्वयं नादस्वरूपमज्ञात्वा भगवन्नादं श्रुत्वा तत्स्वरूपना-
दकरणेति तथा । अतो भगवद्विचारितानुपूर्वीं स्वयं ज्ञात्वा तथैवोच्चीतवतीति ज्ञेयम् । पूर्ण-
रसोदयो भगवति जात इत्यपि ज्ञापनाय तदधीनत्वमपि ज्ञापयितुमेवं कथनम्, नायिका-
प्राधान्यस्य एतद्रसस्वरूपत्वात् । एवं सति तारनादसाध्यजगत्पूरणं मधुरेण न भवति ।
अन्यधर्मनिवृत्तौ ह्येतेन पूरणं भवति । तदर्थमेतत्स्वरूपे रसाभिज्ञा निरूपिकाश्चैता एवेति ।
यथा 'तं त्वौपनिपदं पुरुषमिति श्रुतेस्तदुक्तमेव ब्रह्मस्वरूपम्, तथैतन्निरूपितधर्मवदेव
पुरुषोत्तमस्वरूपम्, नान्यधर्मविशिष्टमित्येतद्गानस्योपनिपद्वाक्यरूपत्वादेतच्छ्रवणेन भगवति
प्राकृतधर्मराहित्यज्ञानं स्वस्मिंश्च तत्सम्बन्धित्वेनान्यधर्मराहित्यं तज्ज्ञानं च भवति ।
तदनन्तरं भगवदानन्दानुभवो भवति । एतत्प्रभुगानकार्यम् । एवं सत्येतेन जगत्पूरणं भव-
त्येवेति सर्वमवदातम् ।

काचिद्रासपरिश्रान्तेत्यत्र । भगवतः स्थिरत्वाचेति । कदाचित्प्रभुर्गदा-
१०-३०-११. मवष्टभ्य तिष्ठति चलति वा । यथेतस्ततश्चरणस्खलनं न भवति, तथा
तद्गृहीतस्कन्ध एव यथापूर्वं मण्डलं नृत्यं चानुवर्तयतीति ज्ञाप्यत इत्यर्थः ।
वृक्षाधिरूढालिङ्गनमिति । 'रमणचरणमेकेनोरुणाक्रम्य खिन्नश्चसितमपरपादेनाश्रयन्ती
तदूरुम् । निजमथ भुजमेकं शृणोतोऽस्यार्पयन्ती'त्यादिना रसशास्त्रे निरूपितम् ।

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

हृष्टरोमा चुचुम्ब हेत्यत्र । सदानन्दत्वादिति । चुम्बनेन हि रस आखाद्यते ।
 १०-३०-१२. अथरादिवद्वाहौ न रसोतः कथं तथेत्याशंका निरासायेदमुक्तम् । चन्द्रनाले-
 विशेषजननात्तेन तयोर्नाश इत्यर्थः । वाहौ तथा कृतिर्न लोकसिद्धाऽतः सखीनां समंशं
 कथमेवं करोमीति विवेकः । एकान्तसमयप्रतीक्षया स्थितिर्धैर्यकार्यम् ।

कस्याश्चिन्नाद्यविक्षिप्तमित्यत्र । अनेन तस्यै स्वचिद्येति । यथा सर्ववेदान्त-
 १०-३०-१३. वाक्यानां निष्पीडितोर्यो ब्रह्मविद्या, तथोपनिषदादिवागधिपतिना रसात्मकेन
 स्वान्तरेव भक्तविषयकस्नेहकलाभिर्निष्पीड्य स्थापितं ताम्बूलचर्चितमिति
 तथेत्यर्थः । दानप्रयोजनमाहुस्तेनेयमेवेति । विप्रयोगदशायामुपस्थितमरणनिवर्तक-
 वाक्यकथनेन सखीनां जीवयित्री भविष्यतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्या हि ब्रह्मप्रापिका । अत्राप्यं
 स्वामिनी प्रियं प्रापयिष्यतीति भावः ।

नृत्यती गायतीत्यस्वामासः । अपरा पुनर्वैराग्यात्मकमित्यादि । अत्रायं
 १०-३०-१४. भावः । स्वस्यापि स्नेहातिभरेण विप्रयोगासहिष्णुत्वेऽन्यासां समाधानं न
 सम्भवतीति, तदापि यथान्यासां समाधाने शक्तिर्भवति, तथा पूर्वदत्तज्ञान-
 कार्यसिद्धयर्थं क्रियाशक्तिरूपमच्युतीयत्वेन तदापि कार्यक्षममच्छिद्रत्वेन फलाव्यभिचार्य-
 ब्जत्वेन तदापि तापकार्यनिवर्तकं तथाऽकरोदिति तापनिवर्तकत्वं ज्ञानसहायत्वं च वैराग्ये
 प्रसिद्धम् । यद्यपि स भावोन्याप्रतिवध्यस्वभावस्तथापि प्रभुसम्बन्धित्वेन यथा स तथा
 तथा हस्ताञ्जमपि तथेति । तदोभयोरनुवृत्त्योभयकार्यसम्भवेन विचित्रो महारसात्मको भाव
 उत्पद्यत इति भावः । ननु पूर्वोत्तरश्लोकोक्तनायिकयोर्मिथो भेदेनेदं सर्वमनुपपन्नमिति चेत् ।
 मैवम् । अत्र ह्यैश्वर्यादिपङ्कुररूपा एता एव । अत एतद्विशिष्टमेव स्वरूपं भगवच्छब्दवाच्य-
 मिति निरूप्यते । धर्मयोर्भेदश्चावश्यकः, तथापि धर्म्यभेदात्सर्वोपपत्तेः । तथाच भगवतो
 ज्ञानवैराग्ये विप्रयोगदशयां स्वामिनीनामेवार्थं उपयुज्येत इत्युक्तं भवति । एतेन तस्मिन्समये
 प्रभोरपि रसात्मकत्वेन स्वामिनीविरहजभावकार्यशान्तिरेताभ्यां भवतीति सूच्यते ।

गायन्त्यस्तं विजहिर इत्यत्र । इयं क्रिया शक्तिरूपेति । शक्तिरूपा भग-
 १०-३०-१५. वत्सामर्थ्यरूपेत्यर्थः । तस्मिन्सति स्वातन्त्र्यमुचितमिति भावः ।
 उपक्रमात्प्राप्तेपि नृले यत्पुनर्वाचोक्तिपूर्वकं नृत्यकथनं तत्कञ्चन विशेषमाश्रित्येति त-
 १०-३०-१६. माहुः अतः परं राधादामोदरवदिति । अथवा रसावेशजनित-
 मर्यादारहिता क्रिया विहार इति तदुक्त्योत्तरस्यादिना पूर्वस्यावसान-
 मिति न्यायवत् पूर्वनृत्यविरामो ज्ञाप्यते । तथा सति पुनर्नृत्योक्तिरुचिता । तत्रैतदपूर्ववदेव

स्यात्तदा तत्त्यागो न स्यात् । रसार्थमेव तत्करणात्तदुदयं विना तत्त्यागासम्भवात् । एवं सत्यपूर्वरसार्थमेवापूर्वमेव नृत्यमधोच्यत इति ज्ञायते । तदेवाहुरतः परमित्यादिना । कर्णोत्पलालकेत्यत्र । स्वतो वेत्यादि । श्रमाभावज्ञापकधर्मश्रीकथनेन रसावेशादे-
वैतदपि नृत्यं जायत इति तस्मिन्भवति सति स्वत एव पूर्वविहारनिवृत्तिर्जातेति सूच्यत इत्यर्थः । अथवा । क्रीडाया अनिवृत्तिः क्रीडानिवृत्तिः । श्रमाभावसूचनेन पूर्वक्रीडाया निवृत्तिर्न स्वामिनीनामशक्येति सूच्यत इत्यर्थः । गोप्य इति । भगवत् एवेत्यादि । भगवत्साम्येन नृत्यकृतिर्न पूर्वशिक्षया गोपजातीयानां, तत्रापि कुलवधूनां, तदसम्भवात्, किन्तु तथा रसाविर्भावो येन तथा नृत्यं स्वत एवाभूदिति ज्ञापनायेत्यर्थः ।

रेमे रमेश इत्यस्याभासे । ननु प्राकृती भिरित्यादि । अत्राप्राकृतीत्वं निरूपयितुं १०-३०-१७. तद्विपरीतधर्मोक्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्तस्तु ब्रह्मानन्दरूपत्वेनाप्राकृती रमा । भगवांस्तु तदीशत्वेनाप्राकृतीरमणैकस्वभावः, तेनात्र रमणोक्त्यैवाप्राकृती-
त्वमप्युक्तमेव भवतीति भावः । किञ्च । स्वामिनीनामप्राकृतत्वे का नाम शंका, यत एत-
त्सम्बन्धद्वारैव रमापि प्रभुसम्बन्धं प्राप्तवती, नान्यथेत्याहुः रमापि भगवदाज्ञयेत्यादि । तदुक्तं 'श्रयत इन्द्रे'त्यादि । तथा च स्वामिनीपु प्रभोः स्नेहभरदर्शनेन स्वयं तत्र प्रविश्य तद्द्वारा प्रभुसम्बन्धं प्राप्तुमिच्छन्त्यपि तन्महत्त्वस्फूर्त्या स्वयं न प्राविशत्, किन्तु तदार्ति दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थं प्रभुणाज्ञापिता तथाकरोदिति ज्ञापनायोक्तं भगवदाज्ञयेति । अपरञ्च । यदि नागरीवदस्मदतिरिक्तायाः प्रभुसम्बन्धो मा भवत्विति चित्तकौटिल्यं स्यात्, तदा रमा न तथा कर्तुं शक्नुयात्, एतास्तु सर्वथाङ्गीकृतव्रजसम्बन्धिन्य इत्यतिसौजन्यादिगुणवत्य इति सुखाराध्या इति रमायास्तथाकरणमित्याशयेनाहुस्ता अप्यधिष्ठानयोग्या इत्याहेति । नन्वेतद्रसप्राप्त्यर्थं ह्येतदाज्ञापनम् । सा चोभयोरपि दम्पतित्वभावस्य जाग-
रूकत्वेनाप्रासंभाविता । एवं सति प्रियस्यापि पूर्वभावविलक्षणभावोत्पत्त्या रसाभासप्रसंगेन पूर्वरसस्यापि भंजिकेयमाज्ञा, सौधःस्पर्शमप्यसहमाना शिष्यस्थमपि क्षीरं नीरे पातयन्ती गौरिव।अतस्तत्सम्पादनमनुचितम् । किञ्च । ब्रह्मभावे हि ब्रह्मानन्दाविर्भावो, रमा चैतद्रूपा । स्वामिन्यस्तु ततोऽधिकभगवद्रसभाववत्योऽतस्तत्सम्बन्धोऽत्राशक्यवचन इत्याहुर्नन्वेत-
दप्यनुचितमित्यादिना । अत्रार्भकदृष्टान्तेन समाहितेरयमाशयः । यदुक्तं रमावेशे रसाभासप्रसंगः पूर्वरसविच्छेदश्चेति । तत्रोच्यते । यथा स्वप्रतिबिम्बं पश्यन् चालो दर्पणादौ गृह्यादिप्रतिबिम्बे सत्यपि स्वप्रतिबिम्ब एव रमते, नतु तदन्यस्मिन् । अत एव मूले स्वपदोपादानम् । तथा स्वामिनीपु रमासमागमेपि स्वस्य रसरूपत्वेन तदात्मकान् भावान्यत्र दृष्ट्वास्तत्रैव तदनुरूपभावचेष्टावानेव रेमे; नतु रमास्फूर्तिरपि, येन भार्यात्व-
ज्ञानेन पूर्वरसविच्छेदः स्यात् । तस्य रसस्य तादृक्स्वभावत्वादेव तथात्वं प्रभोः । अर्भकत्व-
स्वभावस्य तथात्वात्तस्येव । रमायास्तु भगवति भर्तृभाववत्त्वेन न मुख्यरसप्राप्तिः, अत एव

श्रीविट्टलनाथविरचिता ।

‘नामं त्रियोगं उ नितान्तरते’ रिति श्रीमदुद्धवचनम् । किन्तूक्तभावविशिष्टप्रियांगसंगिप्रजा-
 गनांगसंगित्वेनैव पूर्वमननुभूतजातीयः कथनानन्दविशेषः समजनि, येन सर्वविस्मृतिर-
 भूत् । एतेनैव रमाप्रवेशे स्वामिनीनां भाववैलक्षण्येन पूर्वसविच्छेद इति निरस्तम् । न
 हि प्रतिविम्बाश्रयस्तज्ज्ञानं लोके क्वचिद्दृष्टचरम् । ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेन तत्र तदसम्भवात् ।
 अपिच । स्वामिनीनां प्रभोश्च तज्ज्ञानेपि न काचिक्षतिः । यतो रसाभासभावाभासैर्मुख्यो
 रसः पोष्यते । प्रकृते च तदावेशतः क्षणमात्रं तथा भावोऽग्रिमक्षणजायमानरसविशेषानुभा-
 वक इतीष्ट एव । अतः प्रस्तुतसौधोभारधाराभरेण शिष्यस्थभाण्डान्यतिशयेन पूरयन्त्यद्भुता
 गौरवियमाज्ञेत्युचिततरा । यद्योक्तं ब्रह्मभावाभावात् तदानन्दरूपाया रमायाः सम्ब-
 न्योनुपपन्न इति तत्रोच्यते । न हि ब्रह्मभावात्मकसाधनेनाविर्भवब्रह्मानन्दो रमा । तस्य
 तद्विशिष्टेषु पुरुषेष्वप्याविर्भावात् । अस्याः पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वात्, किन्तु पुरुषो-
 त्तमस्य रसात्मकत्वेन स यावद्विधस्तावद्विधोयं निरूपणीयः । ‘अर्थो वा एष आत्मनो
 भावोऽप्येकस्तत्प्रकार इति तदात्मकानन्दप्रकाशिका । ‘अर्थो वा एष आत्मनो
 यत्पत्नी’ति श्रुतेः स्वयमपि तदर्धत्वेनानन्दरूपा । ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य या शक्तिः सा रमा
 ब्रह्मानन्दशब्देनोच्यते । तथा च एतादृश्याः सम्बन्धयोग्यतास्तीत्यत्र प्रवेश उपपद्यत इति ।
 स्वामिनीनां प्रभोश्च रमाननुसन्धानपक्षमाश्रित्य ब्रह्मेत्यादिः । अत्र ब्रह्मपदेनोद्दीपकातुभावकवा-
 ग्रन्थ उक्तः । अनुसन्धानपक्षमाश्रित्य ब्रह्मेत्यादिः । अत्र ब्रह्मपदेनोद्दीपकातुभावकवा-
 कृतिभिराविर्भावितो व्यभिचारिभावपुष्टे मुख्यो रस उच्यते । अविकृतो नित्योऽयं रस
 इति ज्ञाननाथ ब्रह्मपदोपादानम् । ब्रह्मानन्दपदेन पूर्वोक्तो मुख्यरसपोषको रमावेशज-
 नितो भावविशेष उच्यते । ननु स्वसामर्थ्यादिस्थापनेनैव चेद्रमणम्, तदा स्वत उत्तम-
 नायिकात्वाप्राप्त्या स्वामिनीषु भगवतश्च स्वसामर्थ्यादियोजनव्यासंगेनोत्तरसानुभवप्र-
 संग इत्यरुच्या पक्षान्तरं वक्तुं तामुद्भावयन्ति नन्वेतदपीत्यादिना । सामर्थ्यादि योज-
 यित्वा रमणे क्लिष्टकर्मत्वप्रसंगेनानुचितमिदमित्यर्थः । पक्षान्तरे दृष्टान्तस्याभासमाहुः
 किमनेनेति चेदिति । स्वामिनीनामेवार्थे अस्या लीलायाः क्रियमाणत्वाद्भ्रमावेशेन
 रमणेन स्वामिनीनां किं फलं सम्पादितवानित्यर्थः । इयमाशंका दृष्टान्तेनापासते ।
 तथाहि । यदा यशोदारोहिण्यादिसमक्षं तत्संकोचतः स्वयमाश्लेषाद्यकरणेनात्यार्तानां ब्रज-
 सुन्दरीणामार्तिहरणार्थं बालभावव्याजेन तदुरस्सु विविधविहारान् करोति, तदैतासां रसरी-
 त्वैव रसपूर्तिरार्तिहरणं च भवति, अन्यासां तु विचित्रबालचेष्टात्वभावेन बाललीलारसा-
 नुभव एव भवति, एवमिहापि स्वामिनीनां निजरसभावानुरूप एव रसानुभवो रमायास्त्वे-
 तन्नसंगेन निजभावानुरूप एव स इत्यर्थः । तथा च दृष्टान्तद्वयमत्र ज्ञेयम् । यथार्थको
 रमे तथेत्येकः, अग्रिमश्चापरः । सान्निध्यात्स एव तथाविधो यथेति । अत्राद्युत्तेनार्थकपदेन
 लौकिकः स उच्यते । द्वितीयो दृष्टान्तः पूर्वोक्तप्रकारक एवेत्याचार्यैरत्र नोक्तः । एवं सति
 रमाप्रवेशत एवात्र रमणयोग्यतेति कश्चिन्मन्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः चद्वेत्यादि ।

कामार्दिताः शशाङ्कश्चेत्यत्र । एकस्मिन् वाक्य उक्तयावद्धर्मविशिष्टेन येन
१०-३०-१९. समं यस्योक्तस्यानुक्तस्योभयोर्वा समुच्चयस्तस्य तयोर्वा तावद्धर्मवत्त्वमावश्य-

कमिति चन्द्रेपि कामार्दितत्वं चकारेण बोध्यते । तत्रैतस्मिन्वाक्येऽनुक्तो-
ऽकलङ्कश्चन्द्रोप्यनेन समुचीयत इत्याहुः आनन्दमयोऽपीति । अग्रे लौकिकेन्दोर्नि-
रूपणम् । उक्तसमुच्चितमर्थमाहुः चकारादित्यारभ्य तथा चन्द्रोऽपीत्यन्तेन । भग-
वति निवेशनार्थमित्यारभ्य जात इत्यन्तेनालौकिकेन्दोः कथनम् । अन्यथा
तथा चन्द्रोपीत्यतिदेशेनैव कामार्दितत्वं प्राप्तमेवेति पुनर्नोक्तं स्यात् । अत्रैवं निरूपणे
नियामकमाहुः अनेनात्र इत्यादिना । अत्रेदेमाकृतम् । 'एवं परिवर्गे'त्यादिना रसशा-
स्त्रोक्तरीत्या रमणोक्त्या सहस्रवणादिकमपि प्राप्तमेव भवति । तस्य तावद्रूपत्वात्, परन्त्वख-
ण्डरूपे भगवति स्वबुद्ध्या तन्नोपपादयितुं शक्यत इति गोप्यत्वाच्च प्रकटं न वक्तुं शक्य-
मित्यनेन प्रकारेण शुकदेवैर्ज्ञापितमित्याचार्यैस्तथाऽगादि । सोमस्य रेतोरूपत्वं श्रुतिसि-
द्धमिति नानुपपत्तिः काचिदंशनिवर्तन इति दिक् । ननु स्वरूपस्य रसात्मकत्वेनैव सर्वमु-
पपत्स्यत इति किमेतत्प्रवेशेनेति चेत् । मैवम् । अस्य रेतोरूपत्वात्तस्य चाध्यात्मिकरूपत्वेन
स्वरूपान्तर्गतत्वात्तेन रूपेण प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तस्य तत्रैव स्थितेर्नेदं साधीय इति
वाच्यम् । प्रकारबोधनपरत्वादस्या लीलायाः । अन्यथा तमिस्रायामियं लीला न स्यादिति ।

आत्मारामोऽपि लीलयेत्यत्र । चन्द्रप्रवेशादिति । रेतःपोपस्य भावपोपक-
१०-३०-२०. त्वादिति भावः । अस्यामपि दशायामिति । प्रमाणसिद्धत्वेनोभयो-

रत्र विरोधाभावादिति भावः । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः । वस्तुतस्तु
लीला स्वरूपात्मिकेति तन्मध्यपातिन्योपि तथैवेत्यात्मरमणमेवात्रापीत्याशयेनाहुः तत्रापि
आत्मरमण एवेति । अत एवाग्रे वक्ष्यति 'गोपीनां तत्पतीनां चे'ति श्लोकम् । लीलापद-
ध्वनितमर्थमाहुः यथा महानपीत्यादिना । ईश्वरोऽपि सन्नायिकाप्राधान्येन स्वस्य गौण-
भावेन रेमे । तस्य रसस्य तथात्वादित्यर्थः ।

गोप्यः स्फुरदित्यत्र । गाने हीति । एवमत्र ज्ञेयम् । पूर्वश्लोकेन हि स्वाधी-
१०-३०-२२. नभर्तृकात्वमुक्तम्, अस्मिन्नपि कुण्डलकुन्तलगाण्डशोभा प्रियकरकमलसम्पा-
दितैव । अत एवास्या मानधारणे हेतुत्वम् । खनिष्ठत्वेन सहजत्वमस्य । एवं
सत्युत्साहविशेषो यो गानजनकः स रजोगुणशब्देनोच्यते । तथा च पूर्वं मानेन दुःखम-
भूदिति तादृशत्वाभावाय गुणगानमिति । अत्रैव मूलभूतगुणेति । भगवच्चातुर्यकार्यमि-
त्यर्थः । गानजः पुष्टो भावविशेषोऽलौकिकेष्टसाधकत्वेन पुण्यपदेनोच्यते ।

ताभिर्युत इत्यस्याभासे । तुल्याभिरिति । निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भावैरानन्दा-
१०-३०-२३. त्मकत्वेन च तुल्याभिरित्यर्थः । अत एव प्रतिपेकः सम्पत्स्यते । रमणं
जलस्थलभेदेन द्विविधम् । तच्च पूर्णारात्रिसाध्यम् । तत्रैकस्य पूर्तावितरस्यारम्भ
इति महारात्रसमय इत्युक्तम् ।

धीविद्वलतायविरचिता ।

वैमानिकैरित्यस्याभासः । ननु देवैरिति । अविचारमत्यर्थं बहुभिरेकदा कृतः
 १०-३०-२४. परिषेको लोके व्याकुलतासम्पादको दृष्ट इत्यत्रापि तथा सम्भावनयान्तरं-
 गभक्तैः स्वामिनीषु शनैः परिषेकः कार्या नैवमिति विज्ञप्तिः कथं न कृते-
 ल्यर्थः । अन्यस्य भक्तस्यापि तदा दर्शनं दुर्लभम्, परन्तु पूर्वं विमानशतसंकुलमित्युक्तमिति
 तत्स्थितानां दर्शनं सम्भाव्यते । तेषां तु प्रभुलीलोपयोगिमण्डपस्थितिलक्षणसम्बन्धेनैव
 जनितानन्देन भगवदिच्छया पुष्पवृष्टिस्तुतिरसाग्निनिवेश एव भवति, न तु दर्शनमपीति
 भावः । यद्यपि दर्शनेपि तैर्न किञ्चिद्भक्तं शक्यम्, भगवदतिरिक्तस्यैतासु वक्तुमनधिकारात्,
 तथापि यदन्यत्र दुःखदं दृष्टं तदेताभिः कृतं प्रभोरतिसुखदमिति ज्ञापयितुमाचार्यैराभास-
 स्तथोक्तः । अत एवात्तगजेन्द्रलील इत्युक्तम् । अत एवात्स्विसजलप्रतीकार
 उत्तानपाणिभ्यां सम्भवत्यपि प्रभुर्न करोति, प्रत्युत तदभिमुखमेव दाह्य प्रसारयतीत्याश-
 येनाहुः सर्वे देवा इत्यादि । बाह्योद्वेगतरूपत्वेन तदवयवभूताहुलीकरतलादीनामपि
 देवत्वमिति भावः । अन्यथा लोके इति । भगवता निवारणे कृते स्वामिनीलक्षणे लोके
 तथा न भवेदित्यर्थः ।

यथा मदच्युदित्येतत्तात्पर्योक्तौ । ततः अविचारेणेति । पूर्वस्यां लीलायां
 १०-३०-२५. देशकालनायिकाविचारपूर्वकं रमणं कृतम्, तदनन्तरं न तथेत्यर्थः ।
 प्रश्नतात्पर्यं तु लौकिक्यपि यदा दृष्टिरित्यत्र निरूपितम् ।

प्रतीपमाचरदित्यत्र । धर्मो नष्ट इत्यादि । अधर्मनाशधर्मस्थापनतत्करण-
 १०-३०-२८. तदुक्तितद्रक्षणं पूर्वमुक्तानां प्रतीपा अर्था अनेनोक्ताः ।
 नैतत् समाचरेदित्यस्याभासः । ननु तेजीयसामपीत्यारभ्य न्यायादित्यन्तः ।

यद्यप्येतत्समाहितिनैतेन श्लोकेन भवति, तथाप्युत्तारार्धेऽन्यस्य कर्तुर्नाशो-
 १०-३०-३१. त्त्येश्वराणामनाशज्ञापनेन च समाहितिर्भविष्यतीत्याशयेनेदमप्युक्तमिति
 ज्ञेयम् । अन्तरङ्गैरेवेत्यत्रे वक्ष्यन्ति च ।

इच्छयात्तवपुष इत्यत्र । वपुष्वाब्दस्य वपुष्प्राकट्यपरत्वमित्याचार्याणामा-
 १०-३०-३५. शयं । (अत्रैवाग्रे यथान्नभेदेनेति । यावद्यस्यान्नेन देहः पोषितो भवति,
 तावत्तदीयत्वेन लोके व्यवह्रियते । पुनरन्यस्यान्नेन पोषितः स एव तावत्तदीयत्वेनापि
 व्यवह्रियते । एवमेकदेहस्यान्नभेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः ।)

योन्तश्चरतीत्यत्र । वस्तुतस्तु नायमित्यादि । देहकृततत्तन्निषेधोत्र क्रियते ।
 १०-३०-३६. प्रभुस्तु स्वत एव पुमान् । अत एव श्रुतावेकस्मिन्नेव वाक्ये पुरुषं पुरुष-
 विधमित्युक्तम् ।

भजते तादृशीः क्रीडा इत्यत्र । तत्तद्धर्मप्रवेशेति । श्रोतृणामिति शेषः ।

१०-३०-३७. यलीलाश्रवणमेव भगवद्भावसाधकम्, तत्र तलीलामध्यपातिनां स्वरूपं किं वक्तव्यमिति भावः ।

ब्रह्मरात्र इत्यत्र । वासुदेवपदतात्पर्यमाहुः यतो भगवानित्यादि । दिवा

१०-३०-३८. विप्रयोगजातौ सत्यां दिनान्ते प्रियसंगमे य आनन्दो, न - स सदा दर्शन इति सोऽत्र मोक्षपदेनोच्यते ।

श्रुतिसिद्धरसात्मत्वं प्रकटीकृत्य भूतले ।

क्रीडन्मलोचने शश्वच्छिशिरिकुस्ते प्रभुः ॥ १ ॥

इति त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैकत्रिंशाध्यायं विवृण्वन्त उक्तलीलानन्तरमन्यभजनं कुतुकादपि ब्रजवा-

१०-३१-०. सिनामनुपपन्नमित्याशंक्य इदं प्रकरणं न सर्वथा पूर्वप्रकरणमध्यपातीति

ज्ञापनाय पूर्वप्रकरणार्थमनूद्यैतदुक्तित्वात्पर्यमाहुः नामलीलात इत्यारभ्य

हरिणैव त्वित्यन्तेन । नामलीलातो यो रसस्तदर्थमन्यभजननिवृत्तिपूर्वकमिदं प्रकरणमु-

च्यत इत्यर्थः । यथा रूपलीला स्वतन्त्रा, तथा नामलीलापीति ज्ञापनाय भिन्नोपक्रमेणैतत्प्र-

करणारम्भः कार्यः । तत्रान्यभजननिवृत्तिपूर्वकं भगवन्माहात्म्यज्ञानमंगं तदर्थं तथोच्यते ।

एवमुद्धृतभक्ता इति । इन्द्रभजननिवृत्तिपूर्वकमित्यर्थः । एतावान्परं विशेषो यद्रूपलीला-

रसानुभवे वैष्णवधर्माणामपि लागोंगम्, नामलीलारसानुभवेऽन्यदेवताभजननिवृत्तिस्तथा,

न तु विहितानां भगवद्धर्माणामपि । विधेरपि नामलीलामध्यपातित्वात् मर्यादापुष्टिभेदेन

तस्या द्विविधत्वान्मर्यादाभिश्चपुष्टिमार्गीयाः पूर्वाध्याये कथ्यन्ते । शुद्धपुष्टिमार्गीया

द्वितीये । मर्यादामार्गस्य सदोपत्वज्ञापनाय शंखचूडप्रसंगः ।

रजनीं तां महाभागा इत्यत्र । अग्रिमानिष्टमिति । सर्वथा परिग्रहो

१०-३१-४. भाग्ये महत्त्वं तद्वत्त्वादेतेषामन्यभजने दुःखसम्भवः, उपेक्षायां तु सुखमेव भवेदिति भावः ।

स्वेन पाप्मनेत्यत्र । पूर्वं हीति । ब्रह्मवृत्त्यपहारस्य सर्पयोनिफलकत्वादिति भावः ।

प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन्नित्यत्र । तव नैते पित्रादय इत्यादि । सर्प-

१०-३१-१६. त्वाद्धीनाधिकारित्वादेवं कथनमिति ज्ञेयम् ।

तदात्मवैभवमित्यत्र । यत्र क्रियाज्ञानादीनामिति । तेषां प्रयोजनाभाव

१०-३१-१९. इत्यर्थः । कदाचिदथ गोविन्द इत्यत्र । इयं हि लीलेत्यादि । तत्काल एव कर्मविधानान्नामलीला कालप्रधाना । स चोपाधिरूपत्वेन स्वयं-

श्रीविद्वलनाथविरचिता ।

विष्णुन्यायनि फालयति, दैत्याश्च तादृशा इति तदनुगुणः कालो भवतीति कालप्रधाने
 मार्गे दैत्यानां बाधकत्वमावश्यकम् । राजसे मार्गे तानसानां प्रभावस्योचितत्वाच्च ।
 एवं सति तत्रिवारणे भगवन्माहात्म्येन जातेपि तत्र नामलीलात्वस्यैव प्रयोजकत्वात्तन्मा-
 हात्म्यं नामलीलापर्यवसाय्येव भवतीत्यग्रजाय मणिदानेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अतएव प्रकृते
 शिवरात्रिरात्रिनिशामुखसंमाननान्युक्तानि । तत्र बाधनिवारणस्यावश्यकत्वायाहुः लौकिका-
 लौकिकेति । लौकिकं शंखचूडवधध्वरणाविन्दस्पर्शमात्रेण ब्रह्मशापजाहित्वस्यापि नाशोऽप-
 रंखरूपसम्पत्तिश्चालौकिकम् । ज्ञात एव । लौकिकैः प्रत्यक्षतया ज्ञात एवेत्यर्थः । विपरीते
 बाधकमाहुरन्यथेति । लौकिकालौकिकमाहात्म्याननुभवे फलश्रुतेर्यथाश्रुतार्थस्य प्रत्यक्षवा-
 धितत्वेन तयोत्प्रेक्षापरत्वं कल्प्येत । यथा यजमानस्य वह्निर्मुष्टिरूपत्वं प्रत्यक्षवाधितमिति
 यजमानः प्रस्तर इति वाक्यं यागोपयोगित्वेन, उभयोस्तत्त्वेनोत्प्रेक्ष्यते यजमान इति कल्पय-
 न्ति । वस्तुतस्तु लौकिकमानानुरोधेन वेदार्थबाधका प्रान्ता एव । यतो लौकिकं मानमलौकि-
 कार्यसमर्पणे न समर्थम्, अतो यथाश्रुतार्थ एव प्रामाण्यं श्रुतेर्मन्तव्यमितिभावः । क्रियाश-
 क्तिप्रधान इति । इन्द्रत्वेन देवत्वात्तथेति भावः । अनेन मध्यमाधिकारिणामिति ।
 प्रमाणरूपबलदेवपराणामपि युगपदङ्गीकारेणेति भावः । अतएवैतादृशानामधिकारिणामन-
 न्यत्वमङ्गोपि नेत्याहुः अन्यथेति । आवेशभाव इत्यर्थः । तेनैव तेषामङ्गीकारान्न तद्भङ्ग
 इति भावः । अद्भुतविश्रम इत्यस्य तात्पर्यान्तरमाहुः केवलार्थपराणामिति । अत्रा-
 यमर्थः । अद्भुतं हि लौकिकोपपत्तिरहितं मनस उल्लासकं भवति । प्रकृते वेदरूपरामस्य वि-
 क्रमः क्रियाशक्तिफलरूपो विचित्रः स्वर्गादिस्त्रन्निरूपकस्य वेदस्य श्रुतितात्पर्याविदुषां य-
 थाश्रुतार्थपराणामुपयोगः । वस्तुतस्तु स्वर्गशब्देन 'यन्न दुःखेन सम्मिन्न'मिति वाक्या-
 दात्मसुखमेवोच्यत इति तत्त्वनिबन्धे विस्तृतं पितृचरणैरिति तात्पर्यविद्वन्मजनराहित्येन
 प्रभुमेव भजेत् । तथा च केवलार्थपराणामित्यस्य यथाश्रुत्यर्थपराणामित्यर्थः । अत्र स्वरक्षा कामसुखं च
 त्यक्षे तु स्वप्रयोजनपराणाम्, न तु निरुपधिभगवत्पराणामित्यर्थः । अत्र स्वरक्षा कामसुखं च
 स्वप्रयोजनम् । एवं सत्यधिकारिभेदेन भजनभेदात्फलभेदोपीति तदुपपत्त्यर्थमुभयरूपेण
 क्रीडेति भावः । विपरीते बाधकमाहुः अन्यथेति । उभयरूपेणैतल्लीलाया अकरणे शंख-
 चूडवधः स्त्रीणां स्वप्रयोजनसमर्पणं चैति कार्यद्वयमेकेनैव रूपेण न सम्भवतीति तद्रक्षार्थं
 रूपान्तरं प्रकटनीयं स्यादित्यर्थः । नामलीलायां शब्दप्राधान्यं मत्वा पक्षान्तरमाहुः वेदे वे-
 ति । यदि साधनरूपेण यथाश्रुतार्थपराणामर्थनिरूपणं फलरूपेण च तात्पर्यविदुषामितर-
 निराकरणं न कुर्यात्तदा 'हिंसायां यदि रागः स्याद्यन्न एव न चोदने'ति वाक्यात्तावत्क-
 र्माणि कुर्यात् न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत' इति
 वाक्याच्च यागादिविधीनां 'पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या' इति वाक्यस्य तदितरभक्षणनिषेधपर-
 -यागातिरिक्तकर्मनिषेधपरत्वमेव सिध्यति, न. तु यागविधानपरत्वम् । अकरणे

प्रत्यवायश्रवणादवश्यकर्तव्यताकत्वविधानपरत्वं चेत्येकस्यैव विधेः स्वार्थपरत्वं स्वार्थातिरिक्तनिषेधपरत्वं चेति द्विगुणा वृत्तिः सादित्यर्थः ।

**विरजाम्बराधिलयत्र । शुद्धा मायेत्यादि । वेदमार्गं हि द्विधा प्रवृत्तिः । कर्म-
जडत्वेनैका, भगवदिच्छां ज्ञात्वा भगवत्परत्वेन चान्या । उभयत्रापि माया
१०-३१-२१. सहकारिणी । तत्र रजस्तमोयुक्ताऽप्ये । एतद्रहिता द्वितीय इति तथेति भावः ।**

**उदितोद्भुपतारकमित्यत्र । प्रमाणं चन्द्र इत्यादि । अत्रायं भावः । अत्र हि
१०-३१-२२. रामप्रबोर्लीलोच्यते । तौ च प्रमाणफलरूपौ । सामर्थ्यपि तद्रूपैवेत्युच्यते ।
तथा च रसप्रमाणकत्वादिन्दुस्तथा । 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि
यन्नक्षत्राणी'ति श्रुतेः सुकृतफलानुभवसामयिकतेजोरूपत्वादुद्भूतां तदुदयोक्त्या फलोदयो
ज्ञाप्यत इति । मत्तालिजुष्टमित्यत्र । पट्टपदत्वादिति । गत्यर्थेश्चन्दानां ज्ञानार्थ-
त्वाज्ज्ञानसाधनपट्टकवत्त्वमत्र सूच्यते । तानि दर्शनरूपाण्येवेति सर्वज्ञत्वम् ।**

**मणिमादाय भास्वरमित्यत्र । मणिग्रहणेन मणिगता देवतेति ।
१०-३१-३२. गृहीतेति शेषः । तदधिष्ठानं विना भास्वरत्वाभावादन्यथा विशेषणं न
वदेदिति भावः । ताः कामयतीति पक्ष इति । बल इति शेषः । उपभो-
गायान्या अपि कामयत इति ज्ञापनाय बहुवचनम् । नन्वेवं चेद्देवताया एव ग्रहणमु-
चितम्, न तु मणेरपीत्यत आहुः तत्रैवेति । मणिनियामकत्वलक्षणाधिकाररूपं देवतात्वं
हि भगवदत्तम् । तच्च तत्रैव स्थिताया भवति । तथा च तत्रैव मणावेव स्थित्वा
या देवतात्वं भजते तस्या अपीत्यर्थः । यत्किञ्चित्करोतीति । यन्मार्गसम्बन्धि
यत् करोति तत् तन्मार्गाधिष्ठातरि तथेत्यर्थः । प्रकृते प्रमाणमार्गसंबन्धिफलात्म-
कमण्याहरणं कृतवानिति तथेति भावः । तर्हि सर्वमूलत्वाद्भवतस्तत्रैवास्व स्थापन-
मुचितम् । प्रभुकरस्पृष्टस्य मुक्त्यभावश्चानुपपन्न इत्याशंक्याहुः प्रमाणबलमेवेति ।**

**द्वात्रिंशाध्यायार्थोक्तौ । द्वात्रिंशोऽन्तरित्वादि । यद्यप्यानन्दः सर्वत्रैवा-
१०-३२-०. न्तेरेवानुभूयते, तथापि बाह्यरमणे शरीरचेष्टयोरेव प्राधान्यात्स्वरूपस्य मूर्त-
त्वेन तदात्मकानन्दस्यापि तथात्वाच्छरीरेन्द्रियादिष्वपि स्वरूपतः स्थापि-
तस्य मनसाऽनुभवो भवति । प्रकृते त्वन्तःसंगेन प्रकटेनानन्देन शरीरेन्द्रियादिषु बाह्य-
रमणेनेव धर्मा भवन्तीत्यभिप्रेत्यान्तरित्युक्तम् । स्वानन्दं पूरयामास इतीर्यत इति
सम्बन्धः । ननु धर्मिस्वरूपविरहजटुःखनिवारणं धर्मरूपेण गुणगानेन कथं सम्भाव्यते ।
तत्रापि स्वरूपेणैवानन्दपूरणं चेत्यत आहुः येनैवेति । यथा स्वरूपं पूर्णानन्दात्मकम्, तथा
नामलीलापीति सर्वमुपपद्यत इत्यर्थः । यद्वा । येन स्वरूपलक्षणेन हेतुना पूर्वं तथा कृत-
वांस्तेनैवान्तःस्थितेनैवात्सुद्रेकेण मुखकमलद्वारा निर्गतेनाधुनापि तथा कृतवानित्यर्थः ।
एतदेव विवृतमन्तःप्रविष्ट इत्यादिना । यद्वा । यथा यथा स्वविषयिकां भक्तानामार्तिं**

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

पश्यति भगवांस्तथातया गुदितो भवतीति वस्तुस्थित्या दिवा विरहजातिपूर्णानां सायं
 मिलने यो रसो भगवतः स न दिवा संगमे सतीति च येनैव स्नानन्देन स्वयं पूर्णानन्दो
 ज्ञातो भक्तैस्तादृशं तं पूरयामासेत्यर्थः । यद्यपि गुणगानं भावस्वभावादेव भवति,
 न तु प्रयोजनानुसन्धानेन, तथापि पूर्वभावस्यैर्यमप्यनेन भवतीत्याहुः अन्तःप्रविष्ट
 इत्यनेन । पूर्वं या नादद्वारा सुधा प्रविष्टा भावात्मकभगवदारिमिका 'रन्धान्वेणोरधरसुधया
 पूरयन्नि'त्यत्र निरूपिता सा पूर्वाक्तप्रकारैर्वह्निःफलानुभवपर्यन्तैः क्रमेण पुष्टा सती स्ववि-
 पयरूपं स्वपोषकं वह्निःसम्बन्धमलममाना तदर्थं स्वयं गुणगानरूपेण प्रकटाप्यलब्धविषया
 सती स्वप्राकट्यात्पूर्वमन्तःसाक्षात्प्रियप्राकट्यात्पुनस्तत्रैव स्वसान्यासां च श्रोत्रद्वारा प्रविष्टा
 तत्र स्वविषयं पोषकं प्राप्य सुस्थिरा जाता । तदेतदुक्तमन्तःप्रविष्ट इत्यादिना । युग्मश्लो-
 कैर्गाने हेतुमाहुः शब्दार्थयोरिति । पूर्वं नादमात्रमनुभूतमिति नादप्राधान्येन अक्षण्वता-
 मित्यादिना गीतम्, अधुना स्वरूपातुभवोपि साक्षाद्भूत इत्युभयोरपि महारसरूपत्वज्ञापनाय
 द्वाभ्यां कथनमुभयोरप्येकरूपत्वमिति ज्ञापनायैकवाक्यता चेत्यर्थः । संख्यातात्पर्यमाहुः
 सर्वेष्विति । निरूप्यते यत इति शेषः । अत्र हि वर्षे वर्षे यावतीं लीलां प्रभुः करोति,
 तावती सर्वा लीला क्रमेण स्वामिनीभिर्गीता, न त्वेतावन्मात्रेति ज्ञापनाय पूर्णवर्षस्य
 द्वादशमासात्मकत्वात् माससमानसंख्याका युग्माः श्लोका उच्यन्त इत्याहुः अतोऽत्रेति ।
 किञ्च । उपक्रमोपसंहाराभ्यां चैकं युग्मं भवति, तेनाधिमामेपि यत्करोति तदपि स्वामिनी-
 मिर्गीयत इति ज्ञाप्यत इत्याशयेनाहुः आद्यन्त इति । समाहारोऽत्र । तत्र प्रतिपाद्यं
 रूपमाहुः प्रक्रम इति ।

गोप्यः कृष्ण इत्यत्र । केवलपदादिति । गोत्रजयोपितामितिवदपर्युक्तज्ञापक-
 १०-३२-१. धर्मानुक्तिपूर्वकं शुद्धभावज्ञापकगोपीपदात् रासमण्डलमध्यस्था एवोच्यन्ते,

न तु पूर्वाध्यायोक्ता इत्यर्थः ।
 १०-३२-२. अन्त्ययुग्मद्वयतात्पर्योक्तौ जानाति भगवानेवेति । ततः पुंस्त्विति । त्रिवि-
 धेष्विति शेषः । लतानां तरुमध्यपातित्वेन पुंस्त्वेव गणना कृता ।
 वल्गितधुरित्यसाभासे । मानुषभावादिति । मानुषभावमनतिक्रम्य लीलां
 करोतीति तयोक्तम् ।

सुकुन्दतात्पर्योक्तौ चेणुनादेनेति । परोक्षवादोत्र कृतो, विवक्षितार्थस्य गोप्यत्वात् ।
 १०-३२-३. शुद्धिर्भगवद्भावान्यभावरहित्यम्, मोक्षो भजनानन्दानुभवः ।
 हन्त चित्रमित्यत्र । सोमोत्पत्तौ निर्णय इति । तत्रामावासायां सोमस्य
 दिवा स्थितिस्थानमुक्तम् । 'त्रिसुहूर्तं वसेदकं त्रिसुहूर्तं जले वसेत् । त्रिसुहृ-
 १०-३२-४. तं वसेदोषु त्रिसुहूर्तं वनस्पतां विति । एवं सति दिनस्य द्वादशसुहूर्तात्मक-

त्वात्प्रतिमुहूर्तं यां यां लीलां प्रभुः करोति, सा सा लीलाऽत्र गीयत इति संख्यया ज्ञापितं भवति । लीलासहितो भगवान् हृदि प्रकट इति यदा यां लीलां प्रियः करोति, तदैव सैव लीला स्वामिनीहृदयेषु स्फुरतीति नानुपपत्तिः काचित् । हारहास इत्यत्र । केवलमुक्ताहार-तुल्यत्वे चित्रता नास्तीति यथा रत्नैरित्युक्तम् । अधरप्रभाभिररुणत्वं दन्तानां सहजम् । हासविभागस्थैर्यसूचितमर्थमाहुः अनेनेति । भगवत्स्नेहेन सर्वात्मना मायाद्यपगमः प्रमाणबलम् । तत्स्थैर्यकृत्या तु तन्निराकरणं भवति । एवं सति स्नेहमायाकार्ययोः सहभाव-करणेन भगवत्स्नेहवतोऽपि जगतो ब्रजीयजीवरूपस्य प्रपञ्चे विषयरूपे तथात्वं तथेत्यर्थः । इदमप्येकं चित्रम् । एतादृशस्य सूचितस्यार्थस्योक्तौ हन्तेति खेदोक्तिबीजम् । भगवति रागवतामन्यत्रापि रागदर्शने भक्तानां खेदोत्पत्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा तु स्नेहेन सर्वत्यागे तैः सह लोके लीला न स्यादिति तथा कृतिरिति भावः । लोके नैवं हासः सम्भवतीत्यत्राप्यसम्भावना मा भवत्विति प्रमाणमुक्तं श्रुतार्थापत्तिरित्यादिना । अग्रिमपदेष्वेवमेव ज्ञेयम् । अचिरस्थायित्वधर्मसाम्येन विद्युत्पदेन धनं लक्ष्यते । यद्वा । हारवद्भगवदुरस्येव हासस्थित्या विभागस्थैर्यसूचिता या प्रपञ्चविषयिण्यासक्तिस्तामपि स्वविषयिणीमेव करोति । एवं सति प्रपञ्चे प्रपञ्चविषयको यो मोहस्तस्य स्वविषयकत्वेन जनकत्वं स्थिरीकृतं स्वस्मिन्निति टीकार्थः सम्पद्यते । स्वमात्रविषयकासक्तिजनकत्वं लोकेत्यप्रसिद्धमिति चित्रतात्र । एवमेवाग्रेपि ज्ञेयम् । अस्मिन्पक्षे हन्तेति हर्षे । अत्र न कस्यापि बलं प्रभवतीति ज्ञापनाय सम्बोधनम् । विशेषणयोर्मुख्यार्थोऽतिगोप्य इति पितृचरणैर्न लिखितः । अत एव स्वामिनीभिरपि गूढार्थज्ञानार्थं सावधानतया श्रोतव्य-मित्याशयेनेदं शृणुतेत्युक्तम् । अस्माभिरप्यत एव न लिख्यते । तदनुग्रहवतां स्वत एव तत्स्फूर्तेः, अन्येषां तज्ज्ञानस्यानुचितत्वात् । भगवन्मात्रस्नेहवतोन्वयधर्मनिवृत्तिः स्वामा-विकीति प्रमाणबलनिरासः ।

कहिंचित् सबल आलीलत्र । गोप्यतयायमर्थ इति । एतेन कहिंचिदेव
१०-३२-६. सबलः, कहिंचिदेव गोपैः सहित इत्यपि सम्बन्धो ज्ञाप्यते । तेन सदैकान्ते
भोक्तैवेति स इत्यनेनोच्यते । सुकुन्द इत्यत्र । दर्शनसुखमात्रं मोक्षः,
स्वरूपरसज्ञानं स्वरसस्थापनमिति ज्ञेयम् ।

वनचर इत्यत्र । सात्त्विकभावापन्न इति । वृन्दावनस्य रसोद्दीपकत्वेन
१०-३२-८. स्तम्भादिसात्त्विकभावहेतुत्वात्तद्युक्त इत्यर्थः । आदिपुरुषस्य तद्रहितत्वेन
श्रवणात्तस्माद्भेदेन वर्णनमुचितमिति भावः । वनलतास्तरव इत्यत्र ।
पञ्चधर्मयुक्ता इति । 'पश्यतैतान्महाभागा'नित्यादिनोक्ताश्चत्वारो भगवदीयत्वं चैक-
मिति तथा ।

१०-३२-११.

एत्येवसांगसे । ज्ञानरूपे वेति । आत्मन्येव ब्रह्मत्वेन ज्ञात इत्यर्थः ।
विदधत्प्रतपन्नमित्यस्याभासे । किन्तु राज्यमपीति । सुरभीकृतगोविन्दाभिपे-

१०-३२-१३.

कवदस्यापि स्वाधिपतित्वेनैव वरणमिति तद्योक्तम् ।
स्वरजातीरनयदित्यत्र । नूतनत्वेनेति । यद्यपि स्वरजातिप्रापकत्वमेव मूल

१०-३२-१४.

उच्यते, निजशिक्षा इति विशेषणेनापूर्वत्वं च प्राप्यते, न तु नूतनो-
त्पत्तिः, तथाप्यन्यज्ञानमपेक्ष्येदमुक्तमिति ज्ञेयम्, अतो नादब्रह्म नित्यमिति
पूर्वग्रन्थाविरोधोपि ।

रवचञ्चितचित्ता इत्यत्र । इदानीमेवोपयोग इत्यादिना प्रतीतिप्रकार-
कथनम् । उपयोगो नायिकावदुपभोग इति यावत् । वेणुनादस्यैता-

१०-३२-१९.

दगनुभावो यदेतासामप्येवं भावस्तत्रान्यासां का वार्तेति भावः ।
वत्सलो ब्रजगवामित्यत्र । गावो मुच्येरन्निति । एकैकैक्षणदिलीलारसस्य

१०-३२-२२.

निरवधिमहारसत्वेनैकत्र निमग्ना नात्मानमपि जानीयुः, किमुतान्यदित्यर्थः ।
मदविघूर्णितेत्यत्र । रजोगुणो मुख्य इति उद्दीप्तो रसभाव इत्यर्थः । तस्मिन् स-

१०-३२-२४.

त्वेव तत्करणात् । मदविघूर्णितेत्यत्र मदोत्रेत्यारभ्योक्तमित्यन्तम् । पूर्वाभुत-
विविधनायिकाविविधविलासस्मृतिवाराजनितानन्दसन्दोहानुभवः पूर्णविवोध
इत्युच्यते । स चेतस्विसारक इति मद्रूपः । सोधुना भवतीनामिव ममापि भवतीसम्ब-
न्धस्मृत्यैव वनेपि मोदः, न त्वन्यनायिकाविविधयि किययापीति ज्ञापयितुं ज्ञानप्रापकन-
यनयोरेव मदः प्रदर्श्यते । ज्ञानमपि भवतीमात्रविषयकम्, न त्वन्यविषयकमपीति ज्ञाप-
यितुं विघूर्णितत्वम् । तादृग्बहिःप्रसरद्रूपं न भवतीति तथा । प्रचुरप्रेमवतीनां तत्रापि दिवा
क्लिष्टानां प्रियदर्शने तत्रैवात्मप्रवेशः स्यादिति तदभावायेपदेव मानं ददाति यावता पृथक्-
स्थितिर्भवतीत्याशयेनाहुः स्वरूपस्थित्यर्थमित्यादि । यद्वा । इयदवधि पृथक्स्थित इति
ज्ञानेन माने सम्भवत्यपि ज्ञापितार्थज्ञानेनेपदेव मानो भवतीति तथा । अथवा । उक्तज्ञापने-
दपि मानं घतीत्यर्थः । यद्वा । प्रचुरस्मरभाव एव मदस्तेन तथेति पूर्ववत् । यद्यप्ये-
वादृशस्य स्वप्रियाभ्यः पूर्णमेव सम्माननं कर्तव्यं भवति, तथापि मध्यमार्गमन्येपि
पश्यन्तीति तेषामनुचितत्वज्ञानं यावता न भवति, तावदेव कृतवानितीपन्मानदः । अत्र
हेतुः कीर्तिमत्त्वमेव, अन्यथा तु लोका अन्यथा वदेयुरित्याशयेनोक्तं वनमालीति ।
ईपत्त्वे हेतुमाहुः त्रिष्वपीति । त्रिष्वपि पक्षेष्वित्यर्थः । ते सम्माननमानमानखण्डनरूपाः ।
रूपेणाश्वस्तानां स्मितेक्षणादिना य आश्वासः स स्वल्प एव कार्यः सम्माननस्य ।
पृथक्स्वरूपस्थितिमात्रं मानस्य । पूर्णमानवतीनामशेषमानखण्डने सति प्रचुरप्रेमवत्त्वेन
लोकाद्यनुरोधाभाववत्त्वात्तदैव खानुरूपं सर्वं कुर्युः । अतस्तरखण्डनं तावदेव यावता

तदा लोकविगीतं न भवति । चदरपाण्डुवदनमित्यत्र । ईपन्मानदत्वादिति । अग्रे पूर्णमानप्रद इति तस्माद्विशेष इत्यर्थः । मृदुगण्डमित्यत्र । मृदुत्वं भोगार्थमिति । रसविशेषानुभवार्थमित्यर्थः । तदुक्तं 'अनंकुरितकूर्चकः शृतसितोपलाब्धं पयस्तोडुरितकूर्चकः सलवणाम्बु तक्रं पयः । ततः पलितकूर्चकः कथितगुगुलुद्वेगकृद्भवन्ति हरिणीदृशां सततमेव भावास्त्रय' इति ।

यामिनीपतिरिवैप इत्यत्र । नन्वहर्षतिरपीति । चन्द्रदृष्टान्तेन दिवा १०-३२-२५. सुखदानं न प्राप्यते, तस्यातथात्वात् । भगवांस्तु दिवापि सुखं ददातीति कथमयं दृष्टान्तो युज्यत इत्यर्थः । अंगीकृत्योत्तरमाहुः सर्वालंकारेति । सर्वासामलंकारभूतो वृन्दमध्ये तिष्ठति यस्ता विहाय स्यातुमशक्तः परस्परगुणानुवादश्रवणतद्भावानुभवजनितानन्दसमुद्रलहरीभिरार्द्रार्द्रौ रसपोषायाप्रकट इव दिवा यः स एष इत्यनेन प्रदर्शयते । इतोप्यानन्दपोप इति ज्ञायते । यथान्यासां लीलानां परिज्ञानं भावबलात्, तथा स्थितेरपि । परन्तु कादाचित्कमिदं ज्ञानम्, अन्यथा गानरस एव न स्यात् । तथा च दिवा निकट एवाप्रकटः सन्सुखयति प्रकारान्तरेण । दिनान्ते तु प्रकटः सन् दूरादेव चन्द्र इव तापनाशकः । यामिनीपतिपदाद्यथाग्रे यामिनीं पूर्णां साक्षाद्भुक्ते सः, तथा प्रियोप्यस्मान् भोक्ष्यतीति ज्ञाप्यते । मोचयन् व्रजगवामित्यत्र । गवां चेति । सद्यःप्रसूतानामिति शेषः । यद्वा । यथा रात्रिजं विरहजं तापं दिवा स्वरूपनादादिभिर्गवां मोचयति, तथा व्रजस्थिताः सर्वे तदेकनायत्वेन तदेकपोष्यत्वेन तदधीनप्राणादिधर्मत्वेन, यथा तद्देहप्राणादिरक्षार्थं दिवा ता वने नीयन्ते, तथा तदर्थं निशीति च गाव इवेति गोपदेन स्वामिन्य एवोच्यन्ते ॥

पितृपादान्जकूपया निरोधविवृतिर्मया । स्फुटीकृता यथाशक्ति भक्तानां तुष्टये हरेः ॥ १ ॥ अनेनैव प्रकारेण निरोधविवृतौ बुधैः । छेतव्यः संशय इति तं प्रदर्शयोपरम्यते ॥ २ ॥ न हि व्रजवधूपदाम्बुजपारागरागं विना मनागपि विचारणे भवति शक्तिरस्यास्ततः । मया चिरविचारहृद्गततदीयतात्पर्यमाश्रितेन लिखितं सदा गिरिवरेशपादाम्बुजम् ॥ ३ ॥ संशयपङ्ककलंकितहृदया गोविन्दविहृतिविवृतौ ये । ते श्रीविह्वलावाणीपायोभिर्निर्मलाः सन्तु ४

इति श्रीगोपीजनवल्लभचरणैकतानश्रीविह्वलेश्वरदीक्षितविरचितो दशमस्कन्ध-
प्रकरणद्वयविवृतिप्रकाशः समाप्तः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

भ्रमरगीताध्यायटिप्पणी ।

श्रीमद्विद्वलेश्वरप्रकटिता ।

श्रीकृष्णः शरणं मम ।

विविधापराधकूटक्षमाक्षमांस्तातचरणयुगरेणूर ।
नत्वा तत्तात्पर्यं प्रकटीकुर्मो यथाशक्ति ॥ १ ॥

तत्पादरजसागल यादवभावः कृतो मम ।
तादृशेनैव तद्भावं वर्णयाम्यवशः क्वचित् ॥ २ ॥

ननु ब्रजसीमन्तिनीनां 'ता मन्मनस्का' इत्यादिवाक्यैः प्रभुणा स्तुतानां ज्ञानोपदेशो

१०-४४-००. निरोधविरोधी, तयोः सहानवस्थाननियमात् । एव सत्यस्याध्यायस्यैतत्स्कन्धा-
प्रवेशश्च स्यात् । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च
वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति भगवद्वाक्यादत्युच्चावस्थां प्रापितानां नीचावस्थाप्रापणमयुक्तं
चेत्याशंका निरासमध्यायार्थोक्त्यैव कुर्वन्ति चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय इति । अस्मिन्नध्याये
'भक्त्युद्रेकं ब्रजौकसा'मित्युपसंहारेण च स्नेहस्यैवोक्तिः सम्यक्त्वम् । 'त वीक्ष्ये'त्युपक्रमेण
भगवद्भावो निरूपितः । अधुना तु यथा प्रियेण समं स्वसंबन्धव्यवच्छेदकोपस्थितावार्त्त-
तिशयोऽनिर्वचनीयो भवति लौकिकानामपि, तथा तादृजज्ञानोपदेशश्रवणेनातितसत्तैलपति-
तजलबिन्दुसदृशेनात्युल्कटभावे वर्णयत इति पूर्वस्ताद्विशेषः । ननुपदेशस्य न भावजन-
कत्वम्, किन्तु स्थितस्यैव प्राकट्ये हेतुत्वम् । एव सत्येतदुक्तिर्व्यर्थेत्यत आहुः याते
कृष्ण इति । अन्ययेति शेषः । हृदि सर्वदा प्राकट्यान्वैकट्याभावो वाधित इत्यत उक्तं
लोकरीत्येति । देहलीदीपवह्नौ करीत्येत्युभयं सवध्यते । तथा सति लोकरीत्यैव
याते, वस्तुतस्तु ब्रज एव सदा प्रकट इत्यर्थः । लोकवन्नैकट्याभावः पूर्वमपीति स्फुट-
मित्युक्तम् । यद्येतत्कथनं न स्यात्तदा बहिः प्राकट्याभावोपि कालक्षेपदर्शनात् सर्वेषां
भक्तानां तथा मतिः स्यात्, तदभावार्थमेतत्कथनमावश्यकमित्यर्थः । ननु ज्ञानोपदेश-
श्रवणेनापि सा मतिर्भवित्येवेत्यत आहुः सेवकेनेति । ता उक्तप्रकारैर्निरुद्धा एव ।
तत्र हेतवः सेवकेनेत्यादिनोच्यन्ते । यदि ज्ञानमार्गं प्रवेशयेत्, ज्ञानमार्गीयैवोपदेशं

कारयेत् । सेवकेन कृत्वोपदेशं यत्कारितवांस्तेन भक्तिमार्ग एव प्रवेशोभित्तो, नेतरस्मि-
न्नित्यर्थः । किञ्च । एताः पूर्वं प्रयोजनवशान्न निरुद्धाः । तथासति प्रयोजने जाते निरोधो
गच्छेत् । किन्तु शुद्धभावप्रसादितः प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् । 'माऽसृयितुं नार्हथ
तत्प्रियं प्रियाः । न पारयेह'मित्यादिवाक्यैः भगवतो ब्रजसीमन्तिनीविपयिणी या प्रीति-
स्तथैव ता निरुद्धाः, अतः कथमन्यथा कुर्यात् । अतो ज्ञानेन उपदेशजनितज्ञानेना-
पीत्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः आत्मत्वेनेति । नहि स्वात्मनः स्वेन समं वियोगः
स्वविस्मृतिः स्वाहिताचरणं वा संभवत्यतस्तथाभूतासु किं समाधेयमस्तीति स्वस्मिन्नसा-
धारणनिरुपधिस्नेहं प्रियस्य ज्ञातवत्य इति पूर्वस्मादतिविलक्षणः स्नेहभाव उत्पन्नः । अत
एव मूले प्रियतमपदमुक्तमेवं प्रियतमादिष्टमिति । अथवा । सेवकेनेत्यादिना भगवतः
कायवाङ्मनोभिरतन्निरोध उच्यते । सेवकः कायरूपः, उपदेशो वायूपः, प्रीतिर्मानसी ।
अत उपदेशजेनात्मत्वेन ज्ञानेनापि प्रियस्वरूपपरत्वमेवासात्, न तु ज्ञानिनामिव
स्वास्थ्यम्, अन्यथा 'कृष्णावेशात्मविकृत्व'मिति न वदेत् । तथाचैतावत्पर्यन्तं स्वसत्ताज्ञान-
मपि स्थितम् । अतः परं तु तामपि न ज्ञास्यन्तीति पूर्वस्मादधिको निरोधः सेत्स्यतीत्यर्थः ।
अत एव सर्वथेतिपदम् । एवं भक्तिमार्गविरोधं परिहृत्य ज्ञानोपदेशस्यावश्यकतामाहुः
वस्तुन इति । 'विज्ञाय सदेशहर'मितिवाक्यात् स्वार्थमेवागत इति निश्चयेन मानोत्प-
त्तिरिति निश्चयस्यापि दोषत्वम् । भगवदीयत्वनिश्चयाभाव उपालंभासभवादिति भावः ।

चतुश्चत्वारिंशाध्यायविवरणे स्वामिनीभावेषु दोषशब्दप्रयोगस्यायमाशयः ।
लोके ह्यन्यावस्थाहेतुर्दोषो भवति, विरहभावस्य च तथात्वं प्रसिद्धमेव । यथातिप्रचुरे दोषे
तीक्ष्णौषधदानं विपमाशीविपदंश्च कार्यते मर्मस्थानेषु, तेन घृहिःसंवेदनं तत्कालीनमरण-
निवृत्तिश्च, ततो विविधरसैः शनैः शनैः सर्वात्मना दोषापगमे स्वाभाविकजीवनहे-
त्वन्नदानम्, तेन च सर्वात्मना स्वास्थ्यम्, तथात्राप्यत्यन्तप्राणवाधायां हि प्रिये दोषारोपः ।
स चाचिरादेवान्यावस्थाज्ञापको भवति, अतस्तं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थमेवोक्तरूपसदृशोपदेशं
दत्त्वा स्वयं प्रियमिपजा प्रेषित इत्युद्धवस्तादृशं तं दत्तवान् । तदा बाह्यानुसन्धानमभूत् ।
अत एव 'तत्संदेशागतस्मृती'रिति वचनम् । 'ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्यपेतविरहज्वरा' इति
ज्वरपदप्रयोगश्च । भगवतोऽत्रैव तात्पर्यमित्येतदेव फलत्वेनानूद्यते, न तु ज्ञानमार्गीयं
ज्ञानम्, अन्यथान्ते 'कृष्णावेशात्मविकृत्व'मिति न वदेत् । तर्हि ज्ञानोपदेशस्य
कोपयोग इति चेत् । उच्यते । यथा योगिनो वपुर्योगसंस्कारसंस्कृतं सन्नाभ्याद्यु-
पहतं भवति, तथा भगवानात्मेति महापुरुषोपदेशेन ज्ञानाख्यसंस्कारे संपन्ने 'विरहेन्या-
वस्था भवितुं न शक्नोतीति तत्रैवोपयोग इति । अत्रागतस्मृतित्वे विरहज्वरराहित्ये च
हेतुः संदेशे प्रियसंबन्धित्वज्ञानमेव, न तु शास्त्रार्थोपमिति ज्ञानम् । अन्यथोपदेशपदमेव
वदेदुभयत्र, न तु संदेशपदम् । किञ्च । ज्ञानोपदेशलक्षणसंदेशो 'ह्युक्तरूप एव ।

श्रीमद्विद्वेत्परप्रकटिता ।

तत्रोपक्रमे 'श्रूयतां प्रियसंदेश' इति संदेश एकत्वभेवोक्तम् । 'कृष्णसंदेशे'रिति बहुत्वं पथादुच्यते । एवं च सति ज्ञानोपदेशस्य स्मृतावुपयोगो विविधान्तरङ्गवार्तानां तज्ज्वरापगम इति मन्तव्यम् । अत एव भगवतापि 'मत्संदेशे'रिति बहुत्वमुक्तं संदेशेषु । विप्रयोगे प्रियसंदेशस्यापि तदुल्लेखनानेन तदा स्वास्थ्यस्य रसशास्त्रसिद्धत्वादपि । अपरञ्च । स्मृतिर्हि पूर्वानुभूतस्य, पूर्वमनुभवश्च निर्दोषपूर्णगुणस्य भगवतः । मध्ये विरहस्वाभाव्याद्योपायोपक्षणे व्यभिचारिभावे जाते यथा वैतिकादिज्वरभरेण दोषवशात् प्रलापे सत्यज्ञानदिना प्रकृत्यनुसंधानेन प्रलापनिवृत्तिः, न तु ज्वरस्यापि, तयोपदेशसंदेशेन विरहभरनिवृत्त्या पूर्वोक्तव्यभिचारिभावनिवृत्तिः, न तु विरहस्यापीति । अत्र वयं त्वेवं मन्महे । पूर्वमुपक्रमे दुःखमेवोक्तम्, तत उपदेशः, तदनन्तरमपि 'हे नाथे'त्यन्तेन ग्रन्थेन क्लेशो निरूपितः । ततो विविधसंदेशैर्विरहतापनिवृत्तिर्भगवत्यात्मत्वेन ज्ञानं चोक्तम् । ततोन्ते 'दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णवेशात्मविक्रव'मिति सर्वदावुवर्तमानः क्लेश उक्तः । एवं सत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां विरहभाव एव दृढो निरूपितो भवति । मध्ये यत् 'ज्ञात्वात्मानमधोक्षज'मित्युक्तम्, तत्तु 'असावहं, कृष्णोहं' 'पश्यत गति'मितिवत्कादाचित्क एव भाव उक्त इत्युपसंहारातुरोधान्मन्तव्यम् ।

नन्वेवं सत्युद्भवप्रेषणं किंप्रयोजनकम्, उक्तभावस्य सार्वदिकत्वादिति चेत् । अत्राप्युच्यते । उद्भवे हि प्रमोः परमा कृपा, अतः पूर्णो भगवद्भावो यादृशोस्ति, तादृशोत्र देयः । स च व्रजसुन्दरीष्वेव सिद्धः । पुंष्यक्तावसंभावितश्च । अतो मद्भाव एतादृश इत्युद्भवस्य प्रदर्शनमेकं प्रयोजनम् । ततस्तद्दर्शनेन सततं तद्भावनया प्रियसंदेशहारकत्वेन तासामत्यनुश्रेहणं चोद्भवेषु तज्जातीयभावोत्पत्त्यर्थमिति द्वितीयं प्रयोजनम् । विप्रयोगे प्रियसंदेशागमनेन यः कश्चन संतोषः स नान्यदा नान्यथा चेति तृतीयम् । 'मद्वियोगाधि'मितिवचनान्मध्ये मध्ये यदैव प्रियेणैवमेवं संदेशः प्रेषित आसीदिति स्मरिष्यन्ति, तदा च पूर्वविलक्षणो भावो भविष्यतीति तुरीयम् । ज्ञानाद्भक्तिरधिका, यतस्तदुपदेशेषु भक्त्यैव तदुपमर्दो, न तु तेन भक्तेरिति निदर्शनार्थमपीति पञ्चमम् । अत एवैकादशे भगवद्ब्रह्मचरं 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति । पित्रोः श्रीतिजननमुक्तमेव । भगवतः स्वामिनीनां चान्योन्यसंदेशैरन्योन्यं ये भावा जायन्ते, तेनन्ता एवेत्यनन्तान्येव प्रयोजनानीति दिक् ।

प्रकरणाधीनाहुः बीजमिति । वक्ष्यमाणस्तोत्रादौ बीजं स्नेहः । स पूर्वं निरूप्यते । स्तोत्रोपदेशयोरनन्तरं दोषस्य प्रिये दोषारोपस्य मानस्य च निवृत्तिः, तथा च पूर्वस्नेहोक्तिः । ततो ज्ञानस्य फलं प्रिये निर्दोषपूर्णगुणत्वज्ञानं स्वस्मिन्नल्पत्वज्ञानं च । तत उद्भववाक्यैः कृतार्थत्वम् ।

१०-४४-१. मानादोपद्रवमिति । उपालम्भो अमरव्याजोक्त्या दोषोक्तिश्चेति द्वयम् ।

जानीमस्त्वामित्यादिवाच्यप्रतिपाद्यार्थोक्त्यनन्तरं कस्याश्चिदेव तामस-

१०-४४-४. तामस्या इति । अस्युत्कटभक्तिमार्गीयभाववत्त्वेन ज्ञानमार्गीयज्ञानोदय-

संभावनारहिताया इत्यर्थः । सत्त्वरजस्तमांसि प्राकृतेभ्यो भिन्नानि भगव-
द्धर्मरूपाणि सन्तीति पूर्वमेव बहुधोक्तम् । समित्युपसर्गसूचितमर्थमाहुः तत्रापि ।
भूपणादिसर्वसंपद्युक्त आगत इति । भर्तरि अपि कुशलं ज्ञायते तथापि तथेत्यर्थः । एवं
कथने गूढामिसन्धिमुद्घाटयन्ति । अन्यथेति । स्वयमापद्भस्तोन्यानुपेक्षेत चेत्, न दोषः
स्यात्, सर्वतः कुशली स्वयमन्यान् दुःखितांश्चेदुपेक्षेत, तदा सा दोषायैव स्यात्, प्रकृते
स्त्रीपेक्षाकरणात्तथात्वमिति भावः । दुःखिता अपि तदीयत्वमन्यमानाश्चेत्, तदा तदुपेक्षा
न दोषाय स्यात्, न तु तद्विपरीतानामपीत्याशयेन स्वस्य केवलतदीयत्वमाहुः भर्त्रेति-
पदेन । विवाहितो हि भर्ता भवति । अत्र तदभावेपि स्वस्य केवलतदीयत्वं वक्तुं
तथोक्तम् । किञ्च । न पतित्वमात्रम्, किन्तु भरणकर्तृत्वमपि, एतादृशश्चेदुपेक्षते, तदा
तासां जीवनमेव न भवतीति भावः ।

। पुंभिः स्त्रीषु कृतेत्यत्र विवाहिताः पुमांसः स्त्रियश्च ज्ञेयाः । अत एव विरागे

१०-४४-६. श्रुत्युक्त्यागोक्तिः । स्नेहमेव कुर्वन्तीति । न त्वपराधेपि क्रोधानुवृत्ति-
मिति भावः । अथवा । कुर्वन्त्येवेति संबन्धो ज्ञेयः ।

तत्र सात्त्विकादिभावेऽपि । आद्यो दृष्टान्तो राजससात्त्विकः । ततो राज-

१०-४४-८. सराजसः । ततस्तामसतामसः । ततस्तामसराजसः । ततो निर्गुणः । ततः
सात्त्विकराजसः । ततस्तामससात्त्विकः । ततः सात्त्विकसात्त्विकः । ततः
सात्त्विकतामसः । ततो राजसतामस इति दश ।

मधुप कितवेत्यस्याभासे । प्रथमं तामसतामसीति । अत्रेदमाकृतम् ।

१०-४४-१२. विप्रयोगे प्रलापदैत्यादिवद्दोषारोपोपि व्यभिचारिभाव एव । तथा सति
रसात्मकत्वाविशेष्यद्वयुग्रभावोत्पत्तौ भगवद्धर्मरूपो रसात्मकः प्रमाणादि-
सर्वबलनिरासकोत्युग्रस्तामसत्वेनोपचर्यमाणो यः स एव हेतुरिति वाच्यम् । भावानां मियं
उपमर्द्योपमर्दकभावस्तु 'रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः
सत्त्वं रजस्तथे'ति प्रभुवाक्यात्सत्त्वादीनां यथा, तथैवेति तत्त्वमुपचारेणोच्यते । एवं सति
रसात्मकप्रभुधर्म एवाविर्भवतीत्यारोपो दोषस्यायमिति न वक्तुं शक्यम् । भगवदितरा-
स्मरणात्, स्मर्यमाणस्य तस्य स न वक्तुं शक्यः । इत एव नानुभूयमानस्य ।
प्रभुस्वरूपे तद्धर्मेषु वा दोषत्वाभावात् । ज्ञानवत् आत्मस्फूर्तिश्चावश्यकी । एवं
सति तदा तदभावादोषत्वेनैव प्रभुधर्मेषु ज्ञानादुच्यमानधर्मात्मकत्वमेव स्वामिन्यास्तदा
संपन्नमिति तामसतामसीत्युक्तम् । श्रीमदुद्धवानामपि स्वामिन्या एतादृशवस्थादर्शनेन
प्रसुरेतादृशरेताः कथं न मिलतीति भावो दोषारोप इव जात इत्यपि ज्ञापनायैतत्स्वरूपत्व-

मेवोक्तम् । एतादृश्याः स्वामिन्या ह्युद्योगमनेनेतद्भावोदयात् । उपचारोयमित्यरुच्या पक्षा-
त्तस्माद्दुः तद्भावयुक्ता वेति ।

मधुप कितवेत्यत्र । मतान्तरभाषेयमित्यादि । अत्रायमाशयः । शुद्धपुष्टि-
मार्गीयभक्तानां ज्ञानमार्गबोधनं भक्तिमार्गविरुद्धतमम्, अतो न समाधिभाषायामस्य प्रवेशो
पक्षे शक्यः । वर्ण्यते चात्युक्त्यो रसात्मकः स्नेहभावः । स एव हि परमपुरुषार्थरूपः । त-
द्विधातकश्च सः । यद्यपि ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणात्रानुद्देश्यत्वम्, किन्तु प्रिये दोषारोपमात्र-
निवर्तकत्वेन, तथापि तदारोपस्यापि रसात्मकत्वाद्बिचारिभावत्वेनास्थिरत्वाच्च न
सर्वथा ज्ञानस्योपयोगः । न ह्येतावत्पर्यन्तं साधिते निरोधे काचिद्भूयतस्ति, येन
ज्ञानमुपयुज्येत । तस्मात् सुष्टूक्तं मतान्तरेत्यादि । कथने तूपपत्तिरियमेव । यत्संगमस्तदा-
र्तिर्वा पुरुषार्थ इतिशास्त्रार्थः । एवं सति विप्रलम्भे प्रिये दोषस्फूर्तो खदुःखदत्वज्ञानं
हेतुः । तथा सति खदुःखदत्वेनोत्तमत्वं प्रियत्वं च सिध्यति, न तु स्वरूपतः । तथा सति
स्नेहस्य निरूपणत्वं भज्येतेति तत्समाधानायात्मत्वेन बोधनम् । तथा सति भगवत्ये-
तासामेतासु च भगवतः सहजः स्नेहः सूचितो भवति । दुःखदत्वासंगवश्च । यथा
स्वाधिष्ठितं देहं पीडयितुं जीवात्मा नोत्सहते, तथा स्वाधिष्ठितं जीवात्मानं भगवा-
नित्युक्तं भवति । अत एव श्रुतिराह 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नं
स्वामिति । तथा च विप्रयोगेन्तर्लभः, संयोगे बहिरिति तदा तदा तत्तद्दर्माः स्नेहवशादा-
विर्भवन्ति । तावपि स्नेहजनितवेव, अन्यथा सर्वेषां तौ स्याताम् । तथा च स्नेहस्यैव दोष-
स्फूर्तिहेतुत्वं पर्यवस्यतीति निर्दोषत्वं प्रिये माति । इदं तु मर्यादारीत्योच्यते, वस्तुतस्त्व-
त्युक्तस्नेहेनैव दोषः स्फुरति, सोपि भगवद्भाव एवेति न भ्रमरूपो, न वा दोषरूपः ।
रसात्मकभगवत्स्वरूपमेतादृशमेवेति नाधिकं विचारणीयमत्रास्ति । अन्यथा रसाभाव
(रसाभासः ?) एव सिध्यतीति नः प्रतिभाति । ज्ञानात् भक्तेराधिक्यमप्यनेन ज्ञाप्यते ।

समाधिभाषायामिति । तत्र हि माहात्म्यज्ञानस्नेहौ कचिद्भ्यस्तौ कचित्समस्तौ
च निरूप्येते । प्रकृते तु 'काचिन्मधुकर'मित्यादिना प्रस्तुता कथा न तादृशीत्यस्याः
कथायाः समाधिभाषात्वं तद्विरुद्धार्थकत्वं च विरुद्धमिति कस्यचिद्भाति, विहितस्नेहा-
भावेन भक्तिमार्गविरोधश्च तथा, स बोध्यते विरोधोत्र नास्तीति । तत्र मतान्तरभाषात्वं
कामशास्त्रानुरोधित्वं चेति हेतुद्वयम् । अत्रेदं ज्ञेयम् । मर्यादानामार्गीयमतात् पुष्टिमार्गीयं
तत् मतान्तरमित्युच्यते । समाधौ तु व्यासैर्द्विविधोपि भक्तिमार्गो दृष्टः । 'अनर्थोपशमं
साक्षाद्भक्तियोग'मिति वाक्यात् । तदर्थस्तु 'अनर्थोपशमं भक्तियोग'मिति पदेन
साधनरूप उच्यते, 'साक्षाद्भक्तियोग'मिति पदेन फलरूपः । 'अज्ञानतो लोकस्य' आद्यः ।
'समाधौ दृष्ट्वा स्वयं विद्वान्'तिद्वितीयमपि तमुक्तवान् ब्रजसीमन्तिनीपु । अयं पुष्टिमार्गीय
इति मतान्तररूपः । एतादृशेषु ज्ञानोक्तिरपि तथा । कामशास्त्रानुसारेणैव पूर्व-स्वरूपाः

नन्दं दत्तवानित्यधुनापि तथैवोच्यत इति न कोपि विरोधः । तथाचेयं समाधिभाषैव ।
तथाचात्र समाधिभाषायां सत्यां भक्तिमार्गे च सत्युक्तीत्या न विरोध इत्यर्थः ।

कालस्य दूतत्वमुपपादयन्ति कालद्वारा हीत्यादिना । तत्तत्काले तथा तथा
भगवत्पूजाध्यानस्तोत्रादेर्विहितत्वेन स स काल एव भगवत्प्रापकः, तदभावे तदक-
रणादिति भावः ।

प्रियसखेत्यत्र । प्रथमपर्यायादित्यादि । 'काचिन्मधुकरं दृष्ट्वे'त्यादिनोक्तः

१०-४४-२२. प्रथमः पर्यायः । तदैतद्दर्शनेन यादृशी बुद्धिर्जनिता तस्याः सकाशादन्यथा

प्रकारान्तरेण बुद्धिमधुना जनयतीत्यागमनमपि तथैव संभावयतीत्यर्थः ।
कालपक्षे अर्थसंगतिमाहुः हेमन्ते तासामित्यादिना । पूर्वं वसन्ततोरागमनमुक्तम् ।

तथा च 'पुनरागा' इति पदात्तस्यैवाधुनाप्यागमनं वक्तुमुचितम्, न तु हेमन्तस्येति
शंकां निरस्यन्ति तासां साधनोपक्रम इत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् । पूर्वोक्तस्तु

नेष्टसाधकत्वेन प्रतीतः, अधुना प्रतीयमानस्त्विष्टसाधकत्वेन प्रतीयते, तादृशश्च हेमन्त
एव । व्रते कालस्याप्यङ्गत्वात्तेन तत्त्वमुच्यते । तथा च व्रततत्फलदानसमये पूर्वमागत

आसीः, अधुना किं पुनरागा इष्टं साधयितुमित्यर्थः पर्यवस्यति । किञ्च । चैत्रादिकस्य संव-
त्सरस्य नवमो मासो, हेमन्तस्य प्रथमो मासो मार्गशीर्षो भवति । उक्तिश्चेयं नवमीति स

एव तद्व्यापारविषयीक्रियते । गतस्य तस्यैवावृत्तिसंभावितेशंकाभावायाहुः पुनर्दण्डक-
लित्तवदिति । यथा गतोपि पुरुषः पुरुषान्तरेण दण्डेन प्रेरितः पुनरावर्तते, कुलालचक्र-

प्राग्देशो वा, तथा पुनरस्मदिष्टं सिपाधयिपुस्त्वां प्रेषितवानित्यर्थः । कालो हि
सर्वनियामकः, तस्यान्यशेषत्वेनागमनमसंभावितमित्यत आहुः सात्त्विक इति । दोषा-

भावज्ञापनपूर्वकप्रियत्वादिज्ञानानुगुणत्वेन तथा । भक्त्यनुगुणत्वेन गुणातीतो वेत्यर्थः ।
प्रेषितो हि प्रेषकवाक्यमंगीकृत्यागल्य तदुक्तं वचनं निवेदयति । प्रकृते कालस्तादृश इति

तस्मिन्तद्भर्मानाहुस्तदीयेत्यादिना । कालपक्षे स्वस्य श्रुतिरूपत्वान्मन्त्रदेवतारूपत्वम् ।
तत्तत्काले कृतं पूजनादिकं मन्त्राधिष्ठानुदेवतावरेणैव फलितं भवतीति चरयेत्युक्त-

मित्यर्थः । विभज्यैवेति । शक्तीनां भगवद्भर्मत्वेन तत्स्वरूपश्रितत्वेपि पृथक्कार्यकरणार्थं
तथेत्यर्थः ।

सान्त्वयन् प्रियसंदेशैरित्यत्र । तत्रापि प्रियसंदेशेनैव, न तु स्वत

१०-४४-२२. इति । अत्रायमाशयः । एतादृशीनां सान्त्वनं प्रमुप्रादुर्भावं विना तद्वाक्या-
नामप्यशक्यम्, किं पुनर्मम, तत्रावश्यकम्, तत्र स्नेहस्यैवायं सहजो धर्मो

यत्तत्संबन्धिन्यपि तत्त्वेनैव मानम् । तेन शब्दार्थस्थानमिप्रेतत्वेपि प्रियसंबन्धित्वेन
शब्दज्ञानेनैव तच्छ्रवणेनापाततः सान्त्वनं भविष्यतीति ज्ञात्वा श्रीमदुद्धवैविक्षित-

मुक्तमितिज्ञापनाय प्रियपदमुक्तमिति । अत एवोपक्रमोपसंहारयोरपि 'श्रयतां प्रियसंदेश'

इति, 'तत्संदेशागतस्मृती'रित्येवोक्तम्, न तूपदेशपदम् । वस्तुतस्तु संदेशोप्येतादृशीषु न वक्तुं शक्यः, तथापि प्रमोराज्ञा तथेति तत्पालनार्थमुक्तमित्याहुराज्ञा चेत्यादि । स्वरूपातिरिक्तस्य सान्त्वनहेतोः स्वसाज्ञानेप्याज्ञानुभावेनैव सान्त्वनं भविष्यति, नो चेन्नमुः कथं वदेदिति हृदिकृत्वा वदन्तीति भावः । एतदवस्थादर्शने तादृगवाक्यश्रवणेपि यदेतेषां वाक्प्रसवः स तु 'मत्संदेशैर्विमोचये'त्याज्ञानुभावेन, न तु स्वसामर्थ्येनेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्त्ववश्यंभाव्यसामर्थ्ये प्रेषणवैयर्थ्यं ज्ञात्वा स्वसामर्थ्यमेव वरमिव दत्तवान् 'मत्सं-देशैर्विमोचये'ति वचनेनेति प्रतिजानीमः ।

अहो यूयमित्यादेराभासे । तासां स्वाभाविक इत्यादि । पद्भिः स्तोत्रक-
१०-४४ २३. रणे तात्पर्यमुच्यते । स्त्रीत्वादिस्वत्वभावश्च भगवद्गुणकृत एवेति । 'ता मन्मनस्का' इति भगवद्वाक्याच्च तद्धर्मा भगवद्धर्मा एवेति निर्दोषगुणरूपा एवेति ज्ञापयितुमैश्वर्यादिगुणसंख्यासमानसंख्याकैः श्लोकैः स्तवनमित्यर्थः । भगवद्गुणैः अन्तः स्थितभगवत्स्वरूपा इति तद्धर्मा एव वागादिरूपेणाविर्भवन्तीति तथेत्यर्थः । साधार-
प्यार्थाविति । कतिपयानामेव न पूर्णार्थत्वम्, किन्तु सर्वासाम् । लोका अपि न तथा, किन्तु सर्वे इत्यर्थः । तेषामिति । लोकानामित्यर्थः ।

भवतीनां वियोग इत्यत्र । जीवब्रह्मणोस्तु भेदेऽज्ञानमेव हेतु-
१०-४४ २९. रित्यादि । अत्रेदं प्रतिभाति । 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुष' इत्यादिश्रुतिभ्यो 'यस्मात्क्षरमतीतोह'मित्यादिवाक्यैश्च प्रपञ्चातीतत्वं पुरु-
पोत्तमस्य निर्विवादम् । 'एतावानस्य महिमा' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभ्यः प्रपञ्चस्य विस्मृतिरूपब्रह्मात्मकत्वम्, पुरुषोत्तमस्य तदतीतत्वं चोपपद्यते । एवं पुरुषोत्तम-
लीलापदार्थानां पुरुषोत्तमात्मकत्वमेव, न तु पूर्वमध्यपातित्वमिति मन्तव्यम्, अन्यथा 'ते ते धामान्युश्मसी'त्याद्युक्तु 'विष्णोः परमं पद'मिति न वदेद्, 'विष्णोः कर्माणि पश्यत' 'तद्विष्णोः परमं पद'मित्यादि च । एवं सति सर्वस्यापि लीलापदार्थस्यात्मरूपेण सह भव-
तीनां वियोगो न संभवति । न हि स्वेन साकं वियोगः संभवति । एतदेव मूले सर्वा-
त्मनेति पदेनोक्तम् । सर्वात्मना सर्वथेत्यर्थः । तथाच तत्तद्देशकालज्ञानक्रियातत्करणादे-
रानृणस्तम्यस्य नित्यत्वेन श्रीरासोत्सवस्वनृत्यप्रभुवाहुगृहीतकण्ठानि स्वस्वरूपाणि पूर्वमनु-
भूतान्यधुनापि वर्तमानैस्तैः साकमेतदवस्थापन्नानामपि स्वानामभेदज्ञापने पूर्वोक्तानामनि-
वचनीयनिरवधानन्द्यात्मकत्वात्तथात्वमेवाधुनापि स्वस्मिन्मातं भवतीति स्वास्थ्यं भवति ।
यद्यप्यस्य कादाचित्कत्वेन तस्य च सर्वोपमर्दित्वेन न सर्वात्मना स्वास्थ्यसंभावना, तथाप्यस्य प्रियसंगमरूपत्वेन निरवधानन्दरूपत्वेन भवतितरां तथात्वम्, येन तत्सामयिकोत्कटदुःख-
निवृत्त्या किञ्चित्कालं सस्मितस्वामिनीगुखाब्जदर्शनेन स्वागमनसार्थकत्वज्ञानेन स्वस्यापि दुःखनिवृत्तिः । एवं सति भवतीनां भे वियोगो, सम च भवतीनां वियोगः, सर्वात्मना सर्वात्म-

रूपेण वर्तमानस्य मम न संभवतीत्यर्थः संपद्यते । अयमेवार्थोऽग्रे व्यक्तीकृतो यथा भूतानी-
 त्यादिना । आश्रयकरणकर्मणामभेदश्चोक्तः । आत्मन्येवेत्यादिना । सृष्टिः स्वरूपस्थि-
 तिहेतुः, सोत्र प्रभुसंगम एव । हननं वियोगकरणम् । सर्वतिरोधायकत्वात् । तदपि रसार्थ-
 मेवेत्यनु पश्चात्पालये स्वरूपानन्ददानेन । अत एवान्ते पालनमुक्तम् । अत्र हेतून् क्रमेणाह
 आत्मेत्यादिना । आत्मानुभावेन सृजे, तदपि माया योगमायान्तरङ्गा लीलोपयोगिनी-
 तदनुभावेन माने सति हन्मि, तेन सर्वतिरोधाने भूतेन्द्रियगुणस्वरूपेण पुनराविर्भूयात्,
 पालये । ननु देहाद्यध्यासवानात्मा प्रतीयत इति कथं भगवदात्मकत्वमिति चेत्तत्राह आत्मा
 ज्ञानमय इति । ज्ञानप्रचुर इत्यर्थः । लीलासंबन्धिदेहानामपि तदात्मकत्वात्तत्राहमिति ज्ञानं
 वास्तवमेव, न त्वविद्याकृतम्, यतः शुद्धोऽविद्यासंबन्धरहितः । अत्र हेतुर्व्यतिरिक्तः प्रापञ्चि-
 केभ्यो जीवेभ्य इति शेषः । तत्र हेतुर्गुणाश्रय इति । पुरुषोत्तमगुणाश्रयत्वात्तथा । न हि प्रा-
 कृतेषु लीलां स्वयं करोतीति भावः । स्वापाद्यवस्थावत्त्वेनापि प्राकृतत्वं न शङ्कनीयम् । यतः
 सुपुण्यादयो लीलोपयोगिन्या मायया संपादिता या वृत्तयस्ताभिः स संबध्यते । 'लोकवदु
 लीलाकैवल्य' मितिन्यायेन लोकमध्ये क्रियमाणा लोकसमानाकारा चेन्न भवेत्, तदा ली-
 लारसो न भवेत् । अत एव व्यासैरपि लोकसमानाकारत्वम्, न तु लोकमध्यपातित्वमिति
 ज्ञापनाय लोकवदित्युक्तम् । ननु लीलाविपयिणी कस्यापि नैवं प्रतीतिर्दृश्यत इत्याशङ्क्य
 प्रतिबन्धकवशाच्चैवं प्रतीतिर्लोकस्य, तदपगमे सा भवतीत्याशयेनाह येनेति । सर्वतो मनसो
 निवृत्तौ केवलभगवत्परत्वे तथैव प्रतिपद्यते जानातीत्यर्थः । नन्वेवं सति शास्त्रानेकत्वं कथ-
 मित्याशङ्क्य साधनप्रकारभेदत एव तद्भेदः, न तु तत्र फलभेदोप्यस्तीत्याह एतदन्त इति ।
 नन्वेवं सति विशेषाभावात्संनिकर्ष एव कुतो न साध्यते, दुःखहेतुर्विप्रकर्षः किमर्थ इत्याशं-
 कायां तत्तात्पर्यमाह यथेत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् । पूर्वमनुभावितो यो भजनानन्दः स तु
 ब्रह्मानन्दतः शास्त्रीयभक्त्यानन्दतश्च कोटिगुणाधिकोऽनिर्वचनीयश्च भवति । तथा च संनिकर्षे
 त्वग्निमाग्निमनूतननूतनरसाकांक्षा तदनुकूलो यत्नश्च भवति, न तु पूर्वानुभूतलीलास्वरूपतल-
 स्पर्शः कदापि । विप्रकर्षे तु मनआदीनां बहिःस्वविषयालामेन्तर्विधमानमेव तं गृह्णन्ति, तदा
 यथा बहिः प्रकटात्प्रियाद्रसानुभवः पूर्वमासीत्तथान्तःप्रकटात्प्रियात् पूर्वस्मादपि विलक्षणो
 रसोनुभूतो भवति, यः संगमेपि दुरापः । अतो महारसदानार्थमेवैवंकरणम् । एतदेवोक्तं मदनु-
 ध्यानकाम्भयेतिपदेन, यथेत्यादिना च । संगमे मधुपयोगित्वेन देहादिस्फूर्तिरप्यस्ति,
 द्वितीये तु सापि नास्तीत्यपि रसाधिक्यम् । एतदेवोक्तं विमुक्ताशेषवृत्तीति विशेषणेन ।
 एतेन रसानुभवे नैरन्तर्यमुक्तं भवति । बहिरनुसन्धाने तु तदेव बहिः साक्षात्संबन्धात्मकं
 फल शीघ्रमेव साधयति । अतस्त्वथैव भविष्यतीत्याह अचिरादित्यादिना । एतासां त्वयुनैव
 बहिःसंगमोभिलषितः, तदभावादस्मदनभिप्रेतामप्यस्मदधिकारविरुद्धामपि ज्ञात्वैश्वरभावे-
 नाज्ञापितवान्, अनभिप्रेतमपि बलाद्वाहयितुमित्यनाकर्णनीयमिदं भवति यद्यपि, तथापि

धीमद्विद्वलेश्वरप्रकटिता ।

प्रियतमसम्बन्धीत्याकर्णनमावश्यकमिति तथा । एताभिः प्रियसंबन्धित्वेनैव श्रुतत्वात्तथैव फलिष्यति, न तूपदेशत्वेनेतिज्ञापनायाग्रे संदेशापदम् । एतेनैव 'ननु वयमिव भगवानपि पूर्वमस्मदयोगासहिष्णुरनुभूतः, अधुना तं कथं सहत' इत्याशंका निरस्ता । भगवदुक्तिष्वानुज्ञात्वमेव प्रतीतम्, न तु प्रीतिवचनत्वम् । सा त्वीश्वरभावेनैव भवतीत्यैश्वर्यमेवाधुना स्वस्मिन् जानाति, ईशितव्यतामेवास्मानु जानातीति युक्तमनागमनम् । न चैवं भक्तिमार्गविरोध इति वाच्यम् । 'स्वागतं व' इत्यादिवचनवत्पूर्वतिरोधानवदस्यापि रसविशेषानुभावकत्वात् । एवमेव प्रभावपि ज्ञेयमिति दिक् । मतान्तरभाषेयमित्याचार्यवर्यैः पूर्वमेवोक्तमिति नाधिकं शङ्कनीयं समाधेयं वास्त्यत्र । परन्तु 'यन्मायया दुर्जयया मुह्यन्ति ज्ञानकाशये'ति-वाक्याज्ज्ञानस्य मोहरूपत्वाद्धर्मिमात्रपराणामन्येन मोहासंभवात् तस्य फलत्वेन मोहकत्वा-संभवान्न भगवद्भावच्युतिः कदापि भविष्यतीति सर्वं सुस्थम् । अत एव 'ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यती'त्याचार्यवचनमस्मत्सर्वस्वपालकमस्तौल्यतिनिश्चिन्ता वयम् ।

ईश्वरस्य कृतौ वाचि पूर्वपक्षसमाहिती ।
 ब्रह्मादीनामप्यशक्ये तथापि स्वस्य सर्वथा ॥ १ ॥
 तदीयत्ववशाद्वाष्टर्थाद्यत्किञ्चित्कथयामि तत् ।
 क्षमन्तां तातचरणास्तेनैवाशेषमुत्तमम् ॥ २ ॥
 यो वीजावापमारम्य फलपाकावधिं स्वयम् ।
 पोषितस्तं व्रजतरुं नाथो नापि जिहासति ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्विद्वलेश्वरविरचितभ्रमरगीताध्यायटिप्पणी ।

परिशिष्टम् ।

श्रीहरिः । नम इति । श्रीकृष्णस्य यत्पादाब्जे तयोस्तले तत्र यद्रक्षिते कुङ्कुमपङ्के
 तयोः रुचे नमः । श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसाविष्टत्वं सूचितम् । तादृशस्य
 चरणयोरब्जत्वोक्त्या लीलायां परस्परसम्बन्धेन उभयोस्तापहारकत्वं सुखदत्त्वं च
 ज्ञापितम् । किञ्च । अब्जं विकसितं भवति । अत्रापि तत्तद्दन्धादिषु तत्तथैव भवति ।
 अब्जे अरुणत्वं भवति । तदत्र सहजमपि विशेषतः कुङ्कुमपङ्केन तादृशम् । पद्मिनीनां
 तलमप्यारक्तं भवति । शृङ्गारादिषु कुङ्कुमपङ्केन रञ्जितमपि क्रियते । अत एव रुचे
 नम इत्युक्तम्, न तु पङ्काय, तदभावादिति । तत्कान्तेः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय
 नमनमेवोक्तम् । तदेवाहुः यदरुणमिति । मदीयं हृदयाम्बुजं यतः सम्बन्धेन
 शश्वदारक्तं जातम् । निरन्तरं तत्कान्तेः स्थित्या तदात्मकतया तादृशमेव जातमिति
 भावः । यद्वा । अत्र प्रभुचरणसरोजतलसम्बन्धि कुङ्कुमपङ्कमुक्तम् । तन्नायिकानामेव
 सम्भवति, न तु नायकस्येति कथमुपपद्यत इति चेत् । तत्रोच्यते । श्रीकृष्णपदेन
 गूढभावात्मकत्वम् । तेन तद्भावात्मकस्य विरचितप्रियावैषोचितसकलशृङ्गारस्य प्रभो-
 श्ररणतलमपि तेन रञ्जितं क्रियत इति तत्स्यूत्या तथोक्तम् । प्रियायास्तु पूर्वं तादृशमेवे-
 त्युभयोश्चरणतलस्यारुणत्वमुक्तम् । अत एव पङ्कयोरिति द्विवचनं चोक्तम् । अन्यथा
 पङ्कस्यैकरूपत्वात्कथमेवं वदेयुः । तयो रुचे नम इति । तत्तलशोभां दृष्ट्वा प्रणयभरे-
 णाल्यातुरतया रसेन नमनम् । अन्यथा चरणं विहाय रुचे नम इति कथमुक्तं स्यात् ।
 किञ्च । यत्सम्बन्धेन मामकं हृदयाम्बुजं सततमरुणं जातम् । रसात्मकतत्सम्बन्धेन
 हृदयमपि तल्लीलारसात्मकं जातम् । तादृशलीलासमये प्रियासहितप्रभुचरणतलं
 स्वकरतलेन यदा ललितं क्रियते, तदा तच्छोभादर्शनेन परमरसावेशेन तदात्मकतया
 तच्चरणतलं हृदये स्थाप्यते । तदा तदा तद्दृश्यं पूर्वमप्यम्बुजत्वेन सरसं तथापि
 तदानीन्तनप्रचुरभावेनान्तर्लीलारसभरेण पुष्टं विशेषतो जातमिति तथोक्तम् । अत एव
 तादृशलीलाविवरणमभूत् । सर्वदा तल्लीलात्मकमेव तिष्ठतीति शश्वदित्युक्तम् । किञ्च ।
 यथा रविसम्बन्धेन कमलं विकसितं भवति, तदा तदरुणकान्तिसम्बन्धेनैतद्दृदयाम्बुज-
 मपि विकसितम् । पुनस्तस्य तद्रसात्मकतया तद्रूपत्वमेव जातमिति तथोक्तम् । किञ्च ।
 यथा प्रियमिलने तदात्मकतया प्रियरूपत्वं भवति, तथा तलस्यारुणत्वे तत्सम्बन्धेन
 हृदयस्याप्यरुणत्वं युक्तमित्यारक्तादिपदानि विहायारुणपदोपादानादवगम्यते ॥ १ ॥

नैमात्रि हृदये शोष इत्यस्य टिप्पण्यां । मूलेनुशयशब्दस्येत्यत्र ।

१ चात्राश्रीभोवेशाना स्यादिति प्रतिभाति । २ श्रीहरिदयाणामिति प्रतिभाति ।

मूले 'निरोधोऽस्यानुशयन'मिति वाक्येऽनुशयनशब्दो भावार्थक एव प्रतिभाति । यतोऽनुशयनं नाम भगवतो भावात्मकस्य सर्वात्मभाववति भक्तहृदये तथाविधाखिललीलाविशिष्टस्य प्रभोर्निगूढभावरूपेण स्थायितया स्थितिः । तथाचात्र स्कन्धे क्रियमाणाखिललीलायाः कथं निरोधशब्दवाच्यता । अन्यथा 'प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्याचार्यविवृतिविरोध इत्याशङ्क्य तस्योभयार्थकत्वनिरूपणायाहुः करणव्युत्पत्त्येति । पक्षे त्वित्यत्र तुरप्यर्थे । तथा मूले भावार्थकत्वपक्षेपि अनुशय्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या तथाविधस्वरूपस्थितिसम्पादकलीलायामपि तद्रूपत्वमुच्यत इत्युभयार्थकोयमनुशयनशब्द इत्यर्थः । अत एवाचार्यव्यैरिग्रे तथैव निरूप्यते । 'प्रपञ्चविस्मृतिः सर्वा तदासक्तिश्च वर्ण्यते' 'प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्यादि । प्रपञ्चविस्मृतिर्युतासक्तिर्व्यसनमिति निरोध एव । भरतेन 'या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स तु कथ्यत' इति तथैव तल्लक्षणाभिधानात् । तथा च भगवतो निरोधो भक्तेषु तत्परतया लीला, भक्तानां प्रपञ्चविस्मृत्या भावरूपस्य प्रभोः स्थायित्वं हृदये निरोध इति बोधितम् । यद्यप्येवं तथास्थितिर्निरोध इति सिध्यति । अत एवोद्धवेपि ब्रजसीमन्तिनीचरणेषुसम्बन्धिगुल्मलतादिषु खजननाभिलापसञ्चितातुलभाग्यसन्ततावैषैव स्थितिरुक्ता । स्वामिनीसम्बन्धितया तद्धारकतद्विषयकप्रसादवता प्रभुणा स्वामिनी, यतो विदुरसविधे तेना'प्यात्मनः परमां स्थिति'मित्यनेन सामान्यतः सा तथैवानूदिता । तथापि स्थितेर्धर्मान्तरवन्न स्वरूपतो भिन्नत्वं लेशतोपीति तादृगवस्थापन्नं स्वरूपमेव स्थितिशब्देनोच्यते । अत एव प्रभुभिराभासो निरोधरूपं भगवन्तं विवृण्वन्तीत्येवमेव निरूपित इति नानुपपत्तिः काचित् । 'रसो वै स' इति श्रुतेः 'स्थायिभावो रसः स्मृत' इत्यादिवाक्यैर्भगवतो रसरूपस्य स्थायिभावात्मकत्वं तच्छास्त्रप्रसिद्धमिति न तथाभासनिरूपणेऽपि रसस्वरूपविद्भिः संशयितव्यमिति दिक् । अयमर्थो निजाचार्यचरणाम्बुजभावनात् । भासते भाग्यराशीनां सततं हृदि तिष्ठति ॥१॥

श्रीगोपीर्जनवल्लभाय नमः । टिप्पण्यां तेन लोके सत्यं व्रत चेत्यारभ्य धर्मी चेति षोडशधेयन्ते ग्रन्थे सत्यं विव्रियते । लोके सत्यं वचनम् । व्रतमेकादश्याद्युपोपणादिरूपम्, लोके लौकिकं नियामकं सत्यं तप्ततैलादौ शपथरूपम् । वैदिकं द्वादशविधम् । भगवतो व्रतानि 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' 'द्विःशर' मित्यादिना निरूपितानि । लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं भगवतो भगवद्वचनसत्यत्वम् । भूरादित्रयम्, कायादित्रयम् । इदमष्टविधं सत्यम् । लोके व्रतं शपथरूपं च सत्यमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम्, लोके सत्यवचनम् । व्रतमेकादश्यादि तप्ततैलादौ शपथरूपं सत्यं चेदं, त्रयं लौकिकत्वेनैकविधमुक्तद्वादशविधं वैदिकत्वेनैक-

परिशिष्टम् ।

विधिमिदं द्विविधमपि परत्वेनैकम् । शपथस्य नियामकत्वेनान्येषामुत्कृष्टत्वेन च परत्वात् ।
 भगवतो व्रतं नियामकं भगवद्वचनं चेति द्विविधं, भगवद्दर्शनत्वेनैकम् । भूरादयः फल-
 रूपाः । कायादयः साधनानि । भूरादीनां फलत्वेन कायादीनां साधनत्वेन वैक्यम् ।
 इदं चतुर्विधं सत्यं, प्रमाणरूपं सत्यं वेदो भगवद्दर्शीः प्रमेयरूपं सत्यं सत्यस्य कारणरूपो
 भगवान् साधनरूपं सत्यं सत्ये स्थितः सत्यरक्षको भगवान् । फलरूपं सत्यं सत्यस्य लय-
 स्थानमाधिदैविकसत्यरूपो भगवान् । भगवति प्रतिष्ठितं वस्तु सत्यं चैतदुभयं फलितसत्यत्वेन
 पञ्चमं सत्यम् । इदं पञ्चविधं सत्यम् । सत्यत्वेन परत्वेन साधनत्वेन ऐहिकफलमूलत्वात्
 फलत्वेन स्मणादिकरणत्वेनेतिप्रकारैः पञ्चविधं सत्यं वेदे निरूपितम् । तदष्टविध एव
 प्रविशति । पूर्वोक्तमष्टविधप्रमाणादिरूपं पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा । इदं त्रयोदशधा ज्ञान-
 शक्तिद्वयं वेदो भगवद्दर्माश्च धर्मा चेति षोडशधा । वेदे भगवद्दर्माणां प्रमापकत्वात् प्रमा-
 णत्वोपाधिना क्रियाशक्तिरूपं पञ्चविधसत्यमध्ये प्रवेशेपि द्रुतं भगवत्साक्षात्कारसाधकत्वेन
 तज्ज्ञानशक्तित्वेनापि निरूपणं न दोषाय, सर्वत्रोपाधिभेदेन भेदात् । इति सत्यविवरणम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥ निलाघनैरित्यस्य विचरणे ब्राह्मणोपीत्यादेष्टिष्यणे कारि-
 काभिरर्थनिरूपणे सूक्ष्मरूपेणेत्यादि । अत्र ब्राह्मणक्षत्रियभवनयोस्तात्पर्याणि यथाक्रमं
 निरूप्यन्ते, परोक्षवादप्रकाशनाय । तत्र यथा ब्राह्मणो नम्रतादिभिः कृत्रिमसूक्ष्मरूपेण
 स्वस्मिन् विश्वासमुत्पाद्य स्वकार्यप्रतिबन्धकनिवर्तकः । यतः सर्व एव शुद्धः साधुः प्रसा-
 न्तः, न चैतस्मार्तिकचनान्यथा भविष्यतीति बुद्ध्या तादृशं तं विश्वस्य परिजननिक-
 टस्थमपि रहसि विहाय स्वस्वकार्यायाव्यग्रा गच्छन्ति, तथा भगवानपि कृत्रिमतथाङ्गस्थाप-
 नादिना स्वस्मिन् शुद्धत्वादिकं विबोध्य सर्वेषां विश्वासमुत्पाद्य स्वलीलाप्रतिबन्धकनिव-
 र्तक इत्यर्थः । तदेतदुक्तं सूक्ष्मरूपेणेत्यारभ्य तेनैवापगत इत्यन्तेन । तेनैवेति ।
 विश्वासोत्पादनेन, नतु सामर्थ्यादिनेत्यर्थः । क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः स्वेषुरूपमिति ।
 यथा क्षत्रियः स्वकीयानामन्यतः स्वतो वात्यातौ तत्रिवर्तनाय स्वस्मिन् विद्यमानमेव
 तदनुकूलसामर्थ्यादिविशिष्टं युद्धोपयिक्तसकलसामग्रीसहितं तदिष्टं रूपं तत्प्रतिबन्धके
 निवृत्ते सुखे भाविनि प्रकटयति, तथा भगवानपि स्वतः परतो वा स्वजनातौ तदभावाय
 स्वस्मिन् विद्यमानमेव रसोपयोगिसकलसामर्थ्यवन्मन्मथायोधनानुकूलसकलसामग्रीविशिष्ट-
 निजजनेष्टं रूपं तत्प्रतिबन्धकापगमे प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेकरसस्य ब्रह्मण एव करणे
 किं तात्पर्यमित्याशङ्क्याहुः भक्तानिहृतिरित्यादि । अत्र हि द्वयं कर्तव्यम्, भक्तानामा-
 त्तिहृतिपूर्वकमिष्टप्रापणं तदतिरिक्तनिरोध्यनिष्ठप्रभुविषयकदोषारोपाभावश्च । तत्र प्रति-
 बन्धकाभावाय ब्राह्मणत्वप्राकट्ये प्रतिबन्धकसद्भावेन भक्तानामात्तिहृति क्षत्रियत्वाना-
 विर्भावे तदिष्टप्राप्तिश्च न स्यात् । तस्माच्च स्वामिनीतरव्रजस्थेषु प्रभुविषयकदोषाभावश्चे-
 त्यर्थः । तेषामपि निरोध्यत्वेन प्रभोः सर्वार्थमागतस्य तेषु तथाकृतेरुचितत्वात् । प्रभो

स्वामिनीषु तल्लीलायां दोषारोपे तन्निरोधसिद्धेरिति भावः । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिदिति । यथा ब्राह्मणो गुर्वाद्यधीन एव भवति, न स्वतन्त्रः, सर्वं कुर्वन्नपि तदनुज्ञयैव करोति, अनुज्ञापरतया निर्दोषश्च, तथा भगवानपि स्वभक्तपित्राद्यधीन एव, तदनुज्ञयैव च सर्वं करोति, भक्तानुज्ञापरतया भक्तिमार्गे निर्दोषश्चेत्यर्थः । एतादृशेयं आज्ञादातृत्वाय भक्तत्वमुक्तम् । अन्यथा अन्येषां भगवदिङ्कितातिरिक्तस्फुरणानियमात्तथा न स्यादिति भावः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः क्वचिदिति । यथा क्षत्रियो गूढमन्त्रो महासाहसः सर्वथा स्वकार्यसाधको निर्भयः सर्वरसभोक्ता, तथा भगवानपि गूढः समन्त्रो वनसेवनान्महासाहसः कथञ्चिद्वाजादिना सङ्केतितस्थले भक्तागत्या सर्वथा लीलारूपस्वकार्यसाधक इत्यर्थः । निर्भयत्वबोधनायैवानिर्दोषं रमन्त इत्युक्तम् । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिद्भक्तेति । यथा ब्राह्मणः परमाग्रहः सकलासहिष्णुप्रतापवानसामर्थ्येऽपि चातुर्येणैव स्वकार्यसाधकः, तथा भगवानपि कदाचिदेव भक्तानां स्वामिनीनां ये पित्रादयस्तत्कृते एतत्सङ्के न गन्तव्यमित्यादिरूपनिषेधेऽपि मया गृहीत्वैवैनां गन्तव्यमित्यतिविहिताग्रहः सर्वधर्षणक्षमप्रतापवान् बालभावेनासामर्थ्येपि व्याजादिप्रकल्पनचातुर्येण स्वेष्टदेशनयनरूपकार्यसाधक इत्यर्थः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिदित्यारभ्य सर्वत इत्यन्तेन । यथा क्षत्रियः कुतुकावेशी स्वधर्मज्ञापनपरः प्रतिपक्षागतिशङ्कया सेनासहितो दुर्गादिस्थितवस्तुग्रहणाय विविधोपायकारी सकलप्रतिबन्धनिवर्तकश्च, तथा भगवानपि बालक्रीडाकुतुकावेशी कूर्दनादिना स्वसामर्थ्यज्ञापको लीलाकृतिपरिपन्थिसमागतिशङ्कया कपिसेनासहितः पुलिनस्थितभक्तप्राप्तये च विविधसेतुबन्धनाद्युपायकर्ता निजभक्तसुखप्राप्तिप्रतिबन्धनिवर्तक इत्यर्थः । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः अन्यश्चेदिति । यथाभिमानेन स्वप्रयोजनप्रतिबन्धार्थमन्यस्मिन्नागते ब्राह्मणो निजाग्रहेणैव तन्निरासकः स्वविप्रत्वाग्रहेण तन्निरासको, न तु स्वसामर्थ्येन, ततश्च स्वकार्यसाधकः, तथात्र भगवानपि स्वसम्बन्धाभिमानेन भक्तनैकद्वयमन्यस्मिस्तद्विर्भूते समागते सति स्वबालभावाग्रहेणैव तन्निरासको, न तु स्वसामर्थ्येन, तेन तथाकृतौ तादृशरूपे, तथा सामर्थ्यदर्शनेनान्येषां ज्ञानात् सम्यक् लीलासिद्धेः । ततश्चानेकविधलीलारूपस्वकार्यसाधक इत्यर्थः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः स्थापयित्वैवेति । यथा क्षत्रियो दुर्गादिष्वन्यप्रवेशप्रतिबन्धकमटादिस्थापकः स्वगतिमात्रसाधनविधाता, तथा भगवानपि पुलिनादिष्वन्यगतिमंभावितस्थलेषु रक्षकगोपादिस्थापकः स्वमात्रगतिसाधनसेतुबन्धविधातेत्यर्थः । अतः परं सर्वमेव रसभेकत्र स्थितमेवेत्यादितात्पर्यमाहुः भक्ता हीति । भक्ता हि भगवति प्रत्येकं स्पर्शादिप्रिविधभाववन्तः, तथा भगवानपि तेषु । तथा चैकत्रैकस्यामेव स्वामिन्यां सर्वानेवाखिलस्वामिनीजनमनःस्थितान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तत्तद्भावरसांस्त्रैव भुङ्क्त इत्यर्थः । एतेनैकत्र मुत्स्यो रसो निरूपितः । भोगे प्रकारान्तरमाहुः कदाचित्प्रत्येक-

परिशिष्टम् ।

मिति । कदाचित्कपिवदुल्लस्य तत्र तत्र तस्यां तस्यां स्वामिन्यां स्थितः प्रत्येकमखिलान्
 भावरसान् भुङ्क्त इत्यर्थः । एकत्रैत्यस्य तात्पर्यान्तरमाहुः अधवेति । एकत्र पुलिने स्थितो
 वेणुवादनलीलया सर्वेषु भक्तेषु सङ्गतेषु अखिलानेव भावरसान् रासलीलास्थितानपि
 भुङ्क्त इत्यर्थः । एतेन मिश्ररूपेणाग्रे कियमाणाः सर्वा अपि लीला अत्र केवलरूपेण
 कृता इत्युक्तं भवति । अत एवोक्तमाचार्यैर्विवरणे ननु तस्य कापि मर्यादा प्रतिव-
 न्धिकेति । अत्राप्युक्तमत्युदारधीरिति । चालो ह्युदारबुद्धिर्भवति । अत एवात्र
 परीक्षासाधनाद्यसम्पादकत्वं द्वितीयतृतीयाध्यायीयलीलयेव । एतेन लोकेवेदातीत-
 पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वलीलाविशिष्टमेतदिति समर्थितम् । उपसंहारन्ति एतदेवेत्यादि,
 सुगोपितमिति । आचार्यैस्तथोक्तमित्यस्माभिरपि तथैवोच्यत इत्यर्थः । अतः परं विव-
 रणस्थमूलरूपलीलादेस्तात्पर्यमाहुः एतदग्र इति । तद्भाव इति । तात्पर्यवृत्तिनिरू-
 पितोर्थः प्रकर्षेणोच्यत इत्यर्थः । सम्यगिति । नात्र पूर्ववत्परोक्षवादीत्या निरूपणमि-
 त्यर्थः । तदनुग्रहत इति । स्वाचार्याशयस्यानुग्रहैकलभ्यत्वादित्यर्थः । स्फुटमिति ।
 अयं भावः । प्रकटन एव पूर्ववत् परोक्षरूप इत्यर्थः । रसात्मकेतरग्रहणधर्माणामत्र
 निरूपणेन तत्साम्यस्यात्र प्रकटत्वादिति भावः । तमेवाहुः प्रमाणाख्यप्रकरण
 इति । तदुपक्रमे हि तथा प्राकट्येन तादृगुत्सवहेतुतया पूतनासुपयःपानादिचरित्रैः स्वामि-
 नीकृतरक्षया च शुद्धत्वं ग्रहत्वं च भगवति निरूपितम् । तदुपसंहारेपि यदि नोच्येत-
 तदोपक्रमोपसंहारविरोधात्तद्वयं न सिध्येत्, अतस्तत्परिचायकलीलात्रयं प्रोक्तमित्यर्थः ।
 तदेवाहुः सर्वाज्ञातस्वरूपमिति । पूर्व प्रपञ्चरूपेणाभिर्वात्पूर्वं सर्वेषां सूक्ष्मरूपेण तद्,
 दरस्थत्वेपि तेषामज्ञातमित्यर्थः । 'न तं विदाथेति' श्रुतेः । सृष्ट्युत्तरं तु तज्ज्ञानसम्भ-
 वानेन ब्रह्मणो निलायनलीलोक्ता । सेतुबन्धसूचितमर्यादाधारतयाक्षिप्तं जगद्रूपलीलामाहुः
 रिरंसया तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रपञ्चरमणेच्छयाखिलजगद्रूपं जडजीवान्तर्गामिभेदमि-
 वन्धमोक्षरूपक्रीडासिद्धौ कुरुत इत्यर्थः । ननु सेतुबन्धैः परपारस्थितप्राप्त्युपायभूतैर्न प्रप-
 ञ्चमात्रपर्यवसितमर्यादासूचनं भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः यद्वेति । प्रपञ्चतोतीतस्य स्व-
 स्वाप्तये प्राप्तये भक्तिमार्गान् सेतुबन्धरूपान् सर्वथानायासेन विवरणसाधनान् दृढान् कर्मा-
 दीलां निरूपयन्ति अज्ञेयेति । अज्ञेयाः सकला या वेदशास्त्रास्तासूक्तं निरूपितं यत्फलं
 स्वर्गापवर्गादिरूपं तद्भोगाय स्वसृष्टजीवानां तत्प्राप्तय आत्मनः पूर्वमेव विद्यमानां वेदरूपतां
 प्रकटीकृत्य नामलीलायापि रूपप्रपञ्चे क्रीडतीति सूच्यत इत्यर्थः । शुद्धब्रह्मतापरिचायक-
 मत्राप्यतिदिशन्ति तथात्वाय भक्ता इति । भक्तिमार्गे भगवतो मूलचरि-

त्रप्राकट्यं भक्तार्थमेवेति ज्ञापनायाहुः भक्ता इति । यथा भक्ताः सर्वे गृहादिकं परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै रह एकान्ते सङ्केतितवृक्षमूलाद्याश्रयेण स्थिताः, तथा भगवानपि तदर्थं रहः स्थित-
श्चेत्तदा सर्वाज्ञातस्वरूपतया निलायनक्रीडावत्वेन परः पराकाष्ठापन्नो लोकवेदातीतः
पुरुषोत्तम इत्यर्थः । एतेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इत्यादिमर्यादाकर्तृत्वेन लीलासृष्टिजग-
द्रूपलीलाप्युक्ता । नन्वियं प्रतिज्ञा सर्वसाधारणी, नासाधारणब्रह्मधर्मो, यतः सर्वेष्वेवमेव
स्वप्नपत्रेण वदन्तीत्याशङ्क्याहुः यतो नान्यप्रतिज्ञेयमिति । एतादृक्प्रतिज्ञाकरणं भगवत्
एव सम्भवति, नान्यस्य, सर्वसामर्थ्याभावात् । परमफलप्रेप्सया प्रपत्तौ तदानाशक्तत्वात्,
यतो मूलचरितमेवेदमिति भावः । सा केल्याकाङ्क्षायामाहुः । आदिपदेन 'न मे भक्तः
प्रणश्यती' त्याद्या अनुसन्धेयाः । एतल्लीलाया मूलचरित्रत्वं प्रकारान्तरेणाहुः साक्षादिति ।
अस्यां भजनानुरूपभजनलीलायां साक्षात्स्वरूपदानम्, तच्च नान्यस्य सम्भवति । न हि
साक्षात्स्वरूपं दातुमन्यः शक्तो, रसात्मकत्वाभावात्, मोक्षपर्यन्तमेव दातुं तच्छक्तेः, तत्र
भगवतः प्राप्तिर्नत्वस्येति स्वरूपदानमप्येतल्लीलाया मूलचरित्रत्वे हेतुरित्यर्थः । वेदरूपली-
लामप्यत्रातिदेष्टुं लीलासृष्टिस्थितस्वरूपमाहुः लीलासम्बन्धीति । अत्र लीलासृष्टौ सर्वं
लीलासम्बन्धि । अत एव भगवदात्मकम्, लीलाविशिष्टस्यैव भगवत्त्वात् । अतस्तत्प्रवर्तक-
त्वमन्यस्य न सम्भवतीति स्वयमेव तत्प्रवर्तनाय तद्वारा सर्वफलभोगाय शब्दात्मकवेषु-
नादरूपेण प्रकटीभवतीत्यर्थः । एवं लीलात्रयमतिदिश्योपसंहरन्ति एतत्सर्वमिति ।
गोप्यत्वं चापीति । परोक्षवादरीत्या निरूपणेत्यर्थः ।

इति श्रीवल्लभाचार्यकृपामात्रसहायवान् । न्यरूपयन्निजस्वामिदासस्तत्कारिकाशयम् ॥ १ ॥
विदन्वेतेन विद्वांसः श्रुतिसारमखण्डितम् । लोकवेदाद्यतीतं यत् पुरुषोत्तमसंज्ञकम् ॥२॥

शोधपत्रम् ।

.....

श्रीमत्याष्टिपण्या मुद्रितपुस्तकवाचनारम्भकरणात् पूर्वमनेन शोधपत्रेण तत् संतोष्य वाचनीयमिति वैष्णवेभ्यो भगवदीयेभ्यो विज्ञप्तिः । मुद्रितपुस्तकस्य पाठाः केचित् क्वचित् मूलपुस्तकस्य- पाठेभ्यः संस्कृता अपि सन्तीति नः प्रतिभाति । ते च श्रीमत्प्रभुचरणैरेव पश्चात् संस्कृताः स्युरित्यनुमीयते, परन्तु यदुवारं लेखकप्रमात् मूलस्य पाठा विकृता अपि दृश्यन्ते, तत्र च पृथादत्तव्या इति । क्वचित् (पृष्ठ १४४) 'तत्र पयः' 'सतत'मिति मूलपाठा एव 'तत्रोपमः' 'प्रियतमोपु' इत्यनुक्रमेण शोधिताः । ते च विद्यमानास्मद्दृष्टश्रीटिप्पणीपुस्तकेषु दृश्यन्ते । तथापि मूलस्य एव पाठास्तत्रास्मात्सिरादताः । श्रीहस्ताक्षरलिखितनेतन्मूलपुस्तकमेव श्रीपुरोत्तमचरणै रसप्तपञ्चाध्यायी- प्रकाशो पाण्डुलिखनस्येनोपन्यस्यते । अतो मुद्रितपुस्तकस्योचिततरपाठाः श्रीमत्प्रभुचरणैरेवाहता इति सुष्ठु निश्चीयते । क्वचित् टिप्पण्यां शोधः श्रीमद्भोक्तुलनाथचरणैरपि कृतो दृश्यते, क्वचित् पाठाश्च शोधिता इत्यतः पाठाद्वये त्रिवेकः कर्तव्य इति ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
२	१७	दशविधलीलाभ्यो	दशलीलाभ्यो
३	११	तद् देवप्रतं	देवप्रतं
४	१५	द्वादशस्कन्धे	द्वादशे स्कन्धे
४	१७	अज्ञादीनि	अज्ञादीन्
४	१९	तूकरीत्याहुरत	तूकरीत्यामित्याहुरत
४	२१	पूर्वभाव इति मूलस्यः पाठः । आविर्भावेति	पाठस्त्वनिष्टः ।
४	२०	दानोपरि मूलस्योक्तयोः इति टीका वर्तते,	
५	३	रूपस्वमुक्तवान्	रूपस्वमुक्तम्
५	१७	'मृगिभिः सह.....संभवादपि तथा' इति	हस्ताक्षरपृष्ठेषु न वर्तते,
		पश्चात् ग्रन्थकारैः लिखितमिति प्रतिभाति ।	
६	९	क्वचित्	क्वचित्
६	१०	लीलापयोनिसंसारवतामिति	मूलपुस्तके न वर्तते ।
६	११	संस्मृतिरपि	संस्मृतिरपि
८	२१	असुर	आसुर
८	२४	परस्परं	परस्य परम् ।
८	२८	आविर्भवेत्याद्याभासः ।	आविर्भवेत्यस्याभासः ।
१०	८	व्याकुर्वन्ति । अतः परमिति	व्याकुर्वन्ति अतः परमिति ।
१०	११	पुवमष्टविधत्वं सत्यस्य भगवतः	पुवमष्टविधत्वं सत्यस्य ।
११	९	कालरूपस्य । यदि-	भगवतः कालरूपस्य यदि-
११	११	अज्ञानमिद्विज्ञानं	अज्ञैव अज्ञानमिद्विज्ञानं
१५	२९	स्वोक्तावाह्या	स्वोक्तावाह्या
१५	३८	ज्ञापयन्तीति	ज्ञापयन्ति
१५	३८	स्तुतिभ्यामिति	स्तुतिभ्यामपि

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
१५	३०	स्तुत्याः	स्तुत्योः
१५	३०	वैदिकोऽलौकिक	वैदिको लौकिक
१६	१	पूर्णमास	पूर्णमास
१६	२	चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्भूर्तिः ।	चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्भूर्तिः
१६	८	'अतोऽस्मि लोके वेदे च भक्षितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाचीति मूले नास्ति ।	इति भगवद्वाचीति मूले
१६	११	आधिदैविकादिरूपत्रितयं	आधिदैविकादित्रितयं
१६	१६	प्रतिपत्ति	प्रपत्ति
१८	७	तद्दर्शनेपीति पाठः मूलस्थः ।	तद्दर्शनेइतिटिप्पणमशुद्धम् ।
१८	२०	अष्टाक्षरा गायत्री	अष्टाक्षरा गायत्री ।
१८	२६	जुष्टत्वं	जुष्टत्वं
१८	२८	जुष्टत्वे	जुष्टत्वे
१९	२०	तदुक्तय	तदुक्तिः ।
१९	२६	तिष्ठेदेव	तिष्ठेतैव
२०	३	तादृश	तादृग्
२०	३०	सम्भवति	स भवति
२०	३१	भक्तार्थं	भक्तार्थं
२१	२	शेषे इदं सूत्रमिति मूले टिप्पणम् ।	
२१	१०	शास्त्र	शास्त्रीय
२१	१३	ब्राह्मः । तथा,	ब्राह्मः तथा ।
२१	१५	तथा चैतादृश	तथा चैतादृशः
२१	१९	शायते	ज्ञाप्यते
२२	५	दर्शनक्षणे इति पाठः मूलस्थः । लक्षणे लक्षणो वेति टिप्पणं न वाचनीयम् ।	लक्षणो वेति टिप्पणं न वाचनीयम् ।
२२	७	अनिमित्त	अनिमित्तत
२२	२६	एवं सति	एवं सति न
२३	१८	तु मौढ्यात्	तु लोके मौढ्यात्
२३	३६	लौकिकत्वं	लौकिकं
२४	७	लीलाकरणे लौकिकत्वेन	लीलाकरणेऽलौकिकत्वेन
२४	२५	हीनत्वापादकत्वं	हीनत्वापादकं
२५	९	जग्मा	जग्मा
२५	१९	एव घोस्सवं	एवोस्सवं
२६	८	अस्तु वा,	अस्तु वा तथा
२६	२३	यस्त्वमपघतेति	यस्त्वमपघतेति
२७	२०	निरीक्षमाण	निरीक्षमाण
२८	११	अभङ्कपदम् । मूले	अभङ्कपदं मूले ।
२८	१६	दोषापत्तिः	दोषत्वापत्तिः ।
२८	३१	ज्ञानस्य	ज्ञानस्य च

शोधपत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
२९	१३	तदज्ञापनम् ।	तदज्ञापनम् ।
२९	१६	धर्मास्फूर्तिः	धर्मास्फूर्तिः,
२९	१७	निरस्ता श्रेया ।	निरस्ता ।
३१	१९	सहज	अश्रव्यं दिव्यं न वाचनीय
३२	३	मूले 'कंसखैतज्ज्ञानं	स्वानिष्टमित्युक्तयेति
		नास्ति ।	
३२	११	तत्र	तत्र, टिप्पणस्यः पाठः मूळः
३२	१२	इति	इति ।
३२	१९	द्वितीयं टिप्पणं मूले नास्ति ।	ज्ञाने हेतुत्वेन
३२	१९	ज्ञानहेतुत्वेन	रक्षति
३५	६	'स्वमति' इत्युपरिटिप्पणपाठः मूले नास्ति ।	भोगविषये ।
३५	२३	रक्ष्यति	अत्रत्यटिप्पणस्यः पाठः मूलस्यः ।
३६	१९	भोगविषये	
३७	३०	तद्वाच	
३९	६	'तैत्तत्पाद्' इत्यत्र टिप्पणमशुद्धत्वात् वाचनीयम् ।	
४०	६	या इत्यत्र टिप्पणं न वाचनीयम् ।	लीलाया
४०	७	लीलायाः	तदपेक्षाऽभावात् ।
४०	१२	पूर्वं इत्यत्र टिप्पणमशुद्धत्वात् वाचनीयम् ।	यत्ने
४०	२०	तदपेक्षाभावात्	भगवद्विप्रयोगे
४०	२२	यत्नेन	तत्तद्रूपत्व-
४१	४	भगवद्विप्रयोगे	प्रकारत्वा-
४१	१५	तद्रूपत्व-	उक्तिश्च
४१	१८	प्रकारकात्वा-	चालौकिक
४१	२६	उक्तेश्च	तथाप्यल्लुचित
४१	२१	चालौकिक	अनङ्गीकारात् क्रूरे
"	२५	तथाप्यल्लुचित	पुत्रत्वव्यवहारः
"	३०	अनङ्गीकारात् । क्रूरे	पुष्टिपुष्टिमार्गे
"	१५	पुत्रत्वव्यवहारः	अतिक्रामणे
४३	२२	(पुष्टि) पुष्टिमार्गे	तत्तत्सारां
"	३	अतिक्रामणे	पूर्ववदेवोपलभ
४४	३	सुतरां	
"	१७	पूर्ववदेवोपाकम्भाद्	भगवतीत्यत्र भयतीति टिप्पणं न वाचनीयम् ।
४५	६	भगवतीत्यत्र भयतीति	भवेति मूले ।
"	१९	सह भाननियमादित्यत्र भावेति टिप्पणं न वाचनीयम्	एव
"	२३	भवति । मूले	ग्राहणोपीत्या
४६	८	एवं	स्थापयित्वा
"	१५	ग्राहणोपीति	
४७	४	स्थापयित्वा	
"	१३	स्थापयित्वा	

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
”	२३	स्वयमेव	स्वयमेव
”	१९	द्वयमित्यत्र मूले टिप्पणमेवम् 'प्रकरणस्य प्रमाणत्वं शुद्धमहत्त्वं च तलक्षणायोगात् प्रमाणाभावात्'	प्रमाणत्वं शुद्धमहत्त्वं च तलक्षणायोगात् प्रमाणाभावात्'
५३	९	तदनुवादकत्वशङ्का	तदनुवादत्वशङ्का
५६	२९	न तेपीति	न तु तेपीति
५७	२०	-द्वारैव तथा	-द्वारैव तत्र तथा
५८	१३	ज्ञायते	ज्ञाप्यते
५९	९	तेनात्र गृह्वन्तोपि	तेनात्राग्रह्वन्तोपि
५९	२९	दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाप्यचित्तपत्रान्ते टिप्पणं न वाचनीयम् ।	दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाप्यचित्तपत्रान्ते टिप्पणं न वाचनीयम् ।
६०	११	एवाचक्षुः	एवाचक्षुः
”	१२	तदन्ते च ज्ञापित-	तदन्ते च तद्ज्ञापित-
”	२४	तदुच्यते	च तदुच्यते
६१	१३	चिरस्थित्यादिकं	चिरं स्थित्यादिकं
”	२४	व्यतिरिक्तेषु भक्तेषु तादृश-	व्यतिरिक्तेषु तादृश-
”	२६	अपि वेदा	अपि वेदा 'वेदा (वेदा इत्यधिकं)
”	२७	सार्वदिक-	त्रिपृष्ठे सार्वदिक-
६२	४	धारावत् मूलपाठः,	धारारूपेण इति पाठः न वाचनीयः ।
”	६	इति तत्र	इति तत्तद्
६३	७	सर्वात्मभावेन	सर्वात्मभावे
६३	२३	लोके वेदा-	लोकवेदा-
६३	३१	('त्वच्') चरणानां	चरणानां
६४	११	यथैव तासामपि	यथैतासामपि
६४	१६	प्रकटत्वाज्ज्ञान-	प्रकटत्वात्तद्ज्ञान-
६४	२४-२५	रसस्यापि तत्त्वात्	रसस्यामितत्त्वात्
”	२७	सम्बन्धर्थो	सम्बन्धर्थो
”	२९	भगवत्शिकट	भगवत्शिकट
६५	१	सर्वतत्त्वं	सर्वं तत्त्वं
”	११	वैतादृश्यं	वैतादृश्यं
”	२१	गतमपि,	गतमपि
”	२३	परमस्त्रेहो	परमः स्त्रेहो
”	२७	स्त्रीपुंसेति	स्त्रीपुंसोरिति
६६	५	मन्त्राप्रयोजकं	मन्त्राप्रयोजनकं
६७	२	त्यनेकविधसंस्कारः	त्यनेकविधः संस्कार
”	१८	तु त्यागो	त्यागो
६८	१	कोसले	कोशले
”	३-६	आदिवारादि....इत्याचार्यरुक्तम् ।	मूललेखटीका
”	८	तदनुभवस्तु	तदनुभवश्च

शोधपत्रम् ।-

दृष्टम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।
"	१८	भगवानेवेति
७०	११	भत
"	१२	स्वच्छन्दभोग
"	"	पत्रान्तटिप्पणं मूले नास्ति.
७१	१८	तश्चिकट
"	२४	भयाभावज्ञानाभावात्
७२	८	न तु साक्षाद्
"	१०	पूर्वोक्तस्थितिर्नो
"	२४	स्वानपीनस्येन
७३	१२	मार्गीयस्वमित्यर्थः
"	१३	स्वकीयकामरूपाणि
"	"	पत्रान्तटिप्पणं मूले नास्ति ।
७४	१४	कशोनोक्त्या
७६	३१	मुत्पादकत्वेन
७७	१९	तदुपैवात्तदर्थस्व
७८	१४	जन्मेत्यत्र
७९	७	परः
७९	१८	नाशयित्वा नीतवानि
"	२७	ज्ञानमपेक्षितम्
८०	२-३	दोषः स्वभोगे श्रेयः
८०	१	इदं शोधपत्रं मूले नास्ति ।
८०	७	किञ्च, मां ज्ञापयत
"	८	दास्यन्ती'ति पात्रा-
"	११	अग्रे दोषत्व-
"	१२	वो दास्यन्ति
"	"	स्वमज्ञानयेद्युः
"	१४	तात्सामंशो
"	१८	दुद्देशस्तस्मिन्निवृत्ति-
"	२२	साधिवैतिकं
"	"	-याध्मात्मिकानां
"	२३	गोपानां याध्माभङ्गः
"	२५	वृत्तिर्भैविष्यति
"	"	आधिभौतिकश्च
"	२६	यज्ञीयात्तस्य
"	२७	नानेनाधि-

मूलपाठः ।
भगवानेव चेति
तत
स्वच्छन्दं भोग

तद्विषयस्य
भयाभावज्ञानात्
न तु तत्र साक्षाद्
पूर्वोक्ते स्थितिर्नो
स्वापीनस्येन
मार्गीयस्व इत्यर्थः
स्वीयकामरूपाणि

कर्मणोक्त्या
मुत्पादकत्वे
तदर्थत्वात्तदर्थस्व
जन्मेत्यस्य विवरणे
परः ।
नाशयित्वाऽनीतवानि
ज्ञानमप्यपेक्षितम्
दोषः अत्र स्वभोगयोश्चत्वा-
भावो श्रेयः । इति कुत्रचित् पाठः ।

किञ्च, पूर्वं मां ज्ञापयत
दास्यन्ती'ति वक्तव्ये तथा-
मुक्त्वा 'वो दास्यन्ती'ति पात्रा-
अग्रे सदोषत्व-
'वो दास्यन्ति'
स्वयमज्ञानयेद्युः
तात्सामयंशो
दुद्देशस्तस्मिन्निवृत्ति-
आधिभौतिकं
याध्मात्मिकयज्ञात्मकानां
गोपानां च याध्माभङ्गः
वृत्तिर्भैविष्यतीति
आधिदैविकश्च
यज्ञार्थीयात्तस्य
नानेनाधि-

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
८१	१५	न तु स्वानु-	न स्वानु-
८२	४	एवं यथा	एवं सति यथा
"	२०	वाक्यमेव	वाक्यत्वमेव
८४	१२	गृह्यमाणोपि पीतिमा-	गृह्यमाणपीतिमा-
"	३१	सम्भवे	सम्भवे
८५	१	साधनानन्तरा-	साधनान्तरा-
८७	१४	लोकनाथ-	लोकनाथ-
"	"	पत्रांतटिप्पणं न ग्रंथकर्तृणाम् ।	
८८	५	हेतुक	हेतुक
"	१२	पञ्चविंशे	पञ्चविंशे
८८	२१	दुपास्यानां न नमस्य	उपास्यानां नमस्य
८८	३२	एतदेवाहुः	एतदाहुः
८९	८	स्मरत्वेन	स्मरत्वेन
९०	१४	स्वरूप-	स्वरूप-
९०	२४	मूले श्रीकृष्ण इति नास्ति ।	
९१	२९	इयं फक्किका मूले एवं वर्तते-नन्वेवमाचार्यैः कुतो व्याकृतम्? यथाश्रुतार्थे- स्यापि सुब्रचत्वात् ।	
९१	३०	शुद्धत्वेन तापहारकरत्वेन	तापहारकरत्वेन शुद्धत्वेन च
९२	१	पूर्णानन्देन सतो गणितानन्दात्	पूर्णानन्देन गणितानन्दात्
९२	५	एवं सतीति मूले नास्ति ।	
९२	७	ब्रह्महृदप्रापणं तत्र मज्जनं तत्र उच्छ्रितिश्रुति क्रियान्तरसमुदायः ।	उच्यते च ब्रह्महृदप्रापणादिः ।
९२	१८	स्वरूपानन्ददाने	स्वरूपानन्ददाने इति मूल- स्थपाठः टिप्पणे शुद्धः ।
९३	१	न्याये 'न तु तद्वानि'रिति नास्ति मूले ।	
९३	२८	सर्वस्वं	सर्वं स्वं
९४	१	वचसा	वाचा सा
९४	१०	निकटागमनेति मुद्रितपाठ एव शुद्धः, टिप्पणस्थपाठस्त्वशुद्धः ।	
९४	१८	चरणाम्बुजरहं	चरणाम्बुरुहं
९४	२१	प्रकटन	प्रकट
९४	२९	मन्द	मान्द
९५	३	पूर्णस्वरूपानन्दो	पूर्णः स्वरूपानन्दो
९५	९	प्राधान्यमेव	प्राधान्यमेवमेव
९५	२६	साधकरत्वेन	साधनत्वेन
९६	३	तद्धर्मापनोदनं	तद्धर्मापनोदं
९६	१९	न च मनस इति पाठो मूलस्थः शुद्धः, टिप्पणपाठस्त्वशुद्धः ।	
९७	२७	भगवद्भ्रमप्रवेश	भगवद्भ्रमप्रवेश
९८	१५	तदुक्तत्वात्	तदुक्तत्वात्

शोधपत्रम् ।

पृष्ठम्	पाठः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
"	२१	कार्यं तत्तदा	कार्यं तत्तदा
९८	—	दिव्यणश्याः तासाम्, तदन्त इति पाठौ	न वाचनीयौ ।
९९	१८	स्वामिनीनां मनांसे	स्वामिनीमनांसे
"	३०	चृप्	चृप्
"	३१	प्रकृते तु सर्वात्म-	प्रकृते सर्वात्म-
१००	२१	प्रयोजनकत्वे-	प्रयोजकत्वे-
"	—	दिव्यणश्यापाठः न वाचनीयः ।	
१०१	१९	यासां	येषां
१०१	२४	यथाशास्त्रमित्यादिना	यथाशास्त्रद्वयमित्यादिना
१०२	४	निर्णयकन्याय-	निर्णयकं न्याय-
"	१०	स्वरूपेणैव	स्वरूपेण
१०४	५	प्रत्येकैकचरण	प्रत्येकैकचरण
"	१६	तथावाङ्मजनमेव	तथावाचमजनमेव
"	२३	सुत्तया तत्र	सुत्तयात्र
"	२६	ततो	यतो
१०५	६	भगवतः	भगवतः ।
"	१९	मङ्गीकृत्य	मप्यङ्गीकृत्य
१०६	११	सिद्धनेन	सेचनेन
"	१३	किं किं	किं
१०७	८	तदाख्यं	दाख्यं
१०८	२९	स्फुटीभविष्यतीति	स्फुटीभविष्यति ।
"	३०	तथा । तदैव	तथा तदैव
११०	१९-२०	तथा च श्रुतिः.....इत्यस्येति मूलेनास्ति ।	
१११	४	नस्वधिकसम्पादनं	नस्वधिकं सम्पादनं
"	११	तेषामेषा-	तेषामेषा-
११२	६	तस्मात्स्वयैकः प्रयत्नः	तस्मात्स्वयैकः प्रयत्नः
११२	२५	तिरोधानास्फूर्तिरिति	तिरोधानास्फूर्तिरिति
११३	८-९	परं स्वदृशंनजालोक्त	परं स्वदर्शनजालोक्त
११३	२२	मित्यत्र	मित्यत्र
११६	२	पूतनामुपयःपान-	पूतनामुपान
११६	२	दशाया सुक्ति	दशायासुक्ति
११६	११	तं दृष्टवती	दृष्टवती
११६	२०	दिव्यणस्य आराधनलक्षणमिति मूलपाठः ।	
११६	२१	गोविन्दैत्यारभ्य भाषेति कश्चिद्भाषि ।	
११८	२३	प्रतिबन्धश्च	प्रतिबन्धकश्च
११८	२६	अतोय-	अय-
११९	४	स्फुरद्भाषाः	स्फुरिता

पृष्ठम्	पंक्ति-	सुद्धितपाठः ।	मूलपाठः ।
११९	१०	गत्वाऽन्नवीक्ष-	गत्वेति नास्ति ।
११९	१४	अत एव दृशात्वम्	अतो दृशात्वम् ।
१२२	९	सर्वं कार्यम्	कार्यमिति नास्ति ।
१२२	१०	आविर्भूतः	आविर्भूतः
१२३	६	कन्दर्पेणेति	कन्दर्पेणेति ।
१२३	२८	त्यक्ष्यामि	त्यक्ष्ये
१२३	३०	गाढतादशैवेति टिप्पणस्थपाठः मूलपाठः ।	
१२८	१७	विमुच्य	विमुच्यते
१३१	९	दानाच्च ।	दानाच्च
१३२	१६	तत्स्वरूप-	तत्स्वरूप
१४४	४	तत्र पयः इति मूलपाठः ।	तत्रोपम इति शोधितः पाठः
१४४	५	सततमेवेति मूलपाठः ।	प्रियतमेद्विति शोधितपाठः